

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ
ЗВ'ЯЗКИ
УКРАЇНИ З РОСІЄЮ
В СЕРЕДИНІ XVII ст.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1959

Відповідальний редактор
академік АН УРСР *І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ*

Шевченко Федор Павлович
**Политические и экономические связи Украины с Россией
в середине XVII ст.**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту історії Академії наук
Української РСР*

Редактор *Вайнштейн Ш. І.*

Технічний редактор *Буній Р. О.*   Коректори *Друченко М. М., Хазанет С. М.*

БФ 23369. Зам. № 1661. Вид. № 60. Тираж 2000. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Друкарськ. фіз. аркушів 15,62. Обл.-видавн. аркушів 28,84. Умовн. друк. аркушів 25,625. Підписано до друку 3.XII 1959 р. Ціна 13 крб. 55 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репа, 2.

ВСТУП

Історична наука покликана не тільки розповідати про минулі часи, не тільки реєструвати факти, а й узагальнювати історичний досвід і цим самим вносити свій вклад у розуміння подій, показувати як сучасне виростало з минулого. На основі марксистсько-ленінського вчення історична наука розкриває об'єктивні закономірності розвитку людського суспільства, допомагає вірно зрозуміти життя народу, класів, роль партій.

Народ — справжній творець історії, і він по праву займає центральне місце в радянській історіографії. Роль народу з особливою силою проявляється в соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих від кайданів капіталізму, стали активними і свідомими творцями історії. Досягнення історичної науки в нашій країні, що пройшла славний шлях боротьби і перемог, стали надбанням не тільки вузького кола істориків-професіоналів, а й мільйонів людей, які тягнуться до знання, прагнуть глибше зрозуміти важливі проблеми і явища сучасності. Вивчення минулого допомагає краще зрозуміти сучасне, побачити шляхи його зародження і розвитку, з'ясувати, через які етапи суспільство проходило, як змінювалось і набирало нових якостей.

Як відомо, найбільш актуальними є проблеми, які розширюють наше пізнання історичного процесу, відкривають в ньому все нові і нові сторони, показують їх різноманітність, взаємообумовленість, сприяють зміцненню прогресивних явищ у суспільстві. Одне з найважливіших місць завжди займатимуть теми, в яких розглядаються історичні зв'язки народів, складання і зміцнення дружби між ними, їх мирне співіснування. Адже історичний процес розвитку кожного народу проходить не відірвано від

життя інших народів, а в постійній взаємодії і взаємовпливах. Це стосується й історії українського народу.

У Радянському Союзі назавжди ліквідовано вороженчу між народами, їх взаємне недовір'я, що розпалювались експлуаторськими класами до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наша Вітчизна є блискучим прикладом справжньої дружби народів, об'єднаних чуттям єдиної родини. Ця дружба — основа могутності Радянської держави, рушійна сила соціалістичного суспільства, запорука успішної побудови комунізму в нашій країні.

Народи Радянського Союзу єднає не лише славне і героїчне сучасне, але й їх минуле. Споконвічні різносторонні зв'язки, нерозривна дружба двох великих народів — російського та українського. Експлуаторські класи в минулому прагнули внести розбрат між російським і українським народами. Але спільність походження, мовна спорідненість, культурна близькість, безпосереднє сусідство і прагнення визволитись від усякого гноблення сприяли тому, що зв'язки між обома народами дедалі розширювалися і зміцнювалися. Як свідчить історія, дружба і нерозривний союз двох народів пройшли через різні етапи.

Проблема українсько-російських зв'язків тісно зв'язана з сучасністю, розробка її сприяє зміцненню дружби між народами. Саме тому українсько-російські зв'язки завжди знаходяться в центрі уваги історичних досліджень. Їм присвячена значна кількість праць. І все-таки багато питань цієї важливої проблеми ще не висвітлено в історичній літературі.

Автор цієї монографії поставив перед собою завдання дослідити українсько-російські зв'язки середини XVII ст. Спочатку ми мали намір дуже коротко спинитися на подіях, які відбувалися під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., зосередивши всю увагу на періоді після возз'єднання України з Росією. Але в процесі вивчення фактів і подій довелося відмовитись від попереднього плану. Ми вирішили розглянути лише події визвольної війни і возз'єднання України з Росією.

Визвольна війна українського народу та її наслідки стали переломним моментом в історії України. Багато суспільних явищ зникало в ході самої війни, інші тоді зароджувались і продовжували розвиватись. Результати

війни на Україні дали себе знати і в наступні роки, її визвольними ідеями жило не одне покоління. Ця війна належить саме до тих історичних подій, які є вихідним пунктом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій.

З різноманітних зв'язків досліджуються лише ті, що стосуються політичної та економічної сфер життя, які тісно між собою переплітаються і взаємообумовлюються. Вивчення культурних зв'язків між Росією та Україною в XVII ст. вимагає спеціальних досліджень істориків спільно з літературознавцями, мистецтвознавцями і т. д. До того ж культурні зв'язки уже знайшли своє висвітлення в ряді праць¹. Саме тому питань культури ми торкаємося лише побіжно.

Вивчення політичних і економічних українсько-російських відносин по-справжньому почалося лише в роки Радянської влади. Слід відзначити, що в літературі, яка вийшла в останні роки, більше уваги приділялося політичним зв'язкам і дуже мало економічним.

Історик завжди звертатиме особливу увагу на ті сили, класи, які в даний період стоять в центрі подій, визначають зміст епохи, є носіями прогресу. Радянський історик не може не стати на бік прогресивних класів, не радіти їх успіхам, не засуджувати все те, що затримувало рух суспільства вперед; він повинен показувати і підтримувати все те, що розвивається, чому належить майбутнє. «Об'єктивізм» і «безпартійність» в науці є лише прикриттям для ворожих теорій. Сила радянської

¹ Назвемо деякі праці, що вийшли в різний час. До революції були видані великі за розмірами праці: К. В. Харламповича, Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, XVI+876 стор. і В. О. Ейнгорна, Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, М., 1899, XIV+1104 стор. Потрібно врахувати, що в період феодалізму питання культури часто зв'язували з культовими потребами населення. Як названі, так і інші автори зібрали дуже важливий фактичний матеріал. Ряд питань вдало висвітлено радянськими літературознавцями. Див., наприклад, М. К. Гудзій, Культурні зв'язки українського і російського народів до кінця XVIII ст.; Ф. Я. Шолом, Епіфаній Славинецький і російська філологічна наука в середині XVII ст. (обидві праці опубліковано в збірнику «Міжслов'янські літературні взаємини», Вид-во АН УРСР, 1958); Л. Ф. Стеценко, Українська література в боротьбі за возз'єднання і зміцнення дружби України з Росією (у зб. «Єднання братніх літератур», Вид-во АН УРСР. К., 1954).

історичної науки полягає саме в тому, що в ній строга науковість поєднується з партійністю.

Ми намагались розглядати явища в розвитку, змінах, на основі конкретних фактів. Адже для кожної історичної епохи характерні свої особливості, свій конкретний зв'язок подій, свої форми боротьби. А основні закони розвитку суспільства розкриваються через конкретні факти, проявляються в специфічних умовах.

Визвольна війна відіграла величезну роль в історії Східної Європи, зачіпала інтереси ряду країн, класів-станів. Це вірно навіть тоді, коли йдеться про дії окремих людей, бо, говорячи словами К. Маркса, «тут про особи мова йде лише остільки, оскільки вони є *усобленням економічних категорій, носіями певних класових відносин і інтересів...*»¹.

Не дивно, що протягом останніх трьох століть ця подія привертала увагу буквально тисяч істориків усіх країн. Ми звернули увагу на ряд питань, які не піднімалися або дуже мало висвітлені, спробували переглянути деякі твердження, зробити нові висновки, коли цього вимагали факти. Довелось дещо відкинути, як застаріле і невірне.

Автор намагався по можливості використати всю літературу, яка стосується питань українсько-російських політичних та економічних зв'язків. Читач знайде посилання на неї в самій праці. Ми брали з літератури головним чином не факти, бо вони здебільшого відомі нам з першоджерел, а звертали увагу на висновки і твердження, до яких прийшли історики. Це стосується випадків, коли на основі дослідження фактів автор прийшов до тих самих висновків, що і його попередники. В багатьох місцях посилання на попередників значно скоротило дослідження. Часто наводимо багато положень, як щось само собою зрозуміле, пам'ятаючи, що над ними працювало не одне покоління істориків і що їх висновки ввійшли, коли так можна висловитись, «в побут» історичної науки. У таких випадках, а їх чимало, ми не робимо відповідних посилань.

Ідейно-теоретичною основою радянської історичної науки є вчення марксизму-ленінізму. Тільки після від-

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав, К., 1955, стор. 384.

криття К. Марксом об'єктивних законів розвитку людського суспільства історія стала справжньою наукою, «Хаос і довільність,— писав В. І. Ленін,— що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий.—з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹.

Теоретичні погляди перевіряються життям. Марксизм-ленінізм — єдине вчення, яке витримало всі випробування, зміцніло і розвинулося, спираючись на реальні факти. Забуто імена багатьох апологетів капіталізму, серед них і українських, які також оголошували в свій час про «неспроможність» на основі марксистсько-ленінської теорії вирішувати проблеми в нових умовах. Вчення марксизму-ленінізму залишилось непохитним, воно розвивалось і збагачувалось новими положеннями, зміцнювалось у боротьбі з ворожими і антинауковими поглядами на суспільство. Відкриття основних законів розвитку суспільства не закрило шлях до всебічного дослідження, як вважають деякі догматики і механісти, а навпаки, створило небувало широкі творчі можливості для розкриття конкретних історичних явищ в усій їх багатоманітності.

Марксизм-ленінізм осуджує нігілістичне ставлення до спадщини, вчить підходити до неї критично, використовувати надбання попередніх поколінь. В оцінці теоретичної спадщини ми виходимо з положення В. І. Леніна, який писав, що «історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»².

Досвід показав, що нове в розуміння історичних явищ, порівняно з попередниками і сучасниками, завжди вносили ті історики, які, тісно зв'язані з народними масами, відбивали інтереси прогресивних класів. Ми маємо на увазі насамперед погляди на історичний процес тих діячів, які стояли на революційно-демократичних позиціях.

Як відомо, визвольна війна українського народу протягом довгого часу була в центрі уваги дворянської і бур-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

² І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

жуазної історіографії. Цей період досліджувався істориками в багатьох аспектах. Висловлювались найрізноманітніші думки, давались різні оцінки. Для доказу тієї чи іншої концепції часто використовували новий фактичний матеріал. Але буржуазні вчені в кращому разі були здатні тільки зібрати факти, краще чи гірше розповісти про них у своїх працях. Їх спроби пояснити події і явища в науковому відношенні виявились зовсім неспроможними. Це стосується як українських, так і російських, польських та інших буржуазних істориків. Про їх антинаукові й ворожі народові погляди конкретно говориться у відповідних місцях книги.

Використовуючи праці дворянських і буржуазних істориків, ми керувалися вказівкою В. І. Леніна про те, що буржуазним вченим, професорам, які здатні давати найцінніші праці у спеціальних галузях, в тому числі і з історії, «не можна вірити ні в єдиному слові, раз мова заходить про філософію»¹. Відчай і скептицизм замість того, щоб науково розібратися в фактах, прагнення уникнути узагальнень, невизнання ніяких об'єктивних законів, що діють в суспільстві, застосування прийомів, які з наукового боку не витримують ніякої критики, фальсифікація фактів, схоластика — ось характерні риси буржуазної історіографії в період імперіалізму. Особливо вона перекручувала питання українсько-російських зв'язків. Ми маємо на увазі насамперед численні книжки і статті В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та інших українських буржуазно-націоналістичних істориків кінця ХІХ і початку ХХ ст.

Крах буржуазної «філософії історії», її виродження в наші дні ще яскравіше виступають у вигляді біологічного шовінізму і расистських теорій людиноненавистництва, політики «з позицій сили» і т. п. Проповідають такі погляди і українські буржуазно-націоналістичні писаки, які зараз осіли в Америці, ФРН та інших місцях і за долари пишуть те, що забагнеться їх справжнім господарям. Стоси паперу списують ці запродавці; перегортаючи сторінки історії, вони топчуть правду, щоб підірвати міць Радянського Союзу, ослабити дружбу народів, відірвати український народ від братнього російського і всіх інших народів Союзу РСР.

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 314—315.

Не можна сказати, що відразу марксистсько-ленінська теорія була правильно застосована при висвітленні багатьох проблем історії України та українсько-російських зв'язків. За роки Радянської влади марксистсько-ленінська теорія зміцнювалась в боротьбі з вульгаризаторськими тенденціями, з спробами поєднати марксизм з різними буржуазними теоріями, з догматизмом і наочністю. Приклади невірної трактування ряду питань, які мали місце і в радянській історіографії, наводяться в різних розділах книги.

Досягнення марксистсько-ленінської розробки багатьох проблем історії України періоду визвольної війни українського народу і українсько-російських відносин у наш час виступають зараз дуже наочно. Історична наука збагатилася працями істориків М. Н. Петровського, І. П. Крип'якевича, В. О. Голобуцького, О. К. Касименка, А. І. Козаченка і багатьох інших. Без висновків, зроблених у цих працях, автору довелося б довго працювати над багатьма питаннями, і невідомо, чи його робота увінчалась би успіхом.

Можливо, не всі наші твердження достатньо обгрунтовані. Вважаємо, що ряд положень має дискусійний характер. Але навіть коли ми критикуємо чий-небудь погляд або не погоджуємось з ними, то виходимо з порівняння і протиставлення фактів з іншими фактами, намагаємось розкрити послідовність явищ та їх зв'язок. Істина завжди конкретна і спирається на факти. Історик досліджує реальну дійсність, а не бажане і можливе. Ось чому факти для дослідження є першоосновою.

Досить відомо, що висновки і твердження в історичних дослідженнях тільки тоді чогось варті, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Нам доводилось бути дуже обережними щодо висновків та узагальнень у тих випадках, коли не було достатньої кількості матеріалів, пам'ятаючи, що «в суспільній науці (як і в науці взагалі) йдеться про масові явища, а не про поодинокі випадки»¹.

Факти іноді можуть самі за себе промовляти. Але історик не виконає і половини свого завдання, якщо він обмежиться лише передачею фактів. Об'єктивні закони розвитку суспільства дають можливість з величезної кількості фактів зробити відповідні висновки та узагаль-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 209.

нення. Ці узагальнення допомагають краще пов'язувати історичну науку з життям, сучасністю. Вони необхідні для боротьби з різними реакційними теоріями, які своїм вістрям завжди спрямовані проти марксизму-ленінізму.

Чим багатший на події час, чим більше збереглося про них фактів, тим ширші і складніші завдання історика щодо узагальнень і висновків. До таких багатих на події періодів в історії українського народу належить визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.

Нам довелося мати справу з різними джерелами, в яких події минулого подаються крізь призму сприйняття їх певними класами, соціальними групами. Щоб встановити істину, доводилось зіставляти факти, відкидати одні дані, аналізувати і критично підходити до інших. Справа ускладнюється тим, що до нас дійшли документи, які виходять головним чином з середовища експлуататорських класів, хоч деякі з них у певний час, у конкретних історичних умовах відігравали прогресивну роль.

Радянська історична наука, озброєна передовою марксистсько-ленінською теорією, не розгублюється перед суперечливістю фактів, не скочується до їх фіксації та агностицизму.

Є різні події і факти: більш важливі і вирішальні та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від загального історичного процесу, а зв'язані з іншими явищами. В. І. Ленін писав: «Доброти приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довольні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»¹. Ми поставили перед собою завдання показати об'єктивну закономірність подій, відтінити найважливіші з них, розкрити матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглянути в сукупності всі суперечності, що мали місце на Україні і в Росії, їх вплив на розвиток українсько-російських відносин у досліджуваний період.

Іван Франко — один з найбільш серйозних дослідни-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 252.

ків визвольної війни українського народу — писав, що історик «не може жалуватися на недостачу джерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляцій з того пам'ятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того матеріалу вже опубліковано, багато дожидає ще публікації, хоч і без того було більш або менш використано істориками»¹.

Нині база для вивчення визвольної війни ще більш розширилась. І не тільки в зв'язку з тим, що відкрито велику кількість нових документів, але, що не менш важливо, в розумінні наявності нових методів використання та оцінки джерел.

Читач не тільки ознайомиться з фактами, але і з джерелами, звідки вони почерпнуті. Без використання таких багатотомних видань, як «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Жерела до історії України-Руси», тритомник «Воссоединение Украины с Россией» і багатьох інших творів, виданих у ХІХ—ХХ ст. українськими, російськими і польськими істориками, не може бути написана жодна робота з досліджуваної проблеми.

Опубліковані десятки тисяч актів державного і приватного характеру є джерелами першорядного значення. З цих джерел автор щедро брав фактичний матеріал.

Коли виявлялося, що опублікованих матеріалів не вистачає, доводилось звернутися в архіви, де ми розшукали ряд нових документів. Нам здається, що ці матеріали не тільки сприяють розширенню наших уявлень про певні явища, але і дають підставу по-новому оцінити деякі події. Особливо багато матеріалів вдалося виявити в Центральному архіві давніх актів СРСР, що видно з наших посилянь в книзі.

Нам пощастило з новою документацією. Під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією польські історики передали своїм українським колегам тисячі документів періоду визвольної війни в оригіналах і копіях. Колективи істориків Варшави, Кракова, Вроцлава, Гданська та інших міст провели величезну

---

¹ Ів. Франко, Хмельницзна 1648—1649 років у сучасних віршах, «Записки наукового товариства ім. Шевченка» (далі — ЗНТШ), т. 23—24, стор. 1.

роботу, яка вимагала б титанічних зусиль окремих дослідників і навряд чи дала б такі результати.

Автору довелося кілька разів побувати в Польщі і спробувати власними силами підняти деякі фонди. Це громіздка і складна робота. Як і багато інших радянських істориків, ми переконані у великому значенні творчих зв'язків між науковцями нашої країни і Польщі. Читач зустрінеться з частими посиланнями на матеріали, одержані з Польщі, і переконається, що польські друзі заслуговують на нашу щире подяку.

Читач зверне увагу на те, що політично-дипломатичні зв'язки між Україною і Росією показано ширше і повніше, ніж питання внутрішнього становища України, її економічних зв'язків з Росією. Це зв'язано з відсутністю відповідних джерел.

Буремні роки визвольної війни і події на Україні після неї не сприяли збереженню документів. Можна з певністю сказати, що до нас дійшла незначна частина їх. Більше збереглося матеріалів про діяльність різних російських установ, фонди яких використано в книзі. Російський уряд, який дуже цікавився подіями на Україні, різними засобами збирав відповідні відомості. Особливо це стосується воєнних і політичних подій. У фондах російських установ збереглася значна кількість документів українського походження, головним чином різні листи урядових установ та окремих діячів України. Завдяки цим матеріалам можна висвітлити ряд питань, що стосуються політично-дипломатичних відносин.

Зовсім інша картина, коли дослідник береться за висвітлення економічних відносин. Тут він зустрічається з багатьма прогалинами в документальній базі. Відсутність компактних матеріалів відчувається на кожному кроці. Це видно хоча б на прикладі торгових зв'язків між Росією і Україною. Як відомо, митні книги широко використовуються істориками, як цінне джерело економічної історії. Вони містять багатющі історико-економічний матеріал, що стосується багатьох питань економічного розвитку. Але відомо, що з певних міркувань російський уряд звільнив у роки війни українських купців від сплати мита, і тому торгові зв'язки не знайшли свого відображення в митних книгах. Збереглися тільки уривкові, не систематичні матеріали. Напевно це є однією з причин того, що в історичній літературі еко-

номічні зв'язки не знаходили до цього часу широкого висвітлення. На основі уривкових, але вірогідних матеріалів нам довелося відновлювати картину економічних зв'язків. Ця складна робота, на нашу думку, себе цілком виправдала. Проте, коли добре придивитися, то в багатьох випадках можна побачити лише загальні контури.

Крім актових матеріалів, у книзі використано літописні джерела.

Кілька слів про структуру праці. В її основу покладено хронологічний принцип. Тема охоплює один період історії України і українсько-російських відносин. Але навіть протягом цих кількох років події розвивалися так, що намічається кілька їх етапів, кожний з яких має певні грані. При встановленні цих граней автор намагався виходити з конкретних історичних подій. Можливо, в нашому підході є ряд недоліків. Але ми намагались керуватись положенням В. І. Леніна, який писав: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»¹.

Автор вважав за потрібне хоча б коротко спинитись на становищі України напередодні визвольної війни з метою показати, що події у роки війни були наслідком і продовженням суспільних явищ, які мали місце до війни. Зміни в суспільстві найкраще пізнаються при порівнянні. Невеликий перший розділ, нам здається, дасть можливість краще побачити зміни в українсько-російських відносинах, що сталися під час визвольної війни на Україні.

Визвольна війна тривала шість років. В її ході були перемоги і поразки. Це мало вплив на розвиток українсько-російських відносин, що завершилися возз'єднанням України з Росією.

Хід визвольної війни, взаємовідносини між Україною і Росією в нових умовах викладаються у другому розділі праці. В ньому охоплюються події з початку 1648 р. до підписання Зборовської угоди на початку серпня 1649 р. Автору здавалось, що з другої половини 1649 р. починається новий період не тільки в польсько-українських, але й в українсько-російських відносинах.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 119.

Зовнішньополітичні та економічні зв'язки українського народу з сусідніми країнами, і в першу чергу з Росією, залежали від внутрішніх подій, що мали місце на Україні. Можна було б з них почати розповідь. Але ми цього не зробили тому, що війна внесла ряд політичних і соціально-економічних змін, які стали помітними не відразу, а розвивалися протягом певного часу. Ось чому ми вважали за необхідне розповісти про ці зміни, про їх значення і вплив на російсько-українські взаємовідносини в окремому третьому розділі. І в цьому розділі кожне явище розглядається в хронологічній послідовності, в його розвитку, хоч відсутність достатньої кількості фактів часто перешкоджала показати все з відповідною повнотою. До того ж названі питання є тільки фоном для висвітлення російсько-українських відносин.

Події після Зборовської угоди до рішення російського уряду літом 1653 р. приєднати Україну до Росії викладаються в четвертому розділі.

Після цього нам знову довелося дещо відступити від хронологічного принципу, щоб в окремому, п'ятому розділі спеціально спинитися на економічних зв'язках України з Росією, на значенні їх для справи возз'єднання України з Росією. Питання економічних зв'язків виділено в окремий розділ і тому, що через недостатність матеріалу важко було б простежити тенденції в їх розвитку, визначити їх напрям.

У шостому, останньому розділі висвітлюється возз'єднання України з Росією, дається оцінка значення цієї події для двох братніх народів.

У вступі ми вважали за потрібне спинитися на питаннях, які до певної міри передували написанню книги, на основних положеннях, з яких виходив автор під час роботи над нею.

В процесі своєї роботи ми користувалися кваліфікованою допомогою, порадами і критичними зауваженнями своїх колег — істориків, особливо співробітників відділу історії феодалізму Інституту історії Академії наук Української РСР. Усім їм автор складає щире подяку.

Розділ перший

**УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ.
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ЦЕЙ ЧАС**

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. була переломним етапом в історії України. Як відомо, щоб зрозуміти характер будь-якої народно-визвольної війни, треба знати хоч би в загальних рисах умови, за яких відбувалися події. Аджеж кожна «війна, — писав В. І. Ленін, — є продовження політики. Треба вивчити політику перед війною, політику, що вела і привела до війни»¹. І хоч у цій роботі не ставиться завдання спеціально дослідити становище України напередодні війни, проте на деяких найбільш загальних питаннях потрібно спинитись², щоб з'ясувати, які проблеми стояли тоді перед українським народом, як вони розв'язувались в ході війни.

У тридцяті роки XVII ст. на Україні точилась жорстока боротьба трудящих проти феодалного гноблення. Жодна з європейських країн не знала у другій чверті XVII ст. таких масових виступів пригноблених проти гнобителів. Одне за одним відбуваються повстання. У 1630 р. спалахнуло повстання під керівництвом Тараса

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 20—21.

² Про становище на Україні напередодні війни говориться детально у працях радянських істориків. Див. Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 178—218; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 13—60; К. Г. Гуслистий, Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI—першій половині XVII ст. (у книзі «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», К., 1954, стор. 17—70) та інші дослідження.

Розділ перший

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ЦЕЙ ЧАС

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. була переломним етапом в історії України. Як відомо, щоб зрозуміти характер будь-якої народно-визвольної війни, треба знати хоч би в загальних рисах умови, за яких відбувалися події. Аджеж кожна «війна, — писав В. І. Ленін, — є продовження політики. Треба вивчити політику перед війною, політику, що вела і привела до війни»¹. І хоч у цій роботі не ставиться завдання спеціально дослідити становище України напередодні війни, проте на деяких найбільш загальних питаннях потрібно спинитись², щоб з'ясувати, які проблеми стояли тоді перед українським народом, як вони розв'язувались в ході війни.

У тридцяті роки XVII ст. на Україні точилась жорстока боротьба трудящих проти феодалного гноблення. Жодна з європейських країн не знала у другій чверті XVII ст. таких масових виступів пригноблених проти гнобителів. Одне за одним відбуваються повстання. У 1630 р. спалахнуло повстання під керівництвом Тараса

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 20—21.

² Про становище на Україні напередодні війни говориться детально у працях радянських істориків. Див. Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 178—218; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 13—60; К. Г. Гуслистий, Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI—першій половині XVII ст. (у книзі «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», К., 1954, стор. 17—70) та інші дослідження.

Федоровича, в 1635 р.—повстання, кероване Іваном Сулимою, в 1637 р. виступ очолив Павлюк. Особливо велике повстання відбулось в 1638 р. під керівництвом Яцька Остряниці, а пізніше Дмитра Гуні. Як до названих подій, так і після них у різних місцях України відбувались і дрібніші виступи селян та козаків.

І хоч усі згадані повстання зазнали поразки, проте вони показали усьому світові, що український народ не склав зброї в боротьбі проти своїх гнобителів, проти іноземних загарбників. У цих повстаннях проявилась любов українського народу до свободи, його героїзм і мужність. Але сили сторін у боротьбі були нерівні. Повстання, в яких головну роль відігравали селянські і козацькі маси, мали стихійний характер, були недостатньо підготовленими, їх учасники були погано озброєні. Слід до цього додати, що серед повстанців існували незгоди, заможні верстви проявляли схильність домовитись з польсько-магнатськими колами, а все це давало можливість польському урядові жорстоко розправлятися з повсталими масами. Не можна ігнорувати і того факту, що міжнародні відносини в ті роки сприяли польським правлячим колам у зосередженні значних сил проти повстанців.

Після придушення повстань польські пануючі класи посилили економічний, політичний, національний та релігійний гніт на Україні. Цей час цілковитого безправ'я і закабалення українського народу польські реакційні історики і письменники назвали «золотим спокоєм»—золотим для польських магнатів, нечувано тяжким, повним приниження для всього українського народу і особливо для трудящих мас.

Селянство в період феодалізму було найбільш численним класом; воно визначало основний зміст, напрям, головні особливості історичної обстановки того часу. Саме ця основна частина населення перебувала у неймовірно тяжкому становищі.

У десятиріччя після 1638 р. відбувається процес посилення феодального гноблення на Україні. У північних і західних районах України—Волинському, Подільському, Руському та північно-західній частині Київського воеводства вже на початку XVII ст. панщина дорівнювала 4—6 дням на тиждень. Крім того, селяни давали панові різні натуральні чинші залежно від розміру ді-

лянки землі, якою користувалися, та відбували ряд інших феодальних повинностей¹.

Дещо відмінними були феодальні відносини в південній частині Київщини та на Лівобережжі. На цій території до тридцятих років широко користувались пільгами ті, хто поселявся на так званих слободах. Хоч і тут після придушення повстань посилювався наступ панів на селянство, проте панщина ще не стала основною формою феодальної експлуатації. Селяни були задавлені всякими поборами та повинностями на користь своїх панів. Так, у 1643 р. жителі сіл поблизу Гадяча, в маєтностях великого магната Калиновського, мали привезти по дві копи снопів і вимолотити їх, косити, возити і складати в копиці панське сіно, а хто не мав волів і коней,—той повинен був звозити поміщицьким тяглом. Крім того, селяни давали чинш продуктами свого господарства, працювали на будівництві та під час ремонту укріплень². Аналогічне становище мало місце і в маєтностях іншого великого магната на Лівобережжі—Іеремії Вишневецького³.

До того ж селяни зобов'язані були користуватися тільки млином свого пана, купувати алкогольні напої тільки в нього та відбувати ряд, якщо не тяжких, то дошкульних повинностей. За невиконання повинностей селян примушували платити великі штрафи, карали⁴. Магнати, які володіли на Україні величезними земельними просторами, здавали свої маєтності в оренду, часто дрібним шляхтичам; ці останні за короткий час володіння намагались стягти з селян все, що можливо, доводячи їх до цілковитого зубожіння⁵.

Річ Посполита була країною, де безроздільно панував феодализм, країною «дворянської демократії», а остання ґрунтувалась на кріпосництві і була однією з найбільш грубих суспільних форм правління⁶. За таких умов тут панувало кулачне «право», і в першу чергу йо-

¹ Архив Юго-Западной России (далі—Архив ЮЗР), ч. VI, т. I, стор. 463, 490, 539; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, 1953, стор. 115, 162, 378—379 та ін.; К. Г. Гуслистий, назв. праця, стор. 37—38.

² Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 359—362.

³ Там же, стор. 477—479.

⁴ Там же, стор. 287—289, 301—304, 322—323, 378—379 та ін.

⁵ Архив ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 343, 373.

⁶ Див. Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, Держполіт-видав. К., 1954, стор. 62.

го відчувало на своїй спині кріпосне селянство. У Польщі, як і в інших феодальних країнах з слабою центральною владою, широко практикувались наїзди одних шляхтичів на маєтки інших. Від цього найбільше терпіли піддані.

У 1643 р. пани Олізари в Житомирському повіті зібрали з своєї челяді великий загін, озброїли його і напали на село Минійки, яким володів пан Тумановський. Жителі села, почувши вигуки грабіжників «бий і убивай», кинулись тікати. Жінки з дітьми зробили спробу сховатися в лісі, але частину їх нападаючі повернули і загнали в ставок, де багато людей потонуло. У той же час у селі грабували і мордували населення, «бігаючи по селу і по домах хлопських подданих где которого улапит мали, били, шаблями сікли, з сирмяг, шапок, поесов отдирали, мішки от поесов с пенезьми одривали», забирали коней, хомути, сокири, серпи, коси та інше майно¹.

У скарзі про інший напад розповідалося, що грабіжники вшали селян і піддавали їх таким жорстоким мукам та знущанням, що навіть «турчин бусурманин того не чинит»². Коронний стражник Самуїл Лащ у Київському воеводстві до того безчинствував і тероризував населення, що воевода закликав всю шляхту Київщини зі зброєю примусити бешкетника виконати рішення судів³. Але не так легко було заспокоїти буйного шляхтича, за спиною якого стояв польський гетьман Конецпольський, один з найбільших магнатів на Україні.

Селянство у Речі Посполитій було позбавлене всіх громадянських прав. З посиленням феодального гніту там навіть знищили селянське обшчинне управління, а також «копні»—громадські суди, що існували перед цим⁴. У джерелах зустрічаються відомості про сільських вейтів та отаманів⁵, проте вони призначалися панамі, а не обиралися селянами.

Говорячи про наслідки закріпачення селян у першій половині XVII ст., французький інженер Гільом Левас-

¹ Архив ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 535—536.

² Там же, стор. 431.

³ Там же, стор. 516—519.

⁴ Огляд літератури про копні суди див. у праці Іринарха Черкаського, Громадський (копний) суд на Україні—Русі XVI—XVIII вв., К., 1926, стор. 3—33.

⁵ Архив ЮЗР, ч. VI, т. I, стор. 512 та ін.

сер де Боплан, який довгий час служив на Україні і добре знав життя різних верств населення, у своїй книзі «Опис України» писав про життя кріпаків: «Селяни там дуже бідні через те, що вони змушені працювати на пана три дні на тиждень з своїми кіньми і давати йому, згідно з одержаною кількістю землі, багато мірок хліба, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед великоднем, трійцею та різдвом; зверх того вони повинні возити дрова для пана і відбувати багато інших видів панщини, яких в дійсності не зобов'язані були б виконувати; крім того, пани вимагають від них повинностей гіршими, а також десятини з овець, поросят, меду, всіх плодів і третього бика через кожних три роки. Одним словом, вони змушені віддавати своєму панові все, що той від них вимагатиме; не дивно, що ці нещасні, так тяжко закріпачені, що ніколи нічого не можуть заощадити. Але це є менш важливим, ніж те, що їх пани користуються безмежною владою не тільки над майном, а й над життям своїх підданих; ось які великі привілеї польської шляхти, яка живе наче в раю, в той час як селяни перебувають начебто в чистилищі. Через те, коли випадає цим нещасним попасти в кріпацьку залежність від злого пана, становище їх буває гіршим, ніж каторжників на галерах. Таке рабство є головною причиною численних втеч»¹.

Неймовірно тяжкий феодальний гніт був причиною втеч селян в інші місцевості як однієї з найбільш поширених форм боротьби. Втечі відомі давно, але на Україні в першій половині XVII ст. вони набрали небувалого розмаху. Актівий матеріал того часу заповнений відомостями про втечі селян. Тікали поодиночі, сім'ями і навіть цілими селами². Тікали недалеко, а також і за сотні кілометрів: з Руського, Подільського, Волинського воєводств на окраїні—в Брацлавщину, Південну Київщину, Запорозжя, де феодальний гніт ще не набрав таких жорстоких форм. Після поразки селянсько-козацьких повстань особливо багато населення, рятуючись від переслідування властей, соціального та національно-

¹ Описание Украины Боплана. 1630—1648. «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896, стор. 304.

² Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів, К., 1946, № 1, 9, 15, 16, 27, 38 та ін.; див. також Воссоединение Украины с Россией, т. I, № 176, 265 та ін.

релігійного гніту, переходило в межі Російської держави¹.

У сорокових роках мали місце також і такі форми боротьби селян проти феодального гніту, як подача скарг, відмовлення від виконання повинностей, напади на панів та їх посіпак². Це свідчило про те, що селянство не скорилося, що «золотий спокій» був відносним затишшям перед великою бурею.

Ті, хто тікав на далекі південні окраїни держави, мріяли про край, де не буде кріпосництва, де результати їх праці належатимуть їм особисто, про те, що вони стануть вільними. Українські селяни, так само як і втікачі від кріпосництва в інших країнах, «розглядали своє колишне кріпосне становище як цюсь випадкове для їх особи. Але щодо цього вони діяли так само, як всякий клас, що звільняється від своїх кайданів, і крім того вони звільнялись не як клас, а поодинці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки створили новий стан і в новому становищі зберегли свій колишній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від колишніх пут, що вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку»³. Таким чином, бігли кріпаки прагнули тільки вільно розвинути і зміцнити вже наявні умови свого існування.

У Західній Європі кріпаки тікали головним чином у міста. На Україні ж міста перебували в дуже сильній залежності від феодалів і феодально-королівської адміністрації, і тому доводилось тікати в незаселені ще місцевості, в степ, на кордон з «диким полем», де постійними гістьми були татарські загони, що захоплювали людей в ясир—для продажу. Тут, на новому місці втікачам необхідно було захищати із зброєю в руках свою тяжко здобуту волю не тільки від степових татарських роз'їздів, а й від небезпеки знову бути закріпаченими своїми колишніми панами. Часто за допомогою зброї

---

¹ Про перехід населення в межі Росії див. Е. М. Апанович, Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648—1654 гг., у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 78—104.

² Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр., № 8, 10, 11, 15, 17, 32, 37, 39 та ін.; Воссоединение Украины с Россией т. 1, № 176, 187, 213, 215, 220, 222, 223, 262, 264 та ін.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. второе, т. 3, стор. 77—78.

доводилось добувати засоби до існування, роблячи наскоки на татар і турків. Та ці походи скоріше були відплатою за часті і руйнівні напади турецько-татарських загарбників на Україну. Так, головним чином із селян і міщан — утікачів від феодального гніту — створювався основний контингент нового суспільного стану — козацтва¹.

Отже, «в ході боротьби українських народних мас проти феодально-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських нападів була створена військова сила—козацтво, центром якого в XVI ст. стала Запорозька Січ, що відіграла прогресивну роль в історії українського народу»².

Необхідно відзначити, що козацтву приділено дуже багато уваги в українській, польській, російській та світовій історіографії. Зібрано і систематизовано величезний фактичний матеріал, порушено ряд проблем, висловлено багато міркувань. Незважаючи на це, доводиться констатувати, що багато питань історії українського козацтва не тільки не розв'язано, але й не поставлено. Разом з тим допущено ряд ненаукових, а то й фальшивих тверджень і висновків.

Українська дворянсько-буржуазна історіографія не могла правильно вирішити багатьох проблем, бо розглядала козацтво ізольовано від аналогічних явищ в інших країнах. Буржуазні історіографи вважали козацтво явищем, характерним лише для одного українського народу та його національного характеру. До цього слід додати, що саме в козацтві українська буржуазно-націоналістична історіографія шукала підтвердження (часто фальсифікуючи факти) для своїх антиісторичних націоналістичних концепцій історії України. Історики цього напрямку брали в основу не внутрішній процес, що викликав появу козацтва, а зовнішні, надбудовні явища. Таким шляхом створювалася антинаукова націоналістична теорія особливого історичного процесу розвитку українського народу.

Для феодальної епохи характерний поділ суспільства на класи-стани. В. І. Ленін з цього приводу писав:

¹ Проблема виникнення козацтва на Україні вірно і детально висвітлена у новій праці В. А. Голобуцького, Запорожское козацество, Госполитиздат УССР, К., 1957, стор. 42—52 та ін.

² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), К., 1954, стор. 6—7.

«Відомо, що в рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилась встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищено (принаймні в принципі), і тому класи перестали бути станами. Поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові»¹.

Огже, існування станів не заперечує поділу суспільства на класи, а є однією із форм класових відмінностей², зафіксованих юридично. Поділ феодального суспільства на класи-стани сам по собі свідчить про те, що одні з них, виходячи з їх економічного становища, були пануючими, привілейованими, а інші—непривілейованими, гнобленими.

Уже наводилась думка К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що селянство в епоху феодалізму, позбавляючись кріпосництва, не покидало сфери станового ладу, а створювало новий стан. Українські козаки в основній своїй масі походили з селян, тобто це були «люди, которые холопства не витерпел, ушли в козаки», як відзначав у 1649 р. один із знавців соціальних відносин XVII ст. на Україні — Богдан Хмельницький³.

Козацтво як стан виникло на певному етапі розвитку феодальних відносин на сході Європи. Це не був привілейований стан; довгий час він переживав процес свого становлення, часто законом не визнавався, коли не рахувати реєстрового козацтва, на існування якого фактично доводилося зважати іншим привілейованим станами, в тому числі й шляхетському.

Існування того чи іншого стану зовсім не зв'язане з економічною рівністю всіх його членів. Це стосується і козацтва. Уже на початку свого виникнення козацтво не було єдиним в економічному відношенні. Були козаки багаті і бідні. Козацька верхівка вийшла в основно-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 92—93.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 414—415.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 118.

му, як це вірно відмічають деякі історики із служилих бояр на Пограниччі¹, із заможних жителів прикордонних міст, які вже у XVI ст. займали угіддя, що дорівнювали за розмірами трьом селам². Траплялись випадки, коли ці володіння закріплювались за ними королівськими грамотами. Але до цього часу знайдено дуже мало даних про велике козацьке землеволодіння, маєтності³. Основна ж маса козацтва до 1648 р. складалася з дрібних і середніх вільних землевласників, а саме вони і були вирішальною силою козацького стану.

Селяни, які тікали від панського гніту на окраїни, дуже часто змушені були осідати на землю, якою вже володіли інші; за користування нею вони платили або відробляли. Але це не заважало навіть цим економічно залежним людям зватися козаками, бо юридично вони були вільні.

На початку XVII ст. у багатьох місцевостях на півдні Київського воєводства існували цілі села, в яких жили козаки. У королівській люстрації (ревізії) за 1616 р. говорилося, що в Богуславському старостві всі села козацькі. Те саме мало місце і в інших староствах⁴. Більшість таких козаків вважалась «непослушними» на прохання міщанам і селянам, а також козакам, які відбували військову службу під командуванням старости або платили податки в королівську казну.

Таке становище було дуже не до вподоби королівським ревізорам, а ще більше не могли миритися з цим магнати і шляхта, які тут з'явилися з королівськими грамотами. Уже в кінці XVI ст. королівські ревізори подають проекти про те, щоб «непослушних» змусити відбувати панщину, платити податки, а коли вони цього не виконуватимуть, то щоб їх висилати, а на їх місце поселити «послушних»⁵.

На шляху проведення в життя подібних пропозицій було багато перешкод. Шляхтичі, які тут з'являлися, були безсилі приступити до закріпачення. Не кожний

¹ Дм. Багалей, Займанщина в Левобережній Україні XVII—XVIII ст., «Киевская старина», 1883, кн. VII, стор. 563.

² М. Грушевський, Матеріали до історії козацьких рухів 1590 рр., ЗНТШ, т. 31—32, стор. 3—4.

³ К. Г. Гуслистий, назв. праця, стор. 25—27.

⁴ A. Jabłonowski, Lustracja królewszczyzn ziem Ruskich. Warszawa, 1877, стор. 132—138.

⁵ A. Jabłonowski, Rewizia zamków ziemi Wołyńskiej, Warszawa, 1877, стор. 127.

шляхтич міг привезти своїх кріпаків, щоб ними замінити «непослушних», і тому довелося чекати кращих часів. Такі часи настають тоді, коли на Брацлавщині, Наддніпрянщині та Лівобережжі величезні володіння одержують магнати Жолкевські, Конецпольські, Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські, Киселі та ін. У недосить централізованій, з слабою королівською владою, Речі Посполитій названі та інші магнати були фактичними правителями на місцях. Спираючись на свій власний, а також на державний апарат, магнати роблять спроби покріпачити населення. Поряд з існуючими містечками і селами магнати засновують нові, закликаючи селитися в них охочих, звільняючи їх від різних повинностей на 10, 15, а то й більше років. Після закінчення цього строку населення мало відробляти панщину і нести інші повинності.

Так зіткнулися на півдні України два напрями колонізації. Перший сягав у глиб віків: то була колонізація народна, яка несла з собою вільного дрібного і середнього виробника. Другий напрям—це створення магнатсько-шляхетських латифундій, які ґрунтувалися на закріпаченні селян та козаків.

М. М. Покровський вбачав у козацтві та в польських магнатах двох класових противників; разом з тим, на його думку, вони мали одну мету: «були це два різних способи ліквідації давнішого («древнейшого») «натурального феодалізму». У М. М. Покровського магнат перестає бути феодалом, а козак, вільний виробник, перетворюється в буржуа, бо «козацьку земельну власність, у своїй масі середню або дрібну, що знала батраків і «підсусідків», але не знала ні організованої панщини сотень селян, ні синьйоріальних прав землевласника, ні імунітету, ні права суду, ні дрібних земель—васалів, можна було б назвати «буржуазною»¹. І далі вже без усяких лапок М. М. Покровський говорить про козацьку буржуазію, козацьку буржуазну революцію.

В оцінці подій того часу на Україні М. М. Покровський та його послідовники переносили категорії буржуазного суспільства на феодальне, ігнорували роль селянства в боротьбі з феодальним гнітом, зовсім не зважали на характер шляхетської Польщі, про яку Ф. Ен-

¹ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, М., 1933, стор. 131.

гельс говорив, як про країну, «яка уперто зберігала нерушимим феодальний устрій суспільства, в той час як всі її сусіди прогресували, формували буржуазію, розвинули торгівлю і промисловість і створили великі міста»¹. Ця оцінка Ф. Енгельсом Польщі XVIII ст. у ще більшій мірі застосовна до XVII ст., про яке тут йде мова.

Козацьке господарство, що його М. М. Покровський називав буржуазним, тобто капіталістичним, таким не було. Сучасники підкреслювали натуральний характер господарства основної маси козацтва². Товарним могло бути лише господарство козацької верхівки, старшини, але воно було дуже стиснуте феодально-шляхетськими порядками. Необмежено могли виробляти на ринок тільки шляхетські і магнатські господарства, проте вони ґрунтувались виключно на праці кріпаків.

Польський уряд вирішив використати поділ козацтва на бідних і багатих у своїх інтересах. З цією метою він вдавня до козацького реєстру, який бере свій початок з кінця XVI ст. На перших порах він служив для запису козаків—учасників походів, щоб платити їм за службу. В умовах мирної обстановки реєстр мав відігравати іншу роль. До нього, як правило, вписувалися більш заможні і вірні королівській владі люди, які і користувалися рядом привілеїв, наданих реєстровцям. У той же час ті, хто не ввійшов до реєстру, мали підкорятися королівському старості або панам. Проте, як показав досвід, досягти цього було важко, бо завжди налічувалось багато «непослушних».

Козацтво, як окремий стан вільних виробників, у великій мірі чинило опір прагненням феодалів, які намагались за всяку ціну закріпачити його. Оскільки обмежувалися навіть права і вільності реєстрових козаків, і реєстровці брали участь у повстаннях, нерідко відіграючи угодовську роль в боротьбі з польськими загарбниками.

У 1638 р. на сеймі була прийнята «ординація», за якою навіть реєстровці позбавлялись багатьох прав³. Раніш виборний козацький гетьман замінявся призна-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. перше, т. XIII, ч. I, стор. 159.

² Описание Украины Боплана, цит. вид., стор. 301—302.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 255—257.

ченим сеймом комісаром із польських шляхтичів. Реєстр обмежувався шістьма тисячами чоловік. В обов'язки комісара входило: командувати реєстровцями, не допускати бунтів, ходити з козаками в походи за наказом коронного гетьмана, повідомляти останнього про всяке невдоволення козаків.

Виборність полковників теж скасовувалась — вони призначались з шляхтичів. Тільки осавули, сотники та отамани могли бути виборними, проте і вони часто призначались полковниками з людей, відданих польському урядові¹. Фортеця Кодак, зруйнована козаками під час повстання 1635 р., відбудовувалась, а постійний гарнізон, розмішений в ній, мав не допускати втікачів на Запорозжя. Реєстрові полки повинні були по черзі стояти на Запорозжжі, щоб перешкодити зосередженню тут різного люду, який тікав з України.

«Ординація» не тільки знищувала козацьку адміністрацію, реєстровці не лише віддавалися в повне розпорядження комісара і полковників-шляхтичів; була також зроблена спроба ізолювати козаків від інших стадій українського народу. Так, реєстровцям забороняли вступати в родинні зв'язки навіть з міщанами, їм дозволялося жити лише в певних місцевостях, щоб легше було здійснити над ними контроль, бо, не зробивши цього, від козаків можна було чекати бунтів, як про це говориться в «ординації». З метою придушення всякого протесту реєстровців при комісарі і полковниках, за спеціальною інструкцією, створювались окремі наймані загони.

Всі ті, хто не був включений до реєстру, а таких налічувалось десятки тисяч, навіть ті, хто з діда-прадіда був козаком, мали перейти у послушенство старост або панів. Більш сміливі тікали на Запорозжя, переховуючись там у комишах і на численних островах, або переходили в межі Росії.

Та більшість залишалась на місці і ставала підданими, відбувала панщину, служила при старостах в замку, на конюшнях і псарнях, топила печі, була на різних посилках, підмітала двори та виконувала багато інших принизливих для козаків-воїнів повинностей. Найбільше невдоволення викликало те, що доводилось працювати не на себе, а на старосту чи пана.

¹ Летопись Самовидца, К., 1878, стор. 4.

Невдоволеними залишались і реєстровці. Вже «ординацією» було ліквідовано багато їх прав. Полковники-шляхтичі примушували козаків до всякої «домової незвичної роботи», не дозволяли їм тримати навіть для домашнього вжитку горілку, пиво і мед, бо права на все це старшина здала в оренду. Полковники-шляхтичі не збиралися зберігати і множити славу і вільності козацькі, а навпаки, намагалися козаків всіляко принизити і обмежити в правах¹. Від сваволі магнатів та адміністрації терпіли навіть заслужені і заможні козаки з числа старшини, як це видно на прикладі чигиринського сотника Богдана Хмельницького та інших.

Чому ж польський уряд, який пішов на таке обмеження козацтва після придушення багатьох повстань, не наважився зовсім знищити його? Очевидно, цього не сталося з тієї причини, що уряд не мав відповідних сил. До того ж козацтво пустило такі глибокі корені в українському суспільстві, що знищити його вже не можна було відразу. На це необхідний був час. Заводячи суворий реєстр, польський уряд сподівався відібрати для служби найбільш вірних козаків і з їх допомогою придушувати всяке невдоволення решти. Такий розкол мав ослабити козацтво. Не менш важливою причиною було і те, що Річ Посполита вела часті війни з своїми сусідами і мала постійну потребу в хороших військах. Козаки в той час вважалися кращими воїнами в Європі² і не один раз у критичні моменти виручали польську армію³. Знищити таке військо остаточно було невігідно, тим більше, що вже на початку сорокових років польський король Владислав IV носився з планами великої війни проти Туреччини⁴.

Ми більш детально спинилися на становищі козацтва—цих вільних виробників,—тому що в усіх селянсько-козацьких повстаннях проти феодального гніту, проти національно-релігійного переслідування воно відігравало активну роль. Не можна ігнорувати і того прогресивного впливу, яке справляло козацтво на пригноблену масу кріпосного селянства. Ф. Енгельс звертав увагу на те, що

¹ Летопись Самовидца, стор. 3—5.

² Описание Украины Боплана, цит. вид., стор. 301, 303.

³ П. Кулиш, История воссоединения Руси, т. I, стор. 211.

⁴ В. А. Голубуцкий, К вопросу о дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого за воссоединение Украины с Россией, «Исторические записки», 1954, кн. 47, стор. 224—229.

«...невелика кількість вільних селян, що уціліли подекуди всупереч посяганням дворянства, досить переконливо доводила, що в землеробстві суть зовсім не в дармоїдстві і здирствах дворянина, а в праці селянина»¹.

Запорозький козак — «лицар» Війська Запорозького не вважав за ганьбу займатись господарством, самому орати і сіяти, особисто брати участь у всяких промислах, у ремеслі, торгувати та ін. Козацтво приваблювало широкі народні маси, які намагалися здобути і для себе козацькі «вільності»². Соціальна суть «покозачення» зводилась до того, щоб визволитися з-під феодального гніту, не порушуючи у своїй основі феодального ладу.

Селянство було непривілейованим, нижчим, «чорним» податним станом. Щождо козацтва, то воно хоч і мало «вільності і права», але до 1648 р. фактично теж не було привілейованим станом у Речі Посполитій. Той факт, що у своїй масі воно вийшло з середовища селянства та міських низів, і був причиною того, що козацтво ставало природним союзником цих груп населення в їх боротьбі проти феодального гніту. Коли до цього додати, що козацтво було озброєним станом з своєю військовою організацією, в той час як селяни в період феодалізму в багатьох місцях відвикли від вживання зброї³, то стане ясною його прогресивна, ударна роль в боротьбі проти феодального гніту та іноземних загарбників. Це з надзвичайною силою проявилось під час визвольної війни українського народу, яка мала особливе значення в історії України. То був великий політичний переворот. Відомо, що долю всіх великих політичних переворотів вирішував ентузіазм передових загонів, за якими стихійно і напівсвідомо йшла маса. Інакше і не міг відбуватися розвиток в суспільстві, в якому все було придушене царями, поміщиками та іншими експлуаторами⁴. Таку роль передового загону довелось за тих історичних умов відіграти козацтву, яке спиралось під час повстань на селянські маси, що боролися проти феодального гніту. Одночасно і селянський рух завдяки участі козацтва набирав більшої організованості.

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 143—144.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 47.

³ Див. Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 29.

⁴ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 143.

В умовах феодалізму місто йде на повіді у села, тоді «феодальній структурі землеволодіння відповідала в містах корпоративна власність, феодальна організація ремесла», — писали К. Маркс і Ф. Енгельс¹.

У сорокових роках XVII ст. на Україні налічувалась велика кількість міст і містечок. За підрахунками І. П. Крип'якевича, їх було тоді 871. Найбільше міст і містечок було в прикордонних Київському (385), Брацлавському (122), Подільському (111) воєводствах, і це є свідченням того, що вони переважно виникали як оборонні центри. Майже всі міста і містечка являли собою фортеці, в багатьох з них кількість дворів не перевищувала 100. Магнати і королівські старости, шукаючи нових джерел прибутків від міського ремесла, промислів і торгівлі, були також зацікавлені у створенні нових міст. Дані свідчать про те, що навіть невеликі містечка давали феодалові у п'ять—десять разів більший прибуток, ніж села, на базі яких вони виникли².

У XVII ст. більшість міст і містечок України, навіть з тих, що належали феодалам, користувалась Магдебурзьким правом, за яким містам надавалось деяке самоврядування. На практиці це здебільшого було фікцією, бо право є ніщо без апарату примушування. Апарат же примушування перебував у руках шляхетської адміністрації, а центральний уряд був дуже слабим, щоб захистити міста від зазіхань магнатів та зловживань шляхетської адміністрації.

В історичній літературі не раз порушувалось питання про становище міст і Магдебурзьке право на Україні³.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, вид. друге, т. 3, стор. 23.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 34.

³ М. В л а д и м и р с к и й-Б у д а н о в, Немецкое право в Польше и Литве, «Журнал министерства народного просвещения» (далі—ЖМНП), 1868, кн. VIII—XII; В. Антонович, Исследование о городах в Юго-Западной России, Архив ЮЗР, ч. V, т. I; Ф. В. Тафановский, Обзор памятников Магдебургского права западнорусских городов Литовской эпохи. Историко-юридическое исследование, Варшава, 1897; А. Ф. Кистяковский, Права, по которым судится малороссийский народ, К., 1878. Майже всі історики в минулому приходили до висновку про негативну роль Магдебурзького права на Україні. Але були і такі, які всупереч фактам «доводили» його прогресивність. Наприклад, український буржуазний націоналіст А. Яковлев у 1942 р. на догоду гітлерівцям випустив саме таку книжку під назвою: «Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einfluss auf das ukrainische Recht in 16—18 Jahrhundert».

У свій час Ф. Енгельс дав негативну оцінку ролі Магдебурзького права в Польщі. Ця оцінка безумовно стосується також і України. Своїми привілеями, статутами і т. п. Магдебурзьке право перешкоджало централізації держави—«цього могутнього політичного засобу швидкого розвитку всякої країни»¹. Якщо в Західній Європі свою незалежність в силу економічного зростання міста завойовували в боротьбі з феодалами², то в Польщі і на Україні королі давали містам, часто на прохання магнатів, права самоврядування, виходячи з фінансових міркувань, а також з метою заселення їх іноземцями. Одержавши Магдебурзьке або якесь інше право, міста, як і раніше, залишались у значній залежності від феодалів та королівсько-шляхетської адміністрації. Вони були не в силі звільнитись від цієї залежності, яка тільки де-що послаблювалася Магдебурзьким правом. Отже, обидві сторони намагались це право за всяку ціну зберегти: місто як захист від феодално-шляхетської адміністрації, а остання — як умову збереження своєї влади над містом. Магдебурзьке право, породжене феодалними відносинами, було спрямоване на їх збереження у таких нецентралізованих, відсталих країнах, як тодішні Річ Посполита та Німеччина.

Міста на Україні, як і в усій Речі Посполитій, з середини XVII ст. переживали занепад через шляхетсько-феодалну політику королівського уряду. Ще в 1550 р. згідно з рішенням Петроковського сейму король Сігізмунд-Август підтвердив права різних станів, надав шляхті право без всякого мита вивозити продукти свого господарства і ввозити з-за кордону все їй необхідне³. Таким чином роль купецького капіталу як посередника була підірвана. Міські жителі подібними правами не користувались, вони платили всім і всюди, навіть при незначних переїздах. Таке становище не тільки підривало торгове значення міст, а й приводило до занепаду ремісничого життя, бо місцевим ремісникам було важко витримати конкуренцію з привізними товарами з-за кордону.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. второе, т. 5, стор. 338.

² Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. первое, т. XVI, ч. I, стор. 441—443.

³ Volumina legum, t. II, Petersburg, 1859, стор. 6.

Багато терпіли міста від конкуренції тих людей, які, займаючись торгівлею і ремеслом, жили тут під зверхністю панів, єпископів, монастирів і при цьому не тільки не були підпорядковані міському управлінню, а й не несли разом з міськими жителями всього тягара податків та повинностей¹.

Навіть за таких умов стан торгівлі і ремесла не всюди був однаковим. Більш розвинутими виявились міста, розташовані на великих міжнародних торгових шляхах. До таких міст насамперед належали Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк та кілька інших. Міста, розташовані в стороні від цих шляхів, так само як і міста в XVI ст. у Німеччині, «...продовжували безтурботно живити на рівні життя пізнього середньовіччя; вони вдовольнялися тільки незначним споживанням привізних товарів і незначним виробництвом на вивіз»². Основним заняттям у більшості населення малих міст України були не торгівля і ремесло, а землеробство. Такі міста не мали торгово-промислового значення, а скоріше були адміністративно-оборонними центрами і резиденціями магнатів та старост.

Магнати, а також воєводи, старости та інші представники королівсько-шляхетської адміністрації втручались в сууго міські справи, вимагали різних податків, повинностей, «дарунків». Тяжкий податковий прес придушував всяку ініціативу міщан, яким доводилось платити податок з двору, купецький донатив, «шос», «коляду», «ралець» та ін.³

У такому великому місті, як Львів XVII ст., воєвода Матчинський привласнював магістратські гроші, призначені на ремонт міських укріплень, брав податки з привізних товарів, збирав незаконні побори з міщан, чинив суд над приїжджими купцями. Він не рахувався ні з правами міста, ні з владою магістрату⁴.

Міста на Пограниччі (Канів, Черкаси, Чигирин та ін.) перебували фактично у віданні королівських старост і підстарост, хоч вони теж користувались Магдебур-

¹ Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 116; Н. Василенко, Збірка матеріалів до історії Лівобережжя, «Український археографічний збірник», т. I, К., 1926, стор. 58—59.

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 20.

³ Ів. Крип'якевич, Український державний скарб за Богдана Хмельницького, ЗНТШ, т. 130, стор. 91—92.

⁴ Архив ЮЗР, ч. V, т. I, стор. 154—157.

зьким правом. Ще більш тяжким було становище міст, які були власністю феодалів, навіть і в тому разі, коли вони користувались Магдебурзьким правом. Жителі цих міст мали відбувати різні повинності на користь пана¹.

Національно-релігійний гніт, що посилювався за часів польського панування, особливо був відчутним в містах, які в силу історичних обставин були на Україні багатонаціональними.

З історичної літератури добре відомі факти, коли українські православні міщани обмежувались щодо місця проживання, ремесла і торгівлі. Мали місце обмеження і в політико-адміністративному відношенні. Так, у Кам'янці-Подільському було три магістрати — польський, руський (український) та вірменський. Безумовно, існування трьох магістратів не мало на меті захистити інтереси українського і вірменського населення; навпаки, це було зроблено для того, щоб віддалити населення від загальноміських справ, бо головну роль в місті відігравав польський магістрат. У таких містах, як Чернігів і Ніжин, поляки налічувались одиницями, але король надсилав туди війтів католиків. Діловодство магістратів у цих містах, як і в інших, велося польською мовою².

Не все населення міст могло брати участь навіть в обмеженому міському управлінні. Головну роль у великих містах відігравала «міська аристократія, купка людей, зв'язаних інтересом, яка турбувалася лише про розширення свого багатства та впливу; ця купка не тільки не звертала уваги на потреби бідніших співгромадян, а навпаки, використовуючи всі можливі заходи для того, щоб захопити в свої руки міські посади, і спираючись на авторитет міського уряду, експлуатувала решту населення»³.

Тяжке становище міського населення було причиною його боротьби проти шляхетських привілеїв, національно-релігійного гніту, проти сваволі адміністрації. Тільки цим можна пояснити широку участь міщан (головним чином міських низів) у селянсько-козацьких повстан-

¹ Архив ЮЗР, ч. V, т. I, стор. 91—97 та ін.

² Д. Багалей, Магдебургское право в Левобережной Малороссии, ЖМНП, 1892, кн. 2, стор. 5—6; М. Петровський, Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році, у зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928, стор. 304.

³ В. Б. Антонович, Монографии, т. I, К., 1885, стор. 197.

нях. Не могли міщани залишитись осторонь і під час бурі, що піднялась на Україні в роки визвольної війни.

І. П. Крип'якевич дослідив стан шляхетського і магнатського землеволодіння на Україні напередодні народно-визвольної війни. У 1640 р. у Київському воеводстві 27 магнатів, які мали понад 500 дворів з підданими, становили лише 7% всієї кількості феодальних землевласників і володіли 68% усіх дворів, а 359 дрібним і середнім феодалам (шляхтичам) належала решта дворів. Брацлавщина дає ще більш яскраві цифри. Тут 18 магнатам належало 80% усіх дворів, в той час як 197 дрібним і середнім землевласникам-шляхтичам належало лише 20% дворів¹. Можна припустити, що приблизно таке співвідношення мало місце і в інших воеводствах на Україні. Це є доказом того, що магнати захопили в свої руки економічні позиції і відтіснили на друге місце дрібне шляхетське землеволодіння. Численні факти свідчать про те, що магнати і багата шляхта намагались збільшити свої володіння, захоплюючи різними шляхами землі дрібної шляхти. Коли зважити на слабкість центральної влади, то очевидно, що магнати, ці «королята», були повними господарями на місцях і в політичному житті.

Було багато причин для невдоволення дрібної шляхти, і вона виявляла готовність дещо робити, щоб змінити таке становище. Щодо економічного становища і фактичних прав дрібна шляхта мала багато спільного з заможною частиною козацтва. Проте не можна забувати, що суперечності серед експлуататорських груп згладжувались перед загрозою селянсько-козацьких повстань. Весь магнатсько-шляхетський стан виступав єдиним фронтом проти будь-яких спроб позбавити його привілеїв. Така двоїстість становища української дрібної шляхти позначилась і в роки визвольної війни. Але поряд з шляхтою, яка мала землю, маєтки і кріпаків, у XVII ст. багато дрібної шляхти цього всього вже було позбавлено і жило з того, що служило в магнатів, займаючи різні військові та цивільні посади. Під час війни одна частина цієї шляхти зв'язала себе з долею магнатів і виступала разом з ними, а друга — поповнювала ряди повстанців, часто займаючи різні посади в народно-визвольній армії.

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор 18—19.

У XVII ст. більшість українських магнатів та шляхти була сполячена і прийняла католицизм. Поряд з цим багато шляхти, особливо дрібної, і далі сповідувало православну релігію, вимагало української мови в діловодстві, рівноправності у всьому з католиками і поляками¹.

У середні віки, в епоху феодалізму «всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»².

Православ'я на Україні було релігійним визнанням українців³. У шляхетській Речі Посполитій проводилась політика релігійної нетерпимості до некатоліків. За цих умов переслідування православних українців було одночасно проявом національного гніту. Православні зазнавали політичного та економічного гніту, їх релігійні почуття глибоко зневажалися. Польські правлячі кола, намагаючись перетворити Україну в звичайну провінцію Польщі, остаточно поневолили український народ, відірвати його в культурному відношенні від усього православного світу і насамперед від впливу Росії, вводять церковну унію. Селяни, козаки, міщани і значна частина української православної шляхти та духовенства не погодились на унію, не захотіли перейти в релігійному відношенні під зверхність папи римського. Боротьба за свободу православ'я проти наступу католицизму, проти введення церковної унії, за рівноправність православних була одночасно боротьбою проти порядків, що їх заводили на Україні іноземні загарбники. Відомо, що «...виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»⁴. Всякий релігійний гніт у поєднанні з національним викликає відсіч широких мас. Так було і на Україні у XVII ст. Велику роль у цій боротьбі відіграли і церковні братства, організовані в містах України.

Православне духовенство в цілому було невдоволене введенням унії і взагалі політикою польського уряду що-

¹ Архив ЮЗР, ч. I, т. VI; ч. II, т. I.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав, К., 1955, стор. 345.

³ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. перше т. XIII, ч. I, стор. 160.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 216.

до православної церкви. У цьому проявлялась єдність всього православного духовенства. Але в його середовищі теж існували різні групи. Православні єпископи, архієпископи, київський митрополит не тільки за походженням належали до експлуаторського класу — української шляхти, а й залишалися феодалами, володіли великими маєтностями, що належали церкві. Великими феодалами були православні монастирі; деякі з них, як от Києво-Печерський, володіли десятками сіл і містечок з підданими не лише на Україні, а й в Білорусії. Невдоволення вищого духовенства політикою польського уряду щодо православ'я було викликане не тільки духовними, але й матеріальними втратами. В інших питаннях духовні феодали підтримували польських загарбників і заведені ними порядки.

Іншу позицію займало нижче духовенство. Мова йде про сільських і міських священиків. Це були головним чином вихідці з народних мас, за своїми умовами життя близькі до них. Становище нижчого духовенства фактично нічим не відрізнялось від становища міщан, рядових козаків, а то й кріпаків. Не дивно, що у переважній більшості воно поділяло настрої згаданих кіл населення. І раніше нерідко були випадки участі священиків у селянсько-козацьких виступах, а під час визвольної війни 1648—1654 рр. кількість таких фактів збільшилась.

Визвольна війна внесла зміни і в систему управління на визволеній українській території. Щоб побачити ці зміни, оцінити їх, необхідно спинитися на системі управління, яка існувала на Україні до 1648 р.

Вся територія України була поділена на воеводства: Київське з центром в Києві, Брацлавське з центром в Брацлаві, Волинське з центром в Луцьку, Руське з центром у Львові, Белзьке з центром в Белзі, Подільське з центром в Кам'янці-Подільському. Пізніше, у 1635 р. було створене Чернігівське воеводство з центром у Чернігові¹.

На чолі воеводства стояв воевода — адміністратор, керівник шляхетського ополчення, він же головував на провінціальних шляхетських сеймиках².

¹ М. Василенко, Правове положення Чернігівщини за польської доби, у зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928, стор. 296.

² Ст. Кутшеба, Очерки истории общественно-государственно-го строя Польши, СПб., 1907, стор. 101.

У судовому відношенні воеводства поділялися на повіти. Існували староства — королівські землі. Старостинська адміністрація раніше відігравала більш значну роль, але з введенням шляхетських установ на Україні після Люблінської унії (1569 р.), з наданням містам Магдебурзького права адміністративно-судова роль староств була значно обмежена.

Суди поділялися на «городські» і «земські». «Гродські» суди були королівськими і знаходились у містах, що мали старост. У них судив староста або підстароста. В «гродському» суді розглядались справи всіх станів. «Земські» суди, що засідали у повітових центрах кілька разів на рік, були тільки шляхетськими. На засідання з'їжджалася шляхта з усього повіту. Суд складався з судді, підсудка і писаря, які обиралися шляхтою на повітових сеймиках¹. На повітових сеймиках розв'язувались також інші питання, що мали відношення до повіту: про податки, вибори депутатів на вальний (загальний) сейм та ін.² Існували також суди «підкоморські», в яких розглядались земельні справи шляхти. Судив «підкоморій», обраний шляхтою. При цьому суді були коморники-землеміри.

Апеляційними інстанціями для названих судів були: Луцький Трибунал, який існував деякий час, а також Коронний Трибунал, що складався з виборних представників шляхти і духовенства. Траплялись випадки, коли справи з трибуналів передавались на розгляд сейму³.

Інші стани мали свої суди. У містах з Магдебурзьким правом були свої міщанські суди, реєстрові козаки мали свій суд. Мало свій суд і духовенство. Для селян існували свої «копні» громадські суди, які з посиленням феодалної залежності були замінені домініальними судами, тобто судом поміщиків.

Ця система управління і суду свідчить про панування феодалних порядків у країні. Весь державний апарат Речі Посполитої перебував у руках шляхти, яка мала необмежені права.

Тогочасна Польща з першого погляду може декому

¹ Орест Левицкий, Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии, «Труды XI Археологического съезда», т. II, М., 1902, стор. 56—57.

² Ст. Кутшеба, Очерки..., стор. 170—171.

³ Див. М. Н. Ясинский, Материалы для истории Луцкого Трибунала, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. XIII, К., 1899, стор. 3—34.

здатись державою необмеженої свободи та рівності всього шляхетського стану і досить бурхливого політичного життя. Але коли розглянути питання глибше, то на перше місце висуваються магнати, політично розбещена шляхта.

Різні болячки роз'їдали і ослаблювали польсько-шляхетський державний організм. Найголовнішими з них були цілковита безправність трудового народу, необмежена влада над ним шляхти, повне безсилля королівської державної влади перед магнатами, релігійна нетерпимість, політична корупція. Польща, можливо, як ні одна інша держава того часу, роздиралась внутрішніми політичними чварами і рокошами. Всі важливі державні посади роздавались не за здібностями, а тим, хто мав великі маєтки.

Боротьба магнатських партій, писав І. Франко, «інтриги, підкупства, з одного боку, незмірні претензії, а з другого боку, глибока деморалізація шляхти, шумні фрази про золоту вільність, про *salutem Reipublicae* і низькі ціни, за які без вагання продавано ті високі добра—все те виявляло образ гідний пера Ювенала»¹. Разом з тим І. Франко відзначав: «Певна річ, польська шляхта не все була вже на тім низькім моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою»².

Складними були на Україні соціально-політичні і національно-релігійні відносини напередодні визвольної війни. Інтереси різних станів сходилися і розходилися по багатьох питаннях. Незважаючи на це, в 1648 р. спалахнула визвольна війна, що було свідченням сили і життєвості українського народу, його волелюбності і глибокої ненависті до поневолювачів.

Класики марксизму-ленінізму в поняття «народ» завжди вкладали певний зміст, підходячи до цієї категорії історично. Вони завжди боролись проти зловживання словом «народ», вимагали, щоб ним не прикривались поняття «класи», їх взаємовідносини, суперечності і боротьба. Карл Маркс «...не затушовував цим словом різниці класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію»³.

¹ Ів. Франко, Руська сатира на польську елекцію 1696 р., ЗНТШ, т. 57, 1904, стор. 1.

² Ів. Франко, Хмельщина 1648—1649 років у сучасних віршах, ЗНТШ, т. 23—24, 1898, стор. 15.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 107.

Народ не абстрактна спільність людей, яку можна брати поза простором і часом, без органічного зв'язку з іншими суспільними явищами і категоріями. Класи, стани, різні соціальні групи є «елементами народу».

Основу народу завжди творять трудящі маси, зв'язані безпосередньо з виробництвом, тобто безпосередні виробники. Інакше не може й бути, бо основою існування кожного суспільства, його руху вперед є матеріальне виробництво. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав величезною виробляючою народною масою¹. Про ці маси В. І. Ленін не раз говорив, що вони становлять $\frac{9}{10}$ всього населення.

У різні періоди історії основа народу міняється. В період феодалізму на Україні цю основу становило кріпосне селянство, ремісники міст, рядове козацтво. Становище «виробляючих народних мас» визначає і характер народу, бо мільйони трудящих являють собою цвіт країни, її силу, її майбутнє², панівна ж експлуататорська верхівка у класовому суспільстві завжди є меншістю, протилежною народові.

Але крім основного поділу на класи в суспільстві бувають проміжні соціальні групи, які в силу свого становища в певний час теж можуть бути складовою частиною народу. На Україні до таких груп належали козацька старшина, заможне міщанство, дрібна українська шляхта, нижче православне духовенство, тобто ті соціальні групи, які в умовах іноземної окупації, при пануванні магнатів були обмежені в своїх правах або діях, а їх інтереси були протилежні інтересам купки магнатів, іноземних загарбників.

Тяжкий гніт польської феодальної держави, необмежена сваволя магнатів сковували душу поневоленого народу, були величезним гальмом для економічного і культурного розвитку України. Польські магнати і шляхта нещадно душили польський народ, а тим більше не визнавали ніяких прав за українцями. Вони проводили насильну колонізацію та покатоличення, загрожуючи цим самому існуванню українського народу. Позбавитись іноземного гніту було його першочерговим завданням.

Реакційні класи, правителі завжди першими застосо-

---

¹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 90.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 30.

вують насилля. Так чинили на Україні польські загарбники та їх українські спільники—великі феодали. На насилля український народ відповів насиллям, піднявшись в 1648 р. на визвольну боротьбу. Це був загальнонародний рух. «Загальнонародним є той рух, який виражає об'єктивні потреби всієї країни, спрямовуючи свої тяжкі удари проти центральних сил ворога, що заважає розвитку країни. Загальнонародним є той рух, який підтримується співчуттям величезної більшості населення»¹.

У боротьбі проти спільного ворога об'єднався весь український народ, власне його прогресивні класи-стани, різні соціальні групи. За тих конкретних історичних умов вони були об'єднані спільністю мети, інтересів у боротьбі за дальший прогрес суспільства, проти перешкод, що стояли на шляху розвитку країни. Проте не можна забувати, що кожний клас-стан, кожна соціальна група, йдучи до спільної мети, переслідували свої конкретні цілі, йшли своїм шляхом, зумовленим їх становищем у суспільстві. Це були розходження не лише тактичного характеру, вони дедалі більше загострювались в ході визвольної боротьби.

* * *

З внутрішньою політикою була тісно пов'язана зовнішня політика польських правлячих кіл у першій половині XVII ст. Про неї необхідно хоч би коротко згадати.

На протязі століть польські правлячі кола вели експансіоністську політику на сході Європи. Саме в результаті такої політики різними шляхами була захоплена більша частина тодішніх українських земель. Україна перебувала на становищі колонії. Для польських магнатів багаті українські землі з жорстоко експлуатованим населенням були справжнім золотим дном. Польські правлячі класи вели загарбницьку політику і щодо Російської держави. Особливо ці загарбницькі прагнення посилились з другої половини XVI ст. і вилились у відкриту інтервенцію в Росію на початку XVII ст. Як відомо, інтервенти були розгромлені російським народом, що піднявся на боротьбу за свою незалежність.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 421.

Польська шляхетсько-буржуазна історіографія намагалась виправдати експансію на Схід тим, що Польща нібито мала виконати велику місію—стати «стіною Європи» проти кочівників. Це була відкрита фальсифікація історії, що прикривалась високою ідеєю «культурного апостольства». Факти переконливо свідчать про те, що Польща не виконувала на сході Європи такої місії; навпаки, польські пануючі кола намагались знищити козацтво, яке було справжнім захисником українських та польських земель від турецько-татарських нападів.

Експансія на Схід, яку провадили польські правлячі кола, завдавала шкоди польському народові. Ця політика привела до того, що під тиском німецько-феодальної агресії Польща в цей час втрачала західнопольські землі. Саме тому боротьба Речі Посполитої проти німецько-феодальної агресії на Заході була б виправдана історично. Про згубність політики магнатів на Сході для інтересів польського народу в історичній літературі вже писалося¹.

Активна боротьба українського народу проти польсько-шляхетського гніту об'єктивно послаблювала агресивність польських правителів на сході Європи. Саме в тридцятих—сорокових роках XVII ст., після невдачі для Польщі Смоленської війни, польський уряд шукає інших шляхів порозуміння з правлячими колами Росії.

Політичною основою відносин між Польщею і Росією стало «вечное докончанье»—Поляновська угода, підписана в 1634 р. За цією угодою король Владислав IV назавжди відмовлявся від своїх претензій на російський престол, визнав за Михайлом Федоровичем царський титул. І хоч договором було підтверджено Деулінське перемир'я, а раніше загарбані російські землі не були повернуті, проте Росія дістала деякі територіальні поступки і на українських землях.

Немає ніяких даних про те, щоб якась з сторін у найближчий час хотіла порушити зазначену угоду, проте і

¹ Див. История Польши, т. I, М., 1954, стор. 179—180, 217—235; Stanisław Arnold, Polska szlachecka wobec walki narodowo-wyzwoleńczej ludu ukraińskiego w wieku XVII, у зб. «Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954, Materiały, Warszawa, 1956, стор. 9, 13, 17 та ін.; Ф. П. Шевченко, Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі, у зб. «І. Я. Франко як історик», К., 1956, стор. 66—69.

повне виконання її затягувалось. Це можна бачити на прикладі діяльності прикордонних розмежувальних комісій, що працювали головним чином на території українських земель. З приводу їх роботи кілька років велися відповідні переговори в Москві і Варшаві. Лише в 1645 р. в результаті підписаної з російським представником Олексієм Михайловичем Львовим угоди було остаточно вирішено передати до складу Росії городища Недригайловське, Охтирське, Ольшанське, Кам'яное, Городецьке¹. Наприкінці лютого 1646 р. путивльський воевода одержав розпорядження підготуватися до прийому цих міст². Фактично ж розмежування затяглося до початку визвольної війни українського народу.

Був час, коли Владислав IV та його близьке оточення носилися з планами війни проти Туреччини. Саме тому в 1645 р. король зробив пропозицію російському урядові підписати угоду про наступальний союз проти кримського хана—тодішнього турецького васала. Такий союз потрібний був і Росії, яка збиралася активно виступити проти Криму. Відомо, що російські правлячі кола, очолювані Б. І. Морозовим, взяли курс на те, щоб оволодіти хоч би частиною узбережжя Чорного моря. Ось чому будувались укріплення на південних кордонах, готувались військові сили проти Криму³. Проте до здійснення цих задумів не дійшло, бо польський сейм не схвалив політики короля, спрямованої проти Туреччини. Найбільше, на що зміг піти тоді польський уряд,—це підписати договір про оборонний союз проти татар. З цією метою в Москву приїжджало влітку 1647 р. повноважне посольство на чолі з Адамом Киселем⁴. Як видно з документів, договір на початку 1648 р. вступив у силу, бо царський і королівський уряди розіслали у свої прикордонні міста відповідні грамоти про його виконання в разі нападу татар⁵.

¹ Władysław Tomkiewicz, Jeremi Wiśniewiecki (1612—1651), Warszawa, 1933, стор. 75—79.

² Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі—ЦДАДА), ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1646, спр. 1, арк. 74—77.

³ Павел Смирнов, Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в., т. II, М.—Л., 1948, стор. 132—133.

⁴ А. А. Новосельский, Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века, М.—Л., 1948, стор. 366—367.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее—Акты ЮЗР), т. III, стор. 91, 105—106, 120, 124.

Слід відзначити, що переговори в Москві і укладення угоди мали велике міжнародне значення. Відомості про союз Росії з Польщею дійшли до Константинополя, і турецький уряд, серйозно стурбований, дав наказ кримському ханові зберігати мир з сусідами, щоб не встрянути ще в одну війну. Саме в той час Туреччина дуже невдало вела тяжку війну з Венецією.

У січні 1648 р. Адам Кисіль писав у Москву про те, що в Криму відбувається міжусобна боротьба і султан заборонив ханові напасти на Польщу в зв'язку з союзом між Польщею та Росією. У Туреччині вважали невчасним «почати війну з поляками і Москвою, коли з венетами ще не закінчено». З вказівками султана кримський хан був згодний, але мурзи все ж підбивали його на війну з Польщею.

У російського і польського урядів не було цілковитої єдності поглядів відносно взаємин з Кримом. Якщо польський уряд відмовився давати хану «упоминки», то російський уряд, вже після московських переговорів, послав у Крим «царську казну», що викликало здивування багатьох польських сенаторів¹. Це свідчило про те, що російські правлячі кола не дуже вірили в силу і тривалість угоди з Польщею проти Криму. Згадані розходження сприяли, очевидно, тому, що вже в 1648 р. керівники повстання українського народу домовились з Кримом про допомогу у війні проти Польщі.

Під час переговорів у Москві Адам Кисіль порушив питання, що мало безпосереднє відношення до України. Він нагадав про скарги Вишневецького і Конецпольського, в яких зазначалося, що їх піддані, переселені ними з міст, які відійшли до Росії, групами по сто і двісті чоловік повертаються на свої старі місця. Кисіль вимагав, щоб обидві сторони не приймали перебіжчиків, а відсилали їх назад. Російські представники, пославшись на те, що в Поляновській угоді про перебіжчиків нічого не сказано, відмовлялись вести переговори в цьому питанні. Російські дипломати як один з аргументів висували той, що перебіжчики з України в Росію є православними «пашенними мужиками» і тікають від релігійного гніту; повернути їх назад—значить грішити перед господом бо-гом. На це Адам Кисіль відповідав, «що мужики нічого не знають про віру, за яку не турбуються, а втікають че-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 109.

рез те, що не хочуть своєму панові навіть що-небудь давати». Кисіль вимагав селити перебіжчиків не в прикордонних місцевостях, а далі, щоб вони своїми діями не підбивали до втеч інших. Російський уряд дав на це принципову згоду.

Адам Кисіль був дуже засмучений тим, що в питанні про перебіжчиків йому не вдалося домовитися, і заявив, що краще було б йому хворіти, а «послом не бути, краще б шию скрутити, ніж не виконавши якоїсь державної справи, поїхати назад»¹.

Видно, це питання сильно турбувало польський уряд, бо Адам Кисіль довго вів переговори—з 23 серпня по 13 вересня. Ще більше воно турбувало магнатів, які мали значні володіння на Лівобережжі, звідки головним чином і тікало населення в Росію. До таких магнатів належав і сам Адам Кисіль.

Вирішення російським урядом цієї проблеми в такому аспекті мало важливе значення. Об'єктивно царський уряд своїми діями завойовував симпатії не тільки серед українців, які перейшли в межі Росії, а й серед населення на Україні, до якого доходили відомості про таку політику.

Слід відзначити, що саме на українських землях відбувалися часті прикордонні конфлікти², проте поки що вони не були використані ні польським, ні російським урядом для будь-якого серйозного дипломатичного втручання, як це мало місце пізніше, під час визвольної війни українського народу.

До 1638 р. козацтво було тією найбільш активною силою, яка, навіть перебуваючи в складі шляхетської Польщі, підтримувала політичні і воєнні зв'язки з російським урядом. На ці зв'язки уже зверталася увага в історичній літературі³. Але становище змінилося після 1638 р., коли діяла так звана «ординація», коли вища козацька адміністрація стала польсько-шляхетською. У цей час козацтво майже ніякої участі в зносинах з російським уря-

¹ ЦДАДА. ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, кн. 72, арк. 425—427, 464, 470.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 90—92, 97—99 та ін.

³ К. Г. Гуслистый, Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648—1654 гг., у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 27—28, 31—43; О. К. Касименко, Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р., К., 1955, стор. 24—30.

дом не бере. Можливо, що ця десятирічна перерва і була однією з причин того, чому так повільно налагоджувались зв'язки між гетьманською адміністрацією і російським урядом у перший рік визвольної війни на Україні.

В історичній літературі уже відзначалась та традиційна бойова співдружність між українським козацтвом і донцями, яка продовжувалась навіть і після 1638 р. Вона проявилась у походах на турецько-татарські землі, що відбувались в сорокових роках; проти цих походів не раз виступали і польський і російський уряди, щоб зберегти мир з Туреччиною та її васалом Кримським ханством.

Зв'язки запорозького і донського козацтва сприяли тому, що вже з першого року визвольної війни українського народу донці в ній брали активну участь. Напевно ці зв'язки і були причиною того, що перед початком повстання Богдан Хмельницький звернувся насамперед за допомогою до донських козаків¹, а не до царського уряду.

У той час не тільки не припиняються, а набирають ще більшого значення релігійні зв'язки між Україною і Росією. Як і раніше, духовенство України зверталось до російського уряду за матеріальною допомогою. При цьому не були обійдені політичні, в першу чергу династичні питання, що стосувалися царської фамілії.

У численних чолобитних українське духовенство, особливо київське, багато разів підкреслювало зв'язки російської царської династії з Києвом, київськими князями. Наскільки такий аргумент був сильним в той час, свідчить те, що і пізніше ним не один раз користувалися Богдан Хмельницький та російський уряд.

Навіть такий прихильник порядків, встановлених польськими загарбниками на Україні, яким був київський митрополит Петро Могила, не раз вдався до цього аргументу у своїх листах до російського уряду. Вдався він до нього в 1640 р., коли писав про Києво-Печерський монастир, коли говорив про необхідність відбудови Софійського собору². У різних формах про це згадували настоятелі київських монастирів—Братського та Видубецького³.

Великою, як на той час, і не тільки релігійною, а й

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 122.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 27—29.

³ Там же, стор. 44—46, 76.

політичною справою було те, що в церквах на Україні молилися за російського царя та його фамілію, як фундаторів і будівників багатьох соборів та монастирів. Про це повідомляв царя Михайла Федоровича у березні 1645 р. митрополит Петро Могила¹. 13 січня 1646 р. Петро Могила писав молодому царю Олексію Михайловичу про те, що після смерті царя Михайла митрополит з усім своїм кліром по всіх київських церквах провели «поростаси і пам'яті і сорокоусти». При цьому знову згадувалось про династичну традицію, яка зв'язувала російських царів з Києвом².

Такі взаємини мали не лише релігійне, а й політичне значення, знаходячи відповідний відгук серед міського і сільського населення України. Вище духовенство на Україні, як вже відзначалося, своїм походженням і класовими інтересами було тісно зв'язане з українською православною шляхтою. Отже, дії духовенства користувалися певною підтримкою і серед українських православних шляхетських кіл. Відомо, що централізована влада в Російській державі знаходила у різний час прихильників навіть серед польської шляхти³.

Є окремі факти, які свідчать про те, що духовенство України виступало в ролі дипломатичного посередника між Росією та Молдавією. Відомо, що монахи Густинського монастиря підтримували систематичні зв'язки з російськими урядовими колами. У 1642 р. вони приймали у себе посла від молдавського господаря Василя—Ісаєя Остаф'єва, який їхав з Молдавії до Москви. Монахи супроводжували його до Путивля⁴. У грудні 1642 р. путивльський воєвода Петро Волконський у своїй відписці повідомляв, що одержані з Москви чотири книги і грамота молдавському господареві «о твоих великого государевых великих делах» надіслані до Густинського монастиря. Книга призначалась для монастиря, а грамоту ігумен Ілля мав спішно переслати з певною людиною «тайным обычаем» господарю Василеві⁵.

Нам невідомо, про що йшла мова під час переговорів між Молдавією і Росією, але той факт, що до цієї секретної справи в якійсь мірі було залучено українське

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 65.

² Там же, стор. 69.

³ История Польши, т. I, стор. 218—219.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 57—58.

⁵ Там же, стор. 63.

духовенство, є свідченням певних політичних відносин між ним і російським урядом.

При розгляді економічних зв'язків України напередодні визвольної війни не можна ігнорувати того, що польський та український народи в силу історичних обставин довгий час входили до складу однієї держави. «Поки різні нації живуть в одній державі,—зазначав В. І. Ленін,—їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹.

Безумовно, Україна була тісно зв'язана з Польщею економічно, в тій мірі, в якій це можливо за умов панування феодально-кріпосницьких відносин. Україна, перебуваючи в колоніальній залежності від шляхетської Польщі, являла собою одну з найбільш багатих провінцій держави, золоте дно для магнатів, які тягнули з неї останні соки. Значну роль України в економіці Речі Посполитої не заперечує ні один історик. На жаль, це питання мало розроблене, але воно не є метою дослідження у даній праці. Скажемо тільки, що питома вага України в економічних зв'язках Польщі з іншими державами також була велика².

Більшість істориків, аналізуючи економічне становище України в складі шляхетської Польщі, прийшла до висновку, що хижацька експлуатація, феодально-магнатське господарювання доводили українську економіку до занепаду, ставали гальмом для розвитку України.

Найменше в історичній літературі досліджені економічні зв'язки Польщі з Росією у XVII ст. Поки що польські і радянські історики обмежуються загальними твердженнями про існування таких зв'язків. Проте, коли уважно розглянути відомі факти, то виявиться, що економічні зв'язки Польщі з Росією, головним чином до 1648 р., охоплювали лише тодішні окраїни Речі Посполитої—українські та білоруські землі. Слід відзначити, що економічні зв'язки між російськими, білоруськими та українськими землями беруть свій початок з сивої давнини і не припинялися, незважаючи на існуючі кордони.

Одним з каналів економічних зв'язків між Україною і Росією в десятиріччя перед визвольною війною була

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 444.

² Значний фактичний матеріал про економічне становище та економічні зв'язки України опублікував М. Грушевський в шостому томі «Історії України-Руси», К.—Л., 1907. Але інтерпретація і висновки автора з відомих причин вимагають критичного ставлення.

торгівля. Треба зазначити, що збереглося мало документів для всебічної характеристики торгових зв'язків між Україною і Росією. Проте матеріали, які дійшли до нас, дають підставу зробити висновок, що торгівля охоплювала головним чином прикордонні території, рідко як з однієї, так і з другої сторони в неї втягувались більш віддалені землі. Це свідчить про обмеженість торгових зв'язків, про їх, так би мовити, місцевий характер. До цього, очевидно, призводила політика, проводжувана урядами Польщі і Росії. Так, російський уряд дозволяв, безумовно в інтересах певних торгових кіл, купцям з України бувати лише в прикордонних містах, але заборонялося приїздити в Москву та в інші міста¹.

У документах звертає на себе увагу та обставина, що найсильніше у торгіві відносини з Росією були втягнуті міста і містечка Лівобережжя.

Із прибуткових книг курської митниці за 1647 р. видно, що до Курська приїжджали продавати або купувати різні товари торгові люди з Гадяча, Сосниці, Краснограда, Глухова, Ромен, Новгорода-Сіверського, Ічні, Сенчи, Лубен, Луцька. Найбільше приїжджало з Сосниці—5 чоловік, Гадяча і Краснограда—по 4, Глухова та Ічні—по 3, Ромен і Лубен—по 2, Сенчи та Луцька—по одному чоловіку². Іздили купці з Ромен³ і Гадяча⁴ в Белгород, з Батурина в Оскол і Лівни⁵, з Гадяча в Хотмижськ⁶. З різноманітними товарами купці з різних міст України в 1646 р. їздили на Дон⁷. У тому ж році до Воронежа приїхало 20 чоловік «литвы и черкас» з горілкою, тютюном та іншими товарами. Після довгого листування ці купці дістали дозвіл їхати на Дон⁸.

Центром, куди здебільшого приїжджали українські купці, було місто Белгород. Збереглися записи белгородської митниці про приїзд 20 українських купців або «литвинів», як їх тоді називали, до Белгорода за час з кінця грудня 1646 р. і до кінця квітня 1647 р.⁹

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 240, 259.

² Там же, стор. 451—455.

³ Там же, стор. 401.

⁴ Там же, стор. 281.

⁵ Там же, стор. 427.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 2.

⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 423.

⁸ А. А. Новосельский, Из истории донской торговли в XVII в., «Исторические записки», 1948, кн. 26, стор. 204.

⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 449—450.

Як свідчать документи, багато купців їздило у російське прикордонне місто — Путивль¹. Із Ніжина в 1642 р. їздили купці на ярмарок у Свинський монастир поблизу Брянська². Безумовно, у торгіві відносини вже раніше були втягнуті, крім згаданих, також інші міста Лівобережжя³.

У сорокових роках з України в Росію вивозили різноманітні товари. В уже згаданій митній книзі Белгорода записано сім випадків привозу пшона. Крім того, сюди привозили рибу, горщики, шуби, дьоготь⁴. У Курськ із Гадяча, Сосниці, Глухова привозили «литовські великі» шуби, з Ромен, Ічні, Глухова—дьоготь, із Сосниці —віск, із Новгорода-Сіверського — дьоготь, хміль і пряники, із Гадяча — рибу просолену і сушену. Купці з різних міст продавали коней. Але були випадки, коли українські купці у митниці «являли на покупку деньги». Це зовсім не означало, що вони перед цим нічого не привозили на продаж⁵. Із Ніжина у Брянськ возили шуби⁶. На продаж, здебільшого без дозволу і рідко з дозволом, возили горілку і тютюн⁷.

Цікавий асортимент товарів доставив на двох возах з далекого Луцька до Курська Артем Яковлев. Він привіз один віз «скляниць» (скляного посуду), 2 шкіри «русачих», 10 кафтанів «литовських», 18 попон, 100 літрів чорвоного паперу⁸. Збереглася згадка про привіз солі до Белгорода з Ромен⁹. Очевидно, значних розмірів набрав вивіз з України селітри, бо польський уряд у 1643 р. навіть заборонив її вивозити¹⁰. Згадані товари і продукти їздили купувати на Україну російські купці¹¹.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 168, арк. 51; Акты Московского государства (далі—Акты МГ), т. II, стор. 190.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі—Чтения МОИДР), 1884, кн. 2, смесь, стор. 1.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 174, 242 та ін.

⁴ Там же, стор. 449—450.

⁵ Там же, стор. 451—455.

⁶ Чтения МОИДР, 1884, кн. 2, смесь, стор. 1.

⁷ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 168, арк. 51—52; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 427.

⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 454.

⁹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1645, спр. 1, арк. 143.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 349—350.

¹¹ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 63, арк. 57—59.

Шведський емісар Родес, який з 1650 р. жив у Москві і вивчав стан торгівлі в Росії, писав, що відому юхту російські майстри у різних містах виробляють із шкір, закуплених у Польщі, головним чином на Україні і Поділлі¹. Про вивіз шкір з України згадується також в інших документах².

Як ми бачили, з України в Росію вивозили головним чином вироби ремесла та промислів і дуже у незначній кількості продукти сільського господарства. Очевидно, в останніх південні сільськогосподарські райони Росії, з якими головним чином підтримували зв'язки українські землі, не мали великої потреби. Правда, мали місце випадки, коли хліб купували на Україні; це, напевно, тому, що коштував він тут дешевше, ніж у російських прикордонних містах. У 1647 р. за вказівкою думного дяка Михайла Волошенінова белгородський воевода Федір Хілков мав послати на Україну людей, щоб закупити хліб для Можівського острога—300 четей жита і 200 четей вівса, при умові, що на Україні хліб дешевший³.

Не збереглося відомостей про тих, хто провадив торгівлю з Росією. Однак невеликий обсяг торгівлі свідчить, що вона була зосереджена в руках дрібних перекупників або безпосередніх виробників. Траплялись випадки, коли продавали поміщицьку горілку⁴, напевно, через те, що її виробництво і продаж були привілеями шляхти. Це могло стосуватися також вирощування і продажу тютюну⁵.

Продукція магнатських і шляхетських господарств (хліб, худоба, поташ та ін.) йшла головним чином у Польщу, а звідти через Гданськ та Сілезію в інші країни Європи⁶.

Про розміри вивозу зерна з Польщі через Гданськ свідчать такі цифри. У 1618 р. було вивезено через порт жита на 7 млн. злотих. Папський нунцій у 1631 р. пи-

¹ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса, М., 1914, стор. 169. Назва «Україна» в багатьох випадках тоді вживалась лише щодо Подніпров'я.

² ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 63, арк. 57.

³ Н. Новомбергский, Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII столетия. Продовольственное строение, Материалы, т. I, Томск, 1914, стор. 28.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 2.

⁵ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 27.

⁶ Там же, стор. 20.

сав, що в урожайні роки польська шляхта від експорту зерна одержувала до 24 млн. злотих. У 1635—1639 рр. вивозилось з Гданська до 40 тис. лаштів зерна по ціні 130 злотих за лашт. Один з великих магнатів на Україні коронний гетьман Конецпольський був ініціатором створення сильного військового флоту на Балтиці, щоб протистояти Швеції. Саме тому він користувався популярністю серед шляхти¹. Шляхта і магнати не були заінтересовані в розвитку торгівлі між Польщею та Росією.

Зберігся цікавий документ про поділ населення, яке займалося торгівлею, на групи. Правда, він стосується не безпосередньо України, а сусіднього білоруського міста Могильова. У статуті купців цього міста в 1636 р. зазначалось, що купцем вважається лише той, хто з різноманітними як іноземними, так і закупленими в Речі Посполитій товарами їздить по різних містах країни та за кордон і мито сплачує. До групи прасолів, за статутом, належали ті, хто купував товари в місті і продавав їх на відстані не далі десяти миль. Прасол звільнявся від повинностей, що покладалися на купців. Ремісником, читаємо в статуті, треба вважати того, хто виробляє і продає тут же в місті². Такий поділ існував і на Україні, причому навіть і після визвольної війни, як це можна бачити з переписних книг 1666 р., в яких відзначалися такі групи, як «торгові люди» і крамарі, прасоли і ремісники. Проте на Україні не завжди твердо дотримувались правил торгівлі з закордоном, про що свідчить кількість і перелік товарів, які вивозилися в Росію. Економічні зв'язки Лівобережжя з Росією здійснювались місцевими жителями—купцями та дрібними торговцями і навіть безпосередніми виробниками. Саме те, хто на Україні був заінтересований у розвитку торгових відносин з Росією, відіграло певну роль у пізніших подіях.

Через Україну, як відомо, проходив транзитний торговий шлях з інших південних країн у Росію. Проте участь українських купців у цій торгівлі до 1648 р. була дуже мізерна. Лише в одному документі згадується про

¹ Władysław Czapliński, Polska a Bałtyk w latach 1632—1649. Dzieje floty i polityki morskiej. Wrocław, 1952, стор. 14—55.

² Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, Витебск, 1878, вып. IX, стор. 237—238.

те, що ніжинські купці в 1642 р. возили на Свинський ярмарок «габу», тобто тканини східного виробництва¹. Очевидно, торгівля цими товарами була монополією іноземних купців, які в той час не жили на Україні.

Торгівля Росії з Україною була зосереджена головним чином у руках російських «торгових людей» із південних «порубежных» міст.

У чолобитній, поданій цареві в 1647 р., зазначалося, що «украинных порубежных городов путивльцы и реляне, и севчаня, и бранчене, и карачевцы и трубчане и иных многих городов торговые люди ездят де они в королевского величества сторону для своих торговых промыслов...»². Російські купці бували на ярмарках в Сосниці, а у Новгород-Сіверський на ярмарки приїздили купці не тільки з близького Путивля, а й з далеких міст—Москви та Вязми³. «Торговые люди» з Рильська бували на торгах в Гадячі, Прилуках, Лохвиці, Лубнах, Новгороді-Сіверському⁴, у Київ приїжджали купці з Севська⁵ і Москви⁶, а путивльці їздили у Миргород⁷ і навіть правобережні Чигирин та Бужин⁸. Як свідчить Родес, російські купці їздили за шкірою—сирівцем для юхти аж на Поділля⁹.

У документах найчастіше згадується торгівля російських купців на Україні різним хутром: лисицями червоними, лисицями чорними, соболями, куницями, білками¹⁰. Слід визначити, що цими «московськими» товарами торгували на Україні також і купці з Білорусії, яка входила тоді до складу Литви¹¹. Важливим місцем збуту хутра був уже згаданий Свинський ярмарок, від якого залежала кон'юнктура на далекому Сольвичегод-

¹ Чтения МОИДР, 1884, кн. 2, смесь, стор. 1.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, кн. 72, арк. 908зв.—909.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 429—430.

⁴ Там же, стор. 473—474.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 127.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 406.

⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 118—119.

⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 209, арк. 120—121.

⁹ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 169.

¹⁰ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 63, арк. 57—58; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 429.

¹¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 407.

«херной», «пищей». Вимагали податків і з тих, хто продавав, і з тих, хто купував¹, брали за перевіз і мостовщину².

Уже згадувалось про заборону українцям торгувати в Росії горілкою в зв'язку з державною монополією і тютюном, вживання якого було тут заборонено тоді, хоч згадані товари у значній кількості ввозилися з України і продавалися таємно російському населенню³.

І все ж зазначені та інші обмеження, збори з українських купців були в Росії далеко менш дошкульними, ніж ті, які існували в Речі Посполитій щодо російських торгових людей.

Із наведеного можна зробити висновок, що торгові зв'язки між Україною і Росією були досить жвавіми. Проте вони мали локальний характер і не були вирішальними для економіки України. Серед багатьох причин цього основною треба вважати панування феодальних порядків, за яких товарні відносини були в зародковому стані, що особливо позначалося на зовнішній торгівлі. Слід згадати, що Росія і Україна в той час являли собою аграрні країни, які відправляли продукти сільського господарства та різних промислів у більш розвинуті європейські країни. Тільки стихійне лихо або інші надзвичайні причини могли викликати в той час обмін між Україною та Росією цими продуктами. Навіть збут названих товарів з України та з Росії за кордон йшов різними шляхами. Росія вивозила головним чином через Архангельськ і Псков, а Україна—через Гданськ.

На нашу думку, не можна розглядати зв'язки між російським урядом і представниками православного духовенства України у сорокових роках лише в плані суцього церковних відносин. У цих відносинах було дуже багато економічних моментів, які часто виступали на перше місце. Про це свідчать факти.

Як зазначалось, українське духовенство, особливо монастирі, регулярно зверталося до російського уряду за матеріальною допомогою. Звернень було так багато, що російський уряд встановив навіть для різних монастирів певні строки подачі чолобитних.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 449—455.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 63.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 168, арк. 51—52.

Весною 1640 р. намісник київського митрополита Ігнатій звернувся до російського уряду, щоб він дозволив двом монахам приїхати в Москву «для иконного вымену» і для закупок необхідних речей¹. У тому ж році Братський монастир звернувся з проханням, щоб з Москви прислали прикраси для ікон, священницьке вбрання (мабуть, ризи), різні церковні книги².

У березні 1640 р. в Москву прибув посланець від київського митрополита, а з ним представники від Печерського, Братського, Видубецького та Микола-Пустинського монастирів. Всі посланці одержали «жалування» соболями, куницями, сукном та грішми³. Крім того, для митрополита було передано соболів на 150 рублів, а для кожного із згаданих монастирів «на всякі церковні і монастирські справи» соболів на 100 рублів. Безумовно, ці соболі були реалізовані на Україні. Монастирям також «безденежно» передали по п'ять книг⁴.

«Подарунки» у 1642 р. одержали представники Густинського монастиря⁵. У травні того ж року цар дав вказівку передати цьому монастирю церковний срібний посуд, євангеліє, ризи та книги. У червні на «церковное строение» відпустили соболів на 200 рублів, срібні хрест, кадило і блюдо, камчатий покров на престол та інші речі. Все це виготовили в Москві⁶. У наступному році було закуплено для передачі монастирю різних церковних книг на 11 рублів, надіслано йому соболів на сто рублів, мідне панікадило ціною 21 рубль 28 коп., різних фарб на 9 рублів 15 алтин. У 1644 р. йому вислали 1000 листів червоного золота, 46 фунтів різних фарб, пуд з чвертю оліфи, 2,5 пуда сурику—все взято з Оружейного приказу; крім того, для нього було куплено фарб на 30 рублів⁷.

У той же час і українське духовенство надсилало в Москву свої «подарунки» царській сім'ї. У січні 1646 р. митрополит Петро Могила послав цареві: «миро-источающее от глав преподобных святых отец наших печерских чудотворцев», янтарне розп'яття, коня «арапського»

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 47.

² Там же, стор. 31.

³ Там же, стор. 27—28, 41, 45—49.

⁴ Там же, стор. 50—52.

⁵ Там же, стор. 57.

⁶ Там же, стор. 57—60.

⁷ Там же, стор. 5, 87—88.

«під сідло», шість «возників»—коней для їзди в кареті. два килими — один шовком і золотом тканий, а другий— «на червленцы» шитий золотом, «меленку» срібну позолочену, посуд кришталевий і скляний, «различного ма-стерства делом сотворенных». За зробленою у Москві оцінкою, коні коштували 144 рублі, а килими 60 рублів. Крім того, було подаровано кілька церковних книжок київського видання¹. Можна навести ряд аналогічних прикладів, які свідчать про те, що економічні зв'язки відбувались і в такій сфері, як церковна.

Мали місце також форми економічних зв'язків між Україною та Росією, в яких брали безпосередню участь народні маси. Однією з таких форм було масове переселення козаків, селян і міщан з України в межі Росії, особливо після поразки повстання 1638 р. Оскільки цьому питанню багато уваги в російській та українській історіографії приділяли Д. І. Багалій², І. Н. Міклашевський³, В. Юркевич⁴, а також О. М. Апанович, К. Г. Гуслистий і О. К. Касименко, немає потреби спеціально спинятися на ньому тут. Згадані автори наводять великий фактичний матеріал, що стосується тисяч людей і переконливо свідчить про значну роль українських народних мас у заселенні південних окраїн Російської держави, про їх активну участь в обороні рубежів від татарських нападів. Не менш важливо те, що завдяки цим переселенцям у Слобідській Україні виникли нові міста, села, хутори. Уже напередодні визвольної війни українське населення внесло значний вклад в економічний розвиток Російської держави.

Історичні дані свідчать про те, що на півдні Росії деякі промисли розвивались при активній участі українських майстрів. Особливо це стосується такого важливого в той час промислу, як виготовлення селітри⁵.

Працювали тоді в Росії українські висококваліфіко-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 71, 83, 86—87.

² Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1884.

³ И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, М., 1894.

⁴ В. Юркевич, Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького, К., 1932.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 105—107; Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 260—261, 369; ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1654, спр. 1, арк. 302—303; Е. М. Апанович, назв. праця, стор. 93—94.

вані майстри різних ремесел¹. Уже в кінці тридцятих років з України переселялися садівники, виноградарі та спеціалісти інших професій, яких було мало або зовсім не було в Росії². Українських майстрів, спеціалістів можна було тоді зустрінути в Москві та інших містах Росії.

Слід відзначити, що в тридцятих—сорокових роках на Україні побували російські майстри, особливо тих ремесел та промислів, які не були тут розвинуті. Так, збереглися дані про те, що на прохання Петра Могили до Києва у 1644 р. був посланий з Москви для відбудови Софійського собору Єфим Євтифеев—сусальник, «который делает золото и серебро листовое». Він пробув у Києві близько року і за цей час, як писав про нього Петро Могила, так добре оздобив церкву, що це викликало загальне захоплення відвідувачів³.

Те, що було в зародку або тільки жевріло напередодні визвольної війни, з повною силою проявилось в нових умовах, коли український народ взяв у власні руки свою долю. З визволенням значної частини української землі від польсько-шляхетського гніту, з утворенням на Україні нового державного апарату були ослаблені, а то й знищені перешкоди, які стояли на шляху більш тісних і систематичних зв'язків між Росією та Україною як в політичній, так і в економічній сферах життя.

Не можна забувати того, що зв'язки між Україною і Росією відбувалися в період, коли в обох країнах панували феодальні відносини, коли пануючі експлуататорські класи діяли у своїх вузькокласових інтересах, а народні маси—творці історії були обмежені в своїй діяльності.

Історія всіх класових суспільств є історією боротьби класів, а класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства, поділеного на антагоністичні класи. Саме тому, як писав В. І. Ленін, «...поділ суспільства на класи в історії повинен стояти перед нами ясно завжди, як основний факт»⁴.

Такий підхід до оцінки подій та історичних явищ потрібний і тоді, коли мова йде про національно-визвольні війни, в яких проти спільного ворога об'єднуються різні соціальні групи, класи.

¹ Е. М. Апанович, назв. праця, стор. 94—95.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 22—23.

³ Там же, стор. 65.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 423.

Розділ другий

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ — ПОЧАТОК НОВОГО ЕТАПУ В ЗВ'ЯЗКАХ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ. ПОЛІТИЧНО-ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ В 1648—1649 рр.

Як відомо, історичний процес відбувається не з однаковою швидкістю. Інколи він уповільнюється, але під час великих народних рухів він неймовірно прискорюється. Саме в такі моменти історії нагромаджувана десятиріччями ненависть народних мас проти гнобителів виринає назовні в діях не окремих осіб або груп, а тисяч і мільйонів людей. Так було і під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., що за своїм розмахом перевершила всі виступи проти гнобителів, які до того мали місце на Україні.

Марксизм-ленінізм у масових народних виступах, навіть якщо вони не закінчуються перемогою, завжди бачить величезної ваги історичний досвід, певний крок уперед в історичному розвитку. Це стосується і визвольної війни українського народу, яка за своїм розмахом, участю в ній широких народних мас, позитивними наслідками (хоч далеко не такими, як про це мріяли прогресивні сили в ході повстання), заслуговує на те, щоб називатися великою.

Епоха феодалізму багата на війни, які велися в феодально-династичних інтересах, тобто в інтересах певних груп експлуататорських класів. Але вже тоді були війни, які об'єктивно мали демократичний характер, бо велися прогресивними класами того часу в інтересах широких народних мас. Такі риси мала визвольна війна на Україні.

Існування української народності в XV—XVII ст. є незаперечним фактом. Процес національного самопіз-

нання українського народу, його боротьба за свої права були явищем прогресивним. «Визволення від гніту шляхетської Польщі і усунення загрози поглинення султанською Туреччиною було для українського народу історичною необхідністю, корінним питанням його національного існування»¹. Багато сучасників вже відзначало національно-визвольний характер війни українського народу.

У визвольній війні брали найактивнішу участь кріпосне селянство, рядове козацтво та міські низи, тобто основна маса населення тодішньої України. Вістря свого удару вони спрямували проти всяких форм феодального гніту.

У першій половині XVII ст. на Україні значну більшість феодалів, особливо магнатів, становили поляки—католики або сполячені потомки українських феодалів. Останні зреклися мови, звичаїв, віри і народності своїх предків і своєю батьківщиною вважали шляхетську Річ Посполиту. Навіть православні феодали, які називали себе руссю (українцями), в своїй більшості були до того тісно зв'язані з існуючими феодальними порядками, що в дні війни пішли з ворогами свого народу. Українські маси залишилися вірними своїй народності, мові, сповідували православ'я, понад усе дорожили свободою, любили свій рідний край—Україну. Саме тому класові суперечності поглиблювалися релігійними і національними. Вигнання з України польських магнатів, які займали величезні земельні простори, а також польської та української земельної шляхти, знищення католицьких, а часто і православних монастирів, що теж були великими феодальними власниками, привело до значного ослаблення найтяжчих форм феодально-кріпосницького гніту. Одночасно це означало створення кращих умов для суспільного розвитку України, який затримувався польськими загарбниками. В. І. Ленін писав, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»². Антифеодальний характер боротьби українського народу яскраво проявився в роки визвольної війни.

Прогресивний характер визвольної війни проявився

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), стор. 7.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 17.

і в прагненні українського народу до об'єднання України з Росією. У XVII ст. особливо посилилась загроза поглинення України панською Польщею і султанською Туреччиною. За тих конкретно-історичних умов вихід з цього становища був тільки в тісному союзі українського і російського народів.

Визвольна війна будь-якого народу не ізолювана від існуючих, часто дуже складних, міжнародних відносин. Це яскраво проявилось під час визвольної війни українського народу.

На Сході Європи в XVII ст. основну політичну роль відігравали три великі держави: султанська Туреччина, шляхетська Річ Посполита і царська Росія. Між цими державами існували суперечності, які і полегшували, і ускладнювали визвольну боротьбу українського народу. Повсталий народ, який боровся за своє визволення, об'єктивно використовував на свою користь існуючі суперечності. Але ускладнювало визвольну боротьбу те, що великі держави, пануючі в них класи, добиваючись зміцнення своїх позицій, не могли залишитись байдужими до того, що відбувалось на Україні. Інші європейські держави також не стояли осторонь від тих подій, які мали місце на Сході Європи.

По-різному ставились народні маси України до сусідніх держав. Це ставлення зумовлювалось особливими історичними обставинами, які склалися ще до визвольної війни.

Про становище України у складі Речі Посполитої уже говорилося. Своє ставлення до польсько-шляхетських загарбників український народ проявив у частих повстаннях. Визвольна війна, що розпочалася в 1648 р., свідчила про напружені, ворожі відносини між сторонами. Основним завданням національно-визвольної війни було знищення іноземного гніту, який на Україні здійснювався польськими пануючими класами. Це була війна жорстока, але справедлива. До неї цілком застосовне положення В. І. Леніна про те, що «в історії не раз бували війни, які, незважаючи на всі страхоття, звірства, бідкування й муки, неминуче зв'язані з усякою війною, були прогресивні, тобто приносили користь розвиткові людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи»¹. В той же час війна польських

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 261.

правлячих класів проти українського народу була військово загарбницькою, реакційною, вона велася не в інтересах польського народу. Суперечності, які виявилися в ході війни, були настільки гострими, що ніякі компроміси з будь-якої сторони не могли бути тривалими, бо вони не розв'язували основних питань.

Боротьба українських народних мас проти польсько-шляхетського гніту сприяла зростанню антифеодальної боротьби трудящих Польщі¹ та інших сусідніх з Україною країн².

Султанська Туреччина та її васал—Кримське ханство, безпосередні сусіди України, принесли українському народові безліч страждань. Турецько-татарські агресори нападали на Україну, розоряли її, знищували населення, забирали в неволю тисячі людей. Горе і нещастя, заподіювані українському народові турецько-татарськими загарбниками, викликали його справедливий гнів. Уже задовго до визвольної війни український народ провадив героїчну боротьбу проти цих запеклих ворогів.

Слід відзначити, що Турецька імперія вже в першій половині XVII ст. переживала процес розкладу та занепаду, почала втрачати свою велич і силу³. Одним із свідчень цього ослаблення Оттоманської імперії було те, що її васали—Кримське ханство, Молдавське та Валахське господарства, Трансільванія—займали щодо сусідніх держав такі позиції, які часто суперечили політиці султанського уряду. Це яскраво проявилось під час визвольної війни українського народу.

Султанська Туреччина уважно стежила за тим, що діється в Східній Європі, за політикою своєї суперниці Речі Посполитої. Турецький уряд намагався скористатися з усього, що ослаблювало Польщу, в тому числі з визвольної боротьби українського народу.

Історія знає багато випадків, коли народи, які підня-

¹ Див. О. Компан, Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі, К., 1954; И. С. Миллер, Освободительная война 1648—1654 гг. и польский народ, «Вопросы истории», 1954, № 1, стор. 96—116.

² Див. О. Ф. Ермоленко, Відносини України з Молдавією в період визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.), «Наукові записки Інституту історії України», т. IV, 1952, стор. 206—234.

³ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. второе, т. 10, стор. 262.

лися на боротьбу за своє визволення, у тяжкій війні використовували суперечності, які існували між ворогами, укладаючи «угоди» з одним з них, щоб громити другого. Так було і під час визвольної війни на Україні. Керівники визвольної боротьби українського народу багато зусиль докладали до того, щоб зберегти нейтралітет Туреччини та її васалів, більше того, щоб використати їх сили в боротьбі проти шляхетської Польщі. Це в багатьох випадках вдавалося. До війни з Польщею були залучені кримські війська і було укладено різні угоди з іншими васалами Туреччини і з самим султанським урядом, що мало позитивне значення для боротьби українського народу. Але ці «союзники» завжди переслідували свої цілі і зовсім не мали на меті підтримувати визвольні намагання українського народу. Не можна забувати, що вони йшли на різні угоди, бо не могли не рахуватися з тією силою, яку український народ являв собою в ході визвольної війни.

Про події, які відбувалися тоді на Україні, знали в усіх європейських країнах, які по-різному до них ставились. Визвольна війна українського народу вже з самого початку перейшла за національні межі, вона скоро набула міжнародного значення. Це велике питання має бути спеціальною темою дослідження, хоч поки що дуже мало зроблено для його висвітлення¹.

В силу історичних причин інакше складалися відносини між Україною і Росією як напередодні, так і особливо під час визвольної війни. Про характер їх відносин свідчать наслідки—приєднання України до Росії в 1654 р. Ця подія не була випадковістю, як твердили українські і польські буржуазно-націоналістичні історики. Вона не була і заслугою російського царизму, як намагались довести російські монархічні історики, а зумовлена об'єктивним ходом історичних подій, становищем, яке займала Україна і Росія в ті часи.

Російська централізована держава являла собою важливий міжнародний фактор на Сході Європи. Створення та існування такої держави в умовах феодалізму було прогресивним явищем, що сприяло успішній боро-

---

¹ За останні роки опублікована лише одна невелика стаття московського професора Б. Ф. Поршнева, К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов («Вопросы истории», 1954, № 9).

тьбі російського народу за збереження своєї незалежності, його дальшому економічному і культурному розвитку. Якщо у Речі Посполитій тоді існувало магнатсько-шляхетське свавілля, від якого так багато терпів і український народ, то у Російській централізованій державі цього в таких розмірах не було. Саме тому прогресивні сили того часу на Україні відчували потяг до Росії.

Для відносин між Україною та Росією, що склалися в роки визвольної війни, важливе значення мали дружні зв'язки між ними, які існували до цього і які в силу різних причин в роки війни не ослаблялись, а зміцнювались. Не можна ігнорувати і тих історичних традицій, що склалися на протязі століть в обох народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. В ту далеку епоху мала значення та обставина, що обидва народи були єдиновірцями—православними. Росія вже тоді була фактичним покровителем православних, яких переслідував у Польщі католицизм, а в Туреччині ісламізм.

Зазначене, як і той факт, що в результаті жорстокої боротьби послабився і навіть зовсім був знищений польсько-шляхетський гніт, а український народ міг відкрито заявити про свої прагнення, сприяло розвитку відносин між Україною і Росією. Поряд з цим на шляху їх відносин було багато перешкод, які головним чином проявлялися в політично-дипломатичній сфері, що тоді цілком перебувала в руках експлуататорських правлячих класів обох сторін.

Слід звернути увагу на ту обставину, що ці відносини мали місце не у звичайних мирних умовах, а під час війни однієї із сторін. Війна—ненормальне явище в людському суспільстві, а тому багато фактів в такий час виступає у викривленому відображенні, що часто приводить до непорозумінь і неясностей. Не можна ігнорувати і того, що відносини між Росією і Україною не були ще відносинами рівнозначних сторін. Якщо Росія протягом століть вже виступала на міжнародній арені як самостійна держава, то Україна до визвольної війни такої ролі не відігравала. Лише у ході війни відбувся дуже складний процес створення української державності. Досить згадати про те, що хоч на Україні фактично вста-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

новлювались свої порядки, але у державному відношенні доводилось, відповідно до існуючих угод (Зборовської, Білоцерківської) і через живучість традицій, визнавати юридичну зверхність польського короля.

Справа ускладнювалась наявністю міжнародних угод Росії з іншими державами, зокрема з Польщею, проти якої вів війну український народ. Керівники боротьби українського народу не раз добивались того, щоб російський уряд порвав з Польщею і оголосив їй війну, проте з різних причин цього не сталося аж до кінця 1653 р.

Уже в ході війни Україні, в свою чергу, довелося укладати союзи і встановлювати контакти з іншими державами, що не могло не викликати настороженості, підозріння і побоювання в російських політичних колах. Уже згадувалось про політику російського уряду щодо Кримського ханства. Саме ця політика викликала необхідність союзу Росії з Польщею. Отже, угода гетьмана з ханом в боротьбі проти Польщі йшла в розріз з прагненнями російського уряду¹.

Пануючі класи Росії, які придушували всякі прояви визвольного руху в своїй країні, ставились з певним невдовір'ям до подій, що відбувались на Україні. Російським експлуататорським класам, царському урядові було добре відомо, що основною силою визвольної війни є селянство, козацтво і міські низи, які ведуть боротьбу за знищення феодального гніту. У цій боротьбі українського народу брали участь донські козаки, російські селяни і городяни, вона знаходила співчуття серед народних мас Росії. Про настрій російського населення вже в перший рік визвольної війни українського народу свідчить хоча б такий факт. Жителі міста Карпова Андрій Покушелов та Михайло Гриньов улітку 1648 р. «похвалялись», що необхідно знищити дощенту все боярство. На зауваження одного з присутніх, що в «Московском де государстве без великих людей быть не умеют», вони навели як приклад Дон, де живуть без бояр, Україну, де «черкасы панов больших побили и повывели»². А коли ще згадати про великі народні повстання, які охопили в 1648 р. ряд міст Росії, то стане ясно, чому російська феодальна верхівка, царський уряд, ставилися з певним упередженням до подій, що відбувалися на Україні.

¹ Павел Смирнов, Посадские люди..., т. II, стор. 153—154.

² Акты МГ, т. II, стор. 275.

З листа патріарха Паїсія, який мав доручення від Б. Хмельницького вести переговори в Москві, ми довідуємося про те, що цар та його оточення були дуже незадоволені участю у визвольній війні татар та іншого «сброда»¹. Під цією збірною назвою мались на увазі широкі народні маси.

Проте правлячі класи приховують свої симпатії та антипатії, коли це їм вигідно. Так чинив і російський уряд, який нічого не мав проти ослаблення Речі Посполитої. Він дуже скоро зрозумів, що ослаблення суперника може настати в результаті боротьби українського народу і приєднання України до Росії. Цим можна пояснити, чому російські правлячі кола вважали за можливе допомагати українському народу в його боротьбі. Але таке рішення в силу різних причин було прийнято не відразу.

У питаннях відносин з Росією українські експлуаторські класи, гетьманське управління теж займали позицію, що диктувалась їх становищем у країні. Не можна ігнорувати того факту, що в ході визвольної війни феодальні порядки на Україні були сильно підірвані. Для зміцнення своїх позицій клас феодалів шукав підтримки і за межами України, в союзі з іншими державами. Різні групи феодальної верхівки шукали своїх шляхів для розв'язання цього питання, що впливало на їх зовнішню політику. Але в ході визвольної війни ставало ясным, що інтереси пануючих класів не зможуть бути повністю збережені, коли Україна залишиться в складі шляхетської Польщі. Все більше бере верх ідея приєднання України до Росії. Слід зазначити, що пануюча верхівка на Україні не могла не рахуватися з тим, що серед широких народних мас, особливо в роки війни, ця ідея була дуже поширеною, що мало свої конкретно-історичні причини.

Не можна обминути і того факту, що в роки визвольної війни, в процесі складання української державності до політичної і державної діяльності прийшли люди з тих верств, які в умовах шляхетської Польщі не могли цього досягти (козацька старшина) або мали на це право тільки на папері (дрібна шляхта). Від позицій, зайнятих у суспільному житті в результаті ряду блискучих перемог у війні, ці верстви не збиралися відступати. Хоч вони

¹ С. Белокуров, Арсеній Суханов, Чтения МОИДР, 1891, кн. 2, стор. IV.

швидко звикли до своєї нової ролі, проте вони тільки набували досвіду управління і довго не могли порвати з тими традиціями, з якими зжились в шляхетській Речі Посполитій. Польські магнати, урядовці згорда ставились до державних і військових діячів України, обзиваючи їх «хлопами» та різними іншими образливими словами. Для багатьох же російських державних діячів це були «худородные» люди. Та хоч би як на них не дивилися, з цими діячами змушені були рахуватися правителі інших країн, які в своїх інтересах хотіли використати визначні перемоги українського народу.

Політика взагалі, в тому числі і зовнішня, як говорив В. І. Ленін, «...більше схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу»¹. Безумовно, що в політиці, яка зачіпає корінні інтереси народу, певних класів, різних партій, завжди було багато проблем, вирішення яких вимагало чималих зусиль, боротьби думок. Такою складною центральною проблемою, зв'язаною з багатьма іншими питаннями, була проблема приєднання України до Росії.

Перед істориками, які пишуть про народ, про його прагнення, стоять великі і складні завдання: розкрити те істотне, спільне, що об'єднує певні класи і соціальні групи, які становлять народ. Але одночасно необхідно проаналізувати завдання кожного класу, окремих груп населення. Не можна забувати того, що на ґрунті так званих спільних завдань розгортається боротьба між класами за спосіб їх здійснення, що кожний клас або соціальна група завжди по своєму підходить до їх розв'язання. Треба особливо виразно розмежувати інтереси, прагнення експлуатованих трудящих мас з так званими спільними інтересами, які в класовому суспільстві завжди означають інтереси пануючого класу.

Великі народні рухи є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Ці народні виступи є своєрідним підвищенням, з якого можна краще розглянути, оцінити те, що відбувалось до і після подій. Визвольна війна українського народу і дає змогу зробити таку оцінку.

Перед тим, як перейти до висвітлення політико-дипломатичних відносин між Україною і Росією в роки визвольної війни, треба ще спинитися на самому ході війни.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 77.

Цьому питанню приділено багато уваги в буржуазній і радянській історіографії. По-новому, з позицій марксист-му-ленінізму висвітлюються різні етапи війни в уже цитованих працях І. П. Крип'якевича, О. К. Касименка, у колективній монографії «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», а також в дослідженнях І. Д. Бойка¹, В. О. Голобуцького², А. І. Козаченка³ та ін., що вийшли до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Саме тому ми на цьому питанні сплинемося дуже коротко, лише для того, щоб показати залежність зовнішньої політики від внутрішнього становища, від ходу визвольної війни.

*
*
*

Початком визвольної війни українського народу можна вважати 21 січня 1648 р. У цей день невеликий повстанський загін, очолений Богданом Хмельницьким, захопив Січ. На Запорозжжі Богдана Хмельницького було обрано гетьманом⁴.

Ці події, що сталися на далекій окраїні тодішніх українських земель, не зразу привернули до себе загальну увагу. Польські правлячі кола, до яких звістка про повстання дійшла дуже швидко, розглядали його як незначний інцидент, що його легко можна буде ліквідувати власними силами. Вони вважали, що і на цей раз повстанці не дістануть ані співчуття, ані підтримки в сусідніх країнах.

Польський коронний гетьман Микола Потоцький у своєму універсалі, посланому повстанцям на Запорозжжя 20 лютого 1648 р., закликав їх скласти зброю і видати Хмельницького. Якщо це не буде виконано, говорилось в універсалі, то у волостях майно повсталих буде конфісковано, а їх сім'ї вирізани. «Крім того, обіцяю вам,—писав

---

¹ І. Д. Бойко, Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией, у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией 1648—1654», стор. 105—144.

² В. А. Голобуцкий, Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648—1654 гг.), М., 1954; його ж, Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг., Госполитиздат УССР, 1954.

³ А. И. Козаченко, Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией, М., 1954.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 122.

Потоцький, — що на Запорозжжі не вдержитесь, і не тільки від мене вам буде загрожувати смерть, але також від татар і від Москви. Всюди ця сваволя буде знищена»¹.

Хід історичних подій показав, що польським властям не вдалося виконати своєї погрози. Міжнародна обстановка склалася інакше, ніж передбачав коронний гетьман Потоцький. Як відомо, ще весною 1648 р. керівникам повстання вдалося домовитись з ханом відносно допомоги військом. Про ці переговори та їх наслідки порівняно скоро стало відомо і в Москві² (про значення цього факту буде сказано далі). Щождо відносин між Польщею і Росією, то вони не зазнали ніяких змін.

На початку 1648 р. обидва уряди, відповідно до угоди, готувались дати відсіч нападу татар. 15 січня («римським числом») Адам Кисіль писав з м. Носівки до путивльського воеводи князя Долгорукого, що згідно з договором польський і російський уряди зобов'язані спільно діяти проти Кримської орди. З цієї метою польські гетьмани і сенатори мали намір підтримувати зв'язки з російськими прикордонними воеводами. Кисіль повідомляв про те, що в Криму почалася міжусобиця, що хан збирається напасти на Польщу і просить на це дозволу у султана. З метою попередити напад польські війська були розташовані між Вінницею і Білою Церквою³.

Через дев'ять днів Адам Кисіль написав нового листа, в якому повідомляв, що султан заборонив хану нападати на Росію і Польщу, зважаючи на договір з цими державами і на воєнні дії, що їх вела тоді Туреччина проти Венеції. Кисіль при цьому висловив здивування, що російський уряд послав хану «казну», бо такі дії нібито суперечили угоді, підписаній в Москві⁴.

Російський уряд дивився на це інакше. Він вважав, що ні «упоминки», ні «казна» ханові не скасовувались після підписання угоди; навпаки, передбачалось чинити за давнім звичаєм, щоб не давати татарам приводу до зачіпок. Але в разі порушення Кримом угоди, доведеться спільно виступити проти нього⁵.

Із відповіді Юрія Долгорукого на листи Адама Кисе-

¹ Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29/129, арк. 448.

² Воссоєдиненне України с Россией, т. II, стор. 20—21.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 105.

⁴ Там же, стор. 109.

⁵ Там же, стор. 130.

дя видно, що російський уряд не відмовлявся від угоди, мав намір її виконувати. Долгорукий повідомляв, що з Москви надісланий указ воеводам в усі прикордонні («украинные») міста, що дана вказівка хотмижському воеводі князю Семену Болховському і севському—Івану Кобильському виступити з ратними людьми проти кримських і ногайських татар у разі достовірних даних про ворожі дії останніх. Російські війська мали надати допомогу полякам і на території України («до Днепра»). Проте, коли не буде певних відомостей про напад татар, зазначалось в царському указі, військ даремно не піднімати, щоб зайвий раз не обтяжувати, а на майбутнє «не ожестить не оплошить»¹.

У другій половині лютого Адам Кисіль в листі до пувильського воеводи повідомляв про те, що татари, які пройшли половину Чорного шляху, дізнавшись про зосередження польських військ, відступили. Кисіль висловлював думку, що до нової трави «минув час военний», в зв'язку з чим польське військо пішло на Україну, де черкаські козаки «зрадили» свого полковника. У цій місцевості польські війська мали перебувати «до трави», дожидаючись орди². Це була перша досить невиразна звістка про початок повстання на Запорожжі. Очевидно, мова йшла про те, що під час боїв за Січ реєстрові козаки Черкаського полку перейшли на бік повсталих, а їх полковник шляхтич Гурський втік з невеликим загоном із Січі. Як уже згадувалось, сталось це 21 січня того ж року. Повідомлення було настільки неясним, що російський уряд на нього не реагував.

Представники російського уряду продовжували запевняти свого польського партнера, що війська для боротьби з татарами будуть надіслані. 25 лютого хотмижський воевода князь Семен Болховський писав до Адама Киселя про те, що він має вказівку з Москви виступити разом з севським воеводою Іваном Кобильським з багатьма ратними людьми для оборони російських і польських «украин», але знов-таки лише після одержання точних відомостей³.

Це не були прості дипломатичні заяви, про що свідчить шведський резидент у Москві Карл Поммеренінг.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 120.

² Там же, стор. 142.

³ Там же, стор. 147.

21 березня він писав своєму урядові, що ряд приказів стрільців послано в міста на південь, на татарські кордони, а кілька офіцерів виїхало в Сіверщину, в Комарницьку волость — на польський кордон, щоб у разі необхідності, відповідно до угоди, разом з польськими військами виступити проти татар¹.

У той час ні польському, ні російському урядові ще не було відомо про те, що Богдан Хмельницький домовився з кримським ханом про воєнну допомогу, і тому вони повстання українського народу ще не пов'язували з небезпекою татарського нападу.

Хоч у березні Адам Кисіль був призначений брацлавським воеводою, проте через нього фактично підтримувалися постійні зносини з прикордонними російськими воеводами. Він їх повідомляв і про події на Україні.

18 березня (28 за нов. ст.) Адам Кисіль писав з свого маєтку — містечка Кабижчі до путивльського воеводи Юрія Долгорукого про необхідність зберігати встановлений кордон, не допустити порушення його обома сторонами. Одночасно він просив Долгорукого доповісти цареві про те, що незначна частина «своєвільних» козаків, у кількості 1000 чоловік або трохи більше, втекла на Запорожжя, а старшим у них став «простий хлопець» Хмельницький. Ці козаки мають намір піти походом на море, що може порушити мир з Туреччиною, а такі дії були б не вигідні і для Росії, і для Польщі. Саме тому коронний гетьман Потоцький разом з Киселем як брацлавським воеводою мали «промишляти» над «своєвільниками». Разом з тим Кисіль просив російський уряд про те, щоб у разі втечі Хмельницького на Дон його спіймали, не щадили і не пустили на море².

Через два дні Кисіль написав листа до нового путивльського воеводи Никифора Плещеева, в якому повторив все те, що раніше писав Долгорукому про спільні виступи проти татар³. А 3 квітня (за нов. ст.) Кисіль надіслав листа у Москву в Посольський приказ. У цьому листі він писав, що порушить перед королем питання про обмін Трубчевська і Городища на Дрогобуж, який входив до складу Речі Посполитої. У такому обміні був заінтересо-

¹ К. И. Якубов, Россия и Швеция, Чтения МОИДР, 1898, кн. 1, стор. 142.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 166—167.

³ Там же, стор. 168—170.

ваний російський уряд, який добивався цього під час перебування Киселя в Москві, а також пізніше¹. Одночасно Кисіль повідомляв про заворушення на Запорозжжі, про небезпеку нападу татар і необхідність спільно виступити проти них².

Через десять днів Кисіль знову написав листа в Польський приказ, в якому пояснював описки у царських титулах у листах, що надсилались у Росію польськими урядовцями і шляхтою, незнанням ними російського письма і мови. Для розв'язання спірних прикордонних питань він пропонував призначити спеціальних комісарів від обох сторін. Знову порушувалось питання про необхідність спіймати і покарати Хмельницького як «зрадника» обох великих держав, коли він появиться серед донців і буде підбивати їх на морський похід³.

Нема ніяких відомостей про те, як до цих звісток ставився російський уряд. Проте збереглися документи, які свідчать, що свої часті повідомлення Адам Кисіль робив з певною метою. У листі до коронного гетьмана Миколи Потоцького у березні Кисіль писав, що одночасно виникло три небезпечних вогнища: нерегульованість питань з Росією, козацькі бунти і досить відверті ворожі наміри татар. Він вважав, що в Росії повірили його запевненням, і повідомляв про своє інформування російських урядовців відносно «своєвільників» на Запорозжжі, їх намірів піти разом з донцями в похід на море. Кисіль запевняв, що він все зробив з метою довести, що вороги Росії є ворогами Речі Посполитої, а «зрадники» Польщі—«зрадниками» Росії⁴.

Умовляння Киселя залишались без особливої уваги російського уряду, оскільки повстання на Україні не розрослося ще до таких розмірів, які могли б загрожувати інтересам Росії, а особа Богдана Хмельницького до того часу була невідома в російських урядових колах. Проте одночасно надходили вісті з інших джерел відносно більш важливих справ, що викликало відповідне реагування російського уряду.

Уже згадувалось про те, що у Крим з царською каз-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 131, 170, 178.

² Там же, стор. 170—171.

³ Там же, стор. 179.

⁴ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 206/II, арк. 75—76.

ною поїхав наприкінці 1647 р. Тимофій Хотунський, який перебував ще там і на початку 1648 р. З різних джерел він дізнався, що у Крим 5 березня приїжджали чотири козаки із Запорожжя і просили хана «принять их в холопство», допомогти військом, бо козаки збираються йти війною проти поляків «за свою черкаскую обиду». Після того, як з «королевскими людьми справляться», запорожці будуть готові служити ханові, завжди до війни будуть готові¹. Ці відомості про переговори козацьких представників привезли у Москву кречетники, сокольники і товмачі, які їздили з посланцем в Крим².

До нас не дійшло ніяких інших відомостей про умови, на яких було укладено союз між ханом і керівниками повстання на Україні. Дослідники цього питання відзначають, що ні про яке підданство козаків ханові не було тоді мови, що була укладена лише воєнна угода про взаємну допомогу³. Та й пізніше ні козацькі, ні ханські представники про підданство не говорили. Проте звістки про підданство козаків Криму, які надійшли до російського уряду у перших числах квітня, і були причиною того, що він вжив ряд заходів з метою попередити будь-який несподіваний напад татар. І цього разу, як завжди у таких випадках, з Москви було дано ряд вказівок прикордонним воеводам підготуватися до відсічі ворожого нападу, жити «с великим бережением». Такі вказівки 9 і 12 квітня надіслано белгородському воеводі Федору Тимофійовичу Бутурліну⁴, який відповідав за організацію оборони на значній ділянці кордону.

Не встигли ці вказівки дійти до Белгорода, як ще 7 квітня воевода Бутурлін повідомляв у Москву про те, що з розповідей полонених, які повернулися з Криму, стало відомо відносно готувань хана до походу літом на окраїнні міста Росії. В чутках завжди багато перебільшень. Ті ж полонені розповідали, нібито козацькі послы в Криму обіцяли, що 10 000 козаків візьмуть участь в поході татар на Росію. Такі вісті не могли не посилити тривоги в російських урядових колах. Відписка Бутурліна була

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 180.

² Там же, стор. 190.

³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 123—124; О. К. Касименко, назв. праця, стор. 71—73; В. А. Голобуцкий, О дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого, стор. 233—234.

⁴ Акты МГ, т. II, стор. 199—200.

доставлена в Москву 16 квітня, а 18-го її читав сам цар, який дав вказівку негайно, 19 квітня, написати в міста, що «хотят приходить большие люди, им жить с великим береженьем»¹.

22 квітня російський уряд оголосив негайну мобілізацію чергових контингентів, яким пропонувалось спішно їхати з усіма запасами на службу в південні міста Яблонов, Белгород, у Царев Алексеев городок. Воеводам прикордонних міст знову була дана вказівка бути дуже обережними, а при перших звістках про виступ татар цивільному населенню тікати в міста з жінками, дітьми та майном².

Із донесення уже згаданого Карла Поммеренінга від 24 квітня видно, що в Москві тоді справді було напружене становище. Він писав, що кожного дня приїжджають гінці, і росіянам, як він гадає, загрожує небезпека з боку Криму, бо дуже багато говорять, поспішають, посилено вербують війська. «Але який в дійсності стан справ,—зазначав Поммеренінг,—я не можу добре зрозуміти із-за звичайних тут суперечливих оповідань, резолюцій і дій»³. Очевидно, це питання цілком займає увагу російського уряду, бо хоч і прибувають у Москву гінці з Польщі у різних прикордонних справах, але від самого короля ніяких посланців не було, ніякі державні справи, що стосуються Польщі, не обговорюються, писав той же Поммеренінг⁴. Якщо російські урядові кола і займалися в той час польськими справами, то лише в зв'язку із можливим нападом татар.

Російський уряд вважав за необхідне повідомити польські власті, і в першу чергу Адама Киселя, про небезпеку нападу татар. Керівники Посольського приказа князь Трубецькой, Гаврило Пушкін і дяк Назарій Чистой ще 10 квітня послали листа до Адама Киселя, в якому повідомлялось про переговори козацьких представників у Криму, про підготовку спільного козацько-татарського походу проти польських військ. Говорилося в листі і про те, що хан послав у Перекоп до Тугай-бея гінців з вказівкою, щоб останній з ногайцями негайно виступив разом з козаками. Зверталась увага на те, що в Криму голод, хліб не вродив, худоба гине, а тому «чорные татаровья

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 19—21.

² Акты МГ, т. II, стор. 203—204.

³ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 415.

⁴ Там же, стор. 416.

войне ради», що без війни їм того літа не пережити. Російські діячі писали про це Адаму Киселю для того, щоб він знав про «зраду» козаків, повідомив про неї короля, порадився з «своею братією», з панами радними, як козаків під ханську владу не допустити¹. Кінець листа не зберігся, але на основі інших матеріалів можна зробити висновок, що російський уряд збирався виконати угоду і надіслати воєнну допомогу проти татар.

З зазначеного листа і листа-відповіді Адама Киселя стає ясным, що російські урядові кола переслідували певні цілі, коли повідомляли про козацько-татарський воєнний союз польські власті, яким про це було невідомо. Російські урядові кола зустріли згаданий союз вороже і готові були виступити спільно з польським урядом проти татар, а значить і проти повсталого українського народу.

Слід звернути увагу на те, що про існування угоди між Росією і Польщею проти татар знали у Туреччині і Криму. Безумовно, про неї знали широкі кола і на Україні. Немає сумніву, що знав про це і Богдан Хмельницький, який ще за кілька років до повстання був добре обізнаний з антитурецькими планами короля та його оточення, будучи одним з тих представників козацької старшини, яка мала готувати козаків до морського походу на випадок війни з Туреччиною². Знав він і про те, що союз з Кримом може викликати ускладнення у взаємовідносинах з Росією, а це могло пошкодити розгортанню повстання. І все ж справа визволення українського народу вимагала за тих конкретних умов воєнного союзу з Кримом.

Пізніше представники української адміністрації, оцінюючи значення союзу з кримським ханом, не раз заявляли, що це було зроблено через необхідність. Так, козацькі послі заявляли у Москві в 1652 р., що «та дружба учинилась поневоли, так де наступили на них поляки, и в то время никто им, черкасам, помочи не учинил, и они де по нужде призвали к себе в помочь крымского хана с ордою»³.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 180.

² Детальніше про це див.: В. А. Голобуцкий, О дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого, стор. 225—232; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 77—78.

³ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Малоросійські дела, стовп. 2, арк. 1—4.

При першій нагоді Богдан Хмельницький намагався розвіяти всякі сумніви російських урядових кіл щодо союзу з Кримом та його мети. Напевно, Хмельницький, як дипломат і політик, добре знав про відносини між Росією і Польщею і розраховував на те, що суперечності між ними поглибляться, коли Україна виступить активно на міжнародну арену.

Через два тижні лист із Посольського приказа через гінця був одержаний Адамом Киселем. У відповіді від 4 травня (24 квітня за ст. ст.) він дякував за вісті, розцінюючи їх як свідчення дружби. Лист Киселя ще повний оптимізму відносно того, що хлопці, які підняли руку на свого пана, будуть покарані, оскільки проти «зрадників» вже відправлені війська сушею і Дніпром. Підкреслювалось, що Хмельницький стоїть на чолі «простих хлопців», а козаки залишились вірні королю. Щождо татар, то і вони будуть гідно зустрінуті і з допомогою російських військ остаточно розгромлені¹.

Кисіль був дуже упевнений у перемозі, бо не знав, що в цей час на Жовтих Водах козаки вели запеклі бої проти польських військ Стефана Потоцького та Яцека Шемберка. Звістка про поразку шляхетського війська дійшла до нього і представників інших польських властей на Україні пізніше.

Згаданий лист Киселя був доставлений в Москву 9 травня. А за цей час героїчна боротьба українського народу перекинула догори дном всі розрахунки польської адміністрації і командування. Нові звістки про повстання на Україні почали доходити з інших джерел до російських властей, які змушені були з ними рахуватися.

Ще 13 квітня в Розрядному приказі була одержана відписка воеводи із Севська, яка ґрунтувалась на допиті «вихідця» Григорія Іванова, жителя села Буди на Новгород-Сіверщині. У ній повідомлялось, що уже згадуваний королівський стражник Лащ виступив спільно з білгородськими та очаківськими татарами, що до нього приєдналося 15 000 козаків, які разом взяли фортецю Кодак, знищивши гарнізон. Повідомлялись не менш фантастичні дані про намір Лаща виступити проти Вишневецького, бо останній нібито у нього «маєтності забрав». Закінчувалась відписка твердженням, що поляки збираються проти козаків, що «чають» між козаками і поляками

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 185.

великої «розні». Із вірогідних документів відомо, що на Україні відбувались зовсім інші події. Отже, до Москви доходили досить плутані відомості. Вони сповіщались царю, який наказав повідомити про все прикордонних воевод і «жити с береженьем»¹.

Наприкінці квітня хотмижець Федір Осетров на підставі розповідей «знаючих людей» з України доносив, що у панів з королем за козацтво буде «великий рокош»².

Зважаючи на непевність становища, російський уряд продовжував вживати заходів для відсічі татарському нападу. Посилились дозори (станіці) в степ для збирання відомостей про татар і дії козаків («черкас») ³.

8 травня Олексію Івановичу Буйносову-Ростовському і Степану Михайловичу Вельяминову, призначеним воеводами в Яблонов, було дано наказ, з яких міст і скільки набирати війська «в сход». Збір його призначили на 30 травня в Яблонові. Буйносов мав командувати цими силами в тому випадку, якщо татари спробують вдертися в межі Російської держави ⁴.

Представники польських властей у своїх листах до росіян висловлювали ще більше занепокоєння наступом татар. 2 травня путивльський воевода Никифор Плещев одержав листа від Костянтина Маляшинського, урядника міста Красного, який писав, що Хмельницький з чотирма тисячами козаків і ордою обложив польський табір біля верхів'їв річки Саксагані, причому козакі беруть верх. Повідомлялось, що прибуло багато татар, які займають табір на милю вшир і в довжину, причому вони продовжують прибувати ⁵. Через десять днів до того ж путивльського воеводи писав із Прилук Ієремія Вишневецький вже про 40 000 татар, які стоять табором на Княжих Байраках і невідомо куди направляться—чи то в Росію, чи в Польщу. Вишневецький закликав російські власті до «дальшого остереження», до спільного виступу проти татар. Цей лист з Путівля був пересланий в Москву, де його одержали лише 21 травня ⁶.

Проте ці звістки для російського уряду вже не були повинною. Ще 18 травня у Москві одержано через путивль-

¹ Акты МГ, т. II, стор. 200.

² Там же, стор. 204.

³ Там же, стор. 205—206.

⁴ Там же, стор. 212.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, стор. 188.

⁶ Там же, стор. 191.

ського воеводу датованого 11 травня (за нов. ст.) листа від Адама Киселя із Гощі (на Волині). Кисіль також повідомляв про оточення татарами на Жовтих Водах польських військ, посланих проти повстанців. Він писав, що татар було 30 тисяч. Зважаючи на це, Кисіль нагадував про угоду відносно спільного виступу Польщі і Росії проти татар, які відкрито почали війну, і просив надіслати російські війська до Дніпра, тобто на Лівобережну Україну¹.

Звістки про величезну кількість татар у війську Хмельницького в той час були явним перебільшенням. Але про це стало відомо пізніше. На підставі документальних даних, зокрема татарських хронік того часу, можна твердити, що основні татарські сили, очолені ханом Іслам-Гіреєм, прийшли на Україну пізніше. Житель Курська Микита Грідін, який перебував на Запорозжжі, у липні 1648 р. свідчив у Хотмижську про прибуття основної орди з ханом до Дніпра і переправу через ріку «после великодни на четвертой недели»². Того року паска припала на 2 квітня (за ст. ст.). У татарській хроніці зазначається, що орда 23 травня (за нов. ст.) почала переправлятися через Дніпро на доставлених козаками човнах. Ці головні татарські війська просувалися дуже повільно і в день Корсунської битви були лише над річкою Саксагань (Сак Скандлет). Тільки 2 червня (за нов. ст.) хан зустрівся з Хмельницьким, а 3 червня розпорядився послати татарські чамбули в південно-західному напрямі³.

Достовірних відомостей про чисельність татар не мало тоді навіть польське командування. Поява незначної кількості їх у козацькому війську приводила до поширення фантастичних чуток. У листуванні між приватними особами і польськими урядовцями ще до Корсунської битви називається цифра в 20 і 40 тисяч татар, які нібито йшли на Україну з повстанцями⁴.

Польські магнати і польське командування до Корсунської битви були впевнені у своїх силах і сподівалися розгромити нечисленних, на їх думку, повстанців. Але

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 189—190.

² Акты МГ, т. II, стор. 231.

³ Olgerd Górka, Nieznana kronika tatarska lat 1644 — 1650, «Kwartalnik Historyczny», 1955, № 3, стор. 114 — 115.

⁴ Jakuba Michałowskiego. Księga pamiętnicza, w Krakowie, 1864, стор. 17.

разом з тим вони дуже побоювались, щоб у війну не вступила Туреччина або її васал—Кримське ханство. Про це ще 31 березня (за нов. ст.) писав з України Микола Потоцький королю Владиславу IV¹. Про небезпеку з боку татар, що тоді назривала, писав 31 травня, вже тоді, коли повстання розгорілося, Адам Кисіль архієпископу Матвію Лубенському².

Нема ніяких відомостей про те, що польські правлячі кола до кінця травня боялися об'єднання повстанців з російськими військовими силами проти Польщі. Саме тому твердження істориків, нібито вже на початку повстання польські магнати прагнули за всяку ціну вбити клин між Україною і Росією, нібито заклик польських властей до російського командування виступити проти татар мав на меті розпалити конфлікт між Росією і українськими селянсько-козацькими силами, не відповідає дійсності³. Для пізнішого часу, коли не польські власті, а козацькі стали господарями становища на Україні, вони правильні. А поки цього не сталося, польський і російський уряди переслідували одну мету: спільно боротися проти вторгнення татарської орди.

Згаданий вище лист Адама Киселя від 11 травня був доставлений в Путивль 11 травня (за ст. ст.). Як багато уваги приділялося відомостям, надісланим Киселем, можна судити з того, що копії його листа путивльський воєвода негайно переслав у Хотмижськ, де він був одержаний уже 14 травня⁴, у Севськ, а також у Москву.

Через день після одержання цього листа у Москві, 20 травня, цар дав вказівку негайно надіслати грамоти хотмижському воєводі Болховському і севському воєводі Замятні Леонтьєву, яким ще до того було доручено командувати російськими військами в разі походу проти татар. Грамоти про мобілізацію відповідних сил були послані і в інші міста. Болховський і Леонтьєв мали повести ратних людей на з'єднання з польськими військами і «над татари промышлять за один». Давалась детальна інструкція, як мають себе поводити російські війська під час походу і на території України.

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — Памятники КК), изд. II, т. I, стор. 197—200.

² Там же, стор. 210.

³ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 67.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 134, арк. 229.

Про велику поспішність свідчить те, що грамота у Хотмижськ була написана у Розрядному приказі 21-го, а відіслана вже 23 травня¹.

Збір військ під командуванням згаданих воевод треба було закінчити до 30 травня. Війська мали прибути із Севська, Белгорода, Курська, Рильська, Путивля і Вольного². Проте після збору всіх військ воевода Семен Болховський зобов'язаний був списатися з Адамом Киселем, послати до нього гінця «для проведывания» достовірних відомостей про кримського хана, кримських і ногайських «воинских людей»³.

Ще царські грамоти не дійшли в прикордонні міста, як в Москві 26 травня була одержана відписка від севських воевод З. Леонтьєва та І. Кобильського, датована 19 травня. У цей день до Севська повернувся з кримського полону житель Комарицької волості Петро Васильєв, який пробув у полоні три роки, а ранньою весною 1648 р. утік і повертався додому через Україну. У Переяславі він довідався від українських жителів про повстання на Запорозжжі, про прихід татар на допомогу козакам, про розгром польських військ на Жовтих Водах. Він повідомив дещо нове про угоду між козаками і татарами: «воевать им сопча польские города и губить поляков, а мелких белорусских людей не воевать и не рубить». Вже у Ніжині він чув про те, що козаки розбили основні польські сили під командуванням коронного гетьмана Потоцького. Поряд з цими правдивими відомостями він розповідав, що татари збираються літом піти на Російську державу «большою войною». А поки що, за його словами, між поляками і козаками «межусобная брань большая». На відписці є помітка: «Государю чтена и боярам»⁴. Нема ніяких свідчень того, що російський уряд особливо реагував на вісті про такі важливі події на Україні.

Тимчасом воеводи, яким було доручено виступити з військами на Україну, діяли згідно з наказом Москви. Відповідно до «образцовых писем», надісланих з Посоль-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 230, арк. 250, 251.

² Там же, арк. 230.

³ Там же, ф. Посольский приказ, Малороссийские дела, 1648, спр. 4, арк. 13—14.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 21—22.

ського приказа 25го травня¹, путивльський воєвода Плещеев відправив листа до Ієремії Вишневецького через гінця Івана Трифонова. У той же день такий самий лист був надісланий Адаму Киселю через гінця Якова Шулежкіна². Із Севська воєводи вирядили з листом до Адама Киселя Григорія Климова³. Воєвода хотмижський Болховський 4 червня також надіслав листа до Адама Киселя з гінцем Тимофієм Милковим⁴. Всі ці листи були однакового змісту: в них подавались достовірні відомості про перебування татарських військ на Україні та їх наміри і повідомлялось, що російські війська готові виступити для допомоги проти «бусурман». Не всі листи були доставлені за призначенням, деякі перехопили козаки, інші вже з відповіддю Киселя і Вишневецького разом з гінцями також опинилися в таборі Хмельницького, що мало неабияке значення для зв'язування безпосередніх зв'язків між російськими властями і керівниками повстання на Україні. Це сталося пізніше. А до того ще відбувалися події, які мали деякий вплив на зміну поглядів російських правлячих кіл на те, що відбувалося тоді на Україні.

Додамо лише, що польський уряд саме в цей час особливо був заінтересований в тому, щоб Росія виступила проти татар. 8 червня (за нов. ст.) М. Лубенський в листі до Адама Киселя вимагав, щоб він негайно зв'язався з Москвою і повідомив, що Б. Хмельницький привів на Україну татар. Треба було добитися того, щоб цар виконав умови договору, виступив проти татар, «в чому тепер є особлива потреба, і послав в Крим свої війська, коли татари будуть зайняті з нами»⁵.

У Москву від прикордонних воєвод продовжували надходити вісті про події на Україні. 2 червня в столиці була одержана відписка белгородського воєводи Тимофія Бутурліна про перемоги козаків над польськими військами на Жовтих Водах, про бої під Корсунем і про те, що з війська Вишневецького українці «многие бегут

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 39.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 234.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 39—40.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Малороссийские дела, 1648, спр. 4, арк. 13.

⁵ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 206/1, арк. 96—97.

в полки к казаком же на помочь на ляхов»¹. І з цим документом, як видно з помітки, цар і бояри були обізнані, але в резолюції тільки говорилося: «Отписать то ведомо, чтоб и впредь всякие вести писал»². У цих словах відчувається заінтересованість, хоч і незначна, у тому, що взагалі робилося на Україні, а не тільки у звістках про татар. Проте саме того дня у Москві розгорнулись події, які на певний час відвернули увагу російського уряду від подій на Україні.

Про повстання в Москві, його причини і хід є багата література³, і тому детально спинятися на цьому немає особливої потреби. Почавшись народним заворушенням 1 червня, воно на другий день набрало загрозливих розмірів, незважаючи на спроби уряду придушити його збройною силою. У цей день повстанці розгромили двір невідомого бояра, вбили одного з впливових урядовців дяка Назарія Чистого, зажадали від уряду видачі Леонтія Плещеева. 3 червня рух посилювався, супроводжуючись пожежами, що охопили велику частину міста. У цей день повстанці вбили Плещеева, який видав Земським приказом. Через день на вимогу повстанців скарали на смерть Траханіотова, а Бориса Івановича Морозова, який мав величезний вплив на зовнішню і внутрішню політику Російської держави, на вимогу повстанців («черных людей») вислали з Москви. Фактично повстання в Москві тривало до 10 червня. Події в Москві знайшли сильний відгомін в інших місцевостях Росії і викликали ряд повстань в південних містах⁴, які відігравали значну роль в справі оборони країни.

У цих повстаннях головну участь брали міські низи, служилі люди—стрільці і боярські діти, які багато терпіли від суспільно-політичної та економічної системи, що існувала тоді в Російській державі. Повстанці в Москві заявляли, що хочуть знищити всіх бояр, як про це писав Поммеренінг⁵. Такі заяви робилися не тільки в Москві, а й в інших містах, де літом того ж року відбувалися за-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Московский стол, стовп. 169, арк. 258—259.

² Там же, арк. 258 зв.

³ Про причини повстання див. С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, М., 1954, стор. 46—91.

⁴ С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, стор. 50—51; К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 417—420.

⁵ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 418.

ворушення. Як уже відзначалося, мали місце висловлювання, що свідчили про солідарність з українським народом, який боровся і проти феодального гніту¹. Очевидно, відомості про події на Україні доходили до російського населення не тільки з офіційних джерел.

Не можна сказати, що події на Україні подобались російським правлячим колам. У перших числах червня, коли в Москві тривало повстання, почали надходити більш точні відомості про ці події.

30 травня путивльський воевода Никифор Плещеев повідомляв про те, що до Путивля з Ніжина прибули купці—ніжинець Антон Гаврилов і могильовець Богдан Потапов, які в «распросе» розповіли з слів очевидців про останні події на Україні. 27 травня до Ніжина прибули двоє слуг («пахолків») Миколи Потоцького і ніжинські міщани, які возили «припаси» в польський табір. Ці очевидці розповіли війту і міщанам про те, що п'ять тисяч реєстрових козаків, посланих в числі польських військ проти Богдана Хмельницького, приєдналися до повстанців, про перемогу козаків на Жовтих Водах, про хід битви під Корсунем, про перемогу, здобуту козаками за участю татарських військ, про полонення коронного і польного гетьманів та інших польських воєначальників. Згадували вони і про угоду, що нібито існувала між козаками і татарами і зводилась до того, що полонених поляків та євреїв брали татари, а козаків, міщан і «всіх белорусов» мали віддавати Хмельницькому. Татари, взявши полонених, повернулись у Крим, але скоро на Україну прийшов «кримський царевич» з ордою в 20 тисяч чоловік, проте, куди татари підуть далі—невідомо.

Повідомлялось також, що козаки і татари стоять біля Маслового ставу за Дніпром, тобто на Правобережжі. Звідси Хмельницький «наскоро» відрядив посланців до польського короля просити привілею, згідно з яким козакам можна було б жити в Запорозжжі, а польських військ туди не мали посилати і не вводити польської адміністрації в містах, населених козаками.

Одночасно вісті про події на Лівобережній Україні свідчили про те, що народно-визвольна війна охопила і цю територію, яка безпосередньо межувала з Росією. Ієремія Вишневецький, вийшовши з Прилук на з'єднання

¹ Акты МГ, т. II, стор. 275.

з Потоцьким і дізнавшись біля Переяслава про поразку польських військ, втік на північ і за Черніговом перейшов Дніпро та укріпився табором. Він мав всього тисячі чотири війська, але багато драгунів тікало з його табору до козаків і в міста, бо вони були набрані з міщан і «пашенных мужиков». З усіх лівобережних міст пани, державці і урядники, поляки і євреї-орендарі втекли в міста на правий берег Дніпра, залишилися лише «одне мешчане и пашенные мужики». Купці з Ніжина говорили, що загалом «по сю сторону Днепра замятня великая», населення переходить до «самовольных» козаків, а по шляхах воно б'є і «грабує» шляхту. Такі самі вісті надходили до путивльського воеводи з інших джерел. 28 травня під Путивль з Мокшинську переправу на річці Сеймі «прибежали» з прикордонних міст Сіверщини польські урядники і шляхта з жінками та дітьми, всього близько 100 чоловік. Вони в «распросе» подали відомості про татар і «самовольных» козаків і про «всякое межусобья».

Ці вісті стурбували путивльського воеводу, який, доповідаючи про них, писав, що очікує від «тех самовольников всякого дурна, живу в Путивле с великим береженьем, неоплошно, чтоб от тех воров, от литовских людей и от самовольников, городу Путивлю какое дурно не учинилось»¹. Як бачимо, тут виступає не тільки страх перед козаками і татарами, а й класова ненависть воеводи Никифора Плещеева до повсталих проти феодального гніту, тобто до «самовольных» козаків і «пашенных мужиков». Никифор Плещеев навіть застосовує до них термін «воры», вживаний російськими правлячими колами щодо тих, хто піднімався проти кріпосництва та адміністративної сваволі. Іншої позиції він і не міг займати, бо належав до роду тих Плещеевих, які разом з багатьма боярськими та дворянськими сім'ями були при владі аж до червня 1648 р.² До цього роду належав і згадуваний вже Леонтій Плещеев, що 3 червня 1648 р. був страчений в Москві на вимогу повсталого народу як один з найбільш ненависних сатрапів.

Відписка Никифора Плещеева була одержана в Москві 7 червня, коли повстання вже затихало, але ще не припинилося. У цей же день, як видно з резолюції, відписку читали цареві і боярам, причому відзначалося, що

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22—24.

² С. В. Бахрушин, назв. праця, стор. 60.

«те вести ведомы»¹. Ніяких інших рішень не було прийнято. Що означали слова «те вести ведомы», важко сказати. Невже представники російського уряду не почерпнули з відписки Плещеева нічого нового для себе? Очевидно, не так було. «Спокійну» реакцію можна пояснити лише тим, що російський уряд, в якому саме в цей час відбувалися зміни під тиском повсталого народу, не мав можливостей зайнятися цим питанням більш детально.

Про це свідчить і такий факт. У той же день прийшла відписка від хотмижського воеводи Болховського про те, що на 29 травня для походу проти татар прибули війська з усіх міст, крім Путивля. Воевода запитував, що йому дали робити. Як відомо, підготовці цього походу російський уряд приділяв дуже багато уваги. Але на відписці є коротка помітка, що знов-таки нічого не говорить: «Чтена»² цареві і боярам. Не так до цих питань поставився російський уряд через кілька днів, як тільки повстання в Москві було придушено. До того ж події на Україні і в Польщі набрали такого характеру, що на них вже не можна було не реагувати більш активно.

У критичний для шляхетського панування на Україні момент, коли були розбиті польські війська на Жовтих Водах, у місті Мереч 20 (10 за ст. ст.) травня помер король Владислав IV. Звістка про його смерть дійшла до Москви вже на початку червня. 8 червня у Вязьму була надіслана з Посольського приказа грамота воеводі про те, щоб він послав у Литву «знающего человека», який би провідав «всякими мерами накрепко», чи король живий чи помер, коли, як і де сталася його смерть, де похований і кого в Польщі на королівство «чают»³.

Зазначені питання, очевидно, особливо цікавили російські урядові кола, якщо навіть в дні повстання вони знайшли можливість займатися ними. Проте відомості надходили суперечливі. На підставі вістей, одержаних з Чернігова і Ніжина, трубчевський воевода писав 6 червня про ворожі відносини між Литвою і Польщею, про те, що польська шляхта хоче вбити короля і що він втік до Смоленська, а звідти «бежит» до Києва. Коли ж король прибуде до Києва, то чекають «мятежу большо-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 24.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 134, арк. 231.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 212.

го» між Литвою та Польщею¹. Безумовно, ці відомості далекі від істини, хоч в їх основі напевно лежать якісь справжні факти розходжень між різними магнатськими групами². Як видно з помітки, з цими відомостями були ознайомлені цар і бояри.

У ті дні навіть більш поінформовані севські воеводи, використавши матеріали допиту конотопського жителя Івана Ігнатова, повідомляли в Москву, що козаки з допомогою татар піднялися проти шляхти начебто через те, що пани хотіли на короля «рокош - чинить». Саме маєтності тих, хто хотів вчинити «рокош», і «воюють» козаки. До рокошан залічували і Вишневецького. Іншу, мовляв, шляхту козаки не чіпають. Одночасно повідомлялось, що козацькі загони наближаються до російських кордонів³. У цьому повідомленні події на Україні подавались в плані боротьби шляхетських партій. Оскільки російський уряд мав і інші відомості про події на Україні, в них потрібно було розібратися, а часу для цього не було, не було і відповідних умов, бо до влади в Москві приходили нові люди, які раніше стояли в опозиції і не мали ще виробленої певної лінії⁴. Очевидно тому і була прийнята така резолюція: «Государь, сей отнски слушав, указал: отписать, жить с великим береженьем и вестей проведать»⁵.

Ті ж севські воеводи Леонтьев і Кобильський 7 червня надіслали в Москву нові важливі відомості. У цей день вони одержали листа з Новгород-Сіверського від «вибраного полковника» Юрія Понятовського через його посланця Войцеха Красовського. Понятовський писав про смерть Владислава IV, про те, що козаки, з'єднавшись з татарами, багато «лиха наробили» і під тиском польських військ відступають на лівий бік Дніпра, направляючись на Дон. Повідомляючи про це воевод, Понятовський просив, щоб козаки, які об'єдналися з татарами проти християн, не мали «притулища» і в Росії. Він також просив про надання воєнної допомоги і повідомляв інші новини⁶.

¹ Акты МГ, т. II, стор. 218—219.

² Памятники КК, т. I, стор. 221—222.

³ Там же, стор. 221.

⁴ Див. С. В. Бахрушин, назв. праця, стор. 64—65.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 221.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 205.

Посланець Понятовського шляхтич Войцех Красовський був балакучим і на запитання воевод розповів те, чого не було в листі полковника. Красовський повідомив, що в Польщі не хочуть, щоб королем був Казімір, брат покійного Владислава IV. Особливо цікавими були вісті, нібито канцлер Юрій Оссолінський писав Понятовському, що вся Річ Посполита хоче бути під царською владою і «тебя великого государя себе царем иметь и к Московскому государству, с Московским государством заодно быть». Невідомо, що саме писав канцлер Юрій Оссолінський, проте треба застерегти, що в перших числах червня він був зовсім іншої думки відносно кандидата у королі, про що буде сказано далі¹. Красовський говорив, що сам чув це від багатьох «поляков от шляхты и от мещан» і навіть від самого Юрія Понятовського, який «тебе, государю, служит и радеет». Таке саме бажання, додавали від себе воеводи, мають жителі Києва, Чернігова та інших міст, тобто вони хочуть бути «под твоею царскою високою рукою во крестьянской вере». Воеводи заявляли, що це їм відомо «ото многих людей».

Далі Леонтьєв і Кобильський повідомляли, що вони говорили Красовському про достоїнства царя і про те, що його милість поширяться і на інших підданих. У відповідь він знову повторив думку про бажання шляхти Новгород-Сіверського повіту, щоб був один цар над обома державами — Московською і Польською, «чтоб великие государство Московское и Польское было заодно». У відповіді Понятовському воеводи обіцяли надсилати йому вісті про татар та «своевольных черкас» і заявили, що царські війська готові до походу.

Воеводи вважали ці відомості настільки важливими, що відписку повіз чи то син, чи то родич Івана Кобильського — теж Іван Іванович Кобильський. Він мав подати її в Посольському приказі дякам — думному Назарію Чистому та Алмазу Іванову². Очевидно, воеводи не знали подробиць подій в Москві і про те, що дяк Назарій Чистий вбитий повстанцями ще 2 червня.

У відписці вперше говорить про ставлення населення України до Росії. Проте це стосувалося міського на-

¹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 206/II, арк. 99—102.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 205—207.

селення і шляхти, яка жила на Україні, і не тільки української, а й польської, про що свідчать прізвища Юрія Понятовського та Войцеха Красовського і розповідь останнього воеводам. Серед деяких шляхетських кіл, особливо після смерті Владислава IV, порушувалось питання про те, щоб російський цар зайняв і престол польського короля і, отже, обидві держави були б «заодно». Про приєднання самої України до Росії у згаданих документах зовсім не говориться. Йшлося про особисту унію, коли один монарх об'єднує верховну владу в обох державах, але самі вони залишаються самостійними. Нічого нового тут не було, бо ще Поляновська угода 1634 р. між Росією і Річчю Посполитою передбачала це в разі смерті короля, якщо в нього не буде спадкоємця¹.

В історичній літературі є твердження, нібито заява Красовського свідчила про бажання всього українського народу приєднатися до Росії². Але в документі нема навіть і згадки про ставлення до цього козаків і основної маси населення — селянства. Та представник шляхти Красовський міг тільки виступати від імені та в інтересах свого класу-стану. Відомості про ставлення до цього питання основної маси населення України почали надходити трохи пізніше, до того ж з інших джерел.

Слід відзначити, що обрання російського царя королем навіть козацькою старшиною в той час розглядалось позитивно. Обрання російського православного царя королем мало б певне значення і для України навіть при умові, коли б вона залишалась у складі Речі Посполитої. І не тільки в релігійному відношенні; козацтво, як військовий стан, напевно було б, як і шляхта, привітно до російських служилих людей, про що у розмові з Красовським недвозначно натякали севські воеводи³.

Відписка севських воевод була доставлена в Москву 13 червня і в той же день прочитана цареві і боярам. Прийнято більш широке рішення: «Указал государь послать свою государеву грамоту в Севск к воеводам, велеть за рубеж послать нарочно кого пригож, и велеть проведать подлинно о всяких вестях против сей отписки; а проведывать велеть тайным делом»⁴.

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 24—25.

² Див., напр., А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 112—113.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 206.

⁴ Там же, стор. 207.

Щоб прийняти якісь конкретні рішення, треба було зібрати додаткові дані. Напевно, на цитоване рішення до деякої міри мала вплив одержана в той же день в Москві відписка вяземського воеводи, в якій повідомлялось про смерть короля. Одночасно сповіщалося, що козаки б'ються «з ляхи за веру», що польські війська розбито і знищено понад сім тисяч чоловік, що разом з козаками виступають кримські татари¹.

Як відомо, воеводи самостійно не приймали ніяких рішень у важливих питаннях, а тим більше у справах, що стосувались інших держав. Воеводи повідомляли одержані звістки в Москву у відповідний приказ і чekali вказівок.

Путивльський воевода Никифор Плещеев 9 червня писав, що в цей день сюди прибули місцеві торгові люди, які їздили в своїх справах у Костянтинів на Волині. Перебуваючи на Україні, вони чули від різних людей про перемоги козаків над польськими військами на Жовтих Водах і під Корсунем. Більший інтерес становили розповіді про події на Україні цих очевидців-купців, які побували в багатьох місцях, саме там, де повстання українського населення набрало в ті дні широкого розмаху.

Купці розповіли, що Богдан Хмельницький з 12-ма тисячами «самовольных» козаків стоїть у Білій Церкві, а татари в кількості 35 тисяч чоловік—на Телячому броді; козаки збираються в усіх лівобережних містах і йдуть «в сход» до гетьмана. Говорилося і про те, що Хмельницький надіслав до Києва 3000 козаків з полковниками і сотниками, які зайняли всі переправи через Дніпро з метою не пустити татар на лівий берег. Відзначалося, що татар вдвоє більше, ніж козаків, і що вони «запорозским козакам ставятца сильны». Купці повідомили, що гетьман написав в усі міста Лівобережжя до війтів, міщан і козаків, щоб стереглися татар, з жінками і дітьми «безжали из уездов» в міста.

Той факт, що Хмельницький не хотів допустити татарські загони на Лівобережжя, досить характерний. Можливо, це робилось з метою не викликати зайвої підозри російського уряду.

Одночасно повідомлялось, що гетьман розіслав «от себя» полковників і сотників на Лівобережжя і звелів

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 10—11.

їм «прибирать» козаків, знищувати урядників і державців, а коли б вони засіли в містах, брати останні штурмом. Всі пани, поляки і євреї-орендарі тікають в Польщу. Дуже важливою була звістка купців про те, що ніде в Польщі не було «в сборе» ратних людей проти козаків і татар, що Вишневецький утік з своїх володінь, а в Польщі готуються до виборів нового короля.

Ці повідомлення купців свідчать про зміни, що сталися на Україні в ході визвольної війни. Фактично рухнули плани спільного виступу російських і польських військ проти татар. Адже на Україні не було польських військ, та й польська адміністрація була ліквідована. Російських воевод турбувала та обставина, що хвилі повстання на Україні докочуються до кордонів Російської держави.

У своїй відписці Плещеев на підставі донесень з Недригайлова повідомляв, що в сусіднє українське місто Костянтинів прийшло понад 300 козаків, які вбили урядника Криштофа Сеножацького, що містами «владають» козацькі сотники. Воевода писав, що він боїться козаків і татар і живе з великим «береженьем». (Між іншим, про присутність татар на Лівобережжі у цей час не було ніяких відомостей.) Плещеев сповістив про це сусідні міста Рильськ і Севськ, постійно вислав сторожу, укріплював застави, а в самому Путивлі залишалось дуже мало людей. І в такий час з Яблонова прийшов від князя Буйносова-Ростовського лист, в якому путивльцям наказувалось бути готовими для «сходу», тобто виступити в похід. Плещеев мав рацію, коли писав у Москву, що виступити в похід не може, бо від «самовольных» козаків і татар над Путивлем і повітом можлива «поруха», за що він, воевода, потрапить в опалу.

Ці відомості були одержані в Москві 17 червня, і уряд дав вказівку жити «с великим береженьем, и вести, что объявятца, писать к Москве и по городам»¹. Подібні тривожні вісті надходили також від інших воевод.

У Розрядному приказі 18 червня одержали відписку від севських воевод, в якій повідомлялось про захвалення повстанськими загонами Остра і наближення їх до Новгород-Сіверського. У термінології, вживаній воеводами щодо повстанців, відчувалася класова воро-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 37—39.

жість і страх перед стихією народної боротьби. У відписці повідомлялось, що «к тем воровским черкасом своевольные казаки и всякие воры идут безпрестани», що вони знищують шляхту і орендарів. Воеводи боялися наближення повсталих загонів до кордонів Росії. Вони повідомляли, що живуть з «великим опасеньем». З метою оборони у Севську було зосереджено всіх драгунів з Комарицької волості.

Треба відзначити, що прості російські люди ставились інакше до «небезпеки» наближення українських повстанців до кордонів Росії. У цій самій відписці наводиться факт, який проливає певне світло на ставлення російських народних мас до подій на Україні. Коли воеводи з тривогою збирали в місто драгунів і дали їм наказ перевезти туди своїх жінок і дітей, то драгуни цього не зробили, а «ослушаються»¹.

І згадана відписка була читана цареві, який вказав «жить с великим береженьем, а с черкасы не задираются». Ці останні слова раніше не зустрічалися в рішеннях російського уряду. Пізніше вони повторюються і в інших вказівках, а це свідчить про вироблення російськими правлячими колами в ході визвольної війни нової політики щодо подій на Україні.

19 червня від севських воевод надійшла ще одна відписка. Для «проведывания вестей» вони послали 11 червня у Новгород-Сіверський драгуна Андрія Жукова. 14 червня розвідник повернувся і розповів, що він був під містом 13 червня і в той день туди прийшли «своевольные» козаки. Міщани спочатку хотіли тікати, але після заяви козаків, що вони нічого поганого їм не зроблять, жителі залишилися. З розмови з міщанами Жуков довідався, що козаки зайняли Чернігів, Ніжин, Борзну, Остер і багато міст, що «своевольные люди» — міщани і діти міщанські, будники та інші весь час приєднуються до козаків. Шляхта та орендарі, які зібралися в Новгороді-Сіверському, за день до приходу козаків покинули місто і втекли до Литви. Козаки застали тут підстаросту Станіслава Сосновського з двома шляхтичами, яких вони вбили. Закінчувалась відписка заявою про те, що жителі Новгорода-Сіверського і повіту бога молять, щоб їм всім бути «под твоею царскою високою рукою».

¹ Акты МГ, т. II, стор. 225.

Останні слова мали дещо заспокоїти російські урядові кола. Але й на цю відписку 19 червня була дана вказівка «жить с береженьем и вестей проведывать и о вестях писать государю».

Тимчасом російський уряд почав одержувати вісті про події на Україні безпосередньо від керівників повстання. Саме 19 червня в Москву був доставлений перший лист Хмельницького на ім'я царя, датований 8 червня. Це був початок дипломатично-політичних зносин між Україною і Росією. Одночасно лист свідчив про те, що Україна в ході визвольної війни ставала активним фактором на міжнародній арені. Той факт, що після перших перемог повстанців політично-дипломатичні відносини України почалися саме з Росією, не є випадковістю, він історично зумовлений.

Відносини між Україною і Росією почалися в незвичайних умовах воєнного часу, за надзвичайних обставин.

Ми спинилися більш детально на подіях, що мали місце з початку визвольної війни до встановлення безпосередніх відносин між Україною і Росією, не лише з метою пролити світло на питання, мало висвітлене в історіографії, але і для того, щоб показати взаємозалежність подій та їх послідовність.

Як зазначалось, на початку визвольної війни не було ніяких зносин між її керівниками та російським урядом. Правлячі кола Росії, зв'язані відповідними зобов'язаннями щодо Польщі, одержуючи найсуперечливіші відомості і виходячи з певних класових позицій, дуже насторожено і підозріло ставились до подій на Україні. Вже перші звістки, одержані російськими урядовими колами, переконливо свідчили, що на боротьбу піднялися широкі народні маси. Селяни, козаки, міщани, які знищували своїх панів, для російських правлячих кіл у кращому випадку були лише «пашенними мужиками» і «своевольными казаками», а то й просто «ворами», «воровскими черкасами». І мав рацію один з російських дослідників цього питання А. Востоков, який писав, що російські правлячі кола не могли співчувати прагненням козацтва визволитися від панів, бо в самій Росії панувало тоді кріпосництво¹.

¹ А. Востоков, Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой, «Киевская старина», 1887, август, стор. 715.

Після народного повстання в Москві та в інших містах Росії ворожість російських експлуататорських класів до спроби трудящих визволитись від феодального гніту посилилась. У цьому відношенні погляди польських і російських феодалів збігались. Навіть після одержання достовірних відомостей про характер повстання на Україні, про розгром польських військ на Жовтих Водах та під Корсунем і про відступ Вишневецького з Лівобережжя російський уряд через прикордонних воевод продовжував зноситися з представниками польських властей і командування на Україні відносно спільного походу проти татар, які виступали на даному етапі союзниками козацтва. І якщо російський уряд не здійснив цього походу, то це сталося через об'єктивні, від нього не залежні, причини. Після розгрому польських військ у нього вже не було союзника для виступу. До того ж ставало ясним, що орда, проти якої готувався похід, зав'язла на Україні і не зможе одночасно виступити проти Росії. Не можна скидати з рахунку і того, що серед російської громадськості війна була дуже непопулярною в той час, як про це свідчить уже згадуваний Карл Поммеренінг¹. Російському уряду, який носився з широкими планами наступу проти Криму в 1648 р., довелося переглядати свої наміри в зв'язку з визвольною війною на Україні, що вже з перших місяців набирала важливого міжнародного значення і вносила значні корективи у зовнішню політику інших країн.

Царський уряд у своїй зовнішній політиці був зв'язаний по руках і ногах внутрішніми подіями. Масові виступи трудящих проти соціального гноблення в містах Росії, посилення антифеодальної боротьби російського селянства збігались у часі з визвольною боротьбою українського народу, в якій, як вже відзначалось, основну рушійну силу становили кріпосне селянство, рядове козацтво і міські низи. Це є одним із свідчень однакового прагнення трудящих України і Росії визволитись від феодально-кріпосницького гніту. Про будь-який взаємовплив у боротьбі говорити не доводиться, бо не збереглося документів. У кожній з цих країн були свої конкретні причини для антифеодальної боротьби.

Виникає питання: що знали народні маси Росії про події на Україні до початку червня 1648 р., як вони реа-

¹ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 410.

гували на них? Не збереглося документів, які б давали пряму відповідь, але є досить даних, у яких про це говориться посередньо.

Люди, які приносили відомості про події на Україні, передавали їх не лише воеводам, але й тим, з ким вони повсякденно мали різні справи. Вони, напевно, не обмежувались викладом тільки тих фактів, про які вони доповідали воеводам, але також відповідно коментували їх, висловлювали свої почуття і симпатії, як це завжди у таких випадках буває. Траплялось, що події на Україні порівнювались з тим, що діється в Росії. Про це свідчить уже згадувана розмова служилих людей в місті Карпові. Такі випадки особливо були поширені на південній території Росії, що безпосередньо межувала з Україною. Тут жило багато українців, які недавно перейшли в російське підданство і дуже цікавилися тим, що відбувалося на їх батьківщині. Вісті про події на Україні, можливо у варіанті, не дуже близькому до дійсності, доходили і до Москви, і в інші місцевості. Цьому сприяв і сам державний апарат. Адже відомості надходили в Посольський, Розрядний та інші прикази. Оскільки то були вісті, що не становили великої державної таємниці, вони доходили до простих людей і навіть до іноземців, як про це свідчать донесення Карла Поммеренінга. Проведення мобілізації у містах для походу проти татар сприяло тому, що певні відомості про визвольну війну українського народу доходили аж до так званих замосковських міст.

Класи-стани, соціальні верстви, які брали активну участь у рухах, що охопили багато міст Росії, інакше розцінювали події на Україні, ніж російські експлуаторські класи і царська адміністрація. Вони не бачили для себе ніякої загрози у визвольній боротьбі українського народу. Про це свідчить уже згадуваний факт поведінки драгунів Комарицької волості, коли до російських кордонів, визволяючи українські міста від шляхти, підходили козацькі загони.

Свідченням того, що народні маси Росії і в цей час по-дружньому ставились до українського народу, є участь росіян у війську українських повстанців уже з перших днів визвольної війни.

На Україні до 1648 р. жило багато росіяни, які втекли від феодально-кріпосницького гніту. Як свідчать історичні факти, вони не стояли осторонь боротьби українського народу, а брали в ній активну участь. У «Реестре всего Войска Запорожского»¹, складеному після Зборовської угоди 1649 р., налічується сотні людей російського походження. Відомо, що до реестру включена дуже незначна частина учасників визвольної війни. Проте в ньому 102 чоловіка записано під прізвиськом Москаль, а в той час на Україні так називали росіян, 163 чоловіка — під прізвиськом Донець, що свідчить про вихідців з Війська Донського. До вихідців з Росії можна віднести людей з прізвиськами: Путивлець, Болоховець, Чугувець, Торчанин. Напевно, росіяни за походженням були записані під прізвиськами Московченко або Москаленко. Безумовно, значна кількість росіян записана до реестру під українізованими прізвиськами, а тому їх неможливо відрізнити від українців.

Як відомо, до реестру заносилися заслужені козаки, які не місяць і не два брали участь у війні. Росіяни за походженням займали і командні пости в українському війську. Крім наведених, є також інші факти, які свідчать про участь росіян у визвольній війні уже в першій половині 1648 р.

Добре відомо про традиційні бойові зв'язки між запорожцями і донцями. Розпочинаючи визвольну війну, запорожці звернулись за допомогою до Війська Донського. У вересні 1648 р. донські козаки говорили в Посольському приказі, що «с весны де черкасы запорожские как собралися на ляхов, присылали на Дон в Войско для людей»².

Перебуваючи під суворим контролем царського уряду, донське козацтво не могло, очевидно, прийняти позитивне рішення про допомогу. Проте окремі загони донських козаків приходили тоді на Україну. Вяземський воевода двічі—23 червня і 6 липня 1648 р.—пові-

¹ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским, М., 1875.

Реестра...— дуже важливе джерело для історії визвольної війни, але зовсім не досліджене в історичній літературі. До цього доведеться не раз звертатися у даній праці.

² Русская историческая библиотека, т. XXIV, кн. 4, стор. 17.

домляв у Москву, що, як свідчать могильовські та смоленські купці, які бували у польському війську з тютюном, разом з українцями («черкасами») і татарами «бютєся с ляхи за веру» донські козаки¹. Наприкінці вересня і на початку жовтня загін донських козаків був під Львовом у лавах українського війська². Напевно, цей загін брав участь і у попередніх боях, якщо він дійшов до Львова. Все це робилося без відома і дозволу російського уряду, який і не збирався сприяти участі підданих Росії у боротьбі на Україні.

Із чолобитної, поданої у червні 1648 р. цареві торопецькими і хотмижськими дворянами, видно, що російські селяни у великій кількості тікали від своїх поміщиків на Україну. При цьому селяни забирали і своє, і поміщицьке майно, підпалювали панські маєтки, вбивали своїх панів. Втікачі об'єднувались з повстанцями на Україні, повертались ватагами в межі Росії і нападали на поміщицькі маєтки. Дворяни скаржились цареві, що втікачі, побувавши на Україні («в литовской стороне»), набираються всякої «прелести»³, тобто підпадають під небажані впливи. Масова втеча залежних людей на Україну була політично і економічно невигідна російському дворянству і боярам, а це мало неабиякий вплив на політику російського уряду щодо України.

Як вказувалось, безпосередні політичні зносини між керівниками повстання на Україні і російським урядом почалися після перших блискучих перемог козацько-селянських сил над польською армією на Жовтих Водах і під Корсунем. Сучасники, в тому числі і керівники повстання, добре розуміли, що це не є ще остаточною перемогою. У боях на Жовтих Водах і під Корсунем українська армія ще не зустрілася з усією міццю польсько-шляхетських сил. А сили ці були великі і в той час з ними рахувалися навіть такі сусідні держави, як Росія, Туреччина та Швеція. Керівники визвольної війни вживають ряд заходів з метою мобілізувати внутрішні сили, використати у своїх інтересах боротьбу, що точилася в той час серед різних груп польських магнатів. Нарешті, вони намагаються використати, а то й змінити на користь України міжнародне становище.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 224, 227.

² Жерела..., т. VI, стор. 56.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 201—203.

Богдан Хмельницький та інші керівники визвольної війни були людьми свого часу і свого класу. Ставши на чолі визвольної війни, навряд чи вони думали у перші дні і місяці повстання, що воно набере таких розмірів і стане загальнонародним. Принаймні до нас не дійшло ніяких документальних матеріалів, які свідчили б про це. Ось чому треба, розкриваючи суть фактів, постійно пам'ятати, що найбільш глибокі корені внутрішньої і зовнішньої політики завжди визначаються економічними інтересами, економічним становищем пануючих класів. Інакше доведеться блукати в лабіринтах дипломатичних хитромудростей, ковзати по рівній слизькій поверхні, за якою різні експлуататорські класи і групи часто прикривають свої справжні інтереси.

Для уникнення цього «треба брати не окремі приклади, не окремі випадки, які легко вирвати завжди із зв'язку суспільних явищ і які не мають ніякої ціни, бо так само легко навести протилежний приклад»¹. Щоб зрозуміти взаємини між сусідніми державами в роки війни, необхідно всю внутрішню і зовнішню політику цих держав розглядати в їх економічних і політичних взаємосплетіннях.

У ході визвольної війни правлячі кола на Україні могли під тиском народних мас, враховуючи внутрішні і міжнародне становище, змінювати тактику. Суть же самої політики не мінялась, бо українські експлуататорські класи ніколи не відмовлялись від своїх прагнень, хоч в різний час намагались досягти мети іншими засобами. Треба зважити і на існування кількох груп у середовищі українських правлячих класів, що теж було причиною різних напрямів у політиці.

У той же час російському урядові також доводилось враховувати зміни, що сталися на Сході Європи в ході визвольної війни українського народу, і міняти, причому в короткий строк, якщо не саму суть політики, то її тактичні прийоми.

На це все треба зважити, коли мова іде про стосунки, що склалися між Україною і Росією в роки війни. Відносини, які встановлювались у перший рік війни, відрізнялися за своїм характером і інтенсивністю від взаємин, що склались в наступні роки.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 24, стор. 359.

Хід воєнних дій на Україні у травні і на початку червня вже досить детально і вірно викладений в історичній літературі¹. Ми коротко нагадуємо про них лише для того, щоб показати залежність від них зовнішньополітичних заходів, вжитих у той час керівниками повстання.

Після розгрому польських військ на Жовтих Водах і під Корсунем, після панічного відступу Ієремії Вишневецького з Лівобережжя на величезних просторах України не було скільки-небудь значних регулярних сил польської армії. По обох берегах Дніпра в містах залишались розрізнені загони шляхти, яка, тікаючи з своїх маєтностей, сподівалась відсидітись тут до підходу регулярної армії. Але до створення такої армії польський уряд лише приступав.

До середини червня була визволена величезна територія від Запорозької Січі на півдні до Стародуба, Чернігова, Новгород-Сіверського, Овруча і Чорнобіля на півночі. Визволені були все Лівобережжя на сході і значна частина Правобережної України з такими містами, як Київ, Біла Церква, Корсунь, Черкаси, Канів, Павлолоч, Умань та ін. З кожним днем повстання охоплювало все більшу територію і переростало у визвольну війну українського народу. «Вся історія визвольних воєн показує нам, що коли ці війни захоплювали широкі маси, то визволення наставало швидко»². Тільки активною участю широких народних мас можна пояснити ці успіхи в боротьбі проти польських загарбників. Загальнонародний характер визвольної війни вже в кінці травня 1648 р. визнавали навіть вороги.

Минуло лише кілька днів після битви під Корсунем, і Адам Кисіль 31 травня (за нов. ст.) вже пише із свого маєтку в місті Гощі гнєзненському архієпископу Матвію Лубенському листа, сповненого панічного страху. Він

¹ Початок повстання, битва на Жовтих Водах і під Корсунем детально описані в українській, польській та російській історіографії. Приділяли цьому достатню увагу і радянські історики. Див., напр., про це праці: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 124—133; Е. М. Апанович, Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648); зб. статей «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 149—165.

² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 81.

сповіщав про полонення двох гетьманів, про те, що «раби тепер панують над нами», а Хмельницький начебто проголошує нове князівство. Шляхта, кидаючи все своє добро, тікає, а українські провінції, звідки Польща одержувала військову силу для армії, податки, людей і маетки, «ворог оголошує завойованими своєю шаблею». Кисіль писав, що «безумна чернь» знищує лише шляхту, відкриває перед повстанцями міста і замки і визнає Хмельницького, який вважає уже своїми Київське, Чернігівське і Брацлавське воеводства, загрожує Волині, Поділля і Руському воеводству. «Так несподівано і так сильно розтоптав супротивник славу поляків і любиму нашу вітчизну. А ми, залишившись без війська, без вождів, без короля, загубили і все своє майно, користуючись яким раніше постійно служили своїй вітчизні...»¹.

Кисіль відзначав, що після поразки армії і смерті короля важко сказати про задуми турецького султана і Москви, яка зовсім недавно повідомила про те, що цар, виконуючи угоду, відправив проти татар військо у 40 тисяч чоловік. Воно стояло в шести милях від Путивля. Але звістка про поразку поляків і смерть короля випередила прибуття війська, а «в такому випадку, хто може ручатися за них? Одна кров, одна релігія. Боже збережи, щоб вони не задумали чогось противного нашій вітчизні...»².

Та це були поки що одні тільки міркування, найстрашнішим на тому етапі вважався союз «домашнього ворога з невірними», тобто козаків з татарами. Ще більшу небезпеку становило поширення і продовження війни. Якщо кілька тисяч козаків розбили вислані проти них польські війська, то чого можна чекати, коли виступить сто або двісті тисяч добре озброєних, досвідчених воїнів. Кисіль вважав, що для здобуття перемоги над противником потрібні війська, бо сама шляхта своїми силами не справиться. Як другий захід він пропонував підтримувати дружні відносини з Москвою і швидше послати туди посольство. Кисіль також вважав необхідним просити султана, щоб останній заборонив татарам підтримувати козаків. Кисіль рекомендував обирати короля не у Варшаві, а ближче до місця

¹ Памятники КК, т. I, стор. 209—214.

² Там же, стор. 211.

воєнних дій, маючи на увазі, що легше можна буде підтримати вітчизну військовими силами. Він нагадав про те, що робили «хлопи» з панами в сусідніх державах, до чого привела війна з рабами в Римі, і пропонував Лубенському як примасу вжити заходів якомога швидше, щоб не сталося «*Dum consulit Romae, capitur Capitolium*» (поки радять, в Римі здобувають Капітолій)¹.

Адам Кісіль добре розбирався в обстановці; в своєму страху перед повсталим народом він не був самотнім. Такими самими думками пройнятий і універсал іншого великого магната — коронного хорунжого Олександра Конецпольського, з яким він звернувся до шляхти 31 травня в місті Бродах. Універсал закликав всю шляхту збиратися в табір під Глиняними, щоб спільно виступити проти козаків і татар².

Це місце було вибрано для того, щоб в разі небезпеки можна було відступити до Львова і там захищатися, як писав один із сучасників.

У Львові тоді було багато втікачів-шляхтичів, які дуже боялись можливих виступів з боку православних, що з радістю чекали приходу козаків. Серед шляхти панував панічний настрій. Підхоплювалась будь-яка чулка, що могла б хоч трохи втішити і заспокоїти. Так, наприклад, поширювалась така чулка: «Разом із брязкотом зброї одержана вість, що через поділ добичі та бранців дійшло до незгоди між татарами та козаками»³. Вона була далека від істини.

Поразки посилювали суперечності між окремими магнатськими групами у Речі Посполитій. Серед пануючого класу Польщі не було єдності відносно засобів боротьби з повсталим українським народом. В історичній літературі існує твердження, нібито магнати з України вимагали негайно зібратися з усіма силами проти повстанців, щоб урятувати свої латифундії, а шляхта і магнати з центральної Польщі начебто сподівалися на примирення з козаками і припинення повстання⁴. У це твердження треба внести уточнення, бо такий «територіальний» підхід не відбиває справжнього становища речей. Як ві-

¹ Памятники КК, т. I, стор. 213.

² Там же, стор. 214—215.

³ Там же, стор. 218—219.

⁴ Див. В. А. Глобуцкий, О дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого, стор. 237.

домо, на чолі групи, що була за примирення, стояв канцлер Юрій Оссолінський. До неї входив український магнат Адам Кисіль, який неодноразово підкреслював свої великі втрати на захопленій повстанцями території. Обидві групи переслідували одну і ту ж мету: задушити визвольну боротьбу українського народу. Але на початку повстання вони розходились у питанні про тактичні засоби. Якщо група, очолена Вишневецьким, Конецпольським, стояла на тій точці зору, що повстання треба негайно задушити силою, то друга група, виходячи з важкого становища Речі Посполитої, вважала, що необхідно спробувати досягти цього «мирним» шляхом, шляхом переговорів, а також розколу рядів повсталого народу. Малося на увазі, що поки вестимуться переговори, можна буде зібрати сили для рішучого удару по українській армії. Про це свідчать всі листи Адама Киселя, своєрідного ідеолога цієї групи.

Не було єдності у шляхетському таборі і в такому важливому питанні, як призначення головного командування армією. Лунали голоси, що диктаторська влада гетьманів шкідлива для Речі Посполитої. Призначення тріумвірату в складі Домініка Заславського, Олександра Конецпольського і Миколи Остророга викликало невдоволення інших магнатів, в тому числі Вишневецького і різних великих панів з Литви¹.

Після смерті короля Владислава IV примає Матвій Лубенський 26 травня видав універсал про скликання сеймиків на місцях 25 червня, а конвокаційного сейму — 16 липня. На цих сеймах мали обговорюватись заходи, спрямовані на придушення повстання, питання про збір коштів на військо, про скликання посполитого рушення, про заборону селянам створювати «своєвільні купи» та ін. У перших числах червня цей універсал був уже одержаний у воєводствах. У Луцьк, наприклад, його доставили 10 червня (за нов. ст.)².

Можна з певністю сказати, що про ці готування польського уряду стало відомо керівникам визвольної війни на Україні, зокрема Богдану Хмельницькому. До того ж воєнні дії тут не припинялися. У першій половині червня Ієремія Вишневецький з Чернігівщини пе-

¹ Памятники КК, т. I, стор. 321—322.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 2—7.

рейшов у район своїх маєтностей на Волині і почав кривавий похід проти повстанців¹.

У цей же час командування української армії вело підготовку до дальших боїв. Український шляхтич Іоахім Ерлич, який переховувався від своїх повсталих селян у православних монастирях Києва і був свідком усіх подій 1648 р., писав, що після перемоги під Корсунем козаки забрали великі трофеї і гармати. З кожним днем все більше селян («хлопів») збиралося («купилося») у містах, містечках і селах та йшло на з'єднання з основними козацькими силами, які зосереджувались під містом Паволоччю².

За таких умов почалися зносини Богдана Хмельницького з центральним російським урядом і прикордонними воеводами.

Як згадувалось, російські прикордонні воеводи за вказівками центрального уряду наприкінці травня і в перших числах червня послали на Україну своїх представників з листами до Адама Киселя та Ієремії Вишневецького, що свідчило про занепокоєння російського уряду появою татар на Україні і наміри виконувати угоду відносно спільного виступу проти кримського хана. Це був час цілковитої розгубленості польських властей, про що російському уряду не було відомо.

Зразки таких листів («образцовые письма») до Киселя та Вишневецького воеводи одержали з Москви із Посольського приказа³.

Зберігся лист, посланий хотмижським воеводою Семеном Болховським до Адама Киселя через Тимофія Милкова. В листі згадувався одержаний в Путивлі 11 травня лист Киселя з проханням, щоб путивльський воевода Плещеев негайно послав гінців до царя і в Хотмижськ. Кисіль просив «о помочи и соединеньи на бусурман». Про цього листа Болховський одержав повідомлення з Путивля 14 травня, але тільки 4 червня вислав Тимофія Милкова до Киселя для «проведывания подлинных вестей»: Кисіль мав дати письмові відомості і відпустити посланця. Одночасно Семен Болховський повідомляв, що для

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 20—22.

² Летопись Иоахима Ерлича 1620—1673. Киевская комиссия для разбора древних актов, 1916, стор. 101.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 234.

«помочи и соединения против бусурман» він з ратними людьми «по подлинным вестям готов»¹.

Подібні листи 1 червня з Путивля повезли до Адама Киселя Яків Шулежкін, а до Вишневецького — Іван Трифонов. Обидва посланці добирались до місця призначення через розбурхану повстанням Україну. Адама Киселя Шулежкін знайшов не в Гоші, а аж в маєтності Гнійне (тепер село Волинської області) 28 червня (за ст. ст.). З відповіддю посланець вирушив до Путивля, але в дорозі його спіткала невдача: разом з листом Киселя він був захоплений козаками і доставлений уже в липні до гетьмана Хмельницького².

Зумів також добратись до Ієремії Вишневецького аж під місто Котельву Іван Трифонов. Одержавши відповідь на листа, Трифонов повертався додому, а Вишневецький з своїм обозом пішов на Погребище. Вже недалеко від російського кордону в місті Козельці посланець був затриманий козаками і відправлений в Чигирин до Хмельницького, де він пробув три тижні, причому останній тиждень його тримали під арештом («прикован был к пушке»)³.

Тимофія Милкова — посланця хотмижського воеводи і Григорія Климова — посланця севських воевод спіткала така сама доля. Обидва вони навіть не добрались до Адама Киселя, були перехоплені козаками і доставлені до гетьмана.

Згадані посланці були звичайними гінцями, які мали доставити листи за призначенням. Проте звертає на себе увагу та обставина, що до складу «станіці» Тимофія Милкова, крім охорони з чотирьох російських козаків, входило ще троє інших людей. Саме на них і покладалося завдання «проведывания» справжніх вістей про кримського хана, про кримських і ногайських «воинских людей». Чекали відомостей не тільки від Адама Киселя, але найбільше від самої «станіці»⁴. Створюється враження, що російські урядові кола після одержання в травні ряду звісток про події на Україні не могли вже обмежуватися лише інформацією, що виходила тільки від польських урядовців, хоч і високих за своїм станови-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 204.

² Там же, стор. 241—242.

³ Там же, стор. 234—235.

⁴ Там же, стор. 204.

шем. Потрібні були відомості безпосередньо з табору повстанців.

Викликає здивування, що два посланці все-таки добралися до Киселя і Вишневецького. Як відомо, зміст листів не міг викликати великої підозри до дій російського уряду у керівників визвольної війни українського народу. Проте відомо також, що у XVII ст. в дипломатичній практиці мали місце факти, коли з допомогою спеціальних *lettres ostensibles* — листів, написаних саме для того, щоб їх ворог перехопив або викрав, ставилась мета дезінформувати противника, або здобути певні відомості. Хоч нема поки що підстав твердити, що саме так діяв російський уряд, але незвичайні обставини, за яких російські гінці потрапили до рук козаків, дають підстави гадати, що тут могло мати місце застосування прийнятого в тодішній дипломатії методу.

Першим з російських посланців козаки перехопили Григорія Климова, який виїхав із Севська 25 травня¹ (з його слів у п'ятницю 26 травня)². З розповіді Климова відомо, що козаки затримали його в Києві і передали полковнику Олексію Тяплушкіну, який і відправив його до гетьмана в Мошни³. Є і інша розповідь самого Григорія Климова про те, що його захопили татари за верству від Києва, а вже після цього його вичурили козаки і відправили до гетьмана. Звідси він разом з Богданом Хмельницьким поїхав в Черкаси, де пробув два дні, а потім з листами гетьмана був відпущений у Севськ⁴.

Интерес становлять відомості про козаків і становище на Україні, привезені Климовим. Вони тим більш важливі, що Климов передає їх як заяву Хмельницького — керівника визвольної війни. Вони мають значення для характеристики обставин, за яких було написано першого листа цареві та севським воеводам.

Хмельницький прочитав відібрані у Климова листи і сказав, що немає потреби їхати до Киселя, бо він пошле цареві свого власного листа. Гетьман заявив, що одер-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 39.

² Там же, стор. 40. У своїх «распросных речах» у Москві в понеділок 19 червня Климов заявив, що в попередню п'ятницю минуло три тижні, як він виїхав з Севська. Це було 26 травня.

³ Там же, т. II, стор. 39—40.

⁴ Там же, стор. 40—41.

жав листи від Адама Киселя і Ієремії Вишневецького з проханням не втягувати у війну татар, а тримати їх у «полі», і погодитися на мир.

До нас не дійшли листи, про які згадував Хмельницький, але той факт, що він відступив до Черкас, а татар відправив на Жовті Води, звідки вони взагалі пішли в Крим, свідчить, що розповідь Климova навіть у деталях не викликає сумніву. Про це свідчать і інші документи. Тимчасом козацькі війська за вказівкою гетьмана пішли за Дніпро в маєтки Вишневецького, Потоцького та Адама Киселя, визволили ряд міст, знищуючи шляхту та орендарів. Сили повстанців на Лівобережжі так швидко зростали за рахунок місцевого населення, що Хмельницький не міг сказати, скільки в нього війська. Він заявив, що нічого не чути і про зосередження в Польщі і в Литві війська проти нього. Для розгляду пропозиції про мир була призначена козацька рада (сейм) на свято Петра, тобто на 29 червня.

Гетьман просив Климova усно передати воеводам, а через них царю, щоб останній козаків «пожалував своим государевым денежным жалованием». Разом з тим Хмельницький заявив, що царю потрібно наступати на Польщу і Литву з боку Смоленська, а він государеві «служити станет своим войском с другие стороны». Климов мав таємно, за дорученням гетьмана, повідомити про смерть короля, яка начебто сталася «от ляхов», і про те, що покійний Владислав IV підтримував козаків. Повідомлялося також, що з татарами укладено угоду на три роки про похід у Польщу і Литву на прохання гетьмана¹.

Григорій Климов їхав з Черкас, як на той час, дуже швидко, якщо 14-го привіз у Севськ листи гетьмана, датовані 8 червня². Один з листів був адресований безпосередньо цареві, другий — воеводам.

У короткому листі до воевод гетьман приписував самому провидінню те, що посланих не до нього гінців він прийняв і з честю відпустив. Хмельницький просив севського воеводу Замятню Федоровича Леонтьєва бути доброзичливим до Війська Запорозького, заступитися перед царем, який би «о нас, слуг своих, відал, а ми як здавна предкове наші з Войска Запорожского цару, его

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 41—42.

² Там же, стор. 39.

милости, вшелякую доброчинность чинили, і тепер при-
том стоїмо». Листи, взяті у Милкова, гетьман обіцяв пе-
реслати їх адресату — Адаму Киселю¹.

Мало чим за формою відрізнявся лист Богдана Хмельницького до царя. Відомо, як російський уряд стежив за тим, щоб у зверненнях до царя не було пропущено жодного титула; коли таке з якихось причин траплялось, вживались відповідні заходи, навіть щодо інших держав. А перший лист Богдана Хмельницького починався незвичайними як на той час словами: «Найясніший, вельможний і преславний цару московський, а нам вельце милостивий пане і добродію». Ні тоді, ні пізніше російські дипломати не згадували про таке незвичайне звертання. Напевно, зміст листа, а ще більше самі відносини між Україною і Росією склалися так, що не треба було до цього повертатися. Така форма звертання одночасно свідчить і про те, що на Україні тоді ще не було вироблено відповідних дипломатичних норм, вони склалися в ході формування української державності.

Як і в листі до севського воеводи, в листі до царя говорилося, що лише завдяки провидінню сталося те, чого хотіли і добивалися давно: з'явилась слухна нагода побажати здоров'я і передати поклін цареві. Зазначалось, що посланців до Киселя козаки перехопили в дорозі. Через них гетьман має можливість повідомити царя про стан віри грецької, за яку так само, як і за привілеї, «кров'ю заслужені поміраємо і від безбожних аріан покою не маємо».

Далі гетьман повідомляв про те, що вороги, копаючи яму для інших, самі в неї впали, втративши два «війська» під час битви на Жовтих Водах та під Корсунем. Від князя Домініка Заславського, який просив про мир, і від Адама Киселя гетьман дізнався про смерть короля. Богдан Хмельницький вважав, що смерть короля сталася «с причин тих же незбожних неприятели ево і наших, которих есть много королями в землі нашой, за чим земля тепер власне пуста». Про кого йде мова, відомо. Маються на увазі магнати.

Далі читаємо в листі речення, яке різні історики по-своєму розуміли: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царева

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 34.

жав листи від Адама Киселя і Ієремії Вишневецького з проханням не втягувати у війну татар, а тримати їх у «полі», і погодитися на мир.

До нас не дійшли листи, про які згадував Хмельницький, але той факт, що він відступив до Черкас, а татар відправив на Жовті Води, звідки вони взагалі пішли в Крим, свідчить, що розповідь Климова навіть у деталях не викликає сумніву. Про це свідчать і інші документи. Тимчасом козацькі війська за вказівкою гетьмана пішли за Дніпро в маєтки Вишневецького, Потоцького та Адама Киселя, визволили ряд міст, знищуючи шляхту та орендарів. Сили повстанців на Лівобережжі так швидко зростали за рахунок місцевого населення, що Хмельницький не міг сказати, скільки в нього війська. Він заявив, що нічого не чути і про зосередження в Польщі і в Литві війська проти нього. Для розгляду пропозиції про мир була призначена козацька рада (сейм) на свято Петра, тобто на 29 червня.

Гетьман просив Климова усно передати воеводам, а через них царю, щоб останній козаків «пожалував своим государевым денежным жалованием». Разом з тим Хмельницький заявив, що царю потрібно наступати на Польщу і Литву з боку Смоленська, а він государеві «служити станет своим войском с другие стороны». Климов мав таємно, за дорученням гетьмана, повідомити про смерть короля, яка начебто сталася «от ляхов», і про те, що покійний Владислав IV підтримував козаків. Повідомлялося також, що з татарами укладено угоду на три роки про похід у Польщу і Литву на прохання гетьмана¹.

Григорій Климов їхав з Черкас, як на той час, дуже швидко, якщо 14-го привіз у Севськ листи гетьмана, датовані 8 червня². Один з листів був адресований безпосередньо цареві, другий — воеводам.

У короткому листі до воевод гетьман приписував самому провидінню те, що посланих не до нього гінців він прийняв і з честю відпустив. Хмельницький просив севського воеводу Замятню Федоровича Леонтьєва бути доброзичливим до Війська Запорозького, заступитися перед царем, який би «о нас, слуг своих, відал, а ми як здавна предкове наші з Войска Запорожского цару, его

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 41—42.

² Там же, стор. 39.

милости, вшелякую добротинность чинили, і тепер при-
том стоїмо». Листи, взяті у Милкова, гетьман обіцяв пе-
реслати їх адресату — Адаму Киселю¹.

Мало чим за формою відрізнявся лист Богдана Хмельницького до царя. Відомо, як російський уряд стежив за тим, щоб у зверненнях до царя не було пропущено жодного титула; коли таке з якихось причин траплялось, вживались відповідні заходи, навіть щодо інших держав. А перший лист Богдана Хмельницького починався незвичайними як на той час словами: «Найясніший, вельможний і преславний цару московський, а нам вельце милостивий пане і добродію». Ні тоді, ні пізніше російські дипломати не згадували про таке незвичайне звертання. Напевно, зміст листа, а ще більше самі відносини між Україною і Росією склалися так, що не треба було до цього повертатися. Така форма звертання одночасно свідчить і про те, що на Україні тоді ще не було вироблено відповідних дипломатичних норм, вони склалися в ході формування української державності.

Як і в листі до севського воеводи, в листі до царя говорилося, що лише завдяки провидінню сталося те, чого хотіли і добивалися давно: з'явилась слухна нагода побажати здоров'я і передати поклін цареві. Значалось, що посланців до Киселя козаки перехопили в дорозі. Через них гетьман має можливість повідомити царя про стан віри грецької, за яку так само, як і за привілеї, «кров'ю заслужені поміраємо і від безбожних ариан покою не маємо».

Далі гетьман повідомляв про те, що вороги, копаючи яму для інших, самі в неї впали, втративши два «війська» під час битви на Жовтих Водах та під Корсунем. Від князя Домініка Заславського, який просив про мир, і від Адама Киселя гетьман дізнався про смерть короля. Богдан Хмельницький вважав, що смерть короля сталася «с причин тих же незбожних неприятелей ево і наших, которих есть много королями в землі нашой, за чим земля тепер власне пуста». Про кого йде мова, відомо. Маються на увазі магнати.

Далі читаємо в листі речення, яке різні історики по-своєму розуміли: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царева

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 34.

велможност православный хрестиянский цар, азали би предвiчне пророчество от христа бога нашего исполнiлося, што все в руках его святое милости». Гетьман висловлюється за те, щоб, коли буде божа воля і царське бажання («поспех»), цар негайно наступав на «панство», тобто на Річ Посполиту; що стосується Війська Запорозького, то «услужити вашей царской велможности готовисмо». Коли ж стане відомо цареві про новий польський наступ, то «в той же час чим боржей поспешайся і з своей стороны на їх наступати, а ми їх за божею помощью отсул возмем»¹.

Як бачимо, у першому листі Богдана Хмельницького до царя начебто все ясно, крім речення, на яке ми вже звертали увагу. Коли це речення брати безвідносно від інших явищ того часу, від умов, в яких воно писалось, не зваживши на інші тодішні документи, то в нього можна вкласти різний зміст. Врахування ж різних обставин дає змогу прийти до висновків, які відповідають відомим фактам. На деяких фактах, що передували згаданому листу Богдана Хмельницького до російського уряду, доведеться коротко спинитись.

Про свою розмову з Хмельницьким Григорій Климов доповідав у Посольському приказі 19 червня². Привезеним ним відомості, про які вже згадувалось, підтверджуються і документами, що виходять від польських властей.

Не без доручення польського уряду у першій половині червня з Богданом Хмельницьким зав'язує стосунки Адам Кисіль. Після двох катастроф, які спіткали польсько-шляхетську армію, уряд Речі Посполитої докладав усіх зусиль, щоб затримати даліше розгортання визвольної війни на Україні, і в цьому відношенні великі надії покладались на Адама Киселя. Вже 5 червня канцлер Юрій Оссолінський просив Киселя, щоб він врятував державу від загибелі, допоміг зберегти її цілісність, для чого пропонував через православне духовенство вплинути на Богдана Хмельницького, добитися того, щоб останній відмовився продовжувати боротьбу,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 32—33.

² А не 16 червня, як помилково помічено в заголовках до цього документа в Актах ЮЗР, т. III, стор. 215 і в збірнику «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 40. Саме 19 червня Григорій Климов прибув до Москви із Севська і привіз листи Хмельницького та відписку севських воевод, на якій є помітка про його прибуття в цей день. Див. Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 40.

запевнити повстанців, що їм все простять, а їх справедливі вимоги будуть задоволені¹.

Навіть примас М. Лубенський у листі до Адама Киселя від 8 червня (за нов. ст.) писав про необхідність докласти всіх зусиль, щоб Хмельницький порвав союз з Кримом. Для досягнення цього дозволялося одночасно впливати і на гетьмана і на хана. Рекомендувалось обіцяти, що козацькі вимоги будуть задоволені². Про необхідність добитися миру за всяку ціну писав Киселю воевода краківський Любомирський. На його думку, шалений натиск ворога має бути зломлений якомога гнучкішими засобами³.

До нас дійшов лист Киселя до гетьмана з Гощі, датований 14 червня (за нов. ст.) і привезений монахом Петронієм Ласком. Куди дівся пансько-воєводський гонор Киселя, коли він звертався до гетьмана з словами: «Милостивий пане старший Війська Запорозького, здавна мені милий пане і приятелю». Як один з кращих ораторів і стилістів тодішньої Речі Посполитої, Кисіль все своє уміння використав у цьому листі. Він писав, що, незважаючи на те, що сталося, треба докласти зусиль для досягнення згоди і спокою. Вважаючи, що лише в складі «вільної держави», якою є Річ Посполита, можна буде домовитися. Кисіль висунув як основу для переговорів такі вимоги: обом сторонам припинити військові дії, відправити татар, а козакам перейти на місця, де вони жили перед війною. Для переговорів козаки мали послати на сейм послів з своїми вимогами. Пропонувалось укласти мир і об'єднаними силами виступити проти татар⁴.

Польські урядові кола дуже настійно висували свої пропозиції; як видно з документів, їх пропозиції знайшли прибічників і серед повстанців. Це особливо стосується заможних верств населення, козацької старшини, що стала на чолі визвольної боротьби. Досвід попередніх козацько-селянських повстань показав, що ці кола не робили спроби домовитися з польським урядом. Як не дивно, але саме після перших перемог такі тенденції

¹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 206/II, арк. 95, зв. 96.

² Там же, арк. 96—97.

³ Там же, арк. 98.

⁴ Памятники КК, 1898, т. I, стор. 224—226.

серед частини старшини посилилися, бо на цей раз про поступки заявив сам польський уряд. Навіть особисто Богдан Хмельницький заявив через півроку після цього польським послам, що переговори можна було вести в той час, коли він переховувався на Запорозжжі, після Жовтоводської та Корсунської «іграшок», під Костянтиновом, під Замостям. «Тепер для цього часу немає, бо вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу і далі, що замислив. Виб'ю з лядської неволі весь народ руський»¹.

Історики не могли пройти мимо того факту, що після перемоги під Корсунем, незважаючи на те, що значна частина України була охоплена полум'ям повстання, що основні козацькі сили зайняли такий важливий в той час стратегічний пункт, як Біла Церква, а командуванню української армії було відомо про відсутність скільки-небудь зібраних польських військ, наступ все-таки припинився. Більше того, не без відома і згоди керівників визвольної війни кримський хан з ордою, який тільки 2 червня (за нов. ст.) прибув до головної квартири гетьмана, був відпущений з України. Іслам-Гірей з основними силами, не чекаючи повернення розісланих ним чамбулів, почав відходити в Крим. 11 червня він уже прибув у Бахчисарай².

Як згадувалось, в перших числах червня Богдан Хмельницький відступив на південь і прибув у Черкаси, а потім переїхав у Чигирин. Історики по-різному пояснювали ці дії³. П. Н. Буцинський, наприклад, обвинював Богдана Хмельницького в бездіяльності, у тому, що в нього не було програми⁴. М. Грушевський вважав, що Хмельницький взагалі не був ворогом Речі Посполитої, що він мав дуже обмежену програму і був новаком у політиці⁵. Майже таких поглядів дотримувались і інші буржуазні історики. Характерно, що вся буржуазна історіографія з ідеалістичних позицій пояснювала явища і події того часу, виходячи з особистих якостей самого Богдана Хмельницького.

¹ Воссоєдинение України с Россією, т. II, стор. 108.

² Olgierd Górka, назв. праця, стор. 116.

³ Історичний огляд поглядів на це питання див. О. К. Касименко, назв. праця, стор. 126—130.

⁴ П. Н. Буцинський, О Богдане Хмельницком, Х., 1882, стор. 51.

⁵ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, Київ—Відень, 1922, стор. 9.

Радянські історики по-іншому пояснювали події. М. Н. Петровський вважав, що Хмельницький почав переговори з польським урядом з метою довідатися про плани ворога, посилити розбрат між групами, які боролися в польському магнатсько-шляхетському таборі. Однією з причин називалось бажання козацького командування використати час для організації і підготовки військ¹. Але всі ці міркування не спираються на фактичні дані.

Висловлювалась думка і про те, що Хмельницький хотів «дезорієнтувати польський уряд відносно справжньої мети, яку переслідував він і козацтво», використати перерву у воєнних діях з метою встановлення зв'язків з російським урядом для одержання від нього допомоги². Проте і тут все знову зводиться до особи гетьмана, а на підтвердження не наводяться факти, більше того, робиться деяке зміщення подій в часі.

У деяких працях не зважається на той факт, що гетьман почав підготовку для ведення переговорів з польським урядом ще до початку зносин з російським урядом³. Саме про це розповідав у Москві Григорій Климов і писав гетьман у своєму листі до царя. Про використання періоду переговорів для воєнних приготувань говорить І. П. Крип'якевич, причому він нагадує, що проти перемир'я гостро виступила основна маса повстанців, проте старшина вирішила інакше⁴. Цікаву думку висловив В. О. Голобуцький, відзначивши, що перемир'я не перешкоджало розгортанню визвольної війни на Україні, бо повстанський рух тривав. Проте і він дотримується тієї думки, що перемир'я було необхідне для реорганізації війська, для налагодження зв'язків з Росією⁵.

У наведених твердженнях на перший план висуюються воєнно-стратегічні та дипломатичні фактори, що не відіграють самостійної ролі, а залежать від класових взаємовідносин у країні, від політики, яку ве-

¹ М. Н. Петровський, Нариси історії України, вип. IV, К., 1940, стор. 59—60.

² І. Д. Бойко, назв. праця, стор. 111—112.

³ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 129—130.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 131.

⁵ В. А. Голобуцький, О дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого, стор. 236—237.

де правляча верхівка в своїх інтересах. Марксизм-ленінізм давно покінчив з тією ілюзією, начебто народ є щось єдине, тим більше в національно-визвольних війнах. Як уже відзначалося, у визвольній війні з перших днів брали участь різні групи населення України. Тільки-но козацькі війська вийшли з Запорозжя «на волость», до повстання приєднались широкі селянські та міські маси, або як їх у документах російського походу називали «пашенные мужики и мещане». Селянство, як найчисленніший клас при феодалізмі, за дуже короткий час стало основною силою у визвольній війні.

Велику активність проявляли «роботні люди». У літопису Самовидця (її автор належав до заможних кіл українського населення) про перші місяці повстання говориться: «І на тот час туга великая людям всякого стану значним била и наругания от посполитих людей, а найбільше от гультайства, то есть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов»¹. Саме ці групи населення стихійно, але рішуче піднялися проти феодального гніту.

Кріпосне селянство і соціальні групи, що примикали до нього, стояли на найнижчому щаблі феодальної суспільної драбини. Вони рішуче виступали за знищення станового поділу, за усунення самої назви нижчого стану. «Здоровий вандалізм селянської війни»², — писав Ф. Енгельс, є прогресивним явищем в епоху феодалізму. Борючись проти феодального гніту, селяни дивились не назад, а вперед.

Розбурхана селянська стихія не знала меж, знищуючи на своєму шляху не лише польських, а й українських світських та духовних феодалів. Немає підстав не вірити повідомленням уже згадуваного Петронія Ласка, який в перші місяці визвольної війни в своїй реляції писав, що селянські загони в цей час навіть ігнорували універсали Б. Хмельницького про припинення боротьби в зв'язку з перемир'ям³.

Другу велику групу в основній масі повстанців становило реєстрове козацтво, а разом з ним багато колишніх так званих виписчиків. До цієї групи можна

¹ Летопись Самовидца, стор. 13.

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 18.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 45—46.

віднести також різних служилих людей, серед них значну кількість драгунів, які з шляхетських військ перейшли на бік повстанців. Всі вони користувалися певними привілеями за часів польсько-шляхетського панування. Навіть колишні випищики добивалися того, щоб їх було внесено до козацького реєстру. Вони хотіли не тільки зберегти привілеї, але і розширити їх.

Слід відзначити, що через історичні обставини ця група на початку повстання виступила найбільш організованою силою. Реєстрове козацтво з його військовою організацією на той час стало кістяком визвольної армії. Його роль в переговорах з польським урядом на цьому етапі була велика. Досить згадати, що сам Богдан Хмельницький належав до реєстрової козацької старшини, а першими послами до польського уряду в червні 1648 р. теж виступали представники реєстрового козацтва: Федір Якубович Вишняк, який очолював посольство, до 1648 р. був сотником в Чигиринському полку, а з початку повстання полковником; Лук'ян Мозира уже в перші місяці повстання був полковником в Корсуні, що свідчить про його належність до реєстровців; Григорій Болдер Бут до 1648 р. був сотником в Черкаському полку; Іван Петрушенко був писарем посольства.

Про настрої реєстрового козацтва наприкінці травня і на початку червня 1648 р. збереглося кілька важливих документів. Це листи Богдана Хмельницького з Білої Церкви від 2 (12) червня від імені всього Війська Запорозького до короля Владислава IV¹, великого коронного маршалка Адама Казановського, князя Владислава Домініка Заславського²; інструкція послам козацьким, датована тим же числом³; листи від 3 (13) червня до Адама Киселя⁴ і від 4 (14) вже з містечка Насташки знову ж до Заславського⁵.

У цих документах розповідається про тяжкі утиски, яких зазнавали козаки з боку польсько-шляхетської

¹ J. Michałowski, стор. 44—46.

² Там же, стор. 74—77.

³ Там же, стор. 42—43.

⁴ Там же, стор. 49.

⁵ Дополнения к Актам историческим, относящимся к Рос-
сии, СПб., 1848, стор. 179.

адміністрації, що було причиною їх виступу за свої вільності і права, висуваяться вимоги, задоволення яких мало стати основою замирення.

То не було дипломатичною чи військовою хитрістю гетьмана, як це схильні розцінювати деякі історики. Така політика відповідала інтересам певного класу-стану. Особливо яскраво вона виступає в інструкції козацьким послам, які направлялись до Варшави.

Посли мали скаржитись на панів-державців та урядовців, які поводитися з козаками не так, як з рицарськими людьми і королівськими слугами, а як з невільниками, яким «знущання і нестерпні кривди роблять», на те, що козаки не тільки своїм майном не можуть вільно розпоряджатися, але також в усьому терплять особистий гніт.

У першу чергу під захист брались заможні групи козацтва, в яких шляхетська адміністрація забирала хутори, сіножаті, луки, ниви, ріллю, ставки, млини; брала десятину з бджіл і поволівщину так само, як з міщан. Безумовно, таким добром володіли не звичайні козаки і не «козак убогий», які після встановлення на Запорозжі урядових гарнізонів не могли йти походами на море, а тому змушені були жити з мисливства та рибальства, причому і з цих промислів значну частину вони мали віддавати шляхтичам-полковникам. Забирали пани і козацьку воєнну здобич.

Вимоги були скромними: встановити реєстр замість 6 тис. на 12 тис. козаків, видати затриману за п'ять років плату. Більш загальним був пункт, що стосувався відновлення прав православної релігії і повернення церков, захоплених уніатами. Загалом послы мали просити короля, щоб він поновив козаків «у всяких вільностях наших військових», наданих польськими королями.

Згадані листи були написані за день-два до того, як Климов зустрівся з козацьким гетьманом і за чотири дні до написання листа Б. Хмельницьким до царя. Мало істотних змін могло статися в поглядах керівників повстання за цей час.

17 (27) червня в листі до Адама Киселя Хмельницький писав, що його відступ з Білої Церкви до Чигирини, відхід орди з України є свідченням того, що коза-

ки не бажають «далі знищення і згуби вітчизни нашої». Гетьман висловив побажання, щоб козаки «при давніх правах і вільностях наших військових залишитись могли», щоб обіцяне було виконане¹.

Серед козацтва, насамперед серед реєстрового, як свідчить Петроній Ласко, мали поширення погляди, що польський уряд задовольнить їх вимоги. У тому ж разі, коли польське військо виступить на Україну, вони мали намір об'єднатись з селянами і свавільними козаками і знову покликати татар на допомогу. Були і такі, особливо серед старшини, що хотіли повернутися на Запорозжя і звідти вести переговори з польським урядом. «Але вся чернь бунтувала,—писав П. Ласко,—вимагаючи, щоб Хмельницький йшов на волость і об'єднав всі купи воедино»².

Не можна сказати, що спроба помиритися з польським урядом на основі згаданих умов відповідала інтересам усіх груп козацької старшини. З розширенням повстання змінювався і поповнювався склад старшини, виникали різні групи, які кожна по-своєму підходили до розв'язання одних і тих самих питань. Але про це ми скажемо далі. Тут тільки відзначимо, що, як завжди бувало під час народних рухів, після перших великих успіхів у керівництві відбувся розкол: одна частина задовольнялась досягнутим, інша бажала йти далі, висувала нові, більш радикальні вимоги, що об'єктивно (до певної міри) відповідали інтересам народних мас. Вже тоді частина старшини з недовір'ям поставилась до пропозицій польського уряду. Такі голоси лунали на козацькій раді 29 червня 1648 р. у Чигирині, про що свідчить той же Петроній Ласко. Ця група старшини, до якої належав і Богдан Хмельницький, не обмежувалась лише переговорами з польськими властями, а шукала інших шляхів для зміцнення і розширення своїх позицій. Одним з таких шляхів була спроба в разі наступу польсько-шляхетських військ заручитися допомогою Російської держави. Про це відкрито говориться у першому листі Богдана Хмельницького до царя. Такі були обставини внутрішнього і зовнішнього характеру, коли ко-

¹ К. Szajnoch, Dwa lata dziejów naszych, t. II, Lwów. 1869, стор. 354—355.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 46.

зацький гетьман звернувся з листом до російського уряду.

Написання Богданом Хмельницьким листа до царя свідчило про певні зміни в поглядах керівників повстання. Після перших перемог керівники визвольної війни відчували більше сміливості і самостійності в своїх діях. Богдан Хмельницький, як політик і дипломат, та його оточення добре розуміли, що одним закликком до війни Росії проти Польщі обмежитися не можна. Треба було чим-небудь зацікавити російські правлячі кола. Визвольна боротьба українського народу, що докорінно відрізнялась від характерних для тієї епохи феодально-династичних воєн, не могла зацікавити царський уряд.

У згаданому листі повідомлялось, що в зв'язку з смертю короля Владислава IV «земля наша тепер пуста». Під «землею» малася на увазі не лише Україна, як це розуміють деякі дослідники¹, а вся держава, вся Річ Посполита. А звідси і відверте побажання: «зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царская вельможность православний христианский царь». Далі гетьман закликає царя негайно «на панство тое наступати», причому дається обіцянка, що Військо Запорозьке готове служити цареві у цій справі.

Богдан Хмельницький не висловлював тут чогось особливого. Ідея про те, щоб російський цар Олексій Михайлович після смерті Владислава IV став і королем польським, була популярна серед шляхетських кіл на Україні, як це видно із свідчень, що їх дав Войцех Кравосвський севським воеводам 7 червня.

Що саме таку ідею мав на увазі гетьман, коли писав 8 червня свого листа до царя, свідчить лист Хмельницького від 11 липня до путивльського воеводи Н. Плещеева. В листі чіткіше висловлювалась та сама думка: «зичимо его царскому величеству того, штоби он тепер час маєт, на ляхи ішол воевати, азалі би дал бог, штобы он ляхом і нам паном і царем был одноє віри греческое, яко православний цар христианский, штоби тие ляхове на нашу віру з нами болшей бится і наступовати не важилися»².

¹ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 94—95.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 55.

За місяць, що минув від написання першого і другого листів, не відбулося особливих змін у відносинах між Україною і Польщею. Тривало перемир'я, проте вже насувались хмари нової війни. Другого листа гетьман написав уже в дорозі. Під час походу 24 липня Хмельницький писав з Павлочі до путивльського воеводи: «Ми вам желали всего доброго и цареви вашему государствованию и королевства польского»¹. 29 липня з-під Костянтинова гетьман писав до хотмижського воеводи, щоб цар «о тоє панство польское могл ся по-старати»². У такому ж плані гетьман ставив питання і пізніше³.

Згаданих фактів ніяк не можна ігнорувати, коли розглядається перше звернення гетьмана до російського уряду. Переговори між гетьманським і російським урядами про приєднання України до Росії на різних етапах по-різному велись обома сторонами. І вірно до висвітлення цього питання підійшов І. П. Крип'якевич, який писав, що Хмельницький, закликаючи Олексія Михайловича на польський престол, враховував тодішню конкретну обстановку — смерть Владислава IV і наступні вибори короля в Польщі. «На цьому етапі у такій формі було поставлено питання про возз'єднання України з Росією»⁴.

Вибори короля в Польщі набрали міжнародного значення. Польські пануючі кола сподівалися, що з обранням короля вдасться навести порядок в країні, припинити визвольну боротьбу українського народу. Якого великого значення надавалося виборам, свідчить рішення ради, скликаної примасом М. Лубенським у перших числах червня. В універсалі, виданому цією радою, говорилося про тяжке становище держави. Рада наполягала на якнайшвидшому обранні короля навіть під час конвокаційного сейму, що до цього часу вважалося незвичайним явищем. Висувалась і пропозиція, щоб спішно, через два тижні після конвокаційного, провести елекційний сейм⁵.

Але не так легко було це зробити. В Польщі розгор-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 64—65.

² Там же, стор. 66—67.

³ Там же, стор. 81.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 419.

⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 10—16.

нулась боротьба між різними групами, які висували своїх кандидатів на королівство. Ця боротьба в достатній мірі висвітлена істориками. Звернемо лише увагу на її міжнародний характер.

Воевода краківський С. Любомирський писав до Адама Киселя 14 червня (за нов. ст.) про те, що де б не шукали кандидата на короля — в Польщі чи в іншій країні, але мають бути ліквідовані всі суперечності щодо цього¹. Думки певної магнатсько-шляхетської групи висловлював Юрій Оссолінський у своєму листі до Адама Киселя від 16 червня, коли писав, щоб він сам не висував та іншим відрадив висувати кандидатів на королівство. «Бо хто ручиться, що курфюрст буде католиком, а це важливіше за все. Ракоці? О, прегарний хлопець. Цар московський? Хай і не думає з своїми боярами. Обраним буде тільки той, хто нам буде підкорятися, а ще важливіше — це той, хто поклониться святому вітцю (папі римському. — *Ф. Ш.*). Але хай не втрачають надії. До пори до часу не будемо розкривати свої карти і кому б то не було висловлювати свою перевагу»².

Як бачимо, тодішня правляча магнатсько-шляхетська група хотіла використати вибори короля в широких політичних цілях.

Про те, що уряди інших держав надавали особливого значення виборам в Польщі, свідчить багато фактів. У пам'ятній записці послам у Польщі — графу д'Арпайону і віконту де Брежі французький уряд дав вказівку, щоб вони не допустили обрання королем Леопольда або когось іншого з австрійського дому. З польських кандидатів на престол французький уряд підтримував Яна Казіміра³.

Не стояла осторонь і Швеція, яка тоді прагнула відігравати керівну роль в Європі. 6 (10) вересня 1648 р. в Стокгольмі зібралось десять мужів Державної ради (сенату) на таємне засідання. Головував на ньому Аксель Оксеншерна. У той час у Стокгольм прибув посол від Ракоці, який просив підтримати кандидатуру тран-

¹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 206/II, арк. 98—99.

² Там же, Теки Лукаса, т. 3, Виписки із Архіву міністерства закордонних справ у Парижі, 1644—1649, шифр 2575/III, арк. 331—339.

³ Там же.

сільванського князя під час виборів польського короля. Посол запевняв, що в особі Ракоці Швеція матиме дуже доброго сусіда. На засіданні була прийнята пропозиція канцлера Оксеншерни, який заявив: «Мені здається, що найрозумніший і найповажніший кандидат був би для нас дуже шкідливим, а найдурніший і найслабіший був би для нас найкориснішим. Не задовольнить, на мою думку, ні нас, ні Францію, член австрійського дому. Росіянин теж не підходить, бо дуже сильний. Ракоці теж не підходить, бо, коли б його обрали, Польща посилилася б за рахунок Семиграддя, Молдавії та Мультян. Перед цим було сказано, що син Ракоці відважний і поляки його охочіше оберуть, ніж когось іншого, а тоді для нас буде гірше. Що ж стосується королевичів, то Казімір є паном достойним і має військові знання, сердечний, що ясно для всіх».

Було вирішено побажати угорцям успіху, але Швеції утриматися від будь-яких дій, заявивши, що підтримка з боку шведів Ракоці не допоможе. Інтереси Швеції вимагали, щоб її сусіди були слабими, щоб Польща мала найслабшого короля—Казіміра, незважаючи на те, що він і претендував на шведську корону¹.

У зв'язку з цими міжнародними подіями особливою значення набула позиція українських політиків-дипломатів, які самостійно висунули кандидатом на польське королівство російського царя.

Слід відзначити одну деталь. Про смерть Владислава IV гетьман дізнався з листа Адама Киселя 3 (13) червня під час перебування в Білій Церкві. Відповідаючи на лист Киселя, Б. Хмельницький запитував його, кого саме «Річ Посполита хотіла б мати королем»². Через п'ять днів гетьман запропонував цареві зайняти королівський престол.

Не можна пояснювати таку політику самими лише симпатіями козаків, керівників повстання на Україні до царизму. Ця пропозиція свідчила про певні соціально-політичні прагнення. Одним з найважливіших було—заінтересувати російський уряд подіями в Польщі, зро-

¹ Władysław Konopczyński, Polska a Szwecja od pokoju Oliwskiego do upadku Rzeczy Pospolitej 1660 — 1795, Warszawa, 1924, стор. 1—2.

² J. Michałowski, стор. 49.

бити Росію на випадок війни союзником України. Обрання царя на польський престол мало на думку гетьмана та його оточення посилити в Польщі централістичні тенденції, за яких краще забезпечуються права служилого населення, зв'язаного з військовою службою. Це підтверджується і пізнішими фактами.

Коли українське козацьке військо в 1648 р. дійшло до Замостя, Богдан Хмельницький у листі до королези-ча Яна Казіміра 5 (15) листопада висловлював побажання, «щоб з волі вашої королівської милості... не було тих побічних короліків», тобто магнатів. «Просимо у господа бога, — писав гетьман, — щоб ваша королівська милість, наш милостивий пан, зволив бути самодержавцем, як і інші королі, а не так, як блаженої пам'яті їх милості предки вашої королівської милості, самі були в неволі». Далі говорилося про цілковите знищення церковної унії¹.

В інструкції козацьким послам до Яна Казіміра—Захарію Хмельницькому і Андрію Мокрському говорилося про необхідність вимагати, щоб козаків було 12 тисяч і щоб вони користувались королівськими привілеями; щоб на Україні не було кварцяного війська, а Хмельницькому дано староство з землею; добиватися того, щоб козаки мали право ходити на море, не були під владою коронного гетьмана, а перебували безпосередньо під владою короля, мали таке право, як литовські татари, що судилися як шляхта; щоб була дана амністія учасникам повстання².

Як відомо, обрання Яна Казіміра королем сталося в результаті боротьби магнатських груп, під тиском зовнішніх сил. Усі вони не були зацікавлені у зміцненні центральної влади в Польщі. Становище тут залишалося без змін і після виборів, а це означало, що і ставлення до повстання на Україні залишались без змін. Це керівники повстанців дуже скоро зрозуміли і безумовно шукали шляхів, щоб забезпечити собі підтримку з боку інших держав.

У листопаді 1648 р. посланці князя Трансільванії Юрія Ракоці прибули до козацького табору під Замостя.

¹ Fr. Rawita-Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraińskie, Lwów, 1914, стор. 98—100.

² Інститут історії АН УРСР, Записки М. Голінського, стор. 185.

У своїй відповіді 7 (17) листопада Хмельницький заявив їм, що козаки бажають мати своїм опікуном і корслем Польщі Юрія Ракоці, а тому хай зні скоріше наступає на Річ Посполиту, «а ми всі, разом з усім нашим військом і силою підемо за ясновельможною високістю і з'єднаємося». Козацькі послі «для кращого і певнішого порозуміння» мали все розповісти про справу «грунтовно і більш точно»¹.

На цей час припадає і лист Хмельницького до турецького султана. Лист зберігся лише в копіях і викликає сумніви щодо своєї автентичності. Саме тому пропозиція гетьмана про бажання визнати зверхність Порти² викликає настороженість.

Ці та інші заходи керівників повстання мали забезпечити їм союзників у боротьбі проти Польщі. Кови до певної міри були викликані тим, що російський уряд на неодиразові пропозиції гетьмана не давав до кінця 1648 р. конкретної відповіді.

Після червневих подій російський уряд цілком був зайнятий внутрішніми справами. До влади замість групи Морозова прийшла інша боярська група, очолювана князем Яковом Черкаським, Романовим, Шереметевим та іншими³. Хоч новий уряд офіційно не відмовився від проводжуваної раніш зовнішньої політики, він, проте, зустрівся з рядом труднощів. Наляканий сильним народним рухом у Москві та інших містах, він в усьому проявляв обережність, нерішучість. Боротьба між різними групами боярства не припинялася, вона навіть посилилася в зв'язку з відкриттям 16 липня Земського Собору⁴, і тривала до кінця 1648 р., коли до влади знову повернулася група Б. Морозова. Ця боротьба не припинялась і на початку 1649 р. Становище в країні було дуже напруженим. За таких умов не могло бути і мови про активну зовнішню політику, зв'язану з подіями в Польщі і на Україні. Навіть на пропозицію Б. Хмельницького про обрання царя на королівський престол уряд відгукнувся пізно. Російський уряд обох складів у перший рік визвольної війни був заінтересований у збере-

¹ S. Szilagyi, *Transylvania et bellum boreo-orientale*, Будапешт, 1890, т. 1, стор. 6.

² Записки М. Голінського, стор. 243—244.

³ Павел Смирнов, *Посадские люди*, т. II, стор. 192—193.

⁴ Там же, стор. 206—209.

женні спокою на своїх південних кордонах. Це проявлялося в багатьох його діях, навіть тоді, коли з України надходили добрі вісті.

Про прагнення російського уряду зберегти свій нейтралітет щодо подій на Україні свідчать такі факти. 23 червня до Москви прибула відписка від севських воевод, в якій говорилося, що в прикордонній Комарицькій волості приведено у бойову готовність гарнізони, які стоять там вдень і вночі «беспрестанно с великим береженьем», щоб татари несподівано не прийшли у волость і не наробили лиха; що 17 червня драгун із села Рашковичі розповів про свою зустріч з козаками, які заявили, що в Запорозькому Війську є наказ «с твоими государевыми людьми не велено задиратца ни за што; и все де, государь, оне Войском запороские казаки тебе государю служить рады». Козаки вимагали одного: видачі шляхти та орендарів, які втекли на територію Росії. Розвідники, які побували в Новгород-Сіверському повіті, розповідали про бажання козаків «польские города очистить по Днепр и служить тебе, великому государю».

Ця відписка не залишилась без уваги. Цар дав вказівку написати в усі прикордонні міста про те, що коли з'явиться з-за кордону шляхта або «какие-нибудь литовские люди и жидаы на государево имя», навіть якщо вони заявлятимуть про своє бажання перейти на службу або хреститися, то таких «отнюдь не принимать и отсылать их совсем назад, чтоб в том ссоры не было и с самовольными черкасы ни в чем не задиратца, а жить с береженьем»¹. Незабаром такі грамоти були розіслані прикордонним воеводам². Отже, російський уряд відмовився виконати угоду з Польщею, став рахуватися з фактичним становищем, що склалось на Україні.

Уже згадуваний Тимофій Милков, який їздив з листом від хотмижського воеводи до Адама Киселя, був перехоплений козаками; 23 червня він привіз листа від Хмельницького, розповівши воеводі про все, що бачив і чув на Україні, про свої розмови з гетьманом. Хмельницький заявляв, що коли Росія не дасть йому ратних людей проти Польщі, то він, «сложась» з ордою, буде

¹ Акты МГ, т. II, стор. 229.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 53.

«воевать на твою государеву Украинну». З розповіді Милкова російський уряд знову довідався, що багато людей на Україні хотіло б в разі перемоги над польським військом, щоб землі аж до Києва було включено до складу Росії¹.

Зовсім немає підстав брати під сумнів заяву Т. Милкова. Вона дозволяє зробити висновок, що гетьман та його оточення і народ по-різному дивилися в той час на відносини з Росією. Коли перші тільки ставили питання про допомогу військом, то народні маси чекали більшого.

Відписка про це прибула з Севська до Москви 28 червня. Аналогічна відписка була одержана з Яблонова 6 липня. Поміти на відписках мали однаковий зміст. Вони стали більшими за розміром і містили детальні інструкції воеводам. З поміт видно, що воеводи повинні були гетьманські листи негайно надсилати до Москви в Посольський приказ, а потім в Розрядний. Без царського указу не дозволялось гетьману відповідати, а «приказувать к нему словом с посланцы». Це є свідченням також і того, що події на Україні почали привертати більшу увагу російського уряду.

Відповідну інструкцію і «образцовое письмо» до гетьмана хотмижський воевода одержав з Посольськоко приказа 11 липня. Тоді ж йому було заборонено листуватися з Адамом Киселем². Згідно з вказівками з Москви хотмижський воевода того ж дня написав листа до Богдана Хмельницького. Це була відповідь на лист гетьмана від 20 червня, в якому, крім повідомлення про перемоги над польським військом, Хмельницький висловив своє незадоволення тим, що хотмижський воевода писав Адаму Киселю про зібрані на кордоні війська начебто проти татар, а в дійсності «больш на самих нас хотіли есте ляхом помогат». Російські війська своєчасно не прибули, проте ворога вдалося розбити. Гетьман через воеводу пропонував російському уряду виступити проти ворогів³.

Воевода в своєму листі виправдувався, що він писав Киселю тільки в зв'язку з існуючим договором; а щодо військ на кордоні, то вони завжди там готові виступити

¹ Акты МГ, т. II, стор. 232—233.

² Там же, стор. 229.

³ Там же, стор. 49.

проти татарського нападу. Чутки, що війська стоять проти козацтва, поширюються ворогами з метою «ссору учинити». Воевода, точніше, російський уряд, заявив: «И вы б и впредь от нас того не мыслили и опасенья никакова не имели; и от вас никакова дурна не чаем и опасенья не имеем, потому что вы с нами одно православные христианские веры»¹. З того часу зносини України з Росією стають більш регулярними. Правда, російський уряд з багатьох причин зв'язувався не прямо, а через свою місцеву адміністрацію. Вільно чи невільно російський уряд припиняє листування з Киселем. Підтримуються зв'язки з тими, хто став фактичним господарем в краї, тобто з козацькою адміністрацією. Це були перші кроки російського уряду щодо дипломатичних зв'язків з Україною.

У той час на Україні з новою силою розгорнулася визвольна війна. Тимчасом присутність татар у козацькому війську насторожувала російські правлячі кола. Навіть незважаючи на найбільш сприятливі вісті з України на помітах у Москві і далі вживається формула: «жить с береженьем».

Свідченням цього є відписка хотмижського воеводи, одержана в Москві 14 липня. Воевода повідомляв про те, що Микита Грідін, повертаючись з татарського полону, побував на Запорожжі. Останній розповів важливі відомості про початок повстання на Україні, про те, що козаки з татарами збираються в похід проти польських військ, кількість яких дорівнювала 80 тис. чоловік; від козаків, «товарищей своих», які були у гетьмана на раді, Грідін чув, ніби було вирішено на випадок поразки просити допомоги в Росії. Тоді ж на раді було вирішено, що коли король справді помер, «и им де иного короля не обирать и всею литовскою землею христианские веры приговорили поддатися тебе, великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси самодержцу, чтоб де государь, над ними, христианами, был и ведал ты, христианский один великий государь царь и великий князь...». І на цьому донесенні була така ж резолюція як і на попередніх². Очевидно, російський уряд, крім уже згаданих причин, не реагував активніше на ці події, бажаючи глибше їх вивчити.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 223.

² Акты МГ, т. II, стор. 231—232.

Про згадану козацьку раду збереглося повідомлення і Петронія Ласка. Розповіді Микити Грідіна і Петронія Ласка взаємовиключаються. Можна припустити, що на раді були суперечності, що різні групи козацької старшини по-різному ставили питання. А це знайшло своє відображення в донесеннях.

Нерішучість російського уряду, триваючі зносини прикордонних воевод, не без відома центральної влади, з представниками польських властей на Україні, викликали невдоволення гетьмана та його оточення. Це видно з листа Хмельницького від 24 липня до путивльського воеводи Н. Плещеева. Гетьман вже був у поході в Паволочі, коли йому доставили російського гінця Івана Трифоновна, який повертався з листами від князя Вишневецького¹. Це був уже третій гонець за два місяці, що, безумовно, викликало підозріння у гетьмана, який писав: «Естли себе того будете желати, чтобы есте на нас, на свою веру православную христианскую, имели меч подняти, а мы будем богу молиться, что так же потехи не отнесете, как и хто иной. Легче нам колько бившився меж собою, помиритися, а помирився, на вас поворотиться, что за измену за вашу бог вас погубит. Мы вам желаем всего доброго и царевн вашему государствованию и королевства польского. А потом как себе хочете, так и починайте, хотя с ляхами, хотя с нами, то вам вольно»². Інакше не міг гетьман ставитись до згаданого листування. Про те, що російський уряд уже переходив на позиції нейтралітету щодо подій на Україні, Хмельницькому не було ще відомо³.

Настрій гетьмана змінився, коли він одержав першого листа від хотмижського воеводи С. Болховського, очевидно, перебуваючи під Костянтиновом, бо відповідь на нього дана 29 липня. Хмельницький висловлював задоволення з того, що «ляхом на нас помогать не хочете.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 234—235.

² Там же, стор. 233.

³ Нема фактичних підстав для твердження, нібито Б. Хмельницький, пишучи цього листа, добре розумів, що «ніякої загрози виступу російських військ проти козаків не було», що гетьман знав, нібито «російський уряд старанно вживав заходів, щоб розвіяти на Україні будь-які підозріння про нелояльне ставлення до визвольної боротьби українського народу» (О. К. К а с и м е н к о, назв. праця, стор. 99). Згаданий лист гетьмана мав на меті добитися розриву між Росією і Польщею і виступу російських військ на допомогу Україні.

велико вам за тоє дякуем». Він писав і про становище на Україні, про те, що хоч шляхта говорить про мир, насправді тут лютують польські загони, які немилосердно знищують людей, знову звернувся з проханням до російського уряду послати війська проти Польщі. (І знову висунув заманливу пропозицію, «аби в такому разі православний цар ваш Олексій Михайлович о тоє панство польское могл ся постарати»¹.)

Цього листа Болховський надіслав до Посольського приказа з Тимофієм Милковим, який возив листа воеводи до гетьмана. Поміта в приказі констатує тільки одержання документа².

Починаючи з вересня російські власті часто одержують повідомлення про успіхи української армії, про перемогу під Пилявцями, про похід козацьких військ на захід і т. п. Це все, безумовно, справляло певне враження на російські правлячі кола.

Встановлення зносин між Україною та Росією не залишалось таємницею і для польського уряду. Про ці зносини, про симпатії українського населення до Росії польські урядові кола почали одержувати відомості, правда дуже неточні, десь з кінця червня.

Петроній Ласко у своїй реляції писав, що 29 червня на козацьку раду прибули «бояри» із Москви, чи то від самого царя, чи від думних панів. Він не міг дізнатися, з якою метою вони прибули, але зрозумів, що це «якась приятельська церемонія», що Москва хоче здобути інформацію. Хмельницький на обіді заявив: «Ми не вороги московському цареві, нас не потрібно боятися»³.

З документів відомо, що це були не бояри, а звичайні воеводські гінці, перехоплені козаками. Напевно, сам Хмельницький хотів, щоб прийом звичайних гінців як бояр справив відповідне враження на польського посланця.

Відомості про зносини козацького гетьмана з Росією доходять до польських властей і в липні. Розповідають про це полонені козаки добровільно і під час тортур. Так, 29 липня князь Домінік Заславський писав, що якийсь козак Соліман сказав, нібито Хмельницький «має порозуміння з Москвою»⁴.

¹ Памятники КК, т. I, стор. 253—254.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 76—77.

³ Там же, стор. 45.

⁴ Памятники КК, т. I, стор. 255

Дуже цікаве повідомлення під час допиту зробив Олексій Тучко, полковник корсунський, заявивши, що у Хмельницького перебували російські послы, які начебто дорікали гетьманові за те, що він закликав татар, і сказали, що замість них він міг би використати російські війська, коли б тільки уступити Росії міста аж до Дніпра, а «ми, об'єднавшись, поляків вигнали б за Віслу, і посадимо на королівство московського царя; було домовлено один одному допомагати»¹. У показаннях полковника знайшли відображення різні погляди і чутки, поширювані тоді на Україні. Можна вважати, що в поширюванні цих чуток були заінтересовані і керівники повстання на Україні, бо такі чутки до певної міри могли дезорієнтувати і занепокоїти польські панівні кола і командування.

У Речі Посполитій серед шляхти, особливо прикордонних місцевостей, було тоді переконання, що Росія може розпочати війну проти Польщі. Шляхтич Ян Станкевич, який приїхав на початку червня до Трубчевська, заявляв про побоювання «де от Московського государства войны, потому де, что у нас короля Владислава не стало»². Тоді ж вяземський воевода доносив, що «блюдутся де польские и литовские люди войны» з боку Росії і укріплюють Смоленськ та інші міста. Як видно з поміти, це донесення слухали цар і бояри 12 червня³. 20 червня вяземський воевода повідомляв, що литовські міста на російському кордоні укріплюють і «сидят мало не в осаде»⁴. Повідомляв про це і великолуцький воевода, зазначивши, що в Литві «ратных людей по городам в сборе нигде нет»⁵.

Проте ця тривога шляхти не мала підстав, бо російському уряду в той рік було не до війни. Саме тому відносини між Росією та Польщею були досить мирними. У Великолуцькому повіті з червня до вересня працювали «межові судді» від обох держав, які і закінчили розмежування. 3 липня до Москви прибув гонець Тихонович, який привіз від литовських вельмож патріарху і боярам грамоту про смерть Владислава IV і

¹ Памятники КК, т. I, стор. 264.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 209.

³ Там же, стор. 212.

⁴ Там же, стор. 222.

⁵ Там же, стор. 213.

скаргу на дії козаків. У грамоті говорилося про необхідність додержувати обома сторонами мирного договору¹.

У зв'язку з цим слід відмітити, що Адам Кисіль явно перебільшував, коли приписував собі особливі заслуги у збереженні миру з Росією. 18 вересня 1648 р. в своєму листі до сенату він писав, що з перших днів війни на Україні сенатори поставили перед ним два завдання: як найскоріше добитись припинення війни і «втримати Москву в дружніх і братніх відносинах і в союзі проти орди». Він вважав, що доклав багато зусиль, але не досяг потрібного результату у виконанні першого завдання. Щодо другого завдання, то, як йому здавалося, він його виконав успішно і «вітчизна може не тільки надійно покладатися на тверду приязнь Москви, але може бути впевненою, що Москва навіть готова об'єднати з нами свою зброю проти орди». Цього можна буде досягти, якщо буде обрано короля, а договір затверджено сеймом. До свого листа Кисіль додав дві грамоти, привезені йому з Москви із «сената» його посланцем, який навіть одержав подарунок від російського уряду. Лист закінчувався словами: «Отже, з цього боку, ваші милості вельможні пани, можете ждати цілковитої дружби»².

Таку самовпевнену думку Адам Кисіль висловив за три дні до подій під Пилявцями. Невідомо, про що йшлося у згаданих грамотах з Москви, але після такого розгрому, якого зазнала велика польська армія, після того як козацькі полки дійшли аж до Замостя, навряд чи російський уряд міг цілком залишатись на старих позиціях щодо Польщі і спільно виступити проти татар. Адже на кордонах Росії стала українська армія, що була в союзі з татарами. Хоч фактичної загрози для російської території і не було, проте уряд вважав, що буде краще, коли на Україні становище стабілізується, настане спокій, і Російська держава буде забезпечена від усяких несподіванок. Росія вважала за краще виступити в ролі посередника між сторонами. Такій політиці російського уряду передували події, що мали місце в Росії наприкінці 1648 р.

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор внешних сношений России (по 1800 год), часть третья, М., 1897, стор. 126.

² Памятники КК, т. I, стор. 299.

Як уже згадувалось, після придушення повстання в Москві та інших містах, напруження в країні не було ліквідовано. Боротьба між боярськими партіями за владу тривала. Поммеренінг 6 серпня писав, що прихильники Морозова докладали всіх зусиль до того, щоб останній міг повернутися до Москви¹. До них належав і сам цар. Через два місяці Поммеренінг повідомляв свій уряд про наявність даних, які свідчать, що партія Морозова перемагає².

Відомо, що Морозов повернувся до Москви 26 жовтня, і тоді боротьба між боярськими партіями ще більше загострилась. Це закінчилось тим, що князь Яків Черкаський, який очолював супротивну партію, був знятий з усіх посад і заарештований. 1 листопада владу захопив боярин Милославський Ілля Данилович, тесть царя, одноступець Б. І. Морозова. Опала і позбавлення влади Черкаського означали не лише зміну одного правителя іншим, але також зміну програми і планів уряду³.

Ці події відбувалися в листопаді — грудні⁴. Вони не могли не відбитися на зовнішній політиці, в тому числі на ставленні до України.

Російський уряд зважав на обстановку, що склалася на Україні в ході визвольної війни. Велика територія була визволена від польсько-шляхетського панування, тут встановилися нові порядки. Хотіли того чи не хотіли польські правлячі кола, але і вони змушені були з цим рахуватися. На значній частині української території влада фактично перебувала в руках гетьманського уряду, який вступив у зносини з російським урядом.

Ще з літа 1648 р. російський уряд одержував від своїх прикордонних воевод відомості про те, що польська адміністрація перестала діяти на Україні, «во всех делитовских городах урядников нет, все поехали в Польшу», — писав вольновський воевода 16 червня⁵. Яблонівський воевода доносив, що Хмельницький «от себя» розіслав на Лівобережжя полковників і сотників, а пугивльський воевода повідомляв, що містами «владают

¹ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 424.

² Там же, стор. 427.

³ Павел Смирнов, Посадские люди., т. II, стор. 228.

⁴ Там же, стор. 233.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 222.

сотники запорожские с казаки»¹. У документах прикордонних властей звучить мотив про те, що «надо было мешкать с нами по-соседски и по-дружески», посилення на мирний договір між Польщею та Росією².

При розв'язанні тих чи інших питань, що стосувалися Польщі та України, російський уряд почав звертатися до сторін, як рівнозначних, чим він фактично визнав Україну як суб'єкт у міжнародних відносинах. Про це свідчить той факт, що 25 грудня було послано³ з царськими грамотами гінців у Польщу і на Україну.

На Україну з грамотою до гетьмана і для «государевых дел» поїхав піддячий Василь Михайлов⁴. Ні грамота, ні наказ, ні статейний список Михайлова не збереглися. Про зміст грамоти та завдання гінця можна судити з інших матеріалів. Можливо, він виїхав з Москви не 25 грудня, а на кілька днів пізніше, як це було з гінцем в Польщу Григорієм Кунаковим, який виїхав 29 грудня. Коли гонець прибув у Переяслав, де гетьман чекав на польських послів, теж невідомо. Михайлов був не один, а з «дворяны»⁵.

20 лютого (за нов. ст.) 1649 р. гонець перебував ще в Переяславі, як про це згадують польські послы у своєму щоденнику⁶. Видно, В. Михайлов з якихось причин затримався в Переяславі, бо ще 8 лютого (за ст. ст.) гетьман підписав листа до царя, якого мав доставити цей гонець⁷. Повернувся він до Москви 3 березня, привізиши гетьманського листа.

Зважаючи на важливість цього листа і на те, що в ньому згадується про зміст царської грамоти, спинимося на ньому детальніше.

Починається лист нагадуванням, що до цього два листи через путивльського і севського воєвод уже було надіслано цареві. Як відомо, один з них від 8 червня 1648 р. зберігся. Очевидно, обидва листи мали однаковий зміст: пропозицію, щоб цар дав вказівку своїм військам насту-

¹ Акты МГ, т. II, стор. 226.

² Акты ЮЗР, т. VIII, Дополнения, стор. 284.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 220.

⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 159.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 133.

⁶ Там же, стор. 106.

⁷ Там же, стор. 132—133.

пати на Смоленськ, в той час як козаки наступатимуть з України, і щоб «ваше царское величество был над нами государем и царем православным, а не иноверцы, яко самодержца». Проте на ці листи до цього часу гетьман відповіди не одержав. У грамоті, привезеній В. Михайловим, теж не було відповіді на листи гетьмана по суті, в ній говорилося лише про те, що цар бажає, «чтобы есмы в покое жили с ляхами и с княжеством Литовским и чтоб больша кровь христанская не разливалась».

Хмельницький писав, що як посланця, так і висловлені в грамоті побажання «благодарно приемше, желали есмы того, чтоб есмы в покое пребывали». Але цього не хоче ворог, який, говорячи про мир, готує війська, винищує населення багатьох міст. Якщо він підійде ближче, доведеться виступити проти нього. «А мы как первые також де и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам нанижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением божием учинился». Далі знову висловлюється прохання про наступ російських військ на Смоленськ. Коли ж допомога проти ворогів не буде надіслана, тоді «вземши бога на помочь потуду с ними станем биться, докуду нас станет православных»¹.

Слід звернути увагу на те, що лист був писаний тоді, коли в Переяславі ще перебували польські послы, які пропонували дуже невигідні умови замирення. З матеріалів про переговори з польськими послами, а також з листа видно, що нова війна з Польщею назрівала. Свого листа цареві гетьман писав «во всей думе полной», тобто в присутності старшини, яка з'їхалася тоді до Переяслава.

Зміст царської грамоти та гетьманського листа свідчить про розходження у поглядах. На Україні зважали на реальну загрозу нового наступу польської армії, готувалися до продовження війни. В зв'язку з цим тут дотримувалися тієї думки, що Росія має виступити проти Польщі. Російський уряд пропонував своє посередництво в замиренні між Україною та Польщею. Про таку лінію свідчать і інші документи того періоду.

---

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 158—159.

У грамоті, також написаній 25 грудня 1648 р. і адресованій панам радним, яку повіз у Польщу Григорій Кунаков, висловлювалось співчуття з приводу смерті Владислава IV. Це вже вдруге російський уряд висловлював співчуття з приводу смерті короля¹.

Далі в грамоті зазначалось, що стало відомо про війну між Польщею та Військом Запорозьким, що «многая кровь лъетца» і висловлювався жаль з приводу цього. Повідомлялось, що «для успокоения христіанского, чтоб межуsobная кровь унять», було написано листа гетьманові, щоб «сослався з вами» з метою припинення війни. Російський уряд висловив побажання, щоб з обох сторін «крови и розоренья не было и были б вы, паны рада и вся Речь Посполитая в соединенье и тишине и в покое»².

Згадувалось і про те, чому російський уряд, незважаючи на пропозиції Б. Хмельницького, виступив наприкінці року в ролі посередника для примирення України з Польщею.

Посилка гінців і позиція, зайнята російським урядом, були викликані також іншими обставинами міжнародного характеру. Саме тоді Росія вела переговори з Швецією. Російські послы мали заявити про мирні наміри свого уряду, посилаючись при цьому на приклад з Польщею. Послы повинні були довести під час переговорів, що, незважаючи на війну козаків разом з татарами проти Польщі, Росія залишилась вірною мирному договору. Більше того, російський уряд послав у Польщу і на Україну гінців з грамотами, в яких закликав обидві сторони до миру. Все це мало свідчити про мирні наміри російського уряду, щоб думні люди Шведського королівства «о таком деле к нарушенью вечного докончанья никакой причины и сумненья никакова не держали».

---

¹ 3 липня 1648 р. до Москви прибув гонець від ради Великого князівства Литовського — Самуель Чехановський з спеціальним листом, в якому повідомлялось про смерть короля. В листі радні просили, щоб цар дав вказівку всім прикордонним воеводам про збереження «вічного» договору, а також спільно виступити проти татар і «тих зрадників, які заодно з ними і вас воюють», проте про це ні слова не було ні в царській грамоті, ні в листі патріарха. (J. Michalowski, стор. 78—85).

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 25—26.

На випадок, коли б послів у Швеції запитали про результати заходів російського уряду, вони повинні були відповісти, що з Варшави гонець ще не повернувся, а посланець від Богдана Хмельницького привіз листа, в якому гетьман і все військо «бьют челом», щоб цар був над ними государем, а вони всі — «под его царського величества рукою быти хотят в вечном холопстве, и ему великому государю, служат неотступно». Посли мали сказати, що їм ще нічого не відомо про відповідь російського уряду на прохання козаків¹.

Отже, звернення російського уряду до гетьмана з пропозицією свого посередництва у справі укладення миру з Польщею, його позиція в питанні про приєднання України до Росії завдяки російській дипломатії набирали міжнародного значення.

Перехід від позиції нейтралітету до політики посередництва у відносинах між Польщею та Україною був проявом більш активного реагування на польсько-українські справи, свідченням того, що Росія включалась у важливі події, які відбувались у Східній Європі.

В. Михайлов, перебуваючи у гетьмана, «государево дело учинил во всем» відповідно до наказу, одержаного з Посольського приказа. Він писав про те, що «вести, что мне, холопу твоему, наказано было проведати тайным делом, проведаль подлинно»². За добре виконання завдання В. Михайлову, як свідчить поміта, збільшили винагороду³. Відомості, які він привіз, мали важливе значення, бо саме в цей час у Москві від імені гетьмана вів переговори патріарх Паїсій, а також полковник Силуян Мужилівський. Про те, які завдання виконав Михайлов і які саме відомості він привіз з України, документів, крім листа гетьмана, не збереглося. Але про те, що саме тоді особливо цікавило російський уряд, можна судити з документів про діяльність Григорія Кунакова, який їздив до Варшави. Саме тому слід спинитись на цьому посольстві більш детально.

Кунакову було дано багато завдань. Він мав подати польським правлячим колам деяку інформацію про Росію та її ставлення до різних питань.

Польський уряд міг поцікавитися, як ставиться Росія

¹ К. И. Якубов, цит. збірка, 1897, кн. III, розд. I, стор. 152.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 220.

³ Там же, стор. 221.

до спільного виступу проти Криму. Кунакову було доручено сказати, що це справа велика, а він людина молода і таких «дел ему ведать не почему». Він мав говорити, що нічого про це не чув, бо перебував далеко від Москви, виконуючи завдання¹. Таким чином, російський уряд залишав питання відкритим, вірніше, відмовлявся навіть вести про це переговори. А питання про виступ проти Криму мало пряме відношення до України, оскільки татари були союзниками козаків у війні проти Польщі.

Особливо великі завдання ставились перед Кунаковим щодо збирання відомостей «тайным обычаем» про визвольну війну українського народу, а також про міжнародне становище в зв'язку з нею. Цікаво, що ця стаття-доручення була дана «мелким письмом, а в наказе вклеена». Він мав також дізнатись, чи вже обрали в Польщі короля і чи збирається останній послати своїх послів до Росії, про внутрішнє становище в Речі Посполитій, її відносини з сусідніми державами, а також про те, чи ведуться переговори з козаками².

Особливе місце в місії Кунакова відводилось можливому обранню царя на королівство. Це було сугубо секретне завдання, про нього навіть не говорилося в наказі. Кунаков мав спісати для себе це завдання шифром («по литорем»), а з Посольського приказу йому «сего письма для всякого опасенья не дано». Якщо короля ще не було обрано, Кунаков мав при нагоді нагадати, що за Поляновською угодою після смерті Владислава IV російський цар мав право висунути свою кандидатуру на королівство. За відповідних умов Кунаков повинен був заявити, що після смерті короля «царского величества бояре и думные люди того чаяли и ожидали, что вы, паны рада, пришлете его царському величеству бити челом», щоб цар дав згоду бути обраним на королівство і Велике князівство Литовське і мати їх під своєю царською «высокою рукою с Московским государством заодно». За це бояри погоджувались помирити Польщу з «черкасы»³.

Як бачимо, російські правлячі кола більш конкретно зацікавувались питанням про обрання царя польським королем не тоді, коли пропонував Б. Хмельницький, а пізніше. Очевидно, партія боярина Морозова, що знову

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 22.

² Там же, стор. 23.

³ Там же, стор. 24—25.

прийшла до влади, сподівалась цим обранням зміцнити свій авторитет в країні. Як свідчать факти, в кінці 1648 і на початку 1649 р. становище нового уряду було досить «шатким», а противники Морозова не припиняли своїх дій¹.

2 січня 1649 р. уже в Дорогобужі Кунаков дізнався, що ще 8 грудня 1648 р. «по римському календарю» королем було обрано Яна Казіміра. Того ж дня він про це повідомив у Москву, додавши, що «спешили де, государь, королевским обираньем для черкаские войны»².

Факти свідчать, що і пізніше російський уряд не втрачав надії на обрання царя королем. Може, певне значення тут мало те, що у Москві були відомості про великий вплив Війська Запорозького на вибори короля³.

Хоч Кунаков не виконав одного з найважливіших завдань, проте відомості, зібрані ним у Польщі, послужили дуже цінним матеріалом для вироблення дальшої програми російського уряду; вони також стали першорядним історичним джерелом для вивчення подій того часу.

Ми спинилися на місії Кунакова більш детально, щоб показати, в яких умовах зав'язувалися безпосередні відносини між царським та гетьманським урядами. Як зазначалося, перший крок щодо цього зробив гетьман ще в червні 1648 р. Після перерви, яка тривала майже півроку, перша царська грамота була передана через спеціального гінця В. Михайлова Хмельницькому, що можна вважати початком нового етапу у відносинах між Україною та Росією. Це було перше офіційне і пряме звернення російського уряду до гетьмана. Якщо лістування з гетьманом російських прикордонних воевод з відома і під контролем уряду свідчило про фактичне визнання Росією гетьманського уряду, то царська грамота від 25 грудня була юридичним визнанням гетьмана правителем України. Свідченням нового етапу у відносинах є також приїзд на початку 1649 р. першого посла з України в Москву Силуяна Мужиловецького та доручення єрусалимському патріарху Паїсію вести офіційні переговори з російським урядом.

Слід відзначити, що майже одночасні поїздки В. Михайлова на Україну і С. Мужиловецького з патріархом

¹ Див. С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, стор. 66—68.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 246.

³ Там же, стор. 286.

Паїсієм в Москву відбулись без якоїсь попередньої підготовки, незалежно одна від одної. В історичній літературі ще існують твердження, начебто поїздка В. Михайлова на Україну була зв'язана з перебуванням С. Мужилівського у Москві¹. Збіг цих поїздок свідчить про те, що російський та гетьманський уряди відчували потребу посилити зв'язки, хоч ставили перед собою різні цілі.

1 грудня 1648 р. у Москві одержали відписку путивльського воеводи про те, що на Україні перебував ерусалимський патріарх Паїсій, який направляється в Москву. Російський уряд почав готуватися до зустрічі патріарха². У Москві знали про зустріч Паїсія з Богданом Хмельницьким. Приїзд Паїсія російській урядові кола хотіли використати для одержання інформації про події на Україні. В зв'язку з цим путивльському воеводі була дана вказівка в розмові з патріархом розпитати його про царгородські і «литовские вести»³. Приставу, який мав супроводжувати патріарха з Путивля до Москви, теж доручалося розпитувати Паїсія про Хмельницького і взагалі про українські та польські справи. Приставу було наказано «проведовати» про все від патріарха, «опознався с ним гораздо в разговорах, а не явно»⁴.

Паїсій мав про що розповідати. З тогочасних джерел відомо, що він проїхав через всю Україну, визволену від польсько-шляхетського гніту, разом з усіма киянами брав участь в урочистій зустрічі гетьмана і козацьких військ, які в кінці грудня прибули до Києва. Відомо також про те, що «на протязі кількох днів патріарх з Хмельницьким мав таємні розмови, а після відправився в Москву», як про це писали в своєму щоденнику на початку 1649 р. перебуваючі на Україні королівські послы⁵.

Паїсій зумів завоювати цілковите довір'я гетьмана.

¹ Див. Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 127—128; В. Г о л о б у ц к и й, Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг., К., 1954, стор. 43—44; А. И. К о з а ч е н к о, назв. праця, стор. 136.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 81—84.

³ Т а м ж е, стор. 82.

⁴ Н. Ф. К а п т е р е в, Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, изд. второе, Сергиев Посад, 1914, стор. 354—355.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 109—110.

Про свої розмови з Хмельницьким і, напевно, з його близьким оточенням Паїсій розповідав цареві. Очевидно, патріарх висловив своє незадоволення тим, що Хмельницький разом з бусурманами-татарами пролив багато християнської крові, хоч він міг зв'язатися з російським царем. Гетьман заявляв, що для таких зносин спочатку не було часу, а потім він звертався з листами до царя за допомогою, прохаючи останнього почати війну з поляками і повернути Росії захоплені ними міста. В цій справі Хмельницький обіцяв свою підтримку. Але цар допомоги не подав і війни з поляками за російські міста не почав¹. Як це видно із заяви Паїсія в Москві, основною темою розмов з гетьманом було питання про приєднання України до Росії².

Патріарх Паїсій був гарячим прихильником приєднання України до Росії, виступав проти будь-якого компромісу з Польщею. Як свідчать сучасники, Паїсій мав великий вплив на Хмельницького, тим більше, що вони дотримувались однакових поглядів на найбільш важливі проблеми. Гетьман використав поїздку патріарха в Москву, щоб розв'язати питання про долю України. Саме про це йшла мова, а не про створення православної ліги проти Туреччини, як це намагався зобразити М. Грушевський³.

Російським урядовим колам до початку січня нічого не було відомо про те, що разом з Паїсієм Хмельницький послав до царя свого посланця полковника Силуяна Андрійовича Мужиловського. 5 січня патріарх з своїм почтом і Мужиловським з п'ятьма козаками та п'ятьма «людьми» — слугами прибули у Путивль. Патріарх заявив воеводі, що Хмельницький послав Мужиловського у Москву «о твоєм государевом великом деле засдно»⁴.

Про особу Силуяна Андрійовича Мужиловського, першого посланця гетьмана у Москву в роки визвольної війни, збереглося дуже мало відомостей. Він був полковником, за дорученням Хмельницького їздив у Молдавію зустрічати Паїсія і супроводжував останнього до Києва. Те, що гетьман послав у Москву саме Мужилов-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 92.

² Там же, стор. 93.

³ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. III, видання друге, повторене, Київ—Відень, 1922, стор. 131—134.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 85.

ського, свідчить про їх близькість, про те, що вони були одностудцями. Хмельницький давав Мужилівському дипломатичні доручення і в наступні роки. Записка про перший рік визвольної війни, подана ним російському урядові в Москві, свідчить про високий інтелект Мужилівського. Її можна вважати першою історичною працею про початок визвольної війни. Разом з тим Мужилівський був діячем, який міг настійно добиватися виконання покладеного на нього завдання. Проте багато фактів свідчить і про його неурівноваженість та гострий язик.

В історичній літературі існує твердження, що не Паїсій мав вести переговори з російським урядом, а Мужилівський¹.

З цим не можна погодитись. Факти дають підставу вважати, що Паїсій і Мужилівський виконували одну місію. Про це свідчить наведена вище заява патріарха в Путівлі. Перебуваючи в Москві, Мужилівський заявив думному дяку Волошенінову і Алмазу Іванову, що тільки разом з Паїсієм він повинен зустрітись з царем, бо «на патріархе и на нем, полковнике, в том деле много належит»², що інакше йому тих справ «объявити не возможно, потому на те ево дела свидетелем будет он патріарх»³.

Одержавши відписку путівльського воеводи від 5 січня, російський уряд зацікавився місією Мужилівського. Приславу Федору Мякшину, який мав супроводжувати Паїсія з Калуги до Москви, була дана царська грамота з вказівкою довідатись не тільки про мету приїзду патріарха, але й про те, чому з ним їде полковник Силуян, хто з польських послів приїжджав до гетьмана, взяти про відносини України з Польщею, зібрати відомості про татар та ін.

25 січня Мякшин мав розмову з патріархом, який заявив, що він їде привітати та благословити царя і що Мужилівський його супроводжує, «а инова никакова с ним дела нет». Про польських послів патріарх заявив, що вони просили миру, але цього не досягли, «и впредь,

¹ А. Востоков, назв. праця, стор. 717; В. А. Голобуцкий, О дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого, стор. 243.

² ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, «Разбитые столбцы», стовп. 273—287, арк. 31.

³ Там же, арк. 33.

государь, патриарх у черкас с поляки миру не чае»¹. Та поки ці відомості дійшли до Москви, поки в них розібралися, Паїсій з Мужилівським приїхали до столиці.

Про місію Паїсія та Мужилівського в літературі говорилося багато і детально². Тому ми спинимося лише на деяких питаннях. Під час першої розмови з думним дяком Михайлом Волошеніновим 29 січня Паїсій розповів про події в країнах, які він відвідав, про те, що відбувається на Україні, про доручення, одержане від гетьмана і всього Війська Запорозького. Патріарх мав «бить челом» цареві, щоб він «изволил Войско Запорожское держать под своею государскою рукою, а они, черкасы, ему, государю, будут как есть каменная стена», просити про допомогу ратними людьми, заявити, що козаки в свою чергу «государю впредь будут надобны». Паїсій повідомив, що це думка гетьмана, але питання буде остаточно розв'язане на козацькій раді, після чого спеціальні послы прибудуть до Москви. Сказав патріарх і про своє особисте враження від перебування на Україні, про те, що там у всіх одна думка: бути «под государевою рукою»³. Про мету приїзду Мужилівського Паїсій відмовився розповісти кому-небудь іншому, крім царя. Але він сказав, що йому нічого не відомо про якесь спеціальне завдання полковника.

4 лютого Паїсій і Мужилівський разом з козаками були на урочистому прийомі в царя. За тодішнім етикетом цар запитав про здоров'я гетьмана. Про українські справи під час прийому не було розмов.

Мужилівський, перебуваючи в Москві до 16 березня, мав не одну зустріч з російськими дипломатами. В уже згадуваній його записці викладено хід подій на Україні в 1648 р.⁴ Хоч у ній нема ні слова про відносини гетьмана з Росією, проте Мужилівський робив наголос на певних питаннях, що мало розвіяти сумніви російських урядових кіл щодо характеру подій на Україні.

Як уже відзначалось, російські урядові кола не раз висловлювали занепокоєння з приводу союзу козаків з Кримом. У записці Мужилівського підкреслюється, що татарські війська не відігравали важливої ролі, що союз

¹ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1649, спр. 7, арк. 48—49.

² Див. напр., О. К. К а с и м е н к о, назв. праця, стор. 210—222.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 93—95.

⁴ Там же, стор. 127—131.

з Кримом був вимушеним і що йдеться лише про воєнну допомогу. Мужилівський звертав увагу на те, що війна велась за віру православну, за права козацькі. Соціальні мотиви війни відзначено лише однією фразою про те, що поспільство «в козацтво все обернулося». Такий показ подій мав на меті хоч трохи заспокоїти пануючі класи Росії. Закінчувалась записка повідомленням про те, що кількість озброєних людей на Україні досягає 300 тис. чоловік, і заявою про впевненість у допомозі татар. Мужилівський від імені всього Війська Запорозького просив російський уряд допомогти Україні проти Польщі як Донським військом, так і іншими ратними людьми. Мужилівський просив швидко відправити його назад і дати позитивну відповідь¹.

Історики вже звертали увагу на те, що Паїсії і Мужилівський говорили про різні речі. Якщо перший торкався питання приєднання України до Росії, то другий про це не сказав ні слова, а говорив лише про воєнну допомогу².

Щоб дати якусь конкретну відповідь, російський уряд продовжував збирати і вивчати матеріали. Він не міг обмежитися лише одержаними з України відомостями. Треба було мати більш точні дані про події в Польщі та інших державах, про наміри їх урядів. До того ж російський уряд, як згадувалось, в кінці 1648 р. вже виробив певну лінію, що зводилась до наміру виступити посередником в замиренні України з Польщею.

Російський уряд знав, що на Україну прибуло польське повноважне посольство на чолі з Адамом Киселем для переговорів з гетьманом³. Без певних відомостей про результати цих переговорів важко було прийняти будь-які рішення. Цим можна пояснити затримку Мужилівського в Москві аж до середини березня, незважаючи на його заяви про спішність справи.

Рішення було прискорене з поверненням Василя Михайлова з України 3 березня, коли він привіз листа Хмельницького, датованого 8 лютого. Крім листа, Михайлов, напевно, доставив широку інформацію про становище на Україні. Про характер відомостей, що цікавили російські урядові кола, коли вони посилали на

¹ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 131.

² А. Восток, назв. праця, стор. 726.

³ ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 5/5816, арк. 41.

Україну Михайлова, матеріалів не збереглося. Можна тільки здогадуватися, що це було доручення, аналогічне тому, яке було дано Григорію Кунакову в Польщі. Стосувалось воно відносин між Україною і Польщею¹. Ряд важливих даних про становище на Україні, крім повідомлень Михайлова і Кунакова, було одержано іншим шляхом². Тільки після вивчення цих матеріалів було приступлено до переговорів з гетьманським посланцем.

15 березня Мужилівський був викликаний в Посольський приказ, де з ним вели переговори тодішні фактичні керівники зовнішньої політики Росії — боярин Гаврило Пушкін та думний дяк Михайло Волошенінов. Пушкін звернув увагу на розходження змісту листа гетьмана з запискою Мужилівського. В листі говорилося про те, що Запорозьке Військо бажає перейти під високу царську руку, а в записці про це нічого не було.

Мужилівському заявили, що Росія не може послати армію під Смоленськ, тобто почати війну з Польщею, бо на перешкоді цьому стоїть «вічний» договір. Мужилівський погодився з цим. Але він просив дозволити «вольным людям» — донським козакам прийти на допомогу Україні, або зайняти російськими військами як «свою пряму, отчину землю» звільнені козаками від поляків сіверські міста, що раніше входили до складу Росії. Але ці пропозиції російські дипломати відкинули, сказавши, що грішно порушити мир³.

Та Мужилівський не відступав. Він тоді ж заявив, що патріарх Паїсій разом з російським духовенством могли б відпустити царю гріхи, коли б він порушив договір і почав війну з Польщею. Але і ця пропозиція не знайшла ніякої підтримки у російських дипломатів⁴.

Зате вони висунули зовсім нереальний за тих умов проект, запропонувавши, щоб гетьман послав своїх послів у Польщу, які домовились би про перехід Запоро-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 278—299.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 124—127, 134—136.

³ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, «Разбитые столбцы», стовп. 273—287, арк. 36, 38, 46.

⁴ Там же, арк. 46.

зького Війська у підданство Росії без порушення мирного договору¹. Створювалось враження, що російські дипломати хотіли припинити переговори. Саме так думав і Мужилівський, коли він в день від'їзду на Україну заявив, «что де на Москве правды ни в чем нет»². Пізніше, коли йому «вчитували» за такі «речи непристойные» и «непригожие слова», він заявив, що був п'яним³.

У той же час російський уряд вирішив послати своє перше посольство до гетьмана. В день, коли в Посольському приказі велися переговори з Мужилівським, цар наказав виїхати до гетьмана дворянину Григорію Унковському і піддячому Семену Домашневу. Разом з ними 16 березня мав повернутися на Україну і Силуян Мужилівський.

Думки істориків щодо оцінки результатів переговорів Паїсія та Мужилівського в Москві розійшлися. Одні твердять, що жодне з питань, порушених українськими представниками, не знайшло свого розв'язання, що взагалі переговори не дали результатів⁴, а інші вважають, що переговори були досить успішними⁵.

Всі відомі документи свідчать про те, що пропозиції Паїсія та Мужилівського не були прийняті російським урядом. На рішучі дії, до яких закликав гетьман, в Москві не погодилися.

В історичній літературі побутує думка, нібито російський уряд відмовився від пропозиції гетьмана через неготовність вступити у війну з Польщею. Але в дійсності справа була далеко складнішою: Головна роль в цій політиці відіграла та обставина, що в Росії в той час ще був сильний відгомін подій літа 1648 р., боярські партії і далі вели між собою гостру боротьбу. Про це свідчать донесення Поммеренінга в січні і лютому

¹ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, «Разбитые столбцы», стовп. 273—287, арк. 43.

² Там же, стовп. 1562, арк. 38.

³ Там же, арк. 52.

⁴ Див. А. Востоков, назв. праця, стор. 723; М. Грушевський, Історія України—Руси, т. VIII, ч. III, стор. 172—173; П. А. Кулиш, Отпадение Малороссии от Польши, т. II, 1890, стор. 333.

⁵ А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 140; В. А. Голобуцкий, О дипломатической борьбе Б. Хмельницкого, стор. 243—244; О. К. Касименко, назв. праця, стор. 222.

1649 р.¹ Він кілька разів підкреслював, що в Росії дуже не хочуть війни². А 4 травня Поммеренінг писав: «Простий народ говорить, що Морозов шукає війни для того, щоб бути в безпеці і можна було би його мучити»³. Про напружене становище в країні свідчать також документи, що їх наводить С. В. Бахрушин⁴. Ускладнення міжнародних стосунків могло спричинитися до ще більшого загострення становища в країні. Саме тому російські урядові кола проявили в цей час таку заінтересованість у мирі між Україною і Польщею. Таку політику не можна вважати тільки дружнім нейтралітетом, як про це читаємо в деяких працях⁵; вона зовсім не означає, що російські урядові кола не мали наміру скористатися в своїх інтересах змінами, внесеними в міжнародне життя визвольною війною українського народу.

З виїздом Мужиловського з Москви місія його посольства не закінчилась. Адже в Москві залишався Паїсій, який продовжував вести переговори з приводу приєднання України до Росії. Паїсій не раз зустрічався з царем та керівниками зовнішньої політики Росії і вів з ними відповідні розмови. 6 травня, після прийому у царя, патріарх сказав, що він має заявити «его государево тайное великое дело». Вислухати Паїсію цар доручив відомому дипломату, впливовому в урядових колах боярину Олексію Михайловичу Львову та думному дяку Михайлу Волошенінову. Патріарх збирався повертатися додому через Україну і тому попросив відповіді на прохання Богдана Хмельницького. Паїсію було заявлено, щоб він нагадав гетьману про «вічний» мир з Польщею.

9 травня Львов і Волошенінов ще раз зустрілися з Паїсієм і повторили свою заяву, додавши, що «вечного докончання никакими мерами нарушить не мочно». Вони знов підкреслили, що коли Військо Запорозьке доб'ється дозволу у польського уряду, то цар дасть свою згоду прийняти їх під свою зверхність. Патріарх погодився з тим, що порушувати договори з Польщею «немочно, а надобно остерегати, а козаки де запорожские люди простые, говорят не знают ничего»⁶.

¹ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 439, 441.

² Там же, стор. 440, 442.

³ Там же, стор. 448.

⁴ С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, стор. 66—67.

⁵ А. Востоков, назв. праця, стор. 743.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 100.

Правда, в пропозиціях російського уряду прозвучало дещо нове. Патріарху було сказано, що коли козакам від поляків буде «теснота и гоненье», то вони можуть всі перейти в межі Росії, бо такі переходи дозволено мирним договором¹. Паїсій обіцяв передати цю пропозицію Війську Запорозькому.

27 травня 1649 р. Паїсій ще раз був на прийомі у царя в селі Покровському, але про що йшла там мова невідомо².

Патріарх виїхав через Україну в Молдавію. В липні він був уже в Києві, де його приймав митрополит. Паїсій також зустрічався з козацькими полковниками і написав листа до гетьмана, який в той час був у поході.

20 липня Паїсій послав з Києва листа до царя, в якому повідомляв новини, а також про війну проти Польщі. Та головним у листі було не те. «Написав я гетьманові і всі слова, які було говорено мені вашою царською світлістю, що могла бути інша відповідь, і відносно цього я написав йому: «Знаєш, ти, гетьман, що довгоденствующий цар має велику любов до твоєї милості». Але не сподобались їм слова довгоденствующого царя: «Не покликали мене зразу для цієї справи, хоч має царство, дякуючи богам, має велику кількість людей і засобів; я зміг би разом з ними зруйнувати Ляхію та інші царства»; але гетьман взяв собі татар, турків та іншу наволоч, через це то я, блаженіший, і не подав їм допомоги; коли мають намір воювати, то ведуть з ворогами війну воєнними силами, а не руками наволочі; через те то я і не посилав; але хай пошле бог перемогу гетьманові з християнами, хай переможе своїх ворогів; коли ж побоюється чого-небудь, то хай не турбується: я йому допоможу, так як я зобов'язаний оберігати християн, і особливо їх, яких я начебто своїми синами, сусідами і родичами своїми вважаю; через це скажи гетьманові, щоб він мужався і боровся з ворогами віри; на випадок необхідності я готовий подати допомогу в захисті християн, хай збережуть вони також інші численні блага»³.

Ми навели велику цитату з листа Паїсія не тільки

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 100—101.

² С. Белокуров, Арсений Суханов, Чтения МОИДР, 1891, кн. 4, стор. 186.

³ Там же, кн. 2, стор. III—V.

тому, що цей лист мало відомий в історичній літературі, але і тому, що він є посереднім свідченням про результати переговорів патріарха у Москві.

З листа видно, що Паїсій мав розмови з царем, який загалом прихильно поставився до України, хоч і висловлював своє невдоволення головним чином тим, що в подіях брали активну участь татари. Що це саме так, свідчить те, що ряд думок, висловлених у листі, повторюється в інших документах.

Поїздка Мужилівського і Паїсія знайшла належний відгук. Пропозиції українського посольства у Москві, хоч і не були підтримані російським урядом, схвалювались певними колами російського населення. Коли Мужилівський повертався з Москви, то в Калузі його тепло вітали жителі міста. Місцеві і московські купці, які тоді перебували в Калузі, говорили Мужилівському: «Дай боже, щоб ваш пан гетьман був здоровим, будуть нашими Смоленськ і Дорогобуж»¹. Це є одним із свідчень ставлення торгових кіл Росії до України, того, що вони пов'язували свої інтереси з наслідками боротьби українського народу. А вони в той час мали певний вплив і на урядову політику.

Міжнародне значення переговорів було великим. Про них стало тоді ж відомо польським урядовим колам. У Польщі підкреслювали, що королівські послы в Переяславі не добились успіху тому, що в Москву поїхав Паїсій².

Переговори стали початком частого обміну посольствами між Україною та Росією. Як вже згадувалось, першим таким російським посланцем був Григорій Унковський.

Збереглися такі важливі достовірні документи посольства Григорія Унковського, як наказ та статейний список. Хоч діяльність Унковського висвітлена в історичній літературі, але оскільки це була перша дипломатична місія російського уряду на Україні, ми на деяких моментах сплинемося.

У XVII ст. в Російській державі існувала певна система дипломатичної служби. Залежно від завдань, які ставилися перед посольством, від значення держави,

¹ Державний воеводський архів у Кракові, Архів Сангушків, рук. № 67, арк. 285—287.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 304.

куди воно посилалось, а також від урочистості, якої хотіли надати місії, встановлювався склад посольства. Були «посли великі», «легкі посли», посланники; нижчий ранг дипломатичної служби становили «гінці» і «посланці». Посли і посланники були тільки довіреними особами, що виступали від імені царя і діяли відповідно до наказу¹.

У Польщу, Швецію і Персію посилалися «посли великі», очолювали посольства бояри або окольничі. Посольства в Англію очолювались стольниками, в Данію і Туреччину—стольниками і дворянами; в курфюрства—до князів і графів, в Голландські штати посольства очолювались стольниками, дворянами і дяками². З документів видно, що на Україну Григорій Унковський був направлений як посланець³, «послан» з царською грамотою «наспех»⁴.

Отже, призначення послом дворянина Григорія Унковського свідчило про те, що російський уряд на даному етапі надавав зв'язкам з гетьманом певного значення. Фактично і юридично Україна була прирівняна до таких держав, як Данія, Туреччина, Голландські штати та німецькі курфюрства.

Завдання Унковського полягало в передачі гетьману царської грамоти, зміст якої до нас не дійшов; він також мав офіційно повідомити, що російський уряд не може порушити мирного договору з Польщею і своїх військ не пошле під Смоленськ⁵. Правда, Унковський мав і завдання збирати різні відомості, а самому говорити «короткими речами»⁶. В наказі йому давались вказівки, як відповідати на запитання гетьмана під час переговорів.

Певного етикету дотримувались і при оформленні дипломатичних документів. У листуванні з державами царські грамоти починались відповідними зверненнями. Грамоти, які надсилалися курфюрстам і Голландським штатам, починалися словами: «Божією милостию, от

¹ С. А. Белокуров, О Посольском приказе, Чтения МОИДР, 1906, кн. 3, стор. 67.

² О России в царствование Алексея Михайловича. Сочинение Григория Котошихина, изд. 4-е, СПб., 1906, стор. 41—42.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 177.

⁴ Там же, стор. 145.

⁵ Там же, стор. 139.

⁶ Там же, стор. 141.

великого государя царя»¹. Така ж форма звернення була в 1649 р. прийнята в царських грамотах до гетьмана².

Як уже згадувалось, гетьман у своїх зверненнях до царя користувався довільною формою, що тоді аж ніяк не могло бути допущено в міжнародних відносинах. Унковському було дано «образцовое письмо», яким гетьман мав користуватися при листуванні з царем. Листи повинні були починатись такою формулою: «Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Руси (далі йшов повний титул.—Ф. Ш.) Богдан Хмельницкий, гетьман Войска Запорожского и все Войско Запорожское челом бьют»³. Очевидно, російські дипломати постарались об'єднати в цій формулі елементи російської дипломатичної практики з формулою, вживаною в листах гетьманського уряду. Слід відзначити, що цих форм звернення до російського уряду українська дипломатія дотримувалась з літа 1649 р.

Посилаючи на Україну Унковського, російський уряд враховував обстановку, що на той час склалась. Ще перебуваючи у Польщі, Кунаков надіслав важливі донесення, а після повернення склав дуже детальний звіт⁴.

У своїй записці Кунаков спинився не тільки на ході козацької війни в 1648 р., а й на відносинах між Україною та Польщею на початку 1649 р. Він відзначав, що козацькому посольству, яке приїхало до Варшави в зв'язку з коронацією Яна Казіміра, «честь от панов рад была большая»⁵. Згадував він і про те, що Ян Казімір обіцяв задовольнити вимоги козаків⁶. Разом з цим Кунаков повідомляв, що сенатори рішуче заявляли королю про необхідність продовжувати війну з Військом Запорозьким: «Либо де их черкасы снесут, либо они черкас снесут; лутче де им такого своего розоренья и упадку и вечные неславы всем помереть, нежели черкасом и

¹ О России в царствование Алексея Михайловича. Сочинение Григория Котошихина, изд. 4-е, СПб., 1906, стор. 36—37.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 320; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 241.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 144.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 245—248.

⁵ Там же, стор. 284.

⁶ Там же, стор. 285.

своим холопом в чем уступить»¹. Особливе враження на польські правлячі кола, «паче черкаские войны», справила чутка, нібито російський уряд відгукується на заклик гетьмана, щоб Росія зайняла міста, які за попередніми угодами відійшли до Польщі. У цьому зв'язку навіть велися відповідні воєнні готування в Смоленську та інших прикордонних містах Речі Посполитої².

У листах короля і senatorів, надісланих царю, говорилося про необхідність дотримуватись мирного договору, висловлювалась подяка за спробу царя примирити козаків з Польщею³. Правда, польські панівні кола не втрачали надії на те, що їм пощастить втягнути російський уряд у війну проти козаків і татар, які нібито загрожують Росії. Про це недвозначно заявляв Кунакову референдарій королівський Ісайковський⁴.

Наведені відомості були одержані в Москві вже після того, як Унковський виїхав разом з Мужилівським на Україну. Треба було внести деякі доповнення до раніш даного наказу. Саме тому навздогін Унковському була послана 21 березня грамота, вручена йому 10 квітня в Переяславі. Відомо, що Унковський не віз гетьману прямої відповіді на його пропозиції. Російський уряд, щоб хоч трохи пом'якшити враження від безрезультатності переговорів Мужилівського у Москві, дав Унковському вказівку «виговорить» Мужилівському за його «непристойные» слова і заявити Хмельницькому про те, що цар, «жалуя» гетьмана і все Військо Запорозьке, з торгових людей, які приїжджатимуть з України в російські прикордонні міста з товарами, «пошлин иметь не велели»⁵. Цей крок російського уряду був продиктований політичними мотивами, проте він мав велике значення для розвитку торгових відносин між Україною та Росією, про що буде сказано далі.

З наказу відомо, що Григорій Унковський мав повідомити гетьмана про позицію російського уряду в питаннях, порушених у листах Хмельницького через посольство Мужилівського — Паїсія. Про цю позицію ми вже говорили. Знову була зроблена пропозиція

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 288.

² Там же, стор. 306.

³ Там же, стор. 250—255.

⁴ Там же, стор. 305.

⁵ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, стовп. 1562, арк. 39—40.

про посередництво російського уряду у примиренні України з Польщею. «И как они, черкасы, учнут с поляки миритца, и на том бы миру, и от государя послу быть»¹.

Одночасно посольству доручалось порушити питання про обрання царя на королівство. Як видно з наказу, це питання мало зайняти важливе місце як в переговорах з гетьманом, так і з польськими посланцями, коли б вони в той час були на Україні. Унковський мав нагадати про те, що пропозицію про обрання царя королем раніше висунув сам гетьман у своїх листах. І зараз ця пропозиція відповідним польським колам мала виходити від гетьмана. Може здатись дивним, що російський уряд, знаючи вже про обрання Яна Казіміра, все-таки порушував це питання. Очевидно, тут враховувались хитка позиція нового короля, боротьба магнатських партій, можливі перемини в Речі Посполитій.

Коли б гетьман висловив своє незадоволення тим, що російський уряд відмовляється взяти козаків під «свою високою руку» і не надає їм допомоги проти ворогів, коли б він став загрожувати союзом з татарами і війною «на царского величества землю», Унковський мав нагадати, що Хмельницькому не треба забувати «царской милости», що гріх воювати проти православних.

У наказі прозвучав новий важливий мотив. Нагадувалось, що коли в 1648 р. представники польського уряду просили допомоги військом проти козаків, цар «для православные крестьянские веры на то и не помыслил»². Так через рік російський уряд пояснював свою політику, хоч, як відомо, її причини були зовсім інші:

Не менш важливим було завдання Унковського таємно провідати, які відносини існують між козаками, Польщею і Литвою, «чево меж ими впредь чаять, миру ли или войны»³.

Прибув Унковський до Чигирини 16 квітня, через місяць з дня його виїзду з Москви. Про те, як зустрічали на Україні вперше російське посольство, детально розповідається в його статейному списку. Під час переговорів з гетьманом, які почалися 17 квітня, посол суворо дотримувався наказу.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 145.

² Там же, стор. 141.

³ Там же, стор. 142.

У розмові з Унковським Хмельницький заявив, що з обранням царя на польське королівство нічого не вийде, бо «то дело миновалось». Проте є вихід: наступати російським військам на Литву. «И Литва, боясь великого государя ратных людей, и нас, Запороского Войска, и крымского царя, сами будут просити и бити челом великому государю, чтоб им был государем». У війні проти Польщі гетьман допомоги не просив, бо Військо Запорозьке разом з татарами самі справляться. Отже, в результаті участі Росії у війні цар зможе стати «над Польскою и над Литовскою землею государем»¹.

Незважаючи на те, що російський уряд через свого посла відповів негативно на прохання гетьмана і всього Війська Запорозького про приєднання України до Росії, Хмельницький під час переговорів все ж висунув нові аргументи. Гетьман відзначив, що нового короля обирали, коронували і йому присягали Литва і Польща, а король їм присягав. Що ж стосується України, то «нас господь от них избавил — короля мы не обирали и не короновали и креста ему не целовали», а тому «мы волею божиею тем от них стали свободны». Нічого боятися Литви і Польщі, які в минулому Росії «многие беды и розоренье учинили», бо вони без Війська Запорозького зараз не мають сили. Таким чином, з приєднанням України до Росії остання дістала б «безо всякого наказа такое великое государство и множество ратных людей». Послався гетьман і на історичну традицію єдності, на те, що ще за часів князя Володимира була тут одна віра і одна власть з Московською державою. На чиему боці буде Військо Запорозьке (Україна) і Біла Русь, говорив Хмельницький, «та сторона сильна всем неприятелям будет».

Гетьман з сумом відзначив, що російський уряд відмовляє у проханні приєднати Україну, допомагати козакам військовою силою. Незважаючи на це, з даного приводу до Москви виїде нове посольство.

Під час переговорів Богдан Хмельницький проявив себе далекоглядним, реальним політиком і дипломатом. Ідеї, які гетьман висунув в ході переговорів, знання міжнародної обстановки вигідно відрізняють його

¹ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 151.

від російських дипломатів того часу. На цю обставину вже зверталась увага в літературі¹. Навіть аргументація, до якої вдався гетьман, значно відрізняється від вживаної до того українськими дипломатами в переговорах і листуванні з російськими урядовими колами. Раніше в аргументації переважали мотиви, що більше стосувалися династичних інтересів російського царя. У переговорах з Унковським гетьман обґрунтовував приєднання України до Росії як справу зміцнення всієї держави, інтересів всього пануючого класу.

Відповідь Унковського визначалась наказом і вже задуваною грамотою, надісланою з Москви навздогін послові; ця відповідь мала показати, що російський уряд не байдужий до того, що діється на Україні. І справді, повідомлення про встановлення безмитної торгівлі українців у Росії, про дозвіл закупати хліб і сіль справили добре враження. Гетьман заявив, що і на Україні російські купці торгуватимуть, не сплачуючи мита.

Відповідаючи на запитання Унковського, гетьман спинився на перспективах війни, сказавши, що про її кінець тільки один «бог ведає». Польський і литовський уряди пропонують мир на таких умовах: рівноправність православної церкви, згода не тримати на українських землях католицького духовенства і «начальних людей», в усьому «повольность» дати. Самому гетьману обіцяють Чигирин і чотири інших міста, а також Київське воеводство. В свою чергу гетьманський уряд у листі до короля запропонував, щоб Литві і Польщі до Запорозького Війська і Білої Русі ніякого «дела нет». Треба встановити кордони, які були ще при руських князях, а «мы в подданстве и в неволе быть у них не хотим»,—заявив гетьман. При підписанні миру має бути присутній російський посол.

Гетьман повідомив і про те, що на Україну приїжджали послы з Трансільванії, Молдавії, Валахії і заявили, що їх уряди хочуть допомогти козакам «ратными людьми і казною». Говорив Хмельницький і про міцний взаємовигідний союз з Кримом, про те, що татарські війська вже йдуть на Україну для участі у війні

¹ А. Востоков, назв. праця, стор. 735.

з Польщею. Після закінчення війни козацьке військо допоможе Криму «освободитца из неволи от турецкого царя». До цього гетьман додав, що він відмовився підтримувати хана, коли той збирався воювати проти Росії. Якби хан не послухав його, то козаки почали б наступ на Крим. Унковський просив гетьмана і в майбутньому вдержувати хана від походів проти Росії, а про наміри татар повідомляти у Москву.

Тоді ж було розв'язано ряд питань відносно прикордонних конфліктів, що мали місце в минулому. Гетьман пообіцяв карати на смерть порушників спокою на російсько-українському кордоні.

Під час перебування на Україні російське посольство збирало різні відомості, які свідчили про активну підготовку до війни як на Україні, так і в Речі Посполитій¹.

У Москві одержували чимало звісток про бажання різних верств населення України приєднатися до Росії. З'ясуванням питання, «прямо ль хотят быть царского величества под высокою рукою», зайнявся Унковський. Посол прийшов до висновку, що на Україні «всех чинов люди» твердо стоять за приєднання до Росії, про це бога молять і в усьому покладаються на гетьмана, «как ево воля на такое дело будет, а они от него отставать не будут»².

Важливим було записане до статейного списку повідомлення про те, що гетьман посилав посольство на Дон з проханням, щоб донські козаки прийшли на допомогу. Відзначалось, що донці «на помочь быти хотели». Звернув увагу посол і на ту обставину, що полковники Війська Запорозького хвалили царську «милость» до донських козаків — посилення їм грошей, сукна, хліба, припасів для гармат і човнів, в той час коли польський уряд нічого не платив козакам за службу, приносячи «розоренья и пролитие крови». Висловлювалась надія, що коли Україна буде приєднана до Росії, то таке саме ставлення буде і до Війська Запорозького³. Це є одним із свідчень того, як уявляла своє становище в складі Росії українська козацька старшина.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 158—160.

² Там же, стор. 160.

³ Там же.

Унковський повіз з України лист Хмельницького до царя, датований 22 квітня. Знову (котрий це вже раз!) гетьманський уряд просив про наступ російських військ на Литву, а також про приєднання України до Росії¹.

Разом з Унковським і Домашневим у Москву виїхало українське посольство на чолі з Федором Вешняком. Це перше офіційне українське посольство в Росію. Як відомо, посольство Мужилівського—Паїсія не мало письмових повноважень від гетьмана на ведення переговорів.

Склад посольства, очолюваного Федором Вешняком, свідчить про значення, яке йому надавалось. Сам Федір Якубович Вешняк був чигиринським полковником і одним з старих керівників визвольної війни. Він належав до числа однодумців, «ближних людей» гетьмана, виконував і до того ряд важливих дипломатичних доручень, наприклад, очолював перше козацьке посольство у Варшаву у 1648 р. Іхав Вешняк «с товарищи». До складу посольства входили: Іван Скоробогатько, Жадан Якименко (Якимович), Степан Мостопенко² — всі з Чигирини; як видно, вони належали до заможних і визначних козаків, бо в реєстрі 1649 р. вони записані в числі перших³.

У листі гетьмана до царя від 3 травня говорилось про те, що останній має можливість не тільки від свого, але і «с нашого посланца» про все довідатися, бо Федір Вешняк усно про все доповість. (Хмельницький просив російський уряд приєднати Україну і почати наступ на Литву. У єдності православних, писав гетьман, надія на те, що всякого ворога буде розбито наголову⁴.) Прохання українського уряду мало тоді особливо велике значення, адже це був час, коли воєнні дії ставали на порядок денний.

За короткий час, який минув після обміну посольствами Мужилівського і Унковського, в планах російського уряду щодо України не відбулося ніяких істотних змін. І хоч Федора Вешняка зустрічали і приймали дуже урочисто, в Москві він пробув недовго — з 5

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 170—171.

² Там же, стор. 194.

³ Реєстра., стор. 1.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 177.

по 13 червня¹. У царській грамоті, що її повіз на Україну козацький посол, не було нічого нового. Знову посилення на непорушність «вечного докончєня», знову заява, що Україну можна приєднати лише при умові, коли король дасть змогу козакам самим вирішувати цю справу². Безумовно, така відповідь не могла нікого задовольнити на Україні.

Хоч переговори Федора Вєшняка в Москві і не дали бажаних результатів, об'єктивно вони відіграли позитивну роль, набули вже тоді міжнародного значення. Шведський резидент у Москві Карл Поммеренінг 15 червня доносив своєму уряду, що українські послы запропонували Росії свою допомогу в поверненні раніше захоплених Польщею російських міст, але одночасно просили взяти участь у війні³. Звістки, хоч і не достовірні, про переговори Вєшняка в Москві дійшли і до польських правлячих кіл.

У той час відносини між Росією і Польщею були нормальними. Відбувався обмін грамотами. 3 травня до Москви з Польщі прибув гонець Млацький з грамотою, в якій король просив російський уряд суворо дотримуватись договору⁴. У протоколі першого засідання польських сенаторів, які зібралися на конвокаційний сейм 1 червня, зазначалось, що король послав свого гінця до Москви, а слідом за ним висилає велике посольство⁵. Але в протоколі від 4 червня записано, що сенатори читали різні перехоплені листи Хмельницького і відзначили існування союзу козаків з Кримом, Ракоці, «якесь секретне порозуміння в Москвою... А взагалі, ні в одному з листів нічого втішного»⁶.

У листах і документах, що виходили від Адама Киселя, відчувалась ще більша тривога. Наприкінці травня посланець, який їздив на Україну і привіз листа від Хмельницького, свідчив про «таємну лігу» козаків з Росією. До козаків приїжджав посланець від царя, а після того гетьманський представник поїхав у Москву. Пере-

¹ Воссоєдинєнє України с Росією, т. II, стор. 205—207.

² Там же, стор. 208—209.

³ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 450.

⁴ Н. Бантыш-Каменский, Обзор..., стор. 126.

⁵ Памятники КК, т. I, стор. 346.

⁶ Там же, стор. 350.

давалась чутка, начебто російські війська стануть на кордоні Литви, а тому козацьке командування зосередить весь свій удар проти польської армії¹. 12 червня Кисіль писав Юрію Оссолінському, що Хмельницький чекає рішення Москви². А в кінці червня в одному з своїх листів Адам Кисіль писав про те, що Хмельницький має якусь «резолюцію» з Москви і від Ракоці³. Проте, повторюємо, це все були тільки чутки, хоч вони ґрунтувались на фактах переговорів між Росією та Україною, між гетьманом і Ракоці. У поширенні таких чуток, очевидно, був заінтересований сам гетьманський уряд.

Воєнні дії на польсько-українському фронті почалися сутичками між окремими польськими і козацькими загонами, що стояли біля демаркаційної лінії. Королівські комісари Адам Кисіль і Федір Обухович, які відправлялись на Україну, але не добрались до місця призначення, з містечка Тайкури (на Волині) писали 25 травня канцлеру про те, що «вже немає ніякої надії на трактати, залишається лише всією силою появитися перед ворогом». Автори листа вважали, що запізнила відправка королівського посольства у Москву теж «буде мати негативні наслідки»⁴.

До російського уряду доходили звістки про події, що назрівали на польсько-українському фронті, про те, що війська кримського хана йшли на допомогу козакам проти польської армії⁵.

Додержання політики нейтралітету, нормалізація відносин з Україною, а також та обставина, що вся увага сусідніх держав була зосереджена на подіях на польсько-українському фронті,—все впливало на становище в Росії. Про це свідчить донесення К. Поммерінга від 1 червня, який писав, що в Москві дуже тихо, «не чути також ні про яку вербовку або готування до війни, про що раніше говорилося і що звичайно в цю пору року робиться»⁶.

¹ Памятники КК, т. I, стор. 343.

² Головний архів давніх актів у Варшаві, Радзівілівський архів, відділ II, кн. 14, арк. 247.

³ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 277.

⁴ Памятники КК, т. I, стор. 342.

⁵ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 290—296; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 195, 200, 211, 214, 215.

⁶ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 452.

Хоч воеводи у прикордонних містах і одержували стереотипні вказівки «жить с великим береженьем»¹, проте не відчувалося ніякої нервозності. Щодо цього показова реакція на відписку путивльського воеводи Никифора Плещеева у червні. В зв'язку з подіями на Україні воевода висловив ряд «опасений», передчуття «смутного времени» і т. п. Ця тривожна заява в Москві залишилась без уваги². Закінчилося тим, що в липні Плещеев був «відпущений» з воеводства ще до закінчення строку і замінений Семеном Васильовичем Прозоровським, Іваном Ляпуновим і дяком Михайлом Грязевим³. На випадок воєнних невдач на Україні і масового переходу в зв'язку з цим українського населення в межі Росії російський уряд розробив у липні широку як на той час програму прийому втікачів⁴. Але події на Україні в другій половині року розгорнулися так, що ці готування виявились марними.

Документи свідчать про те, що в той час російський уряд проявляв величезний інтерес до подій на Україні і особливо до становища на польсько-українському фронті⁵.

Численні факти підтверджують, що відносини між Росією та Україною тоді нормалізувались. Можна сказати, що за рік з часу одержання листа Богдана Хмельницького ці відносини пройшли через різні етапи і форми, в їх розвитку було досягнуто значних успіхів. І хоч основні завдання, які перед собою поставив український уряд, не були здійснені, існуючі відносини в перший період війни відіграли позитивну роль для обох сторін. Це мало значний вплив і на міжнародні події.

Сказане зовсім не означає, що російські пануючі класи схвалювали хід визвольної війни. Вони не могли примиритись з тим, що союзником України був Крим, що у визвольній війні брали активну участь народні

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, Дополнения, стор. 301.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 210—211.

³ Русская историческая библиотека, т. X, стор. 411. Слід нагадати, що на початку 1649 р. були призначені нові воеводи: в Севськ—Наум Юр'евич Кирилов, а в Хотмижськ—Кирило Юр'евич Арсеньев (там же, стор. 410—411). У цьому до певної міри теж проявились зміни політики російського уряду щодо України.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 224.

⁵ Там же, стор. 248—249, 251—252.

маси, які одночасно боролись і проти феодального гніту. Російські експлуаторські класи боялись, що антифеодальний рух трудящих України може знайти відгук і в Росії. В зв'язку з цим слід нагадати деякі факти. У наказі новому путивльському воеводі давалась вказівка суворо слідкувати за пересуванням населення в прикордонній зоні. Куди б і звідки хто не їхав, всі мали реєструватися в «съезжей избе». Воеводи мали слідкувати за тим, щоб ніхто не перебирався на Україну, а хто таке вчинить, вважатиметься зрадником. Населенню Путивльського повіту навіть заборонялось кумитися і женитися на Україні, жінок і дівчат туди заміж видавати. Тих, хто порушував встановлені порядки, чекала сувора кара¹.

Зрадником вважався Сильвестр Якличев, який перейшов на Україну в «казаки»². Російська адміністрація слідкувала за розповідями українців, які прибували в російські міста. За будь-які «неудобные и бранные слова» проти представників російського уряду українців арештовували і карали³.

Зміни у відносинах між Україною та Росією викликали, очевидно, деякий поворот у політиці російського уряду щодо Польщі. Це особливо яскраво проявилось під час приїзду у Москву великого польського посольства на чолі з Добиславом Цеклінським. 25 червня послів дуже урочисто зустрічали. 27 і 30 цього ж місяця їх в урочистій обстановці приймав цар у Грановитій і Золотій палатах. 2 вересня польське посольство було у бояр «в ответе». Переговори вели бояри Ол. Трубецькой і Гр. Пушкін, думний дяк М. Волошенінов і дяк Г. Леонтьев⁴. 6 вересня послі були у царя на урочистій прощальній аудієнції. Незважаючи на це, посольство поїхало з Москви ні з чим, хоч і мало дуже відповідальне завдання — підтвердити Поляновський договір. Під час переговорів російські представники заявили, що мова йде про підтвердження договору, однаково обов'язкового для обох сторін. Проте його не виконувало багато польських урядовців, які допускали неточності у написанні

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 168, арк. 165—168.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 204.

³ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 49.

⁴ Русская историческая библиотека, т. X, стор. 471—475.

царського титулу. Хоч була домовленість, що тих, хто принижував царський титул, каратимуть, але цього не зроблено. Навіть у королівській грамоті, привезеній послами, було допущено помилки в царському титулі. До порушників царського титулу був віднесений також Ієремія Вишневецький, заклятий ворог козацтва.

Заперечення російських дипломатів викликало включення до привезеної послами королівської грамоти питання про кримські справи. Російські представники заявили, що з Адамом Киселем тільки велися переговори; але ніяких постанов не було прийнято. Саме тому є неслухним включення такого пункту до підтверджуючої грамоти, оскільки справа остаточно не вирішена¹.

Відомо, що раніш до цього питання російський уряд ставився зовсім по-іншому. Це свідчить про те, що визвольна війна українського народу впливала не тільки на відносини між Росією і Польщею, а і в значній мірі на ставлення до Криму, який був тоді союзником України.

Російський уряд відмовився підтвердити грамоту, бо в листах з польського боку мали місце різні «неправди» і порушення договору. Багато статей королівської грамоти йшло в розріз з «вечным докончаньем»². Після цього до Варшави мало виїхати велике посольство з завданням говорити про «неправди» і порушення договору.

Хоч російський уряд такою постановкою питання переслідував свої власні інтереси, але об'єктивно цей натиск на польський уряд мав важливе значення для визвольної боротьби українського народу. Ця боротьба ослаблювала міць польсько-шляхетської держави, давала можливість російському урядові більш активно виступати в деяких міжнародних питаннях, рішуче переглянути свою зовнішню політику. При цьому російський уряд не міг не враховувати і змін, що сталися на Україні в ході воєнних дій влітку 1649 р.

Можна вважати, що з літа 1649 р. почався новий етап в українсько-російських політично-дипломатичних зносинах, в їх дальшому розвитку. Укладення Зборівської угоди, новий статус України в складі Речі Посполитої і, головним чином, зміни, які відбувалися на Україні в роки війни, справили великий вплив на українсько-російські відносини.

¹ І. Michałowski, стор. 485—490.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 261.

Розділ третій.

**ПОЛІТИЧНІ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ НА УКРАЇНІ
В РОКИ ВІЙНИ. ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН**

Переговори між гетьманським урядом і польськими послами, що відбувались на початку 1649 р. в Переяславі, закінчились перемир'ям до весни. Можна було сподіватись, що весною збереться нова козацько-польська комісія, яка встановить мир. Але вже весною почалися сутички на демаркаційній лінії, про що писав королю Богдан Хмельницький 6 травня¹. Обидві сторони почали готуватись до вирішальних воєнних дій.

На Україні мобілізація сил проходила успішно. У літопису Самовидця читаємо: «Так усе, що живо, піднялося в козацтво, що заледве з трудом знайшов, в яком селі такого человека, жеби не имел албо сам, албо его син до войска іти; а ежели сам не здужал, то слугу паробка посилал. А інії, кілько їх било, всі ішли з двора, тільки одного зоставали, же трудно било о наймиті»². Навіть у містах урядовці кидали свої посади і йшли до війська.

Путивльський воевода писав у липні 1649 р. в Москву, що українці, які перебували в Путивлі і повіті, виїхали всі на Україну і «пошли в сход» до гетьмана³.

Відмобілізоване українське військо почало наступ у двох напрямках: одна армія (основна) під командуванням самого гетьмана йшла на Львів, а друга під командуванням київського полковника Михайла Кричевського просувалась на північ з метою запобігти фланговому

¹ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/129, арк 240.

² Летопись Самовидца, стор. 20.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 228.

удару з боку литовсько-польської армії. На підмогу українському війську прибув кримський хан з великою ордою.

Польська армія відмобілізувалась дуже повільно. Наприкінці травня канцлер Юрій Оссолінський писав до бельзького каштеляна А. Фірлея про те, що польські війська нечисленні і що нема коштів для набору солдатів¹. Не було єдиної думки відносно скликання шляхетського посполитого рушення, вищі урядовці обвинувачували один одного в бездіяльності, хоч всі сходилися на тому, що втихомирити противника можна лише з допомогою зброї².

Вирішальні бої розгорнулися влітку на території Галичини. Українська армія змусила значні польські сили під командуванням Вишневецького перейти до оборони. Фактично Вишневецький був оточений в Збаражі, він навіть не мав змоги зв'язатися з головним польським командуванням. Скоро в Збаражі почався голод, козаки безперервними штурмами вимотували сили ворога і прирекли цю велику групу військ на загибель.

З-під Збаража основні козацько-татарські сили під командуванням гетьмана пішли назустріч очолюваній самим Яном Казіміром польській армії, яка дуже повільно рухалась на схід. Вирішальна битва відбулась під Зборовом. Уже перший день боїв — 15 серпня (за нов. ст.) показав велику перевагу козацько-татарської армії. Польській армії загрозувало цілковите знищення. Королівський секретар Войцех Мясковський через тижень після бою писав: «Кілька сот років не була Польща ні жоден король, в такій небезпеці, як це було 15 серпня»³. Польські діячі і пізніше вважали, що лише боже провидіння врятувало тоді Польщу від цілковитої поразки⁴. Насправді ж польську армію врятувало тоді лише те, що державні діячі Польщі зуміли використати складні відносини в українсько-татарській армії.

Польське командування одержало відомості про те, що хан має намір відступити, бо начебто обіцянка Хмельницького розгромити польську армію протягом кількох

¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольства, № 35.

² Там же, Радзівіллівський архів, від. II, кн. 14, арк. 338.

³ J. Michałowski, стор. 439.

⁴ Там же, стор. 521.

днів не виконана. В лавах козаків теж не було спокійно. «Чернь» вимагала повернення додому, оскільки лютував голод, від якого багато людей гинуло¹. В польських дже-релах збереглися відомості і про настрої серед частини ко-зацької старшини. Так, наприклад, переяславський пол-ковник Петро Головацький начебто заявляв у липні селянам, які перебували у війську, що вже «досить їм во-ювати з панами, пора і гречку сіяти»². Навіть така бли-зька до гетьмана особа, як військовий писар Іван Вигов-ський, у липні 1649 р. під Збаражем заявив королівсько-му представникові С. Ясенському, що тільки із боязні за долю своєї родини він змушений виступати разом з усі-ма «зрадниками» Речі Посполитої³.

Можна до цих даних поставитись критично, але во-ни є певним відгуком того, що тоді відбувалось в укра-їнському суспільстві. Серед частини старшини такі дум-ки відносно участі селянства у війні існували. Між ма-сою селян, рядового козацтва і міських низів, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою, що брала участь у визвольній війні, з другого, існували класові су-перечності, які на першому етапі війни не виступали так яскраво через спільне прагнення позбутись іноземного гніту. З історії відомо, що інтереси різних класів на пев-них етапах можуть збігатись, хоч кожний з них до явищ і подій підходить з своєю міркою і розумінням. Можна сказати, що на Україні в ході війни проти іноземних за-гарбників склався союз між соціальними групами і кла-сами найбільш лівих і найбільш поміркованих поглядів і прагнень. Розходження між ними час від часу прояв-лялись у різних питаннях.

Та не ці суперечності на даному етапі намагались ви-користати польські політики. Правлячі кола Польщі ще пам'ятали заяву Богдана Хмельницького польським пос-лам у лютому того ж року про те, що від «черні» — се-лян він не відступить, «бо то права рука наша»⁴. Поль-сько-шляхетський табір, потрапивши у скрутне стано-вище, постарався використати нестійкість козацького со-юзника — кримського хана.

Ще у 1648 р. польські дипломати робили все можли-

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 314—315.

² A. Grabowski, *Ojczyście wspominki*, Kraków, т. II, стор. 58.

³ J. Michałowski, стор. 453.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 108.

ве, щоб зірвати воєнний союз між Україною і Кримом. Фактично вже восени 1648 р. хан почав у Бахчисарай сепаратні переговори з польськими посланцями. Однією з умов миру хан висував вимогу, щоб польський уряд виплатив упоминки. Коли це буде зроблено, то, заявляв візир, татари «на перший заклик охоче на козаків свою шаблю піднімуть»¹. Аналогічну думку висловив хан Іслам-Гірей у листі до Яна Казіміра, якого він вітав у зв'язку з обранням на королівство². Проте зимою і весною польський уряд не встиг домовитися з ханом. Переговори були продовжені, коли татарська 60-тисячна орда прибула на Україну. На цей раз, зважаючи на скрутне становище, польські діячі були більш поступливі³. До того ж татарські мурзи прямо заявляли під час походу, що «кто их на кого затынет из грошей или из дувану, и они де туды и готовы»⁴.

Під час вирішальних боїв 15 і 16 серпня королівські посланці почали переговори з ханом. Польські представники докоряли ханському візиру і мурзам за те, що орда зв'язалась з бунтівниками, а хан став одним з наймитів холопа Речі Посполитої. На це Сафер-Казим-ага відповів, що польські правителі самі винні в тому, бо не почали переговори раніше, ніж Хмельницький. «Ми скоріше бажали бути з вами, ніж з вашими хлопами. Однак життям ми ризикуємо заради тих, які нам більше платять»⁵.

Про ці сепаратні переговори стало відомо козацькому командуванню. На докір гетьмана, що хан порушує існуючу умову, згідно з якою жодний з союзників не домовлятиметься з королем, хан заявив, що Хмельницький втратив міру, бо хоче свого пана зруйнувати дощенту. Якщо гетьман не домовиться з королем, то хан виступить проти козаків разом з поляками⁶.

Для української сторони створилось складне становище. Можна було потрапити між два вогні. Довелось і гетьману вступити у переговори. Правда, при цьому він зайняв відмінну, ніж хан, позицію. Слід тут нагадати,

¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотека ординації Замойських, № XI-в-16, арк. 80—81.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 245.

³ J. Michałowski, стор. 462—463.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 394.

⁵ Державний воєводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека у Кракові, рук. № 5, арк. 861—863.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 395.

що король звернувся з окремим листом і до Богдана Хмельницького, в якому, крім докорів за повстання, були пропозиція почати переговори і обіцянка задовольнити всі вимоги Війська Запорозького¹.

Як бачимо, кримський хан не хотів допустити розгрому Речі Посполитої. Але не хотів він і її посилення. Хан домагався встановлення тут своєї «рівноваги» сил. При цій ситуації кожна з сторін змушена була б звертатись до хана, щоб збільшити свої сили.

Такою політикою можна пояснити те, що першим пунктом у своєму листі до короля хан поставив питання про задоволення вимог козаків. Крім того, він знову зажадав виплати упоминків, а також набору ясиру на Україні².

У своєму листі до короля Хмельницький писав, що він не хоче дальшого пролиття християнської крові, що повстання було відповіддю на утиски магнатів. Він заявляв про свою вірність королю, про те, що давно здався б на його милість, але знає, що «панове державці на Україні мало вважають на вашу королівську величність, мало рахуються з нею, бо кожен себе вважає королем». Гетьман знов, уже не в перший раз, висловлював своє побажання, щоб Ян Казімір був «сильнішим господарем в короні польській, ніж були блаженної пам'яті отець і брат вашої королівської милості. Важко чому-небудь повірити, коли король є невірником Речі Посполитої»³.

16 серпня (за нов. ст.) відбулись переговори між ханськими і королівськими представниками. Наступного дня переговори з поляками вели посланці від гетьмана, які привезли свої умови перемир'я. Переговори з козацькими представниками тривали і 18 серпня⁴. У цей день була підписана угода між Кримом і Польщею про мир і боротьбу проти спільних ворогів. Польський уряд зобов'язався виплатити татарам 200 000 талерів упоминків, причому було негайно видано 30 000 талерів.

У цей же день був підписаний трактат між Польщею та Україною. У зв'язку з тим, що козаки залишились в

¹ С. Томашівський, Один момент під Зборовом 1649 р., ЗНТШ, т. 117, стор. 118—119, 123—124.

² J. Michałowski, стор. 438.

³ Там же, стор. 432.

⁴ Головний архів давніх актів у Варшаві, Радзівілівський архів, вид. II, тека 9, № 1233.

складі Речі Посполитої, договір мав форму статей, представлених гетьманом, але пожалуваних королем. Незважаючи на таку форму, цей документ сучасники обох сторін назвали «пактом», «трактатом», тобто угодою.

Відповідно до цієї угоди: 1) Запорозьке Військо залишалося при всіх давніх вільностях, у зв'язку з чим мала бути видана спеціальна королівська грамота-привілей; 2) реєстр Запорозького Війська встановлювався у 40 тис. чоловік, його мала складати гетьманська адміністрація у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах; 3) місто Чигирин «при булаві» Війська Запорозького надавалось гетьману Богдану Хмельницькому; 4) оголошувалась загальна амністія всім учасникам повстання; 5) шляхта, як православна, так і католицька, що брала участь у повстанні, відновлювалась в усіх правах; 6) у місцевості, що відводилась для реєстрового козацтва, не могли перебувати коронні війська; 7) євреям—державцям і орендарям заборонялось жити на козацькій території; 8) на найближчому сеймі мало бути розглянуто питання про унію, про повернення маєтностей православної церкві та відновлення всіх її прав; 9) посади в Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах мали надаватись православної шляхті; 10) у Києві та інших містах єзуїтам заборонялось перебувати; 11) козакам заборонялось продавати у шинках горілку, але для оптового продажу і для своїх потреб дозволялося її виробляти¹.

У четвер 19 (9) серпня Хмельницький, не злязачи з коня, присягнув перед королем на вірність трактатові. Така форма присяги є одним із свідчень того, що гетьман не зовсім був задоволений угодою. Сучасник, який вів щоденник переговорів, зазначав: «Було з ним клопоту до того, як досягнуто угоди—неможливо все описати»².

20 (10) серпня гетьман разом з сином Тимофієм був на прийомі у короля. Того ж дня він разом з ханом підняв війська і вирушив на схід³.

Складовою частиною угоди слід вважати видану наприкінці серпня королівську грамоту — привілей, яким підтверджувались права козацтва. В ньому говорилося про те, що козаки не підлягають юрисдикції старост, намісників, панів, а перебувають під зверхністю гетьмана;

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 185—187.

² J. Michałowski, стор. 438.

³ Там же, стор. 439.

підтверджувалась кількість Війська Запорозького в 40 тис. чоловік, причому зазначалось, що ті, хто не буде вписаний до реєстру, мають підкорятись королівським старостам і своїм панам¹.

На цю угоду не раз пізніше посилались дослідники, її по-різному оцінювала історіографія. На деяких таких оцінках Зборовської угоди треба спинитись.

М. Грушевський вважав, що «Зборовський фінал був тяжким ударом і для одної і для другої сторони. Обидві відчули його, як тяжке розчарування по всіх зусиллях — і тяжку зневагу, і обидві всіма силами старалися не показати цього перед широким світом: удавали вдовolenня з таких світлих результатів побіди, котру признавали собі і хвалилися»². З таким твердженням аж ніяк не можна погодитися. Адже відомо, що зміст всякої угоди не залежить від бажань і прагнень окремих осіб, груп, а є результатом існуючих суспільних відносин у країні. А коли йдеться про угоди під час національно-визвольної боротьби, то вони в значній мірі залежать ще від міжнародних відносин на даному етапі. Викладені в угоді пункти є наслідком можливостей обох ворогуючих у той час сторін, можливостей пануючих класів як України, так і Польщі. Угоду ніколи не можна плутати з тими наслідками, до яких вона призводить, бо то вже події, які розвиваються за інших умов.

Спрощенням і вульгаризацією є твердження, нібито Зборовська угода була зрадою з боку козацької старшини щодо війська, яке складалося з широких селянських мас, нібито старшина втратила всякий інтерес до війни³. Як відомо, справа була далеко складніша, події не залежали лише від бажання старшини. Не можна також забувати і того, що Україна, ведучи справедливу війну, знала не тільки періоди перемог, а й моменти поразок. Укладення угоди в такий момент не означало зради інтересів народу, не було змовою двох загарбників або розбійників. Українська сторона не виступала у цій війні в такій ролі. До того ж і старшина загалом не являла собою в той час реакційної сили в своїх політичних прагненнях, про що буде сказано далі.

¹ J. Michałowski, стор. 443—444.

² М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. III, стор. 219.

³ Історія України, том перший, Передкапіталістична доба, Вид-во «Пролетар», 1932, стор. 125.

Не можна зводити підписання угоди лише до політики, проводжуваної гетьманом, який, «відповідно до своєї класової суті, не ставив питання про цілковите скасування і знищення феодальної експлуатації селян»¹. Дійсно, гетьман «не ставив» цього питання, але, як відомо, за тих умов нічого не змінилося б, коли б він і висунув таку вимогу. Для цього не було відповідних умов. Факти свідчать про те, що Хмельницький і певна група старшини по-своєму розуміли феодальну залежність селян; їх погляди відрізнялись від тих, що були пануючими на Україні під час польсько-шляхетського панування.

У літературі в останні роки є спроби по-новому оцінити Зборовську угоду. Відзначаючи, що угода не задовольнила вимог широких народних мас, особливо селянства, А. І. Козаченко має підстави твердити: «Безумовно, і те, що давала Зборовська угода, було завойовано героїчною боротьбою народу»². Таку думку, але з більш широкою аргументацією, висловлює в своїй праці і О. К. Касименко³.

Визвольна боротьба українського народу, як і кожне суспільне явище, відбувалась не тільки прямолінійно, але і зигзагоподібно. В таких випадках можливі угоди і компроміси між ворогуючими сторонами. Зборовська угода є свідченням того, що польські правлячі класи були вже не в силі задушити національно-визвольну боротьбу українського народу. Одночасно вона свідчить про те, що визвольний рух не мав ще сил остаточно зламати ворога.

Керівники визвольної боротьби на Україні розуміли, що, підписуючи угоду, вони відступили в ряді питань від своїх попередніх планів, заяв і вимог. Сам гетьман заявляв російським посланцям після Зборова: «И не тово де мне хотелось и не так было тому и быть». Сказавши це, Хмельницький заплакав, а посланці, які їхали з ним аж до Павлочі, зробили висновок: «А знать, что ему не добре и люб мир, что помирился с ляхами»⁴. Хоч як було гірко і важко, а довелось піти на такий мир, щоб уникнути більшого зла. Продовження війни в умовах,

¹ Історія України, т. I, під ред. проф. М. Н. Петровського, Вид-во АН УРСР, 1943, стор. 283.

² А. І. Козаченко, назв. праця, стор. 158.

³ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 304—305.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 251.

коли кримський хан погрожував об'єднатися з поляками, коли цар, незважаючи на неодноразові прохання, «не дає на ворогов допомоги», було б за тих конкретних умов рівнозначно ізоляції України на міжнародній арені. А це привело б до тяжких наслідків, негативно вплинуло б на Дальший хід визвольної війни.

Діяльність гетьмана та його найближчих соратників та однодумців, які не пішли на політичну авантюру, а зуміли за дуже короткий час зорієнтуватися і в ході переговорів відстояти ряд принципово важливих питань, треба оцінити позитивно. Незаперечним є те, що ні гетьман, ні інші керівники боротьби, підписуючи угоду, не втратили перспективу боротьби — визволити Україну з-під польсько-шляхетського гніту, не припинили зв'язків з Росією. Коли, повертаючись з-під Зборова, хан закликав гетьмана разом напасти на Росію, Хмельницький категорично висловився проти цього і «уговорил» хана «Московского государства не воевать»¹.

Не менш важливим є те, що на Україні зуміли використати угоду для підготовки до дальшої боротьби. Зборовська угода не зв'язала рук гетьманові в його зносинах з іншими країнами і насамперед з Росією.

І все-таки ніяк не можна забувати про класовий характер угоди. В ній немає ні слова на захист селян і трудящих мас міст від феодального гніту, коли не рахувати 40-тисячного реєстру, який, безумовно, мав поповнюватися не тільки за рахунок козаків, але і з числа цих груп населення. Та інакше і не могло бути в той час. Адже угоду в Зборові складала і підписували, з одного боку, представники козацької старшини та української дрібної шляхти, а з другого — польський шляхетський уряд.

Треба враховувати і те, що між сторонами, які підписували угоду, була не лише національна різниця, а існували й інші відмінності. Не можна розглядати в одній площині королівський уряд та польських магнатів, які вели загарбницьку війну, і козацьку старшину та дрібну шляхту, яка брала активну участь у визвольній, справедливій війні українського народу. В силу соціально-економічних умов козацька старшина та дрібна шляхта в той час, навіть не виходячи з рамок феодального суспільства, стояли за застосування інших форм експлу-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 251.

атації, менш важких, ніж ті, що ними користувались магнати і велика шляхта. Але про це ми скажемо далі.

Слід хоча б коротко спинитись на тому, як був зустрінутий Зборовський договір в різних колах суспільства. Оскільки це питання в літературі вже висвітлювалось, ми звернемо увагу лише на деякі його аспекти.

Кожна угода, договір передбачають, що обидві сторони відмовляються від деяких своїх вимог, ідуть на взаємні поступки. Але при цьому завжди бувало так, що об'єктивно хтось вигравав більше, а хтось менше. Так трапилось і в результаті укладення Зборовської угоди. Тому її по-різному зустріли на Україні і в Польщі.

У нас немає даних про ставлення до угоди трудящих Польщі, але можна сказати, що ця угода принесла їм значне полегшення від тягаря війни.

Зате збереглося багато відомостей про ставлення до угоди польських експлуаторських класів і в першу чергу шляхетства. Польський уряд у різних документах не раз намагався виставити цей договір як досягнення. Підкреслювалось, що не лише вдалось врятувати армію, честь держави, але й повернути кілька воєводств, зайнятих козаками, розірвати дуже небезпечний союз Криму з Військом Запорозьким¹. Незважаючи на це, шляхетські кола залишались незадоволеними, бо угода в значній мірі обмежувала їх права на Україні. Якийсь невідомий польський діяч вже 13 вересня 1649 р. у своєму листі до вислицького каштеляна писав, що угода не тільки ганебна, але може мати згубні наслідки для Польщі. Автора листа найбільше турбувало те, що число козаків дуже велике. Навіть не для війни, тільки для «ускромлення» козаків доведеться тримати велику армію, а потрібні для цього кошти нема де дістати. Одне заспокоювало автора листа: «не завжди козаки будуть мати такого Хмельницького, а ми згодом теж зможемо мати доброго вожда»².

У жовтні відбувались сеймики шляхти перед вальним сеймом. В інструкції послам теж говорилось про постійну загрозу Речі Посполитій від 40-тисячного козацького війська, цього «зажерливого на стан шляхетський хлопства», як зазначалось в рішенні сеймика Брацлавського

¹ J. Michałowski, стор. 502.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 325—327.

воеводства, де, відповідно до угоди, мали проживати реєстровці. Сама наявність реєстрових козаків вважалась поганим прикладом для інших воеводств¹.

Шляхетські сеймики Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств відбувались на території інших воеводств, зайнятій польськими військами. Коли ж шляхта спробувала повернутися у згадані воеводства, то цього не допустило повстале населення. Королівський уряд у листах до гетьмана просив вжити всіх заходів для розгону «куп самовільників», повсталих селян і козаків, щоб шляхта могла повернутися додому, щоб в її маєностях не жили реєстровці².

Складнішою була обстановка на Україні. Ось що писав парколаб (староста) міста Сороки (Молдавія) у вересні 1649 р. подільському судді про становище на Україні: «Той факт, що козацькі полки не залишають Бара і Сатанова, свідчить про їх боязнь якоїсь каверзи з боку панів-поляків, які залишили ці міста. За моїми спостереженнями і з того, що я чув від багатьох серйозних людей і козаків пана гетьмана Війська Запорозького, які прибувають у ці краї, козацька старшина рада б миру, відповідно до Зборовських умов. Але цього не хоче та наволоч, яка рада ніколи не мати над собою панів і жити так, як сама того бажає. Заспокоїти їх буде легше після того, як трохи голови прохолонуть»³.

Про настрої старшини в цей час відомо з донесень Адама Киселя, який відповідно до Зборовської угоди став воеводою київським і восени прибув до Києва. Старшина була проти повернення на Україну шляхти або її представників до затвердження угоди на сеймі, про що Виговський писав від імені гетьмана А. Киселю в кінці вересня⁴. Це не єдине свідчення того, що гетьман дуже неохоче допускав представників панства на козацьку територію. Він посилався на селянські бунти, зволікаючи справу до закінчення складання реєстру⁵.

Відомо, що деяка частина козацької старшини навіть ще гірше поставилась до Зборовської угоди і перспективи прибуття на Україну панів. Брацлавський полковник Данило Нечай очолив повстанців, загони яких

¹ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 338.

² Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольств, № 35.

³ Там же, Радзівілівський архів, від. II, тека 9, № 1234.

⁴ J. Michałowski, стор. 498.

⁵ Там же, стор. 508.

вийшли далеко за козацьку територію. Україна пала-ла ненавистю до шляхти, яка збиралась повернутися сюди і відновити старі порядки. Слуга Адама Киселя Сосницький, якому вдалося у вересні побувати на Україні, писав своєму панові, що «чернь» ще більш завзята, ніж в минулому році, і не рахується з жодними вказівками. Слуга навіть уявити собі не міг, як добратись на Задніпров'я, де до війни були маєтності Киселя. Сосницький радив, щоб Кисіль не їхав сюди, бо, на його думку, про Зборовську угоду в цих місцевостях невідомо¹. Проте зміст угоди був дуже добре відомий населенню, яке найбільше було стурбоване поверненням панів. 16 жовтня Адам Кисіль писав коронному канцлеру, що від Хмельницького немає ніякої відповіді на його листа, а тим часом «плебс в купах застається і своїх панів додому не пускає». Скаржився Кисіль на те, що гетьман не дає дозволу на повернення шляхти навіть при умові, що вона дотримува-тиметься Зборовських пактів².

Гетьман зволікав з відповіддю не тільки тому, що чекав затвердження Зборовської угоди на сеймі, але й в зв'язку з становищем, яке восени склалося на Україні. З літератури відомо, що на Запорожжі під керівництвом якогось Худолія спалахнуло повстання³ проти самого гетьмана. Хмельницький навіть посилав війська для придушення цього повстання. Як писав Виговський Адаму Киселю, на Україні в той час «огнем і жаром обдає і повстання розгорілося». Не без іронії автор листа запитував київського воеводу: «А ваша милість хотів би в той огонь попасти?»⁴.

¹ J. Michałowski, стор. 497—498.

² Там же, стор. 509.

³ До цього часу історики ще дуже мало висвітлили цей один з яскравих проявів класової боротьби на Україні. Нічого конкретного не можна сказати і про особу Худолія. Повстання відбувалося у березні 1650 р., тобто після складення реєстру, коли він вже знаходився у Варшаві. Можна вважати, що Худолій був реєстровим козаком. У реєстрі це прізвище зустрічалось в кількох полках: у Черкаському — Яцко Худолій (стор. 59), Уманському — Іван Худолій (стор. 131) та Мисько Худолій (стор. 142), Київському — Іван Худолій (стор. 208), Переяславському — Ярема Худолій (стор. 233), Миргородському — Федір Худолій (стор. 272), Полтавському — Іван Худолій (стор. 287). Можливо, один з них і був керівником повстання. Який? Сподіваємось, що історики внесуть в це питання ясність.

⁴ J. Michałowski, стор. 498.

На початку 1650 р., писав Адам Кисіль з Києва, «чернь» трохи затихла, коли було скарано тих, хто бунтував у прикордонній смузі і на Запорозжжі. Воевода повідомляв, що у нього кожного дня буває багато старшини, що, як йому здавалось, «вона хотіла зберегти спокій»¹. Ті, хто не попав у козаки, намагаються за всяку ціну не стати підданими панів, одні йдуть у джури до козаків, інші виходять за Дніпро, а дуже незначна частина «кланяється своїм панам». А селяни взагалі не хочуть платити ніяких податків. Перебуваючи у Києві, дуже близько від своїх володінь у Переяславському та інших полках, Кисіль не міг ними фактично володіти. Він висловив у листі не лише свою думку, але й точку зору інших панів про те, що оскільки вони є стороною, скривдженою угодою, «краще спробувати взятися за зброю, ніж мати підданих і не володіти ними»².

12 січня 1650 р. сейм підтвердив Зборовський договір³, про що 19 січня в своїй грамоті король Ян Казімір повідомив Богдана Хмельницького⁴. На початку березня у Києві «на уряде гродцком» військовий осаул Дем'ян Лісовець та брацлавський полковник Данило Нечай занесли королівську грамоту до міських книг⁵.

Це до певної міри задовольняло старшинські кола, але дуже мало шляхту, яка рвалася на Україну до своїх володінь. Адже на території трьох згаданих вище воеводств фактично залишалися порядки, встановлені в ході визвольної війни.

* *
*

Війна вносить певні зміни у суспільні відносини. У ході війни або зміцнюються існуючі порядки, або створюється відповідний ґрунт для ростків нового. Особливо це стосується громадянських і національно-визвольних війн. На змінах, що відбувалися на Україні в роки війни, нам доведеться коротко спинитися, бо без розгляду цього питання важко зрозуміти ряд проблем українсько-російських відносин.

¹ Памятники КК, т. II, стор. 569.

² Там же, стор. 570—571.

³ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 382—386.

⁴ Там же, стор. 386—388.

⁵ ЦДАДА, ф. Малороссийские дела, 1654, спр. 4, арк. 151.

Всяка національно-визвольна боротьба народу проти політичного та економічного панування іноземних загарбників, за вільний розвиток народу історично є прогресивним явищем. Коли така боротьба закінчується перемогою, коли в її результаті знищується зовсім або значно послаблюється іноземний гніт, в країні відбуваються певні зміни в політичних та економічних відносинах. Глибина і характер цих змін майже виключно залежать від ступеня активності широких народних мас, від того, наскільки послідовний той клас, який очолив боротьбу. Визвольна війна 1648—1654 рр. у цьому відношенні є, можна сказати, класичним прикладом.

У визвольній війні українського народу брали найактивнішу участь селянсько-козацькі маси, і саме це забезпечило ряд блискучих перемог над ворожими арміями, призвело до визволення значної частини українських територій від польсько-шляхетських загарбників, до знищення порядків, раніше заведених окупантами.

Воєнні дії тривали кілька років з перемінним успіхом, а це було однією з причин того, що визволена від ворога територія не була сталою. В перший рік війни повстанська армія розгромила ворожі війська на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями і очистила Запорожжя, Задніпрянщину, Київщину, Брацлавщину, Поділля (крім міста Кам'янця). Польського війська зовсім не було на цих землях, територія яких дорівнювала приблизно 300 000 кв. км¹. Повстання охопило Галичину та Волинь, і козацьке військо дійшло до Замостя, до кордонів Молдавії та Угорщини. Таким чином, майже вся тодішня українська етнографічна територія фактично була визволена від польсько-шляхетських загарбників. З відступом козацьких військ наприкінці 1648 р. частина української території — Волинь і Галичина — знову була зайнята польськими військами.

Про свої наміри Богдан Хмельницький заявив польським послам у Переяславі 23 лютого 1649 р.: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, а мовчіте,

¹ Жерела..., т. VI, стор. 6.

ляхи...»¹. Отже, йшлося про визволення українських земель, а не про загарбання чужих. У цьому також проявлялась прогресивна суть визвольної війни.

На землях, де перебували козацькі війська, встановлювались нові порядки. За перемир'ям, укладеним польськими послами з гетьманом 25 лютого 1649 р. у Переяславі, кордоном на заході була лінія по річках Прип'яті і Горині, а далі на Кам'янець-Подільський. Цей кордон не мали права переходити ні польські, ні козацькі війська². Нові порядки, як вже згадувалось, збереглись після Зборовської угоди тільки на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, а кордон проходив по річках Прип'яті, Случі і поблизу міста Бара на Поділлі³. Так фактично тривало до осені 1651 р., коли Білоцерківським договором зайнята козацтвом територія була обмежена лише Київським воеводством. Це було наслідком поразки козацьких військ. Але вже влітку 1652 р., після розгрому і вигнання польських військ, таке становище було ліквідовано. До кінця визвольної війни, з деякими змінами в ході воєнних дій, визволену територію становили три згадані воеводства і Запорозжя. Ця територія і була в 1654 р. приєднана до Росії.

Характер і наслідки національно-визвольних війн залежать від часу, коли вони відбуваються. Якщо такі війни мають місце в епоху феодалізму, їх метою є зберегти народність, її суверенність, ліквідувати іноземний гніт, що проявляється в політичній, економічній та культурній сферах життя, відстояти все те, що відповідає умовам розвитку суспільства даної країни, народу. Широка і активна участь трудящих мас у національно-визвольній боротьбі надає їй всенародного, більш послідовного характеру. Але це не призводить до ліквідації існуючого феодального ладу, а тільки до заміни одних порядків, форм іншими, більш прогресивними, ніж ті, що були при іноземних загарбниках.

Щоб знищити існуючий феодальний лад, підняти суспільство на вищий шабель розвитку, необхідні відповідні умови. Ми маємо на увазі капіталістичні відносини, які зароджуються і розвиваються в надрах феодалізму. Але

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 109.

² Там же, стор. 125.

³ Там же, стор. 281.

такі відносини до 1648 р. проявлялися на Україні не як суспільний уклад, а як окремі, спорадичні випадки, в дуже примітивних і ембріональних формах. Ось чому національно-визвольна війна 1648—1654 рр. на Україні не сприяла народженню нової формації, а феодальний лад залишався, змінивши лише деякі свої форми.

Основою господарського ладу феодалізму є класовий поділ суспільства¹. Незважаючи на вигнання польських магнатів і шляхти в ході визвольної війни, а також українських феодалів, які підтримували іноземних загарбників, на Україні залишилися антагоністичні класи-станни, тобто поділ на класи експлуататорські та експлуатовані залишився недоторканим.

Очолити національно-визвольну війну українського народу, Богдан Хмельницький та його однодумці і не мріяли про створення на Україні якогось іншого ладу, в якому не було б станів, привілеїв для одних і різних повинностей — для інших. Гетьман та його близьке оточення були людьми своєї епохи. Подібно до інших сучасників, вони уявляли собі феодальне суспільство як співіснування різних станів з різними правами. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чині раніше перебував, і які маєтності для себе мав,—щоб все було по-давньому»²,— заявив Хмельницький під час переговорів з представниками російського уряду у січні 1654 р. Завершивши переговори в Москві, українські послы у тому ж році заявили про те, що козаки матимуть «козацьку вільність», а селяни будуть відбувати «звичайну повинність, як і до цього»³.

Відома також заява гетьмана польським представникам у лютому 1649 р. про те, що «король королем будет, щоби карал і стинал шляхту і дуків і князів, щоби вольний був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоє ж йому учинити»⁴. Ця заява свідчить про обстоювання сильної централізованої влади, яка могла б забезпечити збереження прав усіх станів. Такі заяви відносно значення королівської влади гетьман та його оточення робили не раз.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 177.

² Акты ЮЗР, т. X, стор. 225.

³ Там же, стор. 450.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 108.

Шляхетський стан до війни мав найбільше привілеїв, він був економічно пануючим в країні, зосереджував у своїх руках політичну владу. В ході повстання сталися значні зміни в становищі шляхти на Україні. Хоч в королівських грамотах, деяких універсалах гетьмана, Зборівському, Білоцерківському та Переяславському договорах і говорилося про збереження її привілеїв, прав на володіння, все ж шляхта втрачає свій колишній вплив в українському суспільстві. Це сталося в силу багатьох причин.

Як відомо, польські магнати і шляхта, які володіли великими маєтностями, тобто більшою частиною землі і кріпаків, були вигнані з України або знищені повсталим народом. Одна частина української шляхти, як вже згадувалось, поділила долю польської, а друга частина, головним чином дрібна і служила шляхта, взяла участь у визвольній війні.

В ході визвольної війни на Україні були зруйновані тисячі панських фільварків, про що свідчать численні акти¹. Повстале селянство завдало сильного удару по феодално-кріпосницькій системі, в результаті чого вона була на Україні розхитана. «В роки визвольної війни «хлопи» відмовлялись виконувати «послушенство», і панам, коли вони залишались на місцях, доводилось з цим миритись. На селянах можна було помститись, але повернути вчорашній стан було не так просто»². Отже, із звуженням матеріальної бази шляхта втрачає на визволеній частині української території і свій політичний вплив.

Важливе питання про участь шляхти у визвольній боротьбі, на жаль, ще дуже мало вивчене, хоч воно має значення для характеристики рушійних сил визвольної війни і порядків, що складались на Україні в цей час. Ми вже згадували про позицію дрібної української шляхти щодо великого магнатського господарства і порядків, заведених загарбниками на Україні напередодні та під час війни.

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV; Жерела..., т. IV—V.

² Д. Л. Похилевич, Структурні зміни в помісті після визвольної війни українського і білоруського народів, «300 років возз'єднання України з Росією», Науковий збірник, Вид-во Львівського університету, 1954, стор. 75.

Про вплив якоїсь соціальної групи на політичні події можна говорити лише тоді, коли відома кількість учасників та їх конкретні дії. Відносно кількості шляхти, яка брала участь у визвольній війні, збереглися окремі згадки. Так, Григорій Кунаков, перебуваючи в Польщі і збираючи дані про події і на Україні, повідомляв у 1649 р., що в повстанській армії було 6000 шляхтичів¹. Очевидно, шляхти було багато в козацькому війську, і не тільки українсько-православної, але і польсько-католицької, бо в Зборовському договорі є спеціальний пункт про повернення їй всіх прав. Такий же пункт записаний і в Білоцерківській угоді 1651 р.²

Хоч до козацького реєстру була вписана тільки та шляхта, яка тісно зв'язала свою долю з козащиною, проте в ньому налічується значна кількість шляхтичів як серед старшини, так і серед рядових козаків. За підрахунками польського історика Антоні Юзефа Ролле в реєстрі було 2500 шляхтичів³, а за більш точними даними В. Липинського ця цифра становить 1500 чоловік⁴, тобто лише 3,7% усіх реєстрових козаків. Фактично у повстанні брала участь значно більша кількість шляхти, бо до реєстру не записані ті, хто вважав за краще користуватися шляхетськими, а не козацькими правами, які за договором були юридично набагато вужчі⁵.

Серед великої кількості шляхтичів — учасників визвольної війни не можна назвати жодного, який належав би хоча б до середньої шляхти. Все це — дрібномаєткова або служила шляхта.

Шляхта, вписана до реєстру, а також шляхтичі, що залишились поза реєстром, належали до привілейованого стану. Вони не мислили свого існування поза феодалним ладом. Взявши участь у війні, шляхта боролась за те, щоб далі займати привілейоване місце у фео-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 401.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 226.

³ Dr. Antoni J., Sylwetki historyczne. Serya VIII, Kraków, 1892, стор. 385.

⁴ Z dziejów Ukraińcy, Kijów, 1912, Drukowano w Krakowie, стор. 490.

⁵ М. Ф. Владимирський-Буданов мав усі підстави твердити, що на бік козацтва стала незначна меншість шляхетського населення; решта потягнулась на захід; вся чернігівська шляхта, наприклад, оселилась у Володимирському повіті (після того як Волинь залишилась за Польщею). Решта шляхти зосередилась поблизу Варшави («Киевская старина», 1888, июль, стор. 94—95).

дальному суспільстві. При пануючих у Речі Посполитій порядках, коли політичну владу узурпували магнати, а дрібна шляхта втрачала навіть свої земельні володіння, які різними шляхами потрапляли до рук магнатів, коли українці і православна віра всіляко принижувались, шляхта не мала перспективи здійснити свої прагнення. Її наміри збігалися з поглядами і діями козацької старшини. А ці погляди видно з заяви гетьмана вже згаданому польському посольству в 1649 р. про те, що «не постоїт мені нога жодного князя і шляхетки тут в Україні, а захочет хіба котрий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушним будет»¹. Такий ідеал суспільного ладу подобався не тільки дрібній українській шляхті, а й польській. Ось чому багато польських шляхтичів брало участь у повстанні на Україні. Серед них були: Станіслав Михайло Кричевський, полковник київський, кум гетьмана, якому останній дуже довіряв і який хоробро бився в рядах козацьких військ і загинув у боях з польсько-литовською армією в 1649 р.²; полковник корсунський Станіслав Мрозовицький, який загинув 28 липня 1649 р. під час облоги козаками Збаража. Сучасник подій — поляк записав про Мрозовицького у своєму діаріуші: «Дуже жалкував за ним плебс»³, тобто рядові козаки.

Слід відзначити, що багато шляхтичів прославилося в рядах української армії мужністю і рішучістю в боротьбі з загарбниками. Досить згадати Данила Нечая, полковника брацлавського, про якого Адам Кисіль в листі до короля в 1650 р. писав, що «більшого бунтівника, ніж він, і мати не можна». Кисіль не раз вимагав від Хмельницького покарати Нечая⁴, який виступав проти Зборовського договору і очолив тих, хто вставав проти повернення магнатів на Україну. Смерть Данила Нечая оспівана у відомій народній українській думі. Коли

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 109.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 299—301. Тяжко поранений, потрапивши до рук ворога, Кричевський не відповідав на запитання. Коли йому запропонували попа для сповіді, він сказав: «Треба тут сорок попів», а на запитання, чи хоче він ксьондза, дав відповідь: «Дайте відро холодної води». Кричевський не міг собі простити поразки козацьких військ, ляв себе словами: «Хіба не ледащо 30 тисяч загубити».

³ J. Michałowski, стор. 453.

⁴ Там же, стор. 551—552.

звістка про загибель Нечая дійшла до Хмельницького, то «вельми печаль учинилась»¹. А хіба не прославили себе в численних боях знаменитий Іван Богун, Семен Височан — керівник повстання в Галичині та інші, які за походженням були шляхтичами. Ми нагадуємо про це не для звеличення шляхти, а для того, щоб підкреслити, що її представники відіграли позитивну роль в подіях саме виходячи з своїх класових інтересів.

Зазначимо, що для дрібної, часто безземельної шляхти служба у Війську Запорозькому була джерелом її існування. Не збереглося жодного документа, який свідчив би, що гетьман давав привілеї шляхті, виходячи тільки з її шляхетського стану. В універсалах Богдана Хмельницького як в роки війни, так і після неї говориться про окремих представників шляхти або групи шляхтичів виключно в зв'язку з їх службою у Війську Запорозькому².

Факти показують, що шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини, зливалася з нею класово і політично. Правда, мали місце окремі випадки, коли шляхта виступала з відмінною від старшини платформою, але це не дає підстав робити узагальнюючі висновки. Відомо, що під час переговорів у Переяславі в січні 1654 р. до Бутурліна з'явилась група людей, які вимагали, щоб «шляхта была меж козаков знатна, и судилась бы по своим правам, и маетностям бы за ними быть по прежнему». Російському представникові було навіть подано список посад, що їх мала займати шляхта. Під час розмови шляхта вказувала, що виступає «от своей мысли, а не по гетманскому приказу», і тому просила не повідомляти про це гетьмана³. До нас не дійшли імена тих, хто висував такі вимоги. Очевидно, шляхетська «опозиція» під час війни була дуже слабкою.

Немає підстав твердити, що шляхта на Україні займала особливу лінію у зовнішньополітичних питаннях. Це стосується і відносин з Росією. Представники шляхти за вказівкою гетьмана брали активну участь у переговорах з російським урядом, виконували різні дипломатичні доручення, відстоюючи інтереси України, домагаючись її приєднання до Росії.

¹ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 24, арк. 13.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 270.

³ Акты ЮЗР, т. X, стор. 248.

Ми досі говорили про шляхту, яка залишалась на Україні і брала участь у війні проти польсько-шляхетської армії. Що ж стосується шляхти, яка з самого початку перейшла на бік ворога і, боячись гніву народного, втекла за межі України, то вона не один раз заявляла про свої права на землю і на підданих, виступала проти порядків, встановлюваних на Україні¹.

Не можна забувати, що шляхта, яка залишалась на Україні, більше, ніж інші стани, була зв'язана з старими порядками Речі Посполитої. Традиції тяжіли над нею. Напевно, серед шляхетських кіл була популярна ідея домовитись про новий статус України в складі шляхетської Польщі, знайшла підтримку Зборовська угода, про що ми вже згадували. У січні 1651 р. польське посольство, яке побувало у гетьмана, в своїй реляції писало, що «шляхта, яка покозачилась, бажає миру, особливо Гжибовський, який є сотником, бо татари спалили його фільварок»². Очевидно, Гжибовський, який думав найбільше про свій маєток та прибутки з нього і через цю призму дивився на вирішення долі України, був не одиноком. В цілому шляхта мріяла про сильну владу, що забезпечила б їй володіння маєтками, про розширення їх за рахунок своїх співбратів і в першу чергу магнатів, які не мали доступу на Україну. Тому ідея приєднання України до Росії знаходила підтримку і серед її кіл. Проте у своїй більшості шляхетський елемент пізніше не раз вагався то в бік Росії, то Польщі. При цьому шляхетські кола ніколи не відступали від своїх класових інтересів, які тісно переплелися, злилися з інтересами певних верств козацької старшини. Саме певних верств старшини, бо як клас вона остаточно формувалася в роки визвольної війни.

* * *

Перше місце серед станів України в роки війни займало козацтво. Кількість козаків за цей час зросла до небувалих розмірів. У різних джерелах називаються су-

¹ Див. Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 337, 364, 526 та ін.

² Державний воеводський архів у Гданську, шифр 30029/135, арк. 287.

перечливі цифри. Львов'янин Самуїл Кушевич на основі свідчень полонених козаків записав, що під Львів козацький гетьман прийшов з усім своїм військом у 200 тис. чоловік¹. Під Замостям корсунський сотник Федір Калина на допиті заявив польському командуванню, що з України йде армія в 400 тис. чоловік². Папський нунцій Іоанн Торрес у своїх донесеннях з Варшави в грудні 1648 р. називає цифру в 300 тис. чоловік³.

Є багато інших згадок про кількість війська в українській армії в роки війни. Сам Богдан Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що він може мати військо в 200—300 тис. чоловік⁴. Але він мав на увазі час загальної мобілізації, час походів, коли до війська йшли не тільки козаки. З джерел та літератури відомо, що величезні маси людей, особливо повсталіх селян, прогнавши або знищивши своїх панів, оголошували себе козаками. Про це багато сказано в історичній літературі⁵.

Козацька служба, хоч і давала ряд привілеїв, була важкою для значної частини населення. Щоб її відбувати, крім здоров'я, треба було мати відповідні матеріальні засоби, бо держава не забезпечувала козака зброєю, боєприпасами та спорядженням. Це була особиста справа кожного. Ось чому ми зустрічаємо в тогочасних документах дані про те, що бідних у козаки не записували⁶, що до них зараховували тільки заможних селян⁷, що деякі «за скудостю в козаках быть не похотели»⁸, як писали в одному з документів російські послы, які побували на Україні в 1653 р.

¹ Жерела..., т. IV, стор. 97.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 35.

³ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. 2, К., 1916, стор. 128.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 108.

⁵ У літературі відзначалось, що в польсько-шляхетській документації XVII ст. кожного козака називали «хлопом», а кожного селянина, який піднявся проти свого пана, кваліфіковано «козаком». Насправді козацтво відрізнялось від селянства не лише в політичному, а й у воєнному відношенні (Жерела..., т. VI, стор. 40).

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 349, арк. 84—85.

⁷ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 243.

⁸ Акты ЮЗР, т. X, стор. 81.

У роки війни козаки становили приблизно половину населення України. Так, під час перепису представниками російського уряду в 1654 р. серед 127 338 чоловік, які присягнули на вірність Росії, козаків було 62 949, міщан 62 454, шляхти 188 чоловік¹. Треба мати на увазі, що не всі змогли присягнути, не всіх було внесено до списків, проте співвідношення козаків до інших груп населення напевно було саме таким.

У ході визвольної війни відбулись вирішальні зміни в становищі козацтва, яке тільки в цей час перетворюється в окремий суспільний стан. Зборовський договір став юридичною основою оформлення козацтва в привілейований стан, з своїми правами, організацією, адміністрацією, судом. Складання реєстру було однією з ознак цього оформлення козацтва в стан, його привілейованості. Значно розширилась територія, на якій мали право жити козаки. Привілеї козацтву були підтверджені королівськими грамотами, Білоцерківським договором 1651 р., російським урядом у так званих «мартовских статях» 1654 р., у царських жалуваних грамотах.

Всі зміни в козацькому стані могли відбутися лише в результаті його фактичного панування на Україні. Його права було завойовано в жорстоких битвах, «козацькою шаблею». Слід відзначити, що цей новий, хоч і привілейований, стан в умовах феодалізму відіграв прогресивну роль в історії України, проявив свою життєвість. Неабияке значення мало те, що в період свого формування козацтво як стан увібрало в себе кращі сили з інших станів. У той час козацький стан не був таким замкнутим, як інші привілейовані стани.

Ні своїм походженням і становищем в суспільстві, ні майновим станом і заняттями козацтво не являло собою чогось єдиного, проте воно користувалось єдиним правом. Не можна, однак, забувати, що одні групи козацтва здобували з цього права більше користі, інші—менше.

До цього часу про склад козацтва в роки визвольної війни дуже мало написано, і тому треба хоч би коротко на даному питанні спинитися. Ми взяли за основу при висвітленні цього питання зовсім не досліджене і ще

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 294.

менше використане джерело — «Реєстра всего Войска Запорозкого перегляду споряжение року 1649, місяця октоврія дня 16»¹.

Гетьманський уряд мав скласти реєстр до початку 1650 р. і надіслати його на затвердження сейму у Варшаву². Військовому обозному Івану Черняті і полковникам було доручено «переписувать козаков, сколько в котором городе быть казаком. А велел де гетман в козаки писать тех, которые служат старо и со всякую службу их будет»³, — записав у своєму статейному списку російський посол Григорій Неронов, який перебував у цей час на Україні.

Складання реєстру почалося у вересні 1649 р. і відбувалось у досить неспокійній обстановці⁴. Серед тих, хто до реєстру не потрапив і мав повернутись у підданство, панувало велике невдоволення. Неможливо було втиснути у 40-тисячний реєстр усіх, хто не бажав знову стати панським підданим.

Гетьман і старшина дотримувались правила: насамперед записувати в козаки тих, які «служат старо». Основну масу козацтва записали по шести реєстрових полках, що існували раніше: по Чигиринському — 3297 чоловік, Черкаському — 2808, Канівському — 2957, Корсунському — 3333, Білоцерківському — 3035 і Переяславському — 2851 чоловік. Коли до цього додати 2010 козаків Кропив'янського полку, який фактично був створений на території старого Переяславського полку, то вийде, що в цих семи полках було вписано до реєстру 20 291 козак, тобто понад 50% усіх реєстровців. На решту 9 полків — Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський — припадало менше половини козаків. Найменше було вписано козаків до полку Ніжинського — 991 чоловік і Чернігівського — 1007 чоловік. Звернувши на це увагу у передмові до «Реєстра...», О. М. Бодянянський висловив думку про те, що Лівон-

¹ Його видано окремою книгою, а також опубліковано в Читаннях МОИДР, 1874, кн. 2 і 3. У зв'язку з огріхами у згаданих виданнях нам довелося звернутися до оригіналу рукопису, який зберігається в ЦДАДА, ф. 196 — «Рукописное собрание Ф. Ф. Мазирина».

² Памятники КК, т. I, стор. 366.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 264.

⁴ J. Michałowski, стор. 498.

бережжя не пройнялось «духом казачества»¹. Очевидно, не «духом», а політикою гетьманського уряду при складанні реєстру слід пояснити кількісний склад полків.

При великій кількості бажаючих бути козаками старшина, як видно, займалась спеціальним відбором, причому не без певного прибутку для себе. З практики складання реєстру в 1651 р. відомо, що з людей, яких до нього записували, брали «золотих червоних по 30 и по 40 и больше. Кто ково больше мог дать, тово и в реестр писал, для того что никто в холопстве быть по прежнему не хотел»².

Реєстр складався поспішно. При його складанні не дуже дотримувались певного зразка. Є всі підстави твердити, що в кожному полку складали свої реєстри, які надсилались у Чигирин до гетьманської резиденції. Тут їх у військовій канцелярії переписували в книги. Таких книг, напевно, було декілька, бо один примірник мав зберігатись у Варшаві, а інші — на Україні. В січні 1650 р. реєстр повезло у Варшаву на затвердження спеціальне посольство на чолі з Іваном Дем'яновичем Креховецьким. У королівській канцелярії підраховали записаних до реєстру і відзначили, що всіх реєстровців 40 447³ чоловік, що було перевищенням проти встановленої угодою кількості. Реєстр так і не був затверджений сеймом, але не з цієї тільки причини.

І. Каманін, який багато років досліджував історію козацтва, вважав, що воно було «станом з давніх часів землеробським, місцевим, з давніх часів заселяло Південну Русь, володіло тут землею і вважало себе привілейованим подібно до бояр»⁴. Серед козацтва дійсно бачимо багато служилого люду з бояр та міщан, що знайшло своє відображення і в реєстрі. Про це свідчить велика кількість прізвищ, які закінчуються від батьківського імені на «ич»⁵. Особи з такими прізвищами, як Пилипович, Якимович, Хведорович, Єремович, Гераси-

¹ Чтения МОИДР, кн. 2, стор. XXIII.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 178—179.

³ Dyarusz Oświecimą, стор. 211—212.

⁴ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. XVII.

⁵ Z dziejów Ukrainy, стор. 474—475. Відомо, що в російській службовій практиці XVII ст. були «служилые по отечеству люди» (П. П. Смирнов, Посадские люди, т. II, стор. 186). Це відрізняло служилих людей від інших категорій населення (Акты МГ, т. II, стор. 251).

мович, Іванович, Кіндратович та багато-багато інших безумовно були козаками з діда-прадіда. Особливо це стосується старих реєстрових полків. Так, у Чигиринському полку козаків з прізвищами на «ич» було 128 чоловік, у Черкаському—378, Канівському—383, Переяславському—173, Кропив'янському—111 і т. д. Мало, а то і зовсім нема людей з такими прізвищами в нових полках, що виникли під час війни. Це можна пояснити тим, що такі полки виникли на території, де до війни козаки не жили. Багато колишніх реєстровців, які були записані до нового реєстру і зайняли старшинські посади, мали інші українські прізвища — Василь Томиленко, Петро Дорошенко, Федір Якубович Вешняк, Іван Волевич, Максим Нестеренко, Лаврін Капуста та ін. Коли порівняти відомості про довоєнних реєстровців з даними реєстру 1649 р., то можна побачити, що всі реєстровці або їх діти згадуються в цьому документі як старшина або рядові козаки¹. Ми про це ще скажемо, коли торкнемося питання про склад козацької старшини.

За економічним становищем козаки, які були реєстровцями до війни, відрізнялися більшою заможністю. Незважаючи на утиски шляхетської адміністрації, дана група володіла хуторами, луками, сіножатями, нивами, ставами, левадами і пасіками. Про це згадувалось у листі Богдана Хмельницького до польського уряду в перших числах липня 1648 р. та в інструкції козацькому посольству, яке відправлялось тоді ж у Варшаву². Інша справа, що козакам важко було зберегти своє майно від зазіхань магнатів і шляхти. Можна вважати, що вже під час війни ця група козаків навіть дещо поширила свої володіння.

Близькою до реєстровців групою були колишні «вилицьики». Хоч після 1638 р. вони за 10 років втратили багато майна, але в перші місяці війни повернули собі значну частину того, що їм належало. Ця група теж була нечисленна. Коли виходити з того, що літом гетьман просив збільшити реєстр до 12 тис. чоловік, то можна

¹ Наприклад, якщо до війни в козацькому «Товаристві» м. Лубен були козаки Стась Яблонський, Федір Пірський (W. Tomkiewicz, назв. праця, стор. 73), то в реєстрі лубенських сотень є Петро Яблонський, Василь — Яблонського зять, Степан — Пірського син та ін. (Реєстра..., стор. 268—270).

² J. Michałowski, стор. 74—76.

вважати, що «випищиків», як і реєстровців, було близько шести тисяч чоловік.

З певністю можна твердити, що до реєстру було вписано і драгунів, які під час боїв переходили на бік повстанців. Це були люди, які добре знали військову справу. Важко назвати точну цифру, але кількість драгунів напевно дорівнювала кільком тисячам чоловік¹. З цих людей вийшли відомі козацькі полковники Головацький та Степан Пободайло. Драгуни напевно залишились при своїх довоєнних матеріальних засобах, тобто мали невеликі господарства.

Отже, всі згадані вище групи становили близько 50% всього реєстрового війська. Решту війська становили інші прошарки населення міст і сіл.

Як ми знаємо, на основі прізвищ часто можна встановити рід заняття людей XVII—XVIII ст. Цим методом користувалися історики Росії² і України³. Відомий український учений М. Ф. Сумцов писав, що на Україні дуже поширені прізвища за ремеслом⁴. У реєстрі 1649 р. звертає на себе увагу велика кількість прізвищ, що свідчать про рід заняття людей.

При складанні реєстру, напевно, враховувались військові спеціальності. Як відомо, в козацькому війську була велика як на той час артилерія⁵. Для її обслуговування потрібний був спеціальний штат. Козацькою артилерією відав у роки війни Іван Чернята — військовий

¹ З літератури, наприклад, відомо, що у Іеремії Вишневецького було кілька драгунських хоругв, які комплектувались з його підданих «для штурмів та інших подібних завдань». Драгуни цих підрозділів добре знали військову справу і були дисципліновані (див. W. Tomkiewicz, назв. праця, стор. 101). Драгуни Вишневецького «иманы из мещан и ис пашенных мужиков» вже в травні перейшли на бік повстанців (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 24). Ще раніш драгуни перейшли на бік повстанців на Жовтих Водах (І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 126). Козаки з прізвищами Капітан, Капітаненко, що зустрічаються в реєстрі 1649 р., напевно, належали до людей, які раніше були старшиною в загонах драгунів.

² М. И. Тихомиров, Псковское восстание 1650 года, М., 1935, стор. 11.

³ В. Щербина, К истории малорусских фамильных прозваний, «Киевская старина», 1894, август, стор. 278—282.

⁴ Н. Ф. Сумцов, Малорусские фамильные прозвания, «Киевская старина», 1885, февраль, стор. 221.

⁵ Про козацьку артилерію див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 219—221.

обозний, при ньому були «хорунжий гарматний» Василь Томиленко і «писар гарматний» Петро Дорошенко, майбутній козацький полковник, а згодом гетьман Правобережної України. З матеріалів переговорів у Москві в 1654 р. та з інших документів видно, що військова артилерія обслуговувалась «арматниками», яких було до 300 чоловік. Військова «армата» в зимовий час розміщувалась «по переменам в жилих местах, в которых было бы дворов по 300»¹.

За реестром майже в усіх полках можна зустріти «гармашів» і «пушкарів». Усього в 16 полках їх налічувалось 61 чоловік. До них напевно примикають «стрільці», яких було 76 чоловік². Та тут прізвище явно підводить, бо згідно з переписом 1654 р. в кожному місті, а то і селі були гармати різних калібрів з боеприпасами, а значить і багато людей, що їх обслуговували.

Для догляду і ремонту «армати» тоді використовувались «работные у снаряду», тобто ковалі, слюсарі, стельмахи і т. д. Найбільше реєстр згадує ковалів — 216 чоловік, проте їх, мабуть, було багато більше. Ковалі не тільки обслуговували «армату», а й виконували під час походів ряд інших робіт (кували коней, виробляли і ремонтували зброю і т. п.). Для виготовлення зброї потрібні були і слюсарі, яких за прізвищами в реєстрі можна налічити 33 чоловіка.

Козацька армія мала свій обоз, а для його ремонту в дорозі — відповідних спеціалістів. Реєстр згадує колісників — 54, стельмахів і теслярів — 33, теліжників — 2. Із зброярів у реєстрі було: шабельників — 14, лучників — 30³. Порох виготовляли селітряники і пороховики — перших у реєстрі 6 чоловік, других 11 чоловік. Виробництво селітри і пороху вимагало великої затрати праці, значної кількості робітних людей⁴, а до реєстру, очевидно, потрапили тільки його організатори, своєрідні підприємці. Не слід забувати і того, що зброю виготовляли також ремісники міст, які в масі своїй залишилися поза реєстром.

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 475.

² «Стрільці» у складі магнатських військ згадуються ще до початку визвольної війни (Акты ЮЗР, т. III, стор. 91).

³ Вогнепальна зброя тоді коштувала дуже дорого і тому поряд з нею в ужитку були лук і стріли.

⁴ Див. стор. 188—189.

Тодішня армія не могла обійтися і без таких мирних спеціальностей, як бондарі, які виготовляли бочки для пороху¹ і для збереження запасів сухарів у походах. У реєстрі зустрічаються прізвища 46 бондарів. Не могло обійтися військо без зброї для коней і без сідел. У реєстрі знаходимо прізвища 27 римарів і 4 сидельників. Очевидно, у війську відігравали певну роль і котлярі, яких в реєстрі записано 25 чоловік. Зустрічається кілька прізвищ Кухар.

Напевно, осіб згаданих професій було далеко більше, ніж про те свідчать прізвища. Безумовно, наявність цих прізвищ у реєстрі не свідчить про плановість у забезпеченні війська, а скоріше про стихійну необхідність.

До спеціальностей, потрібних на війні, належали цирюльники — тодішні «медики». Вони були майже в кожному полку, а всього у реєстрі налічувався 21 цирюльник². При великих переходах кінноти не можна було обійтися без коновалів — тодішніх «ветеринарів»; їх було в реєстрі 30 чоловік. У Черкаському полку записаний Семен Аптикар — можливо, що це аптекар³.

Пряме відношення до військових спеціальностей мали сурмачі, трубачі, довбуші (вони були в кожному полку і навіть в багатьох сотнях). З прізвищами Сурмач, Трубач, Добош записано до реєстру 37 чоловік. Це, очевидно, число дуже мале, бо у тодішніх документах згадується і військова музика⁴ — «литаври з трубами» та «інша музика воєнна».

Ці спеціальності були у козацькому війську і до війни. Можливо, що із збільшенням реєстру кількість таких людей значно зросла.

¹ Хотмижський воевода наприкінці 1649 р. писав у Москву, що на Україні «порох делают и сыплют в бочки и возят к Богдану Хмельницкому» (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 326).

² У документах згадується і лікар гетьманського табору під Збаражем — Лука Григорович Лекор (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 280).

³ Реєстра..., стор. 42.

⁴ З військовою музикою урочисто зустрічали і відправляли іноземні посольства (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 105, 157; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 500, 550). Військова музика супроводжувала козаків у поході, про що згадує Павло Алеппський («Путешествие антиохийского патриарха Макария», вып. I, стор. 95). У реєстрі є і значна кількість людей з прізвищами: Дуда, Дудар, Дудник, Дудка, Дударенко, Скрипка, Скрипченко, Кобзар, Бубонистий, що також свідчить про певне заняття цих людей. Можливо, вони мали якесь відношення до військової музики.

У документах є відомості про те, що на Україні ще до війни були «сторожі», які виконували певні оборонні функції. Російські розвідники, які побували літом 1644 р. в місті Ольшанському, розповідали, що в їх присутності з степу «прибежали» сторожі і розповіли про наближення з гирла річки Ворскли великої кількості татар¹. Таким чином, це були люди, які несли сторожову службу в степу і виконували інші доручення адміністрації². Вони залишились на Україні і під час визвольної війни, незважаючи на союз з татарами³. У реєстрі є 42 чоловіка з прізвищами Сторож і Стороженко. Напевно, якісь службові функції виконували і люди, записані до реєстру з прізвищами Воротник (6 чол.), Острожник, Дворник, Замковий, Побережник, Обзоць та ін.

Крім згаданих вище ремісників, до реєстру також вписані 61 швець, як можна судити з прізвищ Швець, Шевченко, Чоботченко, Черевиченко та ін., 53 кушніри, 51 кравець (Кравець, Кравчин, Кравченко), 36 гончарів, 24 шаповали і шапкарі, 22 гребінники⁴, 19 ткачів, 18 так званих гарбарів, 15 токарів, 15 золотарів, 12 склярів, 9 решетників, 8 воскобійників (воскодавів), 3 маляри, 3 столари, 3 жорновики, 2 ложкарі, 2 плужники, 2 січкарі, дзигар (годинникар), коцар (килимник), лужник.

Таким чином, у реєстрі представлені майже всі тодішні ремесла. Коли судити тільки з прізвищ, питома вага ремісників відносно загальної кількості записаних до реєстру була дуже незначною, хоч міське населення і особливо ремісники були досить активною силою у визвольній війні. Кількість усіх ремісників у реєстрі дорівнювала лише 747 чоловікам, що становило 1,8% усіх реєстровців. Це можна пояснити політикою старшини при складанні реєстру, а також тим, що військова професія

¹ Акты МГ, ч. II, стор. 134.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 188.

³ Російські послы Р. Стрешнев і М. Бредіхін, які їхали до гетьмана восени 1653 р., писали, що зустріли двох козаків, посланих «для сторожи от татар» (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 387).

⁴ Виробництво гребінців з рогів було поширене по всій Україні. Цей промисел розвивався і в наступні часи, особливо в селі Хомутці, Миргородського повіту, Полтавської губернії (див. А. А. Лебедева, М. Н. Левинсон-Нечаева, Положение крестьянства Полтавщины в конце XIX — начале XX века, «Труды Государственного исторического музея», вып. XXIII, М., 1953, стор. 54—59).

для такої найбіднішої верстви, як ремісники, була важкою.

Майже такою самою кількістю людей були представлені трудівники різних промислів, поширених тоді на Україні. Найбільше в реєстрі лічилося мельників (з прізвищами: Мельник, Мукомеля, Мірошник, Мельниченко) — їх було 103 чоловіка, за ними йшли коломийці — 77, олійники — 40, дігтярі — 36, рибалки — 31, шинкарі — 31, броварі, бражники, пивовари — 28, калачники, перепечаї, бублійники — 27, солодовники — 23, різники — 23, ситники (ті, хто ситив, варив мед) — 21, винники — 18, вівчарі, чабани, стадники — 18, будники — 13, солярі — 13, пташники — 11¹, пасічники — 9, могильники і курганники — 9², кабачники — 9³, бобровники — 8, риндарі — 5⁴, столяри — 3, рудники — 5⁵, крупники і товкачі — 4, перевізники — 3 чоловіка, бортник і куничник, — разом 571 чоловік.

Цими промислами козаки займалися здавна. Можна твердити, що багато більше реєстровців займалося згаданими та іншими промислами. Спинимось детальніше на деяких з них.

У воеводських відписах не раз згадуються козаки («черкасы»⁶)-пасічники, які на російській території займалися цим промислом. Відписки дають уяву про кількість вуликів, отже, про матеріальну забезпеченість пасічників. Тільки на річці Мерчику в 1650 р. пасіки мали полтавські козаки Астредин Яцків, Іван Махнич, Демко Рижий, Левонко Беляшенко, Омелько Васильченко, Роман Сороковий, Дяченко Старий, Наливайко Наливанов.

¹ Реєстровці з прізвищем Пташник зустрічаються в різних полках. Що це промисел, немає сумніву, але його суть нам невідома.

² Очевидно, це не «роботні люди», а добувачі селітри.

³ У реєстрі зустрічаються прізвища Кабачний і Корчмар. Різниця між промислом шинкарів, кабачників і корчмарів нам невідома. Можна тільки припустити, що це не тільки термінологічна відміна, бо вживаються ці слова часто поруч.

⁴ Очевидно, ті, хто брав щось в оренду, на відкуп. (Про оренди див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 369—371).

⁵ До рудників можна зарахувати людей з прізвищами Залізняк, Залізниченко і т. д.

⁶ У російському діловодстві XVII ст. розрізняли «черкасов» — козаків і «литвинов—людей пашенных». «Черкасы де люди вольные, где хотят, тут и живут, а крестьяне пашенные невольные», — зазначалося під час переговорів з Адамом Киселем у Москві в 1647 р. (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, кн. 72, арк. 428). Ця термінологія вживалась в Росії до кінця XVII ст.

Були пасіки в 6 миргородських і 4 опішнянських козаків¹. У Тешковській волості пасіки тримали роменські козаки². Збереглися відомості і про інших пасічників-козаків³.

У пасіках було по 12, 16, 19, 27 вуликів⁴. Іноді вулики об'єднували у велику пасіку і для роботи на ній часто наймали по 1—3 чоловіка. Про таку об'єднану пасіку полтавського козака Левонка Беляшенка, миргородських козаків Івана Чебулака, Микити Хлептуна і опішнянського Демида Рижного в документі читаємо: «а сидят у них наймиты на пасеке Марко Арлецов, Гаврилко Алексеев, Семенко Лешенков»⁵. Були випадки, коли і один пасічник тримав наймита⁶. Очевидно, до реєстру під прізвищами Пасічник було записано не наймитів, а власників пасік.

Миргородщина славилася селітряними промислами. Перебував цей промисел у руках людей з коштами. Як один з власників великих промислів по виготовленню селітри в документах згадується «гетьманський крамар Мисько Миргородцкой»⁷. В Миргороді було багато козаків з іменами Мисько і Михайло, але який з них був крамарем, важко встановити. З реєстру відомо про перебування в козаках його родичів: «Васько Миськов Крамаров пасинок» та «Корпець Миськов зять»⁸. Згаданий Мисько Миргородський у 1650 р. організував у степу біля річки Мерло виробництво селітри, де працювало «работников на варнице сто человек литвы». Недалеко від варниці була влаштована буда, де «пепел жгут на ту ж варницу тово ж Миська Миргородцково работники Миско Жеребило с товарищи»⁹. В одній з роз-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 655—656.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 333, арк. 7—8.
1650, спр. 1а, арк. 600—602.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 331, арк. 70, 79—80.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 655.

⁶ Там же, арк. 657.

⁷ Там же, арк. 656.

⁸ Реестра..., стор. 258.

⁹ У 1651 р. Михайло Миргородський знову завів на російській території буду і дігтарню (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1б, арк. 294).

мов з представниками російської адміністрації син цього великого підприємця Михайло Михайлов заявив, що «отец де ево у гетмана у Богдана Хмельницкого»¹. Як бачимо, це була людина не тільки багата, але й близька до гетьмана.

Збереглися відомості про виробництво поташу та дьогтю іншими козаками, правда, не в таких великих розмірах, але також із застосуванням найманої робочої сили. В 1650 р. мали дігтярні на російській території козаки із Зінькова — Іван Іванов (можливо, за реєстром Іван Могильниченко, бо, як ми бачили, дігтярний і поташний промисли були зв'язані з селітряним) і якийсь Денисько² (у реєстрі є Денис Тарасович і Денис Петренко; про якого з них йдеться, невідомо).

У 1653 р., як видно з листа городского отамана м. Веприка Тимофія Шадура до хотмижського воеводи, веприцькі козаки Семен, Остафій, Михайло з «товарищами их» мали дігтярні на російській території³. Додамо, що виробництво селітри і поташу, куріння дьогтю велося не тільки на російській території, але головним чином на Україні.

Уже згадуваний Павло Алеппський писав, що козаки, заволодівши панськими лісами, розбили їх на ділянки, рубують дерева вдень і вночі і спалюють⁴, тобто виробляють поташ і дьоготь. Він відзначав велику кількість водяних млинів у кожному населеному пункті України. У млинах не тільки мололи зерно, але й товкли ячмінь та жито на солод, з якого виробляли пиво і горілку. Тут же толочили льон, валяли сукно⁵. Аналогічні відомості про млини на Україні збереглися і в російських джерелах того часу. На прикордонній річці Хусь був млин, яким у 1652 р. володів «Костентинова уезду деревни Кулешевки литвин Ивашка Фоменка. А в той мельницы строенья жерновы одни, четыре стопы, пятое суконная»⁶. Такі млини були дорогим виробництвом, що обслуговувалось наймитами. При них є згадки в документах. Безперечно, до реєстру попали не наймити, а самі мельники,

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 591.

² Там же, арк. 601.

³ Акты МГ, т. II, стор. 324.

⁴ Путешествие..., вып. II, стор. 15, 29.

⁵ Там же, стор. 28.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 331, арк. 79.

так само як і власники селітряних варниць, дігтярень і буд; всі вони належали до заможних верств міст і сіл України.

Певних матеріальних затрат вимагав також промисел олійників, броварів, бражників, пивоварів, солодовників, ситників, винників. У літопису Самовидця згадується в зневажливому плані про участь у війні «гультьяйства», причому названо броварників, винників, могильників, будників, наймитів і пастухів¹. Безперечно, робітники цих промислів стояли на найнижчому щаблі феодальної драбини і брали найактивнішу участь у боротьбі проти панів та іноземних загарбників. Але немає підстав вважати, що саме їх прізвища занесено до реєстру. Імовірініше, що це були «статечні люди», які попали до реєстру не лише за свою відвагу, а й тому, що вони належали до заможних верств. Щоб займатися шинкарством або брати щось на відкуп, в «аренду», треба було мати значні суми грошей.

Коломийці привозили сіль з Коломиї². Для цього потрібні були вози і тяглова сила — воли або коні. З переписних книг 1666 р. видно, що більша частина коломиїців мала по кілька пар волів та коней і тому була віднесена до «первой статьи» оподаткування, як найбільш заможна. Вона фактично належала до торгової групи населення. У Лубенській сотні, наприклад, у реєстрі записано Андрія Коломиїця, а в переписній книзі 1666 р. в тій же сотні в с. Новаках теж є Андрій Коломиєць, який належав до «первое статьи» і мав 4 воли³. В зв'язку з воєнними діями важко було добиратися до Коломиї, цей промисел тут підупав, а сіль почали у великій кількості привозити з Росії (про що ми скажемо далі). Саме тому у переписних книгах 1666 р. вже є коломиїці «средняи» і «меншой» статей. Але в 1649 р., на другий рік війни, коломиїці, напевно, ще зберегли в основному свої економічні позиції.

Козацтво, як це видно з реєстру, поповнювалось і за рахунок міського населення. Особливо це стосується

¹ Летопись Самовидца, стор. 12.

² Ал. Лазаревский, Описание старой Малороссии, Материалы для истории заселения, землевладения и управления, т. III, Полк Прилуцкий, К., 1902, стор. 203—204.

³ А. М. Лазаревский, Малороссийские переписные книги 1666 г., «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. XIII, стор. 72.

полків, що виникли в роки війни. Напевно, значна кількість осіб згаданих ремесел і промислів походила з міст і жила там. Звертає на себе увагу та обставина, що в реєстрі 85 чоловік мають прізвища, які походять від слова *війт*: *Войтенко*¹, *Войтович*, *Пустовойтенко*, *Войтовзять* і т. д. Є також козаки з прізвищами *Луць Лантвойт*, *Лаврін Лантвойтенко*, *Лесь Бурмистр*, *Касьян Бурмистр* і *Панько Бурмистр*, *Семко Ратушний* — у Брацлавському полку, *Яким Бурмистр* — у Полтавському полку, *Яків Лантвойтенко*, *Іван Ратушний*, *Гаврило Уряднинський* — у Кальницькому полку. Це — представники міських властей або їх діти.

Відомо чималो випадків участі представників міських властей у визвольній боротьбі. Так, *війт з м. Павлочі Іван Куцевич-Миньківський* під час повстання був полковником², а згодом записаний до реєстру в Білоцерківському полку³. В 1648 р. у Луцьку та навколишніх селах діяв полк під командуванням луцького лантвойта *Федора Липки*⁴. В містечку *Любартові* населення повстало під проводом *війта Федора Кузьменяти*, бурмистрів *Миська Грицьковича* і *Яцка Курашка*⁵. Безумовно, частина представників міської адміністрації стала реєстровими козаками. Правда, користуючись правом виходу з козацького стану, вони за певних умов знову ставали міщанами. Так, у 1651 р. бурмистри *Андрій Пугач* та *Гаврило Юрченко* і присяжний *Андрюшко* підписали заяву від імені міщан *Старого і Нового Кальника*. Треба гадати, що *Гаврило Юрченко* — це той самий *Гаврило Уряднинський*, що значився з реєстрі; *Андрюшко* теж був у списку козаків у 1649 р. в цьому ж місті⁶. Ясно, що представники міської адміністрації належали до заможної частини міського населення.

¹ У Кальницькому полку в Борщівській сотні в реєстрі 1649 р. записано *Михайла Войтенка* (стор. 184), а в документі за липень 1650 р. згадується «*війт шляхетний Михайл Дунаевський*, на тот час в мeste Борщеговки будучий» (Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 453—454). Безумовно, це одна і та сама особа.

² Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 490.

³ Реєстра..., стор. 108.

⁴ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 72.

⁵ Там же, стор. 486.

⁶ Реєстра..., стор. 180—181. У реєстрі є десятки людей з прізвищами *Покиньюборода*, *Покиньюбородко*. Чи не були вони також вихідцями з міщан? Вже згадувалось про міщан, які йшли в козаки і голили бороди, «бо тіє себе зневагу держали, которіє з боролюю неголеною у войску бил» (*Летопись Самовидца*, стор. 20).

Є в реєстрі ще одна група міщан: у Чигиринському полку — Ярема Міняйленко та Іван Торговець, у Черкаському — Мартин Мінялов син, у Корсунському — Фесько Крамаренко і Мойсей Крамаренко, у Білоцерківському — Іван Міняйло і Микита Крамарчик, в Уманському — Грицько Крамар, Петро Крамаренко і Ярема Крамар, у Брацлавському — Йосько Крамаренко і Стась Крамар, у Кальницькому — Йосько Крамар, Гриць Крамаренко, Матяш Крамарчук, у Миргородському — Грицько Міняйло, Лукаш Крамар, Яцько Крамар і Фесько Крамар, а також вже згаданий Васько Миськов Крамаров пасинок, у Прилуцькому — Іван Продавченко, у Чернігівському — Лук'ян Міняйленко. Ці прізвища говорять самі за себе. Слід відмітити, що таких прізвищ дуже мало. Відомо, що різними торговими операціями займались не лише міщани, а й козаки. Майже всі згадані особи записані до міських сотень, що свідчить про їх походження з міщан.

Крім названих осіб, торгівлею займалися і інші козаки. Так, у місті Красному Прилуцького полку в реєстрі значиться козак Кіндрат Юр'евич, про якого відомо, що він — грек, купець, який торгував великими гуртами худоби. Згадується він і пізніше як торгова людина в російських документах під прізвисьмом Кіндрат Юр'єв¹.

У лютому 1650 р. до російського міста Царев Алексеев приїхав «литовские стороны города Гадича черкашенин торговый человек Яков Лучченко». Разом з ним прибули, також з Гадяча, Мартин Серебенський і Яків Яцков². Яків Лучченко був купцем ще за польських часів; на початку 1648 р. він возив на продаж в Росію горілку і тютюн. Тоді з ним були також торгові люди з Гадяча Яцко Булига і Степан Матюшенко³.

Якщо до війни Яків Лучченко був просто торговою людиною, то в 1650 р. він вже «черкашенин», тобто козак, записаний в реєстрі у «сотні Книшовської од Гадячого» під прізвисьмом Яків Лук'яненко⁴.

До складу козацтва входили також представники інших груп населення України. Цікаво, наприклад, що в

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1, арк. 443—444.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 331.

³ Там же, стор. 8.

⁴ Реестра..., стор. 300.

реєстрі записано 106 козаків з прізвищами Попович, Попенко, «Попів син» і т. д. Це є ще одним свідченням участі нижчого духовенства у визвольній війні, доказом того, що частина духовенства зв'язала себе з козацтвом і юридично. Є в реєстрі прізвища Дяк, Дяченко (30 чоловік), Чернець, Співак (по 4 чоловіка). А вже з України тоді навіть брали співаків («вспеваков») для церковної служби в Москву¹.

Є в реєстрі 38 козаків з прізвищем Гайдук і похідними від цього слова (Гайдуков, Гайдученко). Воно не українського походження і могло поширитись на Україні з приходом сюди учасників гайдуцького руху (який мав антифеодальний характер) в Румунії та Угорщині². Можливо, що такі прізвища мали люди, які раніше були панськими слугами. Під прізвищем Солдат у реєстрі знаходимо лише шість козаків. На нашу думку, мова йде про російських солдатів. Незадовго до визвольної війни в Росії почали формувати солдатські полки³. Служба була важкою і багато людей намагались уникнути її. Часто вважали за краще бути «холопом», ніж піти в солдати. Втікачів повертали на солдатську службу, причому на страх іншим було наказано «бити баготи нещадно»⁴. Без сумніву, саме такі втікачі з Росії знайшли собі місце в козацькому середовищі.

Слід підкреслити, що наведені дані про склад козацтва не суперечать тому, що основна маса його займалась землеробством як до, так і під час війни.

Не збереглося матеріалів, що характеризували б соціально-економічний стан певних груп населення, в тому числі і козацтва, в роки війни⁵. Але до нас дійшли документи, які посередньо характеризують становище саме рядового козацтва. Ми маємо на увазі, зокрема, матеріали російської адміністрації про українських переселенців, які переходили в межі Росії. Ці матеріали стосуються багатьох людей з різних місцевостей, і тому вони можуть дати найближчу до істини картину.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 185—186.

² История Молдавии, т. I, Кишинів, 1951, стор. 206—207.

³ А. В. Чернов, Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв., М., 1954, стор. 134—138, 144.

⁴ Акты МГ, т. II, стор. 118.

⁵ Використовувані істориками матеріали перепису 1666 р. дуже важливі для свого часу, але не можуть бути критерієм для оцінок багатьох явищ, що мали місце 12—15 років до перепису.

21 березня 1652 р. до путивльського воеводи прибули чернігівський полковник Іван Миколайович Дзиковський та сотники Іван Остаф'єв, Олександр Григор'єв і Тиміш Іванов. У «распросе» вони заявили, що прийшли з двома тисячами чоловік «на вечное житье»¹. Матеріали перепису прибулих дають певну характеристику становища козацтва на Україні в часи війни². Є тут відомості про склад родин, заняття, кількість робочої та іншої худоби, про наявність наймитів, про військову посаду. У документі згадується ряд козаків, які значаться в реєстрі.

За нашими підрахунками тоді переселилося 876 родин³. Серед переселенців були не лише козакі—«черкаси», а й «пашенные люди», «мещане». Ми говоритимемо тут тільки про козаків. Козацьких родин було 840, на них припадало 5504 голови різної худоби, тобто в середньому по 6,3 голови на родину. Проте середні цифри, за які так чіплялися буржуазні історики, не дають справжньої картини. 35 родин, тобто 4% переселенців, зовсім не мали ніякої худоби⁴, одна родина мала тільки вола, 248 родин (28%) мали одного коня, 35 родин (4%)—коня і вола, 28 родин (3,3%) мали коня і два воли. Ця незаможна група родин становила 41,1% усіх переселенців. Якщо в усіх переселенців було 2397 коней і волів, то згадана група володіла лише 311 кінями і 92 волами, що становило тільки 16,8% всієї тяглової худоби.

Не можна забувати, що кінь (пряма необхідність для козака), призначений для верхової їзди, не міг тоді широко використовуватись на польових роботах. Додамо, що, покидаючи рідний край, люди залишали свої оселі та інше добро і намагалися дістати коня чи вола, щоб не йти пішки. Говорячи термінологією переписних книг 1666 р., це були люди—«молодчие статьи», тобто незаможні.

На протилежному полюсі ми бачимо групу людей,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 206.

² Ці матеріали використав І. М. Міклашевський у своїй праці «К истории хозяйственного быта Московского государства», ч. I, М., 1894. Але в його підрахунках є ряд неточностей.

³ За підрахунками І. М. Міклашевського було 883 родини, 880 домогосподарів. Він іноді штучно поділяє окремі родини.

⁴ Це не одинаки, а люди сімейні, з жінками і дітьми.

невелику за кількістю, яка мала далеко більше тяглової сили та іншої худоби.

На півночі України під час перепису 1666 р. до «первой статьи», тобто до заможних, було віднесено людей, які обробляли землю не менше як шістьма волами¹. «Пашенный» кінь дорівнював двом волам, якщо ним тільки обробляли землю. А в козака мав бути і кінь під сідло. Виходячи з наших підрахунків, до групи з трьома кіннями та двома волами і більше належала 171 родина. Ці родини мали 716 коней і 318 волів. Таким чином, 20,4% родин володіли 43,1% тяглової худоби. Приблизно таке ж співвідношення знаходимо у володінні козовами, козами, вівцями, свинями. Родини, які можна віднести до «середньої статті», становили близько 40% і володіли приблизно таким же процентом тяглової та іншої худоби.

Аналогічні дані є в інших російських джерелах того часу про переселенців з південних місцевостей Лівобережжя².

З цих цифр виступає картина економічної диференціації в середовищі козацтва. Напевно, ця відмінність була ще більш відчутною до переселення. Проте кількість худоби — не єдиний критерій при визначенні класової структури населення, яке займалося землеробством. Дані про козацьке землеволодіння, дуже загального характеру, вже відомі з літератури³. Відзначимо тільки, що кількість худоби є посереднім показником розмірів землеволодіння.

Одним з критеріїв для з'ясування соціальної структури козацтва, його диференціації в роки війни можуть бути дані про користування найманою працею. У «рописях» згадуються «челядники», про яких в історичній літературі висловлювалась думка, що вони — наймити. Близьке ознайомлення з «челядниками» чернігівських переселенців показує, що це твердження не може бути безапеляційним.

¹ У Кобижці до «первой статьи» віднесено Мартина Коломиця Глухого, який «пашет шестью волами да двумя лошедми». Парфірій Коломиць «пашет 4 волами і конем». У Носівці Лукаш Коломиць «пашет шестью волами» (див. «Переписні книги 1666 року», К., 1933, стор. 222, 226). Цю норму ми беремо для виділення заможної групи козацтва.

² ЦЛАДА, ф. Разрядный приказ, Поместный стол, стовп. 42, арк. 1—9.

³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 244—246.

У 97 родин, тобто в 11%, згадуються «челядники». Це досить значний процент. У 81 родини було по одному «челяднику», в 13 — по два, в двох — по три і в одному випадку — лише полковник Іван Дзиковський мав аж 15 «челядників». Всього «челядників» було 128.

У «росписе» подається вік кожного переселенця, в тому числі і «челядників». Ознайомлення з цими даними дає підстави висловити деякі міркування.

У віці 3¹, 5, 7, 8 років було по одному «челяднику», 8 мали по 10 років, 29 «челядників» мали від 11 до 15 років. Були це діти, підлітки, багатьом з них навіть не довіряли б пасти гусей. Старші, напевно, могли пасти худобу, але переселення відбувалося взимку, і в пастухах не було потреби. Дівчатка по 10 років («девка Улька» і «девка Манька») записані як «работниці» і, очевидно, були в няньках. Можна висловити припущення, що це — бездомні діти, які, втративши своїх батьків (під час війни таких дітей було багато²), були прийняті в родини і виконували різні роботи.

Але серед «челядників» були і старші віком. У віці від 16 до 20 років налічуємо 65 чоловік, здебільшого хлопців, 25 років—1, 30 років—5, 35 років—1 і без вказівки на вік—18 чоловік. Молоді хлопці були «челядниками» у ремісників, які до козаків не належали. Очевидно, це були учні та підмайстри. «Челядників» мали і родини без худоби і без визначеного заняття, як це бачимо у Митьки Семенова: «у нево челядник Богдашко 20 лет»³. Що робили такі «челядники», важко сказати.

Як уже згадувалось, у полковника Івана Дзиковського було 15 «челядників». На 15 коней і 4 корови, з якими він перебирався в Росію, це надто багато наймитів. Але в таких отаманів («десятників»), як Гриша Костюков, що мав четверо коней, двох волів, дві корови, десять овець і десять кіз, «челядникові» було що робити.

Отже, у старшини і взагалі в заможних родин «челядник» виступав у ролі наймита. Але оскільки цей термін досить широкий і ним охоплюються різні категорії

¹ «Челядник Настка 3-х лет» (ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, кн. 30, арк. 109).

² Павло Алеппський відзначав велику кількість сиріт, яких опікали громади (Путешествие..., вып. II, стор. 2).

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, кн. 30, арк. 179.

людей, питання про «челядників» ще чекає на свого спеціального дослідника.

Все сказане вище свідчить про наявність різних верств у середовищі рядового козацтва—і заможних, і бідних¹. Проте у своїй масі рядові козаки були дрібними виробниками, «люди, которие, холопства не витерпів, ушли в козаки», говорячи словами Богдана Хмельницького. Козацтво було основним носієм порядків, встановлюваних на Україні, рішуче боролось проти панського гніту та іноземних загарбників, бо бачило у цій боротьбі запоруку свого незалежного існування. Визвольна війна сповнена прикладами небувалого героїзму рядового козацтва. Відчувши свободу, побачивши, що можна краще влаштувати свою долю без пана і польського загарбника, козаки заявляли: «Перше язики людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати»². Здобуті в боротьбі права та вільності козаки вважали своїм великим досягненням. Це висловлено в народній пісні тих часів:

Та немає лучше, та немає краще,
Як у нас на Україні,
Та немає ляха, та немає пана,
Не буде зміни³.

Рядове козацтво своїм класовим інстинктом розуміло, що зберегти свої права в умовах шляхетської Речі Посполитої неможливо. Саме тому воно активно підтримувало всі заходи, спрямовані на відрив України від Польщі, схвалювало і підтримувало політику гетьманського уряду щодо возз'єднання України з Росією. В цьому теж проявилась прогресивність козацтва як суспільного стану.

* * *

У класовому суспільстві в кожному стані або класі певна група піднімається над загальною масою своїм

¹ Іноді навіть прізвища свідчать про цю різницю. У реєстрі є люди з прізвищами Голота, Безштанько, Голяк, Батрак, Скоробогатенко, Багач, Хазяїн, Багаченко та ін.

² J. Michałowski, стор. 389.

³ В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. II, К., 1874, вып. I, стор. 49.

матеріальним, службовим чи якимось іншим становищем. На Україні таке місце в козацькому стані як такому займала старшина.

Визвольна боротьба українського народу, значні класові зрушення в країні—важливий період в історії і самої козацької старшини. В той час старшина почала формуватися як клас. Цей процес набирав різних форм.

До війни чисельність старшини була дуже незначною. За ординацією 1638 р. в шести полках налічувалось по одному осавулові, по десять сотників та по десять отаманів. Йдеться приблизно про 600 чоловік. Полковниками були шляхтичі, які фактично та юридично не належали до козацтва і, за словами Богдана Хмельницького, не тільки не відстоювали козацьких прав, а допомагали старостам і панам душити козаків¹.

Війна ввнесла значні зміни у склад старшини. Ще на початку повстання, під час битви на Жовтих Водах, козаки, які пливли по Дніпру, схопили тих, хто прислужував окупантам, і після військової ради скарали їх, обравши собі нових керівників, серед них «любимця черні сотника Топигу» і Філона Джалалія². В джерелах є розходження відносно кількості знищеної старшини. На початку травня 1648 р. полковник К. Корицький писав Д. Заславському про страту повсталими козаками всієї старшини «від малого до великого», в тому числі «добрих сміливців, які навіть у них гетьманами були: Барабаша, Ілляша, Калененка, Олешку, Гайдушенка, Нестеренка»³. Але інші документи свідчать про страту лише кількох старшин і серед них Барабаша та Ілляша Караїмовича, вірних прислужників польського уряду. Решта згаданих прізвищ зустрічається в реєстрі 1649 р. та в інших документах. Відомо, що частина козацької старшини (сотники) разом з Богданом Хмельницьким брала участь у підготовці повстання⁴.

З порівняння даних ординації 1638 р. про призначення осавулів, сотників і отаманів з реєстром 1649 р. видно, що навіть через 11 років багато з них займали у

¹ J. Michałowski, стор. 14.

² Памятники КК, т. I, стор. 202, 217; Жерела..., т. IV, стор. 108, 183; Летопись Самовидца, стор. 8—9.

³ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/129, арк. 96.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 107—109.

Запорозькому Війську різні посади. Кілька колишніх сотників стали полковниками. У Чигиринському полку сотник Федір Якубович Вешняк став полковником, який за характеристикою сучасника був «лутчей полковник и советник гетмана»¹. Філон Джалалій став полковником Кропив'янським, Данило Гиря—сотник з Білоцерківського полку в 1648 р. теж був полковником². Не викликає сумніву, що полковник черкаський Ясько Воронченко і канівський—Семен Савич³ походять з козацької старшини. Отаман Переяславського полку Яцко Руманиця (Романенко) був наприкінці 1648 і на початку 1649 р. наказним переяславським полковником⁴. Частина сотників залишилася на своїх попередніх посадах (наприклад, Мисько Іванішенко, Максим Кулій, Васько Костенко — в Корсунському полку).

У той же час ряд сотників і отаманів, які займали ці посади в 1638 р., в реєстрі 1649 р. значаться козаками. Так трапилось з колишніми сотником Корсунського полку Яцком Голубицьким, отаманами — Семеном Москалем, Михайлом Скибою⁵ та ін. Посади сотника і отамана були виборними. Можливо, що за віком названі особи вже не могли виконувати військових функцій. Аналогічні факти можна навести і по Переяславському та інших старих полках. Вони свідчать про те, що старшинська посада не була постійною. Вже згадуваний білоцерківський полковник Данило Гиря в кінці 1648 р. не фігурує в документах як старшина і лише в 1653 р. з'являється як городовий отаман у Білій Церкві⁶. Є поодинокі випадки переходу старшинської посади у спадщину. В період визвольної війни старшину ще не розідала корупція.

Козацька старшина з числа реєстровців і вихідців з Запорозької Січі вже з самого початку повстання виступає з своїми певними поглядами. Сам гетьман теж належав до цієї групи. Про її позицію щодо польського уряду в перші місяці визвольної війни вже згадувалось.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 280.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 22.

³ У серпні 1648 р. згадується полковник канівський Семен (J. Michalowski, стор. 167).

⁴ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 56, 57.

⁵ У реєстрі 1649 р. згаданий Скиба записаний під прізвиськом Старий, а за ним, певно, його син—Жадан Скибенко.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 292.

З розвитком подій ця частина старшини все більше про-никалась рішмістю порвати з Польщею. Заодно з Хмельницьким виступали і полковники Федір Вешняк, Філон Джалалій, військовий обозний Іван Чернята¹.

У перші роки війни ця група старшини фактично здійснювала внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду. Як уже згадувалось, гетьман і старшина не раз висловлювались за сильну королівську владу, за знищення шляхетсько-магнатської анархії. Їм особливо подобався централістичний лад, який існував у Росії. Як воїнам-професіоналам², зв'язаним з військовою службою, становище служилих людей в Росії і донсько-го козацтва їм здавалось майже ідеалом.

У ході війни із зростанням економічної ролі старшини, коли крім військової влади до її рук фактично перейшла політично-адміністративна влада, коли старшина усвідомила своє становище, вона почала розуміти, що до минулого немає вороття, що польсько-шляхетські порядки мають бути обмежені або зовсім ліквідовані на козацькій території України. Саме ця група старшини все більше переконувалась, що домовленості на нових основах з польсько-шляхетським табором, який не хотів миритися з втратою своїх прав на Україну, не можна досягти. Устами Хмельницького ця група старшини заявляла: «Справді, я інакше собі і полякам бажав і обіцяв, але коли бачу такі гордощі і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які могли б мене врятувати»³.

Це аж ніяк не означає, що вся старшина з реєстровців була одностайна. Деякі прибічники Речі Посполитої продовжували воювати в складі польсько-шляхетської армії. До них належали Семен Забузький, Ганжа і Ясько⁴. У жовтні 1649 р. шляхта Брацлавського воєводства на своєму сеймику відзначала, що ці «найвірніші

¹ Восоединение Украины с Россией, т. II, стор. 106—107, 109, 112.

² Богдан Хмельницький не раз заявляв про свою належність до людей, «які звикли шаблею шматок хліба собі добувати» (Дополнения к Актам историческим, стор. 183); «все, що маю я, здобув своїми власними силами і своєю шаблею» (Жерела..., т. XVI, стор. 97—98). Інша старшина з реєстровців могла про себе сказати те ж саме.

³ A. Grabowski, Ojczyście spominki, т. II, стор. 129.

⁴ J. Michałowski, стор. 507.

і відважні в республіці козаки» мають бути nobілітовані, тобто мають одержати шляхетство¹.

У 1651 р. на бік поляків перейшов Богдан Шабельниченко, який в різний час був сотником і осавулом Канівського полку². У тому ж році під Берестечком на бік ворога перейшов полковник переяславський Михайло Криса, який перед цим теж виконував ряд важливих доручень гетьмана. У польських джерелах згадувалось про нього як про «гожого хлопа і, як говорять, прихильного до нас»³. Криса брав участь у поході польських військ на Україну⁴.

Та ці одиниці не можуть характеризувати названу групу старшини в цілому.

Слід також відмітити, що в ході війни частина доведеної реєстрової старшини загинула або з різних причин відійшла на другий план. Нові люди створювали оточення гетьмана, впливали на внутрішню і зовнішню політику.

За роки війни кількість козаків і зайнята ними територія зросли в багато разів. Визвольний рух охопив не лише козацтво, але й інші верстви населення. Це позначилось і на складі старшини. Як вже згадувалось, вона поповнювалась шляхтою, яка брала участь у визвольній боротьбі. Шляхтичами були, як це видно з реєстру, полковники білоцерківський—Михайло Громника і брацлавський—Данило Нечай⁵.

У 1648 р. полковником миргородським недовго був шляхтич Григорій Сахнович Лісницький. Вже згадуваний польський шляхтич Станіслав Михайло Кричевський був київським полковником, а Станіслав Мрозовицький—курсунським. Слід, однак, відмітити, що незначний процент шляхти займав полковницькі посади.

¹ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 341. Навряд чи шляхта добивалася б nobілітації для простих козаків.

² Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 2, арк. 151.

³ Там же, рулон I, арк. 58.

⁴ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 700—701.

⁵ Z dziejów Ukrainy, стор. 228. В. Липинський пише, що і київський полковник Антон Жданович був шляхтичем. Це безпідставне твердження. Прізвище Чигиринський свідчить, що він походить з козаків. Не був шляхтичем і кальницький полковник Іван Федоренко. Він не мав нічого спільного з відомим пізніше полковником кальницьким Іваном Богуном, українським шляхтичем, який став полковником на початку 1650 р. (див. далі, стор. 273).

Ще менше її було на сотницьких посадах. У реєстрі 1649 р. в числі 241 сотника лише 15 шляхтичів, що становить 6,2% загальної кількості сотників. Дуже незначний процент шляхти займав інші старшинські посади. Загалом шляхта не могла активно впливати на політику козацької старшини в роки війни.

Серед старшини були полковники за походженням міщани: Іван Кучевич-Миньківський, Мартин Небаба та ін. В роки війни почали відігравати важливу роль близькі до гетьмана брати Іван та Василь Золотаренки — теж із заможних міщан. Полковники Головацький та Пободайло були вихідцями з драгунів. Очевидно, це були не рядові драгуни, а так звані капітани.

Старшинські посади в роки війни займали і особи, які перед тим служили в апараті польсько-шляхетської держави. До них належали військовий писар Іван Виговський, Павло Тетеря, «хрещеник» Богдана Хмельницького, до війни «реєнт» — керівник канцелярії гродської міста Володимира на Волині: Тетеря у 1648 р. покинув усі справи і втік до козаків¹. У тому ж році військовим, а згодом полковим писарем у Корсунському полку був Іван Дем'янович Креховецький, до війни збірчач («поборца») податків у Жидачівському повіті і поручик корогви панцерної².

Відомі випадки, коли полковниками ставали вихідці з народу. Оспіваний в народних піснях Максим Кривоніс, чий полк часом налічував 60 тис. козаків, за деякими даними був ковалем, «підданим» магната Юрія Немирича³. Кушніром був полковник Звягельський Тиша⁴. На Сіверщині згадується полковник Федір Салдат; це прізвище до певної міри говорить про його становище до війни⁵. З документів відомий полковник Стасенко, який був один час організатором козацької розвідки в Польщі. Сучасники висловлювали здогад, що це — «хлоп» з-під Любліна Стах Вілчи⁶.

Багато хто з козацької старшини до війни були «непомітними людьми», і про них нічого не говориться в

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 401—402.

² *Z dziejów Ukrainy*, стор. 311.

³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 109.

⁴ *Памятники КК*, т. I, стор. 329.

⁵ *Воссоединение Украины с Россией*, т. II, стор. 161.

⁶ *Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651 r.*, Wydał i wstępem poprzedził Adam Przybos, Wrocław, 1951, стор. XLII.

документах. Про декого можна тільки здогадуватись. Наприклад, нема конкретних відомостей про миргородського полковника Матвія Гладкого, який в роки війни називав себе полковником «всього Заднепря над казаками Войска Запорозжского» і один час був дуже близькою до гетьмана людиною. Лише відомо (з російського документа за 1644 р.), що 25 липня татарський загін, який повертався після нападу на російське місто Валуйки, погромив «атамана Матюшко миргородец с товарищи»¹. Можна здогадуватись, що М. Гладкий ще до війни був багатою людиною, бо в 1649 р. будував на свої власні кошти велику церкву в Миргороді².

Велика кількість сотників, городових та інших отаманів, у тому числі і десятників, походила з рядових козаків, міщан і селян. Можна навести десятки прикладів, коли міські жителі або селяни, зібравшись в «купу», оголошували себе сотнею, обирали сотників та іншу старшину. Так, у селі Клекотові на Волині селянин Федір зібрав «купу» повстанців («свавільників») і став сотником³. У Любарі на Житомирщині міщани і селяни обрали сотників, осавулів, отаманів⁴.

Розмах повстання був настільки широкий, що годі було ретельно вивчати все зверху. І тут проявлялась народна ініціатива і творчість. Палаючи ненавистю до польських загарбників і феодальної знаті, беручи активну участь у боротьбі, старшина нижчих рангів була повна рішимості покінчити з ворогом. Хоч ця частина старшини і не брала безпосередньої участі у проведенні зовнішньої політики, але, маючи великий вплив на маси, направляючи їх прагнення в певне русло, вона створювала відповідну громадську думку, зокрема навколо питання про приєднання України до Росії. Збереглася величезна кількість фактів, які свідчать про позитивне ставлення до цієї ідеї нижчої старшини.

І за економічним становищем старшина в роки визвольної війни не являла собою чогось монолітного, єдиного. Кожна група козацької старшини мала свої економічні можливості, свої традиції і навички і т. п.

Збереглося надто мало даних про економічне стано-

¹ Акты МГ, т. II, стор. 138.

² Воссоединение Украины с Россией. т. II, стор. 173.

³ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 179.

⁴ Там же, стор. 487—488.

вище старшини. Наявні матеріали дають можливість провести лише пунктирні лінії, але повної картини ми не одержимо.

У «росписе» переселенців з Чернігівського полку в межі Росії представлена старшина різних категорій: не раз згадуваний полковник Іван Дзиковський, обозний Федір Шеболта, осавули—Василь Данилов і Григорій Федоров, військовий суддя Андрій Величко, хорунжий Михайло Іванов, сотники, осавули—всього старшини 16 чоловік¹. Далі йде велика група десятників-отаманів, яких налічується 68 чоловік. Отже, старшина становить 10% всіх козаків. Це досить строката економічна група. Про майновий стан полковника Дзиковського ми вже говорили; в обозного Федора Шеболти було 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець і 10 свиней. До Дзиковського і Шебалти в економічному відношенні примикала полкова старшина, а також сотники, осавули і хорунжі в сотнях. Деякі сотники не поступались щодо економічного становища перед представниками полкової старшини. Наприклад, Григорій Варвинець мав 9 коней, 5 волів, 2 корови, 20 овець і 10 свиней; Іван Талець — 8 коней, 5 волів і 5 корів.

Проте були і десятники-отамани, які, крім шацького «брата»—«сивого коника», ніякої іншої худоби не мали. Таких людей налічується шість чоловік, а один з отаманів Федір Васильович Шкляр навіть і коня не мав.

Коли ж взяти старшину в цілому, то в неї було 220 коней (12,8%), 88 волів (12,7%), 160 корів (16%), 72 вівці (6,1%), 57 свиней (6,9%), 27 кіз (12%). Безумовно, це не дуже багато. Отже, загалом старшина ще не завжди виділялась з усієї маси козацтва.

Можливо, коли ця старшина «сиділа на землі», вона мала дещо інший вигляд. Але про це ми маємо лише окремі факти, що зовсім не дають права на узагальнення.

Безумовно, найбагатшим у той час на Україні всі вважали самого гетьмана Богдана Хмельницького. Ходили найрізноманітніші чутки про те, що в нього заковано багато бочок срібла, що він має 24 скрині різних коштовних шат, 130 коней турецьких в степу і т. д.² Є

¹ У складі цієї старшини були заслужені люди. Наприклад, Шеболта (Шебалченко) іменується в 1649 р. полковником. (Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 283).

² Памятники КК, т. I, стор. 329.

точні відомості, що під Чигирином гетьман володів слободою Суботів, яка перейшла до нього у спадщину від батька. Під час війни його володіння значно розширилися¹. Та з гетьмана брала приклад інша старшина. Як уже згадувалось, дехто з старшини був досить багатим вже до війни і виділявся з загальної козацької маси.

Збереглися дуже скупі матеріали про старшинське землеволодіння в роки війни. Відомо, що сотник Грибовський мав фільварок. Та це була людина незначна, а фільварок його, напевно, нічим не відрізнявся від інших козацьких володінь—хуторів. Є згадка про «фільварок або хутір власний» Павла Тетері в місті Переяславі². Як до, так і під час війни старшина володіла хуторами, слобідками і т. п. Про це свідчить хоча б купівля за 300 злотих у пана Яроша Черепинського в 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем з Корсунського полку хутора в Припоні «з усіма приналежностями» — ставком, озером, сіножатами і полем, нивами і запустами з халупою³.

Майновий стан старшини залежав від різних факторів. І. П. Крип'якевич, наприклад, вважає, що Б. Хмельницький змушений був рахуватися з невдоволенням широких народних мас відновленням феодального землеволодіння⁴. Очевидно, це відіграло певну роль, але далеко не головну. Як вже відзначалось, козацьке господарство, в тому числі і заможне, до війни було дуже мало зв'язане з ринком, особливо із зовнішнім, куди головним чином йшли продукти сільського господарства. Війна не сприяла розвитку «господарських» прагнень старшини. До того ж економічні зв'язки в роки війни мінялись щодо напрямку і характеру. Старшина, як і багаті козаки взагалі, приділяє більше уваги промислам: будному, дигтярному, селітряному, мукомельному та ін. Ми зустрічаємо старшину серед власників пасік. Так, сотник з Груні Черкаської—Борис і отаман з Куземи-

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 327. У «цидулі» до Миколи Потоцького 3 (13) червня 1648 р. Богдан Хмельницький писав, що він мав у Суботіві 4 риби ставки, млини, лани, сіножати, збіжжя 400 кіп, які зібрав протягом кількох років. Все своє майно гетьман оцінював в 1000 флоринів (Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29, № 129).

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 290.

³ Там же, стор. 375—376.

⁴ Там же, стор. 278.

на—Клим у 1650 р. завели пасіки навіть на російській території¹.

Не можна було зберегти старі форми феодального землеволодіння та експлуатації в умовах нових відносин, що створились під час війни, коли селянство рішуче відмовлялось від того, щоб відбувати повинності і на всякі такі спроби відповідало повстаннями. Навіть шляхта, що залишилась на Україні, почала одержувати гетьманські універсали і царські грамоти на маєтності лише з 1654 р.

Але старшина не могла жити одним «божим духом», обмежуватися лише почеснями. Їй потрібні були матеріальні блага. А можливостей у будь-якій господарській галузі, і фактичних і юридичних, старшина мала більше, ніж рядовий козак.

Безперечно, старшина збагатилася за рахунок великої воєнної здобичі. Існував старий козацький звичай—ділити воєнну здобич, значна частина якої перепадала старшині. 1648 рік був дуже щасливим у воєнному відношенні для повстанців. Згадаємо Жовті Води, Корсунь, Пилявці, похід через всю Україну, розгром магнатських і шляхетських маєтків, великий викуп з Львова і т. д. Сучасники говорять про величезні багатства, які попали до рук козаків.

Під Пилявцями козаки оволоділи польським табором і взяли до 100 000 навантажених возів з грішми, срібними речами, одягом, кінською зброєю та ін. Всього майна шляхти було захоплено на 7 млн. злотих, а «сорому для неї було на 1000 мільйонів»,—писав Мартин Голінський². Самовидець теж відзначав, що на Україні багато хто збагатився «шарпаниною добр шляхецьких і жидовських і инх людей»³.

Після перемоги під Пилявцями Україна поповнилась всяким добром—великою кількістю дорогих срібних речей, жіночого намиста (канак), одягу, коштовних суконь. Все це продавалось в Києві та інших містах по дуже дешевій ціні. Польські послани на початку 1649 р. писали, що коли вони проїжджали через Звягель, їх

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 658.

² Рукопис М. Галінського, № 149.

³ Летопись Самовидца, стор. 20; Історія України в документах і матеріалах, т. III, стр. 139—140.

приймав у себе дома полковник, колишній кушнір Тишик. Жінка полковника частувала послів з срібного посуду, а на столі було багато всякого добра; вона лаяла Хмельницького за те, що «так скупо живе, коли бог дав всього багатого»¹. Воєнну здобич козаки і особливо старшина продавали на Україні, а також скуповували і привозили у значній кількості в Росію².

Під час війни на Україні збирались податки до гетьманської скарбниці. Восени 1649 р. київський воевода Адам Кисіль писав, що за наказом гетьмана збирають чинші, дані медові, пастівні, оренди³. У січні 1651 р. за розпорядженням Б. Хмельницького по всій Україні аж до кордону збирали «стації», тобто податок на утримання війська. Всі селяни і міщани давали по півосьмушки зерна в зв'язку з великими видатками гетьманського уряду, зокрема на прийоми послів⁴. Як це показав пізніший досвід, частину зібраних податків старшина привласнювала.

Старшина, як і багате козацтво, старалася використати свої матеріальні переваги, вкладаючи кошти у різні промисли. Вона мала більше можливостей для цього, ніж інші групи населення. В 1654 р. старшина навіть добивалася у російського уряду дозволу «мелниці ставити і всякие пожитки, какие-небудь прежде были и какие мы сами можем привлащитъ», права «питья для своих подданных держати»⁵, тобто гнати горілку, брати відкупи. В роки війни це були не прямі, а посередні форми феодалної експлуатації. У літературі про визвольну війну українського народу, що вийшла за останні роки, в дуже загальних рисах говориться про феодалну експлуатацію і порядки на Україні. Дослідники цього періоду шукають форм експлуатації, які були поширені до 1648 р. При цьому іноді ігнорується та обставина, що форми феодалного гніту можуть бути найрізноманітнішими, не обов'язково у вигляді панщини або прямого підданства шляхтичеві, магнатові чи козакові-старшині.

¹ Памятники КК, т. I, стор. 329.

² Деякі дані про економічне становище старшини див. у розд. V цієї праці.

³ J. Michałowski, стор. 509.

⁴ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 288.

⁵ Акты ЮЗР, т. X, стор. 487—488.

Ліквідоване в ході визвольної війни магнатське та велике шляхетське землеволодіння не скрізь відновлювалось на зайнятій козацьким військом території і не в тих формах, як до війни. Про це вже відомо з літератури¹.

Російські послы, які перебували у Варшаві 6 квітня 1650 р., відзначали у статейному списку: «А у Вишневецкого городы и места казаки урядников не пустили и держат те Вишневецкого городы за собою»². Відомо, що Вишневецький володів величезною територією, на якій після було створено козацькі полки: Миргородський, Полтавський, Кропив'янський, Прилуцький і частково Переяславський. Представники інших магнатів теж не могли приступити до ведення своїх справ без відповідного дозволу гетьмана. Навіть маючи дозвіл, їм не завжди вдавалося скористатися ним, бо з населення продовжували збирати податки до гетьманської скарбниці і для міських урядів. Всі землі, ліси і навіть вироблений поташ були оголошені власністю Війська Запорозького, тобто держави. Тільки православні монастирі зберегли свої володіння і навіть розширили їх з допомогою гетьманської влади. Але церковно-монастирське землеволодіння мало специфічний характер, про що буде сказано далі.

Зробимо деякі висновки про козацький стан у цілому в роки визвольної війни. В кожному класі або стані є певні групи, різні за економічною міццю і за походженням. Особливо це стосується козацького стану, який під час війни став пануючим на невеликій частині України, що прискорювало процес його формування. Слід пам'ятати, що «окремі індивіди утворюють клас лише остільки, оскільки їм доводиться вести спільну боротьбу проти якого-небудь іншого класу; в інших відношеннях вони самі вороже протистоять один одному як конкуренти. З другого боку, і клас у свою чергу стає самостійним по відношенню до індивідів, так що останні знаходять вже заздалегідь встановленими умови свого життя: клас визначає їх життєве становище, а разом з тим і їх особисту долю, підкоряє їх собі. Це — явище того ж

¹ Див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 329—333.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Спошення России с Польшей, 1650, спр. 3, арк. 278.

порядку, що і підкорення окремих індивідів поділу праці, і воно може бути усунуте лише шляхом знищення приватної власності і самої праці»¹.

Вже говорилося про те, що саме об'єднувало козацтво в один стан навіть під час його формування. Нагадаємо, що в процесі свого розвитку козацтво дедалі більше поділялося на два протилежні табори—козацьку старшину, яка захопила в свої руки основні матеріальні блага та політичну владу, і рядове козацтво, яке ними не користувалося. Це розшарування розтягнулось на десятиріччя, але його тенденції беруть свій початок, помітно виступають вже в роки визвольної війни. І тільки в умовах феодалізму стало можливим, щоб по суті різні класи були вкриті одним ковпаком—становою організацією. Якщо в роки війни ці рамки ще якось відповідали становищу речей, то далі вони вже ніяк не відповідають ходу історичних подій. Суперечності між старшиною і рядовими козаками не були суперечностями в межах одного класу. В їх основі лежали соціальні відмінності. Ось чому ці суперечності були нерозв'язні за тих умов, причому вони мали відчутну тенденцію до поглиблення.

Для досягнення своїх цілей козацька старшина діяла від імені всього козацького стану. Але в процесі свого формування вона не раз поділялась на ряд угруповань, які в боротьбі за владу орієнтувалися і спиралися на різні внутрішні і зовнішні сили.

* * *

Під час визвольної боротьби і в наступні роки привілейованим станом на Україні було і православне духовенство, права якого в ході війни значно розширилися. Православ'я стало на Україні єдиною визнаною офіційною релігією. Цьому сприяла та обставина, що одним з прапорів, під якими велася визвольна війна, була боротьба за православну віру, «аби тая ж віра хрестиянская множилась і хвала божия квітнула і церкви хрестиянские обновлялися», як писав у лютому 1649 р.

¹ К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, вид. друге, т. 3, стор. 54.

С. Мужилівський¹. В ідеології тодішнього суспільства релігійні почуття і погляди відігравали важливу роль.

Духовенство являло собою стан, який був добре організований і спирався на традиції вікової давності, на темноту і затурканість народу. Воно виконувало важливу ідеологічну функцію — виправдовувало і освячувало існуючий лад. Ось чому духовенство користувалося особливою прихильністю пануючих класів і мало ряд привілеїв і прав. Ідейно права православної церкви не раз обґрунтовував у своїх універсалах сам гетьман. В універсалі, виданому київському Богоявленському монастирю 11 червня 1651 р., відзначалося: «Понеже всемогущий бог и сотворитель неба и земли десною своею рукою сподобил мене неприятелей и гонителей православные церкви, матки нашей, ляхов з України в Польшу далеко прогнати, старание маю пильное около благочестия церкви божіих і монастирів для розмноження хвали божой»². Підкреслювалось, що духовні особи «в щоденних молитвах і Войська Запорозького не забивают»³. Юридичним виправданням надання привілеїв та інших благ церкві було те, що вона ними користувалась з давніх-давен, ще від князів руських⁴, що вже раніше «козаки морем і землею і шаблею в праці своєї виживлень міли і церкви божої надаряли». Як сказано в одному з документів, монастирі, як і шляхта, мали «добра свої вольно обіймать»⁵.

У переговорах з польською шляхтою гетьманський уряд не раз відстоював ліквідацію унії «як постійної причини утисків руського народу», наполягав на тому, щоб все загарбане уніатами було повернуто православній церкві. Православне духовенство мало бути урівняне в усіх правах з католицьким⁶.

Здавалось би, що за таких умов все духовенство має виступати єдиним фронтом. Проте в ході війни з'ясувалось, що різні групи духовенства не однаково ставились до боротьби проти польсько-шляхетських загарбників та феодальних порядків.

¹ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 130.

² Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР), т. V, стор. 86.

³ Там же, стор. 89.

⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 147.

⁵ Акты ЗР, т. V, стор. 87.

⁶ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 184.

При польсько-шляхетських порядках православні священники за своїм походженням і становищем були тісно зв'язані з міським і сільським населенням і тому поділяли його настрої. Їх активна участь у визвольній війні підтверджується сотнями фактів. Часто вони очолювали виступи населення.

У 1648 р. священники Стефан Пятницький і Тиміш Миколинський у містечку Літовижу Володимирського повіту «під час ребелії козацької» разом з селянами розгромили маєток пана Гавловського. Коли карали нагаями панського посіпаку, священники говорили: «Отож вам, подданіє пана Гавловського, польское право! Нехай ваш бісов пан не до польського права, а до пана Хмельницького нас позиваєт, бо ми се права лядзкого не боїмо!» Пізніше ці священники заявили самому панові: «Якосте дваєкрат утекали, але третій раз юж не утечете і лепей се на вас опатримо і почуствуємо!»¹.

Діяльність деяких особливо завзятих священників козацькій старшині навіть доводилось стримувати. Переяславський полковник Андрій Романенко разом з чигиринським сотником Тимофієм Хмельницьким на початку 1649 р. були «приставами» від гетьмана при брацлавському воеводі Адамі Киселі. Вони дали вказівку населенню села Симонова—маєтку Киселя доставити шість возів сіна для коней воеводи і козацької кінноти та вистлати «сторожу», тобто слуг, до замку. Окремий лист був відправлений до священника цього села, який говорив рибалкам не слухати ні воеводи, ні козацької старшини і не ловити для них рибу. Лист закінчувався наказом: «А, твоя реч церкви гледіти, а не забороняти рибакон, а ні на сторожу нам гамовати, ведаєт пан воевода, що чинить, і ми тут же з ним сполне расказуєм. А так, отче, мовчи і занімей! Єще притом пробачаєм: если того у другое почуем, і дома седіти не будеш»².

З приходом на Україну польських каральних загонів таких священників, як показав досвід, чекала однакова кара з іншими учасниками визвольного руху³.

Участь нижчого духовенства у народних рухах мала місце і в інших країнах, про що писав Ф. Енгельс⁴. Таке

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 477.

² Там же, стор. 56—57.

³ Памятники КК, т. I, стор. 252—253, 255—256.

⁴ Див. Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 24.

духовенство на Україні зв'язувало свою долю з створенням тут новим ладом. Про це свідчить наявність великої кількості поповичів у реєстрі. Навіть серед козацьких полковників у 1648 р. був священник Степа¹. З ліквідацією польських порядків духовенство позбавилось переслідувань католиків. Не можна обминути і того, що сільські священники одержували дещо з «лупезства» панських маєтностей. Так, уже згадувані Степан Пятницький і Тиміш Миколинський і собі дещо взяли з майна пана Гавловського—вимолотили збіжжя і вивезли на продаж до Львова кілька возів жита і пшениці².

Для духовенства, яке брало участь у повстанні, повернення польсько-шляхетських порядків було дуже небажаним. У зовнішньо-політичному відношенні воно орієнтувалось на православну Росію.

Інше становище займали вище православне духовенство і монастирі. Відомо, що монастирські володіння як феодальні були розгромлені повстанним селянством. Та вже в ході визвольної війни, в результаті заходів гетьманського уряду, православні монастирі не тільки повернули раніше їм належне, але й одержали нові володіння за рахунок католицької церкви і шляхти. І під час війни монастирі в економічному і юридичному відношенні залишались феодальними господарствами з підданими, повинностями і панщиною. Проте є підстави твердити, що монастирське господарство дещо відрізнялось від світсько-феодального³. Як до, так і під час війни монастирі мало виробляли на ринок, а більше для власного вжитку, і тому повинності селян були легшими. Становище цієї групи феодалів у роки війни вичерпно висвітлене в історичній літературі⁴, і тому ми обмежимося кількома зауваженнями загального характеру.

Відомо, що духовні феодалі, невдоволені політикою польського уряду щодо православної церкви, в усьому іншому підтримували шляхетські порядки. Зміни, що відбулися на Україні, мало торкнулися цих феодалів. Гетьман навіть домагався, і не один раз, щоб митрополит київський одержав сенаторське місце в сеймі. Якби

¹ K. Szajnoch, Dwa lata dziejów naszych, т. II, стор. 382.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 475.

³ Див. Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. I, М., 1952, стор. 529.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 254—265.

це здійснилось, митрополит піднявся б до вищої фєс-
дальної ієрархії.

З другого боку, оскільки православна церква на
Україні була підпорядкована константинопольському
патріарху, а його влада була лише номінальною, то фак-
тично митрополит сам вирішував всі справи православ-
ної церкви на Україні і в Білорусії. Цим можна поясни-
ти ту обставину, що за час війни митрополит київський
Сильвестр Косов не послав у Москву жодного листа на
підтримку заходів гетьманської адміністрації щодо при-
єднання України до Росії. Вище українське духовенство
лякала сильна влада московського патріарха. Воно бо-
ялось, крім того, що з приєднанням України до
Росії буде втрачено дуже багато в духовному і
матеріальному відношенні — в зв'язку з залишенням
ряду українських і білоруських земель у складі
Речі Посполитої¹.

Зрозуміло, що поведінка київського митрополита,
його зв'язки з представниками польського уряду² ви-
кликали не тільки підозріння, але й невдоволення геть-
мана і козацької старшини. Недаремно Богдан Хмель-
ницький наказував митрополиту Косову, який їхав до
Варшави, відстоювати Зборовську угоду, дотримувати-
сь гетьманських вказівок, бо інакше «ты, отче митро-
полите,—если в тех наших речах заданных не будеш
стоять на ляхов, и аще бы инако попысана наш совет
переминити и на что новое изволити над нашу волю, то
конечне будеш в Днепре»³. Очевидно, ці погрози впли-
нули, бо Косов на сеймі відстоював статті Зборовської
угоди, що стосувались православної церкви⁴. За таких
обставин митрополит та його однодумці серед духовен-

¹ Див. В. Эйнгорн, Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, М., 1899, стор. 34—37, 49—55.

² Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 134.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 297.

⁴ Точка зору, що митрополит С. Косов був зрадником, не підтверджується фактами. Донесення панського нунція Тореса з Варшави про сейм свідчать, що Косов відстоював інтереси православної церкви (див. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 82—83).

ства приховували до часу свої пропольсько-шляхетські симпатії.

Між станами-класами завжди відбувалась прихована, а то й відкрита боротьба. Прояви такої боротьби мали місце і між духовенством та іншими станами. Повстале селянство і козацтво знищували монастирські господарства, «чернцов окрутне мордовали, били і інших в смерть побили», як це було в Густинському монастирі в 1648 р.¹ Козацька старшина вважала, що духовні особи мають тільки «церкви глядіти». Коли ксьондз Лентовський під час переговорів у Переяславі в 1649 р. спробував висловитися, то полковник Федір Вешняк закричав: «Мовчи, попе, не твоя справа ловить мене на брехні... І ваші ксьондзи, і наші попи, всі такі ж сини»².

Непорозуміння і розходження між козацьким і духовним станами гетьманський уряд старався врегулювати. Відомим є гетьманський універсал від 23 лютого 1649 р. у зв'язку з скаргою митрополита на випадки, коли козаки «сміють і важатся непристойне, над годность свою, не тільки в справи духовние церковние священническіе ся втручати, але і самих тих священников духовних отцов своїх, не тільки зневажати, але і здоров'я їх позбавляти». Богдан Хмельницький своєю гетьманською владою, іменем всього Війська Запорозького наказував козакам, «від старших до найменших», всіх, хто так поводитиметься з духовенством, карати смертю на місці, навіть «не доносячи» йому про такі справи. Якщо в чомусь провинився священник, треба скаржитись на такого старшій духовній особі, «о справедливость пристойне просить, тож, яко і они в нас, в самому себі справедливости з духовного аби жаден не чинил, над карностью вишей описанною»³.

Цей важливий документ свідчить не тільки про намагання врегулювати відносини між двома станами, але й про підтвердження станових прав духовенства.

¹ А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I, стор. 394.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 207.

³ В. Модзалевский, К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими казаками 1649—1661 гг., «Киевская старина», 1906, март—апрель, розд. «Документы, известия и заметки», стор. 65—66.

Відомо, що існування пригнобленого класу становить життєву умову кожного суспільства, заснованого на антагонізмі класів. Це стосується і феодального ладу на Україні в роки визвольної війни.

Часто в документах про привілеї і права козаків, духовенства та шляхти відзначалося, що селяни мають перебувати у підданстві і виконувати свої «звиклі» повинності. Мова йде насамперед про селян, які не приєдналися до козацтва, не потрапили до реєстру. А таких селян була значна більшість. Доля їх склалася по-різному.

На території, зайнятій польськими військами, селянство знову попало під панський гніт. Правда, і тут пани не відразу змогли відновити свою владу, їм перешкождали це зробити виступи селян, часто збройні. Протест селянства проявлявся і в масовому переході на козацьку територію. 31 березня 1650 р. Адам Кисіль писав коронному гетьману М. Потоцькому про пусті села на заході, про те, що на козацькій території села «так переповнені, що Україна з трудом може вмістити і прогудувати великі натовпи озброєної черні, яка збирається сюди»¹.

На козацькій території становище селянства було кращим. Хоч у різних угодах визнавалось право шляхти і навіть магнатів експлуатувати селян, але фактично воно було короткочасним і до того ж дуже ефемерним, на що не раз пани звертали увагу.

Без дозволу і допомоги гетьманського уряду навіть великі магнати після Зборовської угоди нічого не могли вдіяти. Відомий, наприклад, гетьманський універсал від 23 вересня 1650 р. з вказівкою уманському полковникові допомогти польному гетьману Мартину Калиновському зібрати у підданих податки для сплати боргу за викуп з татарського полону². Зберігся аналогічний документ вінницького полковника Івана Богуна за січень 1651 р., ви-

¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, Радзівіллівський архів, ч. II, кн. 10, арк. 315.

² Державний воеводський архів у Кракові, архів Потоцьких, папка Підгорецьких, № 20, арк. 9—10.

даний панові Криштофу Криницькому, що повертався з своїх маєтностей з-за козацької лінії¹.

Звертає на себе увагу та обставина, що всі універсали гетьмана на володіння маєтностями не згадують розмірів панщини, а обмежуються загальними твердженнями: «вшелякую повинність ведлуг звичаю давного отдазали», «повинности и работи всякіе отправляли»². Така дуже загальна формула була недостатня для того, щоб примусити селян відбувати всі повинності, виконуваними ними до 1648 р. Це розумів і сам гетьман, коли у своєму універсалі від 24 березня 1652 р. згадував, «що на протязі такого довгого часу майже кожний чоловік на всій Україні користувався вільностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм паном...»³.

Навіть у випадках, коли шляхта, повернувшись на Україну, дуже насідала на гетьманський уряд щодо виконання угоди, Богдан Хмельницький, як це видно з листа до М. Потоцького від 9 жовтня 1651 р., радив не зразу братися за селян, «бо краще поволі освоїти, привести до давнього звичайного порядку»⁴. Нарешті відомо, що повернення на Україну на короткий час польських військ і шляхти ще не означало, що слідом за політичною реакцією одразу можуть бути реставровані всі довоєнні феодально-кріпосницькі порядки.

Слід підкреслити, що в умовах війни козацька старшина на чолі з гетьманом займала двоїсту позицію щодо селянства. Вона дуже добре розуміла, що участь селян у війні може забезпечити перемогу над ворогом. Про силу «черні» Хмельницький не раз заявляв представникам польської влади. Згадуючи колишні поразки козацьких повстань, гетьман в одному з своїх листів писав, що зараз козаки і «чернь» є союзниками і «може господь бог не допоможе вам більше на нас їздити»⁵. Таку саму думку він висловив під час переговорів з польськими послами у Переяславі в лютому 1649 р.

¹ Див. фото листа Ів. Богуна у книзі І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», стор. 204.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 148.

³ A. Grabowski, Ojczyzste spominki, т. II, стор. 131.

⁴ J. Michałowski, стор. 646.

⁵ Fr. Rawita-Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraiński, Lwów, 1914, стор. 100—102.

Тільки бажанням зберегти союз з селянством у війні можна пояснити намагання гетьмана захистити селян від панських жорстокостей та розправ. Повертаючись в грудні 1648 р. з походу, Хмельницький в місті Острозі видав універсал, який мав бути зачитаний у місцях скупчення шляхти у Львові і Кам'янці-Подільському. В універсали повідомлялось про перемир'я і вказувалось, щоб шляхтичі «ніякої злоби не мали як проти своїх підданих, так і проти руської релігії... Боронь боже, щоб ще крім того хтось перший і злобний кинувся на пролиття крові нашої християнської або вбивство бідних людей...». Подібні вчинки, за словами гетьмана, можуть привести до порушення миру і до великої шкоди Речі Посполитій¹. Така позиція щодо селян-повстанців обстоювалась і під час переговорів під Зборовом², але відповідні пункти не були включені до самої угоди. Згідно з угодою селяни, які попадуть до реєстру, зможуть покидати панські маєтки і вільно переселятися на козацьку територію.

Наведені приклади свідчать про те, що гетьман і старшина стояли не за ліквідацію повинностей селянства, а за пільги для нього, за полегшення його долі. Це було, очевидно, продиктовано воєнно-політичними міркуваннями, інтересами визвольної війни. Слід віддати належне гетьману та його оточенню, що провадили в той час таку далекоглядну політику.

Про те, що старшина керувалась воєнно-політичними міркуваннями в політиці щодо селян, свідчать також інші факти. Як відомо, в 1650 р. козацькі полки йшли в Молдавію. В цей час значні сили польських військ були зосереджені на козацькій лінії. Гетьман робив усе, щоб уникнути сутички або війни. Кількома універсалами про виконання селянами повинностей він старався заспокоїти шляхту і польські урядові кола³. У листі до білоцерківського полковника гетьман просив його негайно виступати з військом, але при цьому застерігав, щоб ніхто не робив шляхті шкоди і не порушував її прав⁴.

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 146

² Там же, стор. 184.

³ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 512—514, 517—518.

⁴ Державна публічна бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, № 13698—13716, арк. 15—16.

Безумовно, на козацькій території селяни в основному не відбували ніяких повинностей і відробітків, вони були тут переведені на чинш (оброк). Про це свідчить універсал, з яким влітку 1651 р. Богдан Хмельницький звернувся до польських селян, обіцявши звільнити їх від усіх повинностей і відробітків: «будете тільки на самих чиншах у всяких вільностях, так, як була шляхта. Тільки щоб ви були нам вірні так, як наші руські піддані, щоб покидали своїх панів, повставали проти них...»¹.

У подібних заявах козацької старшини не було в той час ніякої соціальної демагогії. Як ми вже відзначали, старшинське господарство не базувалося на праці кріпаків, і тому старшина могла легше, ніж шляхта, відмовитись від одного з постулатів феодального суспільства—панщини.

Чинш так само, як і інші форми кріпосницької експлуатації, являв собою феодальну повинність. Але селяни при цьому були особисто незалежними, мали право переходити з місця на місце, користувалися певним захистом з боку держави. Перехід до натуральної і грошової ренти був за тих умов явищем прогресивним. Цього селянство добилося не шляхом реформи, а завуювало у кривавій боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту. Проте селянство було найменш організованим серед усіх станів на Україні, не мало традицій єдності, які вже виробилися у козацтва, духовенства і навіть у міщан. Роздробленість селянства, його затурканість дуже утруднювали можливість спільних виступів за свої права.

Юридично основна маса селян на Україні в роки війни належала до державних підданих. Це становище було набагато кращим, ніж становище селян, залежних від панів. Хоч держава взагалі відігравала важливу роль в збереженні феодальних порядків, але треба пам'ятати, що державність на Україні в роки війни тільки складалася, отже, державний апарат був недосконалий і слабкий.

За цих умов селянин ставав часто жертвою свавілля з боку місцевої адміністрації, як це, наприклад, мало місце в Ніжинському полку влітку 1650 р. У таких

¹ А. Grabowski, *Ojczyście spominki*, т. I, стор. 85—86.

випадках, дбаючи, щоб не потерпіла військова скарбниця, сам гетьман ставав на захист селян¹.

Історики вже звертали увагу на ту обставину, що в російських документах українських селян часто називають міщанами. Це не лише запозичення терміну з адміністративного устрою міст². Пояснення можна знайти у схожості становища міщан і вільних селян. Обидва стани були тяглими, виконували однакові повинності: стації для військ, надання підвід, утримування послів під час їх переїзду через Україну³, платили такі самі податки.

Не можна забувати і про те, що в роки війни була ліквідована королівсько-старостинська і домініканська (панська) влада над селянами. Якщо козаки мали свою адміністрацію, то селяни були підпорядковані міській адміністрації. У зв'язку з обранням Івана Скіндера війтом міста Чернігова 8 листопада 1649 р. гетьман звернувся до чернігівських міщан і селян з універсалом. Війт чернігівський був названий «дозорцем міста і волості», він мав «радити і правити» міщанами і волошанами. До Чернігівської волості належали села Слабин, Рудка, Седнинщина та ін. Війт мав «судити, порядити, порядки винайдовати, которого маю слухати і поважати, так месчане, яко і волосчане менованіе, і во всем прилежніе маю биті на складку, в чом потреба»⁴. В реєстрі 1649 р. згадується Гадяцький повіт⁵. Під час перепису 1654 р. у Вінницькому полку села Ситківці, Юрківці, Носовець, Журинці, Мельниківці, Криковці, Остолопово, Ометинці віднесено до «Кальницькова присуду». В усіх селах були війти, а селян називали «міщанами»⁶. Подібне явище мало місце у Ніжинському пол-

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення Росси с Польшей, 1650, спр. 1а, ч. I, арк. 623—625.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 240.

³ Наприклад, в універсалі від 24 листопада 1651 р. зазначалося, що коли б російські послы «до нас ішли, абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреби будет, подвод, проводников давали і во всем людскость свою осведчались...» (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 152).

⁴ А. Лазаревский, Акты по истории землевладения в Малороссии, «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца», кн. IV, 1890, стор. 98.

⁵ Реєстра..., стор. 300.

⁶ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1668, спр. 376, арк. 12—33.

ку¹. В той час міста займали панівне становище щодо сіл, а то й виступали як прямі експлуататори сільського населення.

У ході визвольної війни на Україні, як вже згадувалось, повстале селянство фактично ліквідувало велике феодальне землеволодіння, тобто звільнилось від феодальної залежності. Ф. Енгельс писав, що коли селяни проганяють свого феодала, вони самі стають власниками. Таким чином, визволяючись, вони входять в ряди імущого класу². На Україні було ліквідовано землеволодіння тисяч феодалів. Збереглося дуже багато актів, як опублікованих³, так і неопублікованих, які свідчать про те, що повсталі селяни примушували панів кидати свої маєтності і часто тікати в одних сорочках.

Прогнавши пана, селяни ділили його нерухоме майно, збіжжя, пасіки, вилловлювали рибу в ставках, рубали ліс, а те, що не можна було забрати, знищували. Про тисячі таких епізодів з усіма деталями говориться у різних судових скаргах панів. Колишні власники земель в ході стихійного селянського повстання були експропрійовані, а феодальні фільварки знищені.

Про настрої селян писали польські послы, які на початку 1649 р. проїжджали через Україну. В дорозі до них приєдналося багато шляхти, яка направлялась у Київське воеводство, але колишні піддані «не захотіли впустити шляхту в її власні житла, або краще сказати дозволити їй побачити попіл їх»⁴. Відомо, що і після підписання Зборовської і Білоцерківської угод, коли гетьманський уряд вживав ряд заходів, щоб зберегти мир, селяни повставали і знищували панів, які наслідком повернутися. Визвольна війна українського народу була одночасно етапом найвищого піднесення антифеодального селянського руху, якого не знала Європа в середині XVII ст.

Павло Алеппський зазначав, що козаки розділили землю між собою, засівають її, рубають і корчують ліс. У гетьманських універсалах згадується про те, що козаки і селяни панські лани засівали, захоплювали ґрунти пра-

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 799 і далі.

² Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. второе, т. 4, стор. 325—326.

³ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV; Жерела., т. IV, V, VI.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 132—133.

вославних монастирів і шляхти¹. Селянин міг продавати і купувати землю, дарувати її, передавати в спадщину, кидати одні ділянки і займати інші. Землі було вдосталь, була б тільки можливість її обробити. Що стосується правових норм володіння, то в одному з універсалів Богдана Хмельницького за 1651 р. є формула, яка напевно знайшла своє широке застосування на практиці: «кгда ж вольно каждому свое добро яко власное дать, даровать и легковать, кому хочечи»².

Визволяючись від гніту феодалів, селяни не покидали сфери станово-феодального ладу, а тільки створювали новий стан вільних виробників, зберігаючи свій колишній спосіб праці, розвиваючи його далі, звільняючись від пут, які його раніше зв'язували.

Існування дрібного вільного виробника в сільському господарстві не означало ліквідацію феодалного ладу. Адже одна з його основ—дрібні, натуральні селянські господарства залишилися. І тому за певних умов кріпосництво знову могло відновитись. Так воно і сталося пізніше на визволеній від польського гніту українській землі.

До війни феодалне господарство зростало за рахунок збільшення кріпосницької експлуатації селян, що в свою чергу приводило до їх зубожіння. Цим самим об'єктивно ослаблювались основи феодалної системи взагалі. Війна і ліквідація великого феодалного землеволодіння внесли значні зміни в становище селянства. З ослабленням феодалного гніту на Україні, хоч і не на довгий час, були створені відповідні умови для існування дрібного селянського господарства. Своєю боротьбою селянам вдалося затримати наступ феодалів, добитися поліпшення свого становища.

Тяжкий феодалний гніт до війни руйнував селянське господарство. Війна також несприятливо впливала на розвиток господарства. Тисячі робочих рук були відірвані від плуга³, тисячі родин змушені були кидати свої

¹ Див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 244—245.

² Акты ЗР, т. V, стор. 86.

³ З багатьох свідчень негативного впливу війни на економіку України наведемо лише один приклад. Коли російський посол Григорій Неронов у листопаді 1649 р. приїхав до Чигирина, то в нього попросили пробачення за те, що зустрічали його «небольшие люди, и корм давали скудно», бо «запасов своих и конских готовить было неколи, во все лето были на войне» (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 265).

насаджені місця і переселятися. Це посилювало процес створення серед селян різних економічних груп. В основі поділу селянства лежали матеріальні фактори. Були серед селян більш заможні, які користувалися найманою працею, а були й такі, що з великим трудом могли прогнати свою родину.

В одному з гетьманських універсалів за 1650 р. згадуються селяни, які брали на відкуп млини¹. Під час перепису у січні 1654 р. у Вінницькому полку було 28 селян, які володіли млинами. У селах жили ремісники — шевці, ткачі, гончарі, гребінники, стельмахи, колісники і т. д.². Були селяни, які навіть володіли великими пацкаками на російській території³.

У літературі зверталась увага на те, що селянські господарства були близькі за своєю економічною структурою до господарств рядових козаків. Про це свідчать дані згадуваної «рописи» переселенців Чернігівського полку в межі Росії у 1652 р. Крім козаків, до «рописи» були включені і родини «пахотных», тобто селян. Із 20 «пахотных» родин у трьох зовсім не було ніякої худоби, сім мали по одному коню, з двома кіньми та з одним-двома волами було чотири родини, по троє і більше коней і волів мали чотири родини. Тільки один Павло Якимов мав шість коней, пару волів, шість корів. Отже, процент родин без тяглової сили або з дуже невеликою кількістю її був значно вищий, ніж серед козацьких господарств. Ні в одній селянській родині, що переселялася в Росію, не було «челядників».

Становище на Україні в роки визвольної війни є ще одним підтвердженням марксистського положення про те, що трудящі завжди можуть жити і виробляти без феодалів, а феодалі ніяк не можуть існувати без експлуатації. В епоху феодалізму «в землеробстві суть зовсім не в дармоїдстві і здирствах дворянина, а в праці селянина»⁴.

Хоч селянство в роки війни і не жило в розкоші, але вільний селянин був більш активною силою в економіч-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, ч. 1, арк. 623.

² ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1668, спр. 376, арк. 12—33.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 333, арк. 8.

⁴ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 144.

ному і політичному відношеннях, ніж придавлений паном. Після того як селяни прогнали своїх панів, сільське господарство на Україні перебувало у кращому становищі, ніж раніш. Про це свідчили представники польського уряду і командування.

В одному з щоденників походу польських військ від Берестечка в глиб України в 1651 р. зазначалося: «10 серпня. З-під Махнівки ми пішли під містечко Білилівку, яке знаходиться за лінією, зайнятою козаками, а тому ми потрапили начебто в зовсім інший край. В полі густо стоять копи і всякого збіжжя достатньо. Однак худобу зігнали і всяке своє майно селяни звезли до замку»¹. Андрій Мясковський 18 серпня повідомляв короля про те, що сім польських корогв захопили в місті Паволочі великі запаси вина, перепилися і грабували населення. На його думку, тільки в Паволочі і повіті було стільки продовольства, що можна прогодувати велику армію². Повернувшись з Корсуня від Хмельницького, Мясковський розповідав, що у козаків все дуже дешево, хліба досить, гарнець пива коштував 3 гроші, а меду — 16 грошей, осьмушка вівса (тобто люблінський корець) коштувала гріш, курка — 1,5—3 гроші, кварта горілки — 6 грошей. «І так все дуже дешево...»³.

Як не дивно, але в польсько-шляхетських джерелах збереглися численні згадки про те, що селянство було невдоволене багатьма діями гетьмана. Ці дані важко перевірити. Можливо, вони мають під собою якісь підстави. Проте слід пам'ятати, що в ті часи, коли хід історії зводили до дій окремих осіб, польське панство і магнати слали на голову Хмельницького та інших керівників повстання всі небесні громи, обвинувачували їх в усіх земних гріхах, могли говорити про те, що було їх заповітною мрією, але в дійсності не мало місця. За польськими джерелами, селяни, повні рішимості в боротьбі проти панів, готові були навіть вбити гетьмана, коли б він погодився на угоду з ворогом⁴. Однак ми маємо і інші ві-

¹ А. Грабовскі, *Starozytnosci historyczne polskie*, Kraków, 1840, т. I, стор. 279.

² Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 1, арк. 79.

³ А. Грабовскі, *Starozytnosci*, т. I, стор. 353—354. Гарнець дорівнював 3,77 літра.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 132.

домості. Сам Хмельницький заявляв, що побоюється «черні», яка може собі іншого гетьмана обрати і навіть піти на союз з татарами. Цього не сталося, бо гетьман та його оточення вели розумну політику, що не відштовхнуло селянство від повстання. Селяни були рішучим і послідовним противником повернення польських панів на Україну, відновлення старих порядків. У цьому проявлявся їх патріотизм. Ось чому політика гетьманського уряду щодо приєднання України до Росії знаходила широку підтримку і серед селянства.

* *
*

До поспільства належали також міщани, які ще до війни становили окремий стан. І в їх становищі відбулись деякі зміни. Жителі міст взяли активну участь у визвольній війні, причому не лише низи, але й заможні групи населення, в тому числі представники міської адміністрації. Отже, міське населення також виступило проти порядків, установлених на Україні польськими загарбниками.

В результаті ліквідації цих порядків у складі населення міст сталися зміни. Крім основної частини міського населення, яка відбувала всі повинності і платила податки до війни, в містах жили також значні групи людей, які були підпорядковані безпосередньо воєводі, старості або католицькому духовенству. Після вигнання польських окупантів все міське населення, очевидно, перебувало під однією юрисдикцією.

І до війни в деяких містах жили козаки, але під час війни їх кількість значно зросла, головним чином за рахунок міщан. У Києві, наприклад, в чотирьох міських сотнях у 1649 р. було записано до реєстру 510 чоловік, в Умані — 295, Брацлаві — 219, Вінниці — 296, Фастові — 100, П'ятигоргах — 120, Павлоччі — 99, Лубнах — 238, Полтаві — 556, і т. д.¹ Ця значна частина міського населення, користуючись привілеями, займалася також ремеслом і торгівлею. Інші ж міщани відбували ряд повинностей. Звідси випливає одна з причин того, чому міста, навіть звільнившись від королівської адміністрації і магнатів,

¹ Реєстра..., стор. XI—XV, XVIII—XIX.

розвивались не так, як цього можна було сподіватися. Козаки захоплювали грунти і сіножаті, які раніше належали місту. Це робилося навіть в такому місті, як Київ¹. не кажучи вже про невеликі міста, де козаки часто становили більшу половину населення, а козацька адміністрація, спираючись на військову силу, могла робити все, що їй забажається. Навіть у Ніжині, в той час великому місті, козацька старшина, як це видно з гетьманського універсалу від 1 серпня 1650 р., «незвичайніе в стаціях податки витягають і в напоях разное утяження і ініе ексцеси пополняють», зневажала міський уряд і «до шкоди убогих людей» приводила².

Населення міст завжди терпіло кривди і утиски під час переходів великої кількості військ, їх постоїв, нічлігів, від попасів і т. д.³.

Жителі таких невеликих містечок, як Максимівка і Городище, відповідно до гетьманського універсалу від 26 квітня 1650 р., мали стати підданими Густинського монастиря⁴. Населення містечка Кишенці за гетьманським універсалом від того ж року мало, як і раніш, «всякое послушание і подданство» відбувати на користь свого пана Геліаша Пекулинського⁵. Більше немає подібних вказівок про відбування міщанами феодальних повинностей. Невідомо, чи вони взагалі виконувались ними.

У феодальному суспільстві, де кожна професія, кожна сфера життя були захищені незліченними привілеями, міське населення старалося зберегти, а то і розширити свої права, позбутися зловживань з боку інших станів і насамперед козацької старшини. В роки війни населення міст звертається до гетьмана як вищої влади на Україні. Гетьманський уряд відгукувався на різні заяви і прохання міщан. До нас дійшли документи, що стосуються Києва, Чернігова та Ніжина.

¹ Акты ЗР, т. V, стор. 89—90.

² Архів Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, Колекція актів.

³ Ив. Каманин, Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, «Киевская старина», 1888, июль, стор. 74.

⁴ Державна публічна бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів. Рукописи церковно-археологічного музею Київської духовної академії, № 594.

⁵ В. Єфімовський, До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини, «Науковий збірник за 1927 р.», К., стор. 35.

Цікавим є вже згадуваний універсал місту Чернігову. В 1649 р. міщани звернулися до гетьмана за дозволом обрати вїйта міста. На це було дано дозвіл. Міщани обрари «ведлуг права Майдебурзького» вїйтом і дозорцем міста Івана Скіндера. Оскільки цей кандидат був чоловіком «годним і здібним», гетьман затвердив вїйта за існуючим звичаєм на все його життя — «же войти доживотние упривеливанне». Було це після Зборовської угоди, і тому «дальшую конфірмацію» вїйт мав одержати від короля. В універсалі викладаються коротко права і функції вїйта в місті та волості. Козаки і старшина мали «шнувати» вїйта як намісника гетьманського і ні в чому йому не перешкоджати. «Особливо варуємо, хто би який був бунтовщик, там же зараз мают карати, не отсилаючи до нас; а до пререченого вїйта нашого і намісника ніхто справи не має міти ні в чому, тільки ми самі». Для утримання вїйта («для обїйстя») було дано два млини — Лопатинський і Застриженський, а також його власний Кувичицький млин; на міські витрати («потребу») — перевіз, озера і «в дозор» міські млини¹.

Це єдиний документ з тих, що дійшли до нас, в якому докладно говориться про права міста. Інші документи, що збереглися, стосуються конкретних питань. Так, 26 серпня 1649 р. гетьман дав ніжинському купцеві Гнату Івановичу універсал про те, що йому дозволяється торгувати всюди без мита, щоб йому ніхто ніякої кривди не заподіював². Про причини такої милості до цього купця невідомо. В 1650 р. було дано вже цитований універсал місту Ніжину з приводу зловживань старшини. Заборонялось будь-кому щось брати з міщан «над слухність і звичай», наказувалось не зневажати міський уряд³.

В універсалі гетьмана від 18 червня 1652 р. говорилося, щоб представникам міського управління міста Ніжина — Івану Шиявському, лентвойту Олександрю, бурмістру Дмитру, писарю Пилипу, «которіі нам во всем посвідчилисе, взявши їх в опіку нашу войсковую, яко всіх нам добре залецоних», ніхто не чинив найменшої шкоди

¹ А. Лазаревский, Акты по истории землевладения в Малороссии, стор. 98.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, спр. 3, арк. 17.

³ Архів Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, Колекція актів.

під страхом суворой кари¹. Як можна догадатись, ці представники міської адміністрації не зовсім добре себе поводити під час постою польських військ після Білоцерківської угоди, бо згадуються вони та інші міщани поруч з шляхтою, «которая тут з нами позоставала», тобто після вигнання польських військ з Лівобережжя в 1652 р.

У 1652 і 1653 рр. було дано універсали Києву про звільнення його від різних повинностей, «же місто наше столечное Київ» через ворожі напади і мор підупало, а міщани в ньому «знищені і зубжені».

Більше документів, що стосуються взаємин міст з козацькою адміністрацією, до нас не дійшло. Але й наведені матеріали свідчать про те, що міста весь час перебували в сфері Магдебурзького права, яке відіграло таку сумну роль в історії України, а також про їх економічну і політичну слабкість.

Зведених даних про соціально-економічне становище населення міст в роки війни немає. Доводиться відновлювати картину на підставі окремих фактів, часто не зв'язаних між собою.

Як вже вказувалось, за переписом 1654 р. «міщан», тобто населення міст і селян було 62 454 чоловіка. Таку кількість людей привели до присяги представники російського уряду. Трохи більше було на Україні козаків, які теж жили в містах і селах. Відомості подаються сумарно, бо дані по населених пунктах не збереглися, і тому важко сказати, скільки насправді було жителів міст. У Каневі, наприклад, до присяги було приведено 2577 чоловік, серед них «всего мещан с войтом, и со атаманом и с бурмистры, и рядовых мещан» 458 чоловік, тобто 17% всього населення міста. Але Канів був одним з центрів козацтва. В Полтаві всього присягнуло 1335 чоловік, серед них «861 ч. мещан, и портных и сапожных мастеров», тобто 64% всього населення міста. Полтавський полк був новим полком, причому, як відомо, на Лівобережжі взагалі мало вписано до реєстру козаків. Приблизно таке співвідношення було і в містах інших полків². Правобережні міста, особливо прикордонних полків, у результаті воєнних дій дуже потерпіли. Наприклад, у Вінницькому (Кальницькому) полку під час перепису 1654 р. було 9

¹ Архів АН СРСР в Ленінграді. Колекція актів Київської казенної палати.

² Див. Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 335—543.

«пустых» міст: Вінниця, Прилуки, Липовець, Чюзов, Чернавка, Чачуй, Бабин, Урать і Трушенка¹.

Як відомо, у січні—лютому 1654 р. до присяги приводились лише господарі дворів, а слуги, «челядники» та інше залежне населення до присяги не приводились². У зв'язку з війною і масовою втечею населення з захоплених польськими військами земель процент таких людей в містах міг бути значним.

Павло Алеппський писав про Київ, що в «місті є багато людей знатних, почесних, панів і багачів»³. Такі люди були і по інших великих містах. Безумовно, йдеться про міську верхівку, аристократію. Головним чином, це були купці, які вели значну як на той час торгівлю на Україні і поза її межами. Незважаючи на війну, купці їздили з товарами в сусідні держави. Перебуваючи в Києві 21 грудня 1648 р., Богдан Хмельницький повідомив одного з представників литовської адміністрації, що до нього через київських міщан дійшла звістка про те, що в Бихові затримано і ув'язнено невинних людей—купців з Києва разом з їх товарами і грішми⁴. Їздили українські купці і в Польщу. 1 травня 1650 р. король Ян Казімір на прохання Богдана Хмельницького писав до краківського воеводи, щоб з тюрми випустили киян Івана Тереревку і Петра Коровича «з усіма товарами купецькими»⁵. Воєнні дії між Польщею та Україною ослабляли, а часом зовсім переривали економічні зв'язки, що існували до війни⁶.

Купецтво шукало інших шляхів для застосування своїх капіталів. У цей час посилюються торгові зв'язки з Молдавією, Валахією і Туреччиною. В серпні 1651 р. польський шляхтич П. Кутнарський писав із Ясс А. Конєцпольському про те, що купці з України прибували до Молдавії майже кожного дня⁷. Вже згадувалось про поживалення торгових зв'язків з Кримом і Очаковом⁸.

¹ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1668, спр. 376, арк. 33.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 482.

³ Путешествие..., вып. II, стор. 75.

⁴ A. G r a b o w s k i, Ojczyzste spominki, т. II, стор. 112—113.

⁵ Головний архів давніх актів у Варшаві, кн. № 35.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 3, арк. 232.

⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотека ординації Замоїських, т. 28, рулон 323, арк. 24.

⁸ Акты ЮЗР, т. X, стор. 84.

Збереглися відомості про те, що привозили з цих країн купці на Україну. Павло Алеппський згадує про велику кількість маслинової олії, мигдалю, маслин, рису, ізюму, тютюну, червоного сап'яну, шафрану, персидських матерій, бавовняних тканин. «Але все це дорого»,— зазначає Алеппський¹. Говорячи сьогоднішньою термінологією, то були не товари широкого вжитку, а предмети попиту певних кіл заможного населення. Ввозом цих та інших «східних» товарів займались головним чином не українські купці².

Інтереси українських купців вимагали укладення договору з Туреччиною. За проектом цього договору українські купці мали б право вільно торгувати в усіх турецьких портах на Чорному і Середземному морях, не платити мита та різних податків, мати свої склади; в деяких відношеннях українські купці зрівнювались в правах з турецькими. Передбачався ряд інших пунктів, що мали сприяти розвитку торгівлі Туреччини з Україною³. З невідомих причин цей договір не був підписаний.

У роки війни особливо розширилися торгівлі зв'язки України з Росією. Про це ми говоримо в четвертому розділі.

У цей час сталися зміни і в складі купецтва на Україні. Польські купці, яких і до війни було не дуже багато в українських містах, втекли з України. Покинули українську територію і єврейські купці та орендарі. В Зборовській угоді є навіть спеціальний пункт про заборону євреям займатися промислами і торгівлею на Україні. Це позбавляло українських купців від конкуренції не тільки на внутрішньому, але й на зовнішньому ринках. Одночасно в роки війни ряди українського купецтва поповнювались за рахунок білоруських купців, які осідали в містах України⁴.

Хоч війни і не сприяють розвитку зовнішньої торгівлі, але є всі підстави твердити, що купці великих міст України наживались в 1648—1649 рр. на доставці з Росії і перепродажу у великій кількості солі і хліба. Наживались вони і на скуповуванні та перепродажу

¹ Путешествие..., вып. II, стор. 76.

² Там же, вып. IV, стор. 184.

³ Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, М., 1822; стор. 444—445.

⁴ Див. стор. 444.

трофейних речей, воєнної здобичі. У документах не раз згадується про те, що купецькі валки з різними товарами пересувались слідом за козацьким військом у походах¹. У червні 1651 р. полонені козаки заявили: «Продовольство, шаблі, порох, свинець привозять зараз вдовсталь з Києва»².

Торгові люди, купці під час війни займали на Україні вищі посади в міських урядах. Російські купці відзначали, що в них склались дружні відносини з київськими бурмистрами, з якими вони вели торгові справи. Ці бурмистри прихильно ставилися до Росії. Ніжинський райця Клим Яковлев був купцем³. Торгівлею займався вїт міста Нових Млинів⁴.

У численних донесеннях, що їх одержував російський уряд про події на Україні, немає відомостей про те, щоб ця група міщан негативно ставилась до Росії. Ослаблення економічних зв'язків з Польщею і зростання їх з Росією було причиною того, що міська верхівка прихильно ставилась до ідеї воз'єднання. На підтвердження цього збереглося багато даних.

Правда, окремі факти свідчать про те, що ця група міського населення ще не зовсім порвала з Польщею. Київські міщани, наприклад, посилали спеціальну делегацію вітати Яна Казіміра з обранням на королівство⁵. Нагадаємо про поведінку міської адміністрації Ніжина в 1651—1652 рр. та історію купця з міста Красно-го — Кіндрата Юр'євича, якого після вигнання польських військ весною 1651 р. заарештувала козацька адміністрація. Подібні факти можна пояснити суперечно-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 538.

² Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 2, арк. 143.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 252.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 268.

⁵ Російський посол Гр. Унковський записав у статейному списку: «А ис Киева посыланы были к королю в послех ото всего Киева поздоровлять на королевстве киевляне торговые люди Юрий Крамник с товарищи 3 человека». На прийомі король начебто обіцяв, що коли місто буде під його владою, він дасть киянам пільги, «доходи» і мита з них не братиме, утисків віри і костьолів у Києві не буде, польських начальників та євреїв у місто пускати заборонить (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 159).

стями, що існували між козацьким та міським станами. Міщани по-різному протестували проти спроб козацької адміністрації підпорядкувати собі міста. Очевидно, в основі таких дій купців лежали також економічні мотиви. Адже відомо, що деякі купецькі кола виступали до війни як торгові посередники між магнатсько-шляхетським господарством та ринком.

Значно більшою групою населення міст були ремісники. Про різні галузі ремесла, активну частку ремісників у визвольній війні ми вже говорили. Нагадаємо, що не збереглося конкретних даних про стан ремесла і про кількість ремісничого населення на Україні.

Тогочасні джерела свідчать про те, що в роки війни не була порушена феодальна організація ремесла. Цехи продовжували існувати¹. Карл Маркс, характеризуючи суть ремесла в період феодалізму, писав: «У міському ремеслі, хоч воно по суті справи засновано на обміні і створенні мінових вартостей, безпосередньою головною метою цього виробництва є забезпечення існування ремісника, ремісничого майстра, отже, споживна вартість *не збагачення, не мінова вартість як самоціль*. Виробництво тому скрізь підпорядковане споживанню, на яке воно заздальгідь розраховує, пропонування підпорядковане попиту, і тому виробництво розширюється лише повільно»².

Існування дрібного цехового ремесла також є однією з ознак панування феодальних відносин у країні. Можна висловити припущення, що покращення становища основної маси населення — рядових козаків і селян було певним стимулом і для розвитку ремесла.

У містах—на території, зайнятій козаками,—були ліквідовані привілейні ремісників-католиків.

Можна з певністю сказати, що українські ремісники задовольняли попит місцевого ринку на різні вироби, бо нема даних про довіз на Україну будь-яких виробів з сусідніх країн, коли не рахувати деяких видів тканин

¹ Про існування цехів свідчить той факт, що в 1652 р. гетьман видав спеціальний універсал, за яким всі музиканти, організовані у цех на Задніпров'ї, мали слухатися цехмістра Грицька Ілляшенка (Державна публічна бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, № 55537, Збірка Ол. Лазаревського, № 41, т. 4, арк. 374).

² К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*. Журн. «Пролетарская революция», 1940, № 3, стор. 189 (курсив К. Маркса.— *Ф. III.*).

і вироблених шкур. Більше того, значна кількість ремісничої продукції йшла для забезпечення великої української армії. Відомостей про доставку з інших країн зброї і боеприпасів теж нема. Як вже згадувалось, українські ремісники Києва та інших міст забезпечували козацьке військо необхідною зброєю і боеприпасами. Якщо козак Забузький, який восени 1648 р. перейшов на бік польської шляхти, зазначав, що дві третини української армії не мали в той час вогнепальної зброї¹, то з документів 1651 р. видно, що козаків з киями у війську вже не було, всі мали вогнепальну зброю або луки з стрілами².

Вузкість ринку була основною причиною того, що значна частина ремісників займалася і сільським господарством. Одночасно це свідчить про те, що ремесло ще остаточно не відокремилось від сільського господарства. Навіть у такому великому місті, як Київ, міщани користувалися ґрунтами і сіножатями³.

Всі ремісники, що перейшли з Чернігівського полку в Росію, мали худобу. Юрій Лимар, Мишко Швець, Захарко Кушнір, Степан Коваль (з «челядником» 18-ти років), Яким Швець (з «челядником» 20-ти років), Левко Коваль, Антін Коваль мали по одному коню, Івашко Швець мав «челядника» Андрія 20-ти років, дві пари коней, пару волів, дві корови, Василь Бондар — п'ять коней, бика, дві корови, Савко Коваль — дві пари коней, Микита Швець — пару коней і пару волів, корову, п'ять кіз, Олекса Кушнір — пару коней, вола, корову, і т. д.⁴ Отже, і ремісники, незважаючи на цехову регламентацію, поділялись на різні економічні групи. В перших двох випадках «челядники», напевно, були учнями майстрів, а в третьому — це, можливо, наймит, бо значна кількість худоби потребувала відповідного догляду.

Займалися міщани і промислами. Часто зустрічаються згадки про міщан-пасічників⁵. Напевно, міщани займалися такими ж промислами, що і козаки.

¹ K. Szajnoch, Dwa lata dziejów naszych, т. II, стор. 387.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 456.

³ Акты ЗР, т. V, стор. 90.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 30, арк. 69—70, 92, 97, 109, 111—112, 142—145, 153, 154, 158, 165.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 333, арк. 8—9; ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 600—602; 1651, спр. 16, арк. 293—294.

Міста України, роз'єднані і юридично нерівноправні, слабкі економічно, не стали центрами боротьби за визволення країни від іноземного гніту, проти важких форм феодалного тягара. Керівну роль в цій боротьбі відіграло козацтво, яке знайшло підтримку і серед населення міст. Міста завжди були заінтересовані в сильній централізованій владі, і цим можна пояснити активну участь міщан у боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників, цілковите схвалення міським населенням возз'єднання України з Росією. В джерелах збереглося багато висловлювань населення міст з приводу возз'єднання.

В історіографії питанню про поділ українського суспільства на класи-стани під час і після визвольної війни приділено досить уваги.

О. Лазаревський в 1866 р. висловив думку, що з вигнанням польських панів на Україні залишилося два стани — козакі і поспільство, що привілейованих станів не було¹.

М. Ф. Владимирський-Буданов у 1888 р. писав про ліквідацію під час війни «колишніх станових відмінностей», про те, що вся маса населення поділялася на два класи: козаків і міщан, з включенням до останніх і селян. Він зазначав, що різких відмінностей між цими станами не було, бо в разі потреби міщанин перетворював рала в мечі, а козак ходив за плугом і займався ремеслом і торгівлею. Далі автор додає, що «при звичайному становищі речей різниця між ними була очевидна і певна»². Такі нечіткі твердження вимагають критичного підходу.

Як свідчать факти, в роки війни колишні станові відмінності залишилися, тільки дещо змінилася роль станів та їх місце в суспільстві.

М. П. Василенко більш рішуче заявляє, що «народний рух 1648 — 1654 рр. зробив у цьому відношенні великі переміни. Кріпосна залежність селянства, так само

---

¹ Ал. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне (1648 — 1783 гг.), Историко-юридический очерк по архивным источникам, Чернигов, 1866, стор. 4.

² М. Ф. Владимирский-Буданов, Передвижение населения в эпоху Богдана Хмельницкого, «Киевская старина», 1888, июль, стор. 113.

як і всі станові перегородки, була ліквідована, практично привілеї окремих станів не мали значення»¹. На його думку, найбільш важливим результатом війни 1648—1654 рр. «була ліквідація станової відрубності і різних меж, що відокремлювали один клас населення від іншого»².

Такі були висновки в душі «безкласовості» українського народу, його виключності і т. п. одного з представників буржуазно-націоналістичної школи в українській історіографії. Ці твердження вже давно розвінчані марксистською історичною наукою на основі великого фактичного матеріалу. Вони свідчать про характерне для буржуазної історіографії сковзання по поверхні фактів. Не вивчення анатомії суспільства, його суті, не факти в їх різноманітності брались як основа для висновків, а форма, в якій вони виступали за певних умов. До фактів і явищ, які мали місце в роки війни, треба підходити дуже уважно, бо в той час відбувалося зміщення в фокусі, деякі важливі моменти з першого плану відступають, а інші, часом другорядні явища, займають неналежне їм місце.

Проте слід відмітити, що було б невірно не бачити змін у становищі кожного стану на Україні за роки війни. Про ці зміни свідчать численні факти та і сама поведінка станів.

Саме цими змінами можна пояснити ту впертість і завзятість станів у кількарічній тяжкій боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників, ту послідовність, з якою вони добивалися возз'єднання України з Росією.

Як відзначалося, наявність на Україні в роки війни класів-станів з певними правами і обов'язками свідчала про панування феодальних порядків. Зміни в становищі і ролі станів ще не означали виникнення іншого соціально-економічного ладу. Вони відбувалися в надрах феодального суспільства і не виходили за його межі. Ліквідація цього ладу могла відбутися лише на основі нових, капіталістичних відносин. Такі відносини виступали тоді на Україні в спорадичному, ембріональ-

¹ Н. П. Василенко, Прикрепление крестьян в Малороссии, у зб. «Великая реформа», ч. 1, т. I, М., 1911, стор. 110—111.

² Там же, стор. 108—109.

тому вигляді. Саме тому голосливими та антинауковими є твердження М. М. Покровського¹ та його послідовників на Україні² про те, що визвольна війна являє собою буржуазну революцію.

В ході війни феодальні відносини не були ліквідовані. Щоб знищити станові, а значить і феодальні порядки, необхідне встановлення «диктатури» нижчого, пригнобленого стану³, яким тоді на Україні було селянство — селянство і міщани.

Селянство в союзі з козацтвом внесло вирішальний вклад у розгром іноземних загарбників, в справу ослаблення, а то і знищення найбільш тяжких форм феодального гніту. Але селянство в силу своєї класової природи не могло встановити свою «диктатуру» в ім'я знищення феодального ладу. Як відомо, селянство є бойовою армією в буржуазних революціях⁴, але для таких революцій необхідні відповідні умови, а на Україні в XVII ст. таких умов ще не було.

Активна участь селянства в епоху феодалізму в національно-визвольних війнах — явище загальновідоме не тільки на Україні. Досить згадати гуситські війни в Чехії у XV ст., боротьбу російського народу проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII ст.⁵ Це пояснюється не лише тим, що селянство становило більшість населення в той час, а й тим, що тягар іноземного гноблення в різних його формах лягав головним чином на плечі селян.

Своєю стихійною, але рішучою боротьбою проти феодального гніту під час національно-визвольної війни селянство вносить в неї відповідний колорит, забезпечує її перемогу. Національно-визвольна боротьба в зв'язку з цим набуває ряду рис, характерних для селянських воєн.

¹ М. Н. Покровский. Русская история с древнейших времен, т. II, М., 1933, стор. 131.

² Історія України, т. I, Передкапіталістична доба, Вид-во «Пролетар», 1932, стор. 92.

³ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 387.

⁴ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 88.

⁵ И. Мацек, Гуситское революционное движение, Изд. иностранной литературы, М., 1954, стор. 69—79, 78—99; А. А. Савич, Борьба русского народа с польской интервенцией в начале XVII века, М., 1939.

Після визволення країни від іноземних загарбників селянство залишається найбільш експлуатованим і безправним класом. Плоди перемоги пожинають головним чином правлячі класи або окремі їх групи. Ці дві тенденції взаємно переплітаються. Отже, своєю участю у визвольній війні селянство тільки розчищає ґрунт для панування «своїх» національних експлуататорів, які, освоївшись з новим становищем, майже нічим не відрізняються від іноземців. Селянство знову піднімається на боротьбу, але ця боротьба вже є вищим щаблем, бо вона не затуманюється національно-релігійними та іншими факторами.

* *
*

Різні джерела дають цікаві відомості про дуже важливе в історії явище — участь осіб інших народностей у визвольній війні українського народу. Цінним джерелом у цьому відношенні є той же реєстр 1649 р.

До реєстру попали не всі особи інших народностей, які брали участь у війні на боці українського народу. Але й наявні дані свідчать про історичні зв'язки українського народу, про те, що його боротьба викликала співчуття інших народів. Це стосується не тільки народів сусідніх країн, але і таких, які, здавалося, жили «за тридев'ять земель» від України.

Боротьба українського народу викликала симпатію головним чином у середовищі трудящих інших народів, а не пануючих класів. Воно і зрозуміло, бо у визвольній війні були сильні антифеодальні тенденції, що імпувало тим верствам населення в інших країнах, які боролися проти феодального гніту. Можна сказати, що це був стихійний прояв солідарності прогресивних сил різних народів феодального суспільства.

Безперечно, основну, більшу частину населення України становили в XVII ст. українці. Але не можна ігнорувати того, що на українській землі і в ті часи жила значна кількість осіб інших національностей. Ставлення цього населення до визвольної війни українського народу ще дуже мало висвітлене в історичній літературі. Вивчення даного питання сприятиме розкриттю традицій дружби між народами, що в наш час набрала

особливого значення і нового змісту, буде ударом по фальсифікаціях буржуазно-націоналістичної історіографії різних напрямів.

Навіть такий авторитетний буржуазний вчений, як М. Ф. Владимирський-Буданов, в оцінці цього питання далекий від істини. Він вважав, що «різномірні іноземні етнографічні домішки», які віками накопичувались серед українського населення, в роки війни були «частково вигнані, частково асимільовані («претворены»), і таким чином встановився зовсім цільний етнографічний склад населення»¹. Не спиняючись детально на цій проблемі, скажемо тільки, що джерела дають підставу для інших тверджень і висновків про склад учасників визвольної війни.

Про участь у визвольній війні багатьох представників російського народу і значення цього явища вже говорилося. З літератури також відомо, що боротьба українського народу знайшла найсильніший відгук у тому, що великі райони Білорусії були охоплені повстанням. Визвольна війна на Україні послабила Річ Посполиту, була поштовхом для боротьби білоруського народу за своє визволення².

З білоруських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, тисячами тікали на Україну селяни і міщани, сподіваючись знайти тут свободу від феодального гніту. Під час війни потік білорусів на Україну зріс. Вони приходили сюди з козацькими загонами, які побували в Білорусії, тікали від каральних експедицій шляхти.

Наявність у реєстрі багатьох десятків людей з прізвищами Литвин, Литвиненко, Литвішенко свідчить про їх походження з князівства Литовського, головним чином з Білорусії. Чимало прізвищ свідчить про походження козаків з білоруських міст Пінська, Турова, Мозиря, Бихова, Брагіна, Могильова, Слуцька та ін. Спорідненість українських і білоруських прізвищ утруднює виявлення білорусів серед козаків. Але на допомогу при-

¹ М. Ф. Владимирский-Буданов, Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого, стор. 79.

² Див. Л. С. Абецедарский, Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века, у зб. статей «Воссоединение Украины с Россией 1654 — 1954 гг.», М., 1954, стор. 179 — 216.

ходять інші матеріали. Незаперечним є те, що як «гетьман Костирський», військовий писар, військовий суддя виступає одна особа — Ян Соколовський, він же Соковський — білоруський шляхтич¹. Білоруси — торгові люди — в роки війни в значній кількості осідали на Україні, особливо в містах², про що буде сказано далі.

Матеріали періоду визвольної війни свідчать також про давні дружні зв'язки між українським та румунським народами. «Волохи» — вихідці з Молдавії та Валахії — у великій кількості входили до Війська Запорозького. У реєстрі записано 131 прізвище Волошин і 47 — Волощенко, Волошиненко. Румунами, безумовно, були козак Степан Могилат, Семен Волох, Савка Басараб, Назар Джок, Антон Волошинець, Василь Саньгул, Фесько Мутянченко, Пиітя, Фокша, Криворуча, Берча, Помазан, Радул та багато інших осіб з характерними для цього народу прізвищами та іменами. Всього, за нашими підрахунками, таких козаків було 228³. Напевно, більша їх частина жила постійно на Україні, головним чином на Правобережній. Є дані, що «волохи» цілими загонами приходили на Україну і брали участь в походах українських військ⁴.

З інших православних народів у козацькому війську були серби, болгари і греки. Прізвища Брайко Сербиненко, Іван Воксич, Марко Думич, Сахно Кордовонович, Криштоп Сербин, Луцик Варчич, Герасим Сербинов, Дмитрашко, Кіндрат Тиршич, Кузьма Каплич та інші свідчать про їх сербо-хорватське походження. Таких козаків, за нашими підрахунками, було 67. Прізвища Фесько Болгариненко, Давид Болгарин говорять самі за себе. Значна кількість сербів і болгарів жила на Україні ще до війни; це були головним чином втікачі від турецького гніту, деякі з них до війни служили в загонах польських магнатів та панів⁵. У реєстрі є 11 чоло-

¹ J. Michałowski, стор. 178; Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/130, арк. 340.

² Акты МГ, т. II, стор. 359.

³ О. Ф. Ермоленко у назв. праці на стор. 227 твердить, що в реєстрі було записано «близько 400 козаків молдаван». Детальне вивчення документа не дає підтвердження такої цифри.

⁴ Жерела., т. IV, стор. 97.

⁵ Н. П. Дашкевич, Общине Южной Руси с югославянами в литовско-польский период ее истории, между прочим в думках. «Изборник киевский», К., 1904, стор. 119 — 137; Ів. Крип'якевич, Сербин в українськiм війську, ЗНТШ, т. 129, стор. 83 — 93.

вік з такими прізвищами, як Кириак Кгрек, Микола Грек, Оліфер Кгрек, Степан Заларій, Іван Грек, Манта Кгрек та ін. Відомо, що деякі греки, які здавна жили на Україні, мали українські прізвища, наприклад, вже згадувані Кіндрат Юр'евич, Мануйлов та ін. Багато греків, як свідчать документи, навіть з числа записаних до козацького реєстру, продовжували займатися торгівлею, часто міжнародного характеру.

Після того, як чехи були розбиті Габсбургами на Білій Горі в 1620 р., тисячі чехів покинули свою батьківщину. Значна кількість їх оселилася в Речі Посполитій, зокрема на Україні¹. Деякі чехи попали до реєстру: Роман Чехович, Яким Чехович, Розмисл Цирулик, Гаврило Чех, Фесько Жижка.

Були у гетьманському війську представники інших європейських народів, які різними шляхами попали на Україну. Досить сказати, що в реєстрі записано 30 чоловік з українізованими прізвищами, які свідчать про їх угорське походження: Миско Венгерський, Іван Ференценко, Іван Венгренко, Ілляш Венгера, Грицько Угриненко, Йосько Венкгрин, Василь Венгрин, Хома Ференц, Марко Угрин, Лиштван Венкгрин, Коман Старий, Угрин Старий, Угрин Мелененко та ін.

У Запорозькому Війську були німці (Максим Цимерман, Яцко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та ін.), шведи (Хведор Швед, Лаврін Шведенко, Герасим Шведов) і латиші (Юрко Латиш, Іван Латиш, Андрій Латиш, Павло Латиш і т. д.). Збереглась згадка про те, що восени 1648 р., під час облоги козаками Замостя, Богдан Хмельницький звернувся до німців, які служили в польському війську, з закликом приєднатися до Запорозького Війська. Гетьман чекав відповіді через свого «посланця і нашого товариша Петра, німця»². Очевидно, серед німців, шведів та латишів були люди, для яких військова служба стала їх професією; вони і пішли на службу до гетьмана³. Але були і такі, хто потрапив у

¹ М. Ф. Даденков, Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII в. (Нові дані до біографії великого педагога), журн. «Радянська школа», 1946, № 3, стор. 30—40.

² Дополнення к Актам историческим, СПб., 1848, стор. 183—184.

³ У листі з-під Замостя Хмельницький писав: «Не будете ваша милість голодні і нагі, а ні піші, і без сумніву будете в. м. задоволені з нас із взаємного нашого товариства... розуміємо, що радо на

полон під час боїв; частина полонених осіла на Україні, а інші різними шляхами повертались додому. Шведський резидент Родесс повідомляв з Москви у квітні 1652 р.: «В Москву через Комарицьку волость прибуло 5 молодих хлопців, які служили в польській армії під командою полковника Корфа і потрапили в полон до козаків. З них один уродженець з Риги, двоє удають, що з Ревеля, один з Стокгольма, а один з Померанії»¹.

До війни на Україні жило багато євреїв, переважно у містах. Були серед них торговці, орендарі, але основну масу становили ремісники. Торговці та орендарі майже без винятку перебували в одному таборі з шляхтою. На них головним чином і був спрямований гнів повстало-го народу. Деякі буржуазні історики твердили, начебто повстанці знищували всіх євреїв. Насправді цього не було. Вже згадуваний Григорій Климов розповідав представникам російської адміністрації на початку війни, що на Україні «жиди де многие крестьяца и приставают к их же войску»². Наприкінці 1648 р. Степан Климов, який теж побував на Україні, повідомляв, що багато євреїв «крестились и живут ныне в городах за одно с козаки»³. Севські воеводи навіть доносили про старшину-єврея, «новокрещеном жиде», який вбив козаків проти поляків⁴. У реєстрі є прізвища: Перехрест, Іван Лейба, Трофим Коган, Іван Жидовкин, Демко Зраїтель, Демко Юдай, Василь Жидовчин, Вактун Жидовець, Федір Зраїтель, Васько Лейба та ін.—всього 36 прізвищ⁵.

У реєстрі є також 15 прізвищ, що дають підстави твердити про наявність циган серед козаків: Васько Циган, Хведір Циган, Максим Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Демко Циганчик, Васько Циганченко та ін. Хоч цигани з'явилися в Речі Посполитій, зокрема на Україні, давно, але вони не ко-

---

не зіволите, як такі люди, що звикли все працею, шаблею своєю шматок хліба заробляти, як і ми цим же на світі живемо».

¹ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родесса, М., 1914, стор. 107.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 215.

³ Акты ЮЗР, т. VIII, Дополнения, стор. 282.

⁴ Акты МГ, т. III, стор. 331.

⁵ Детальніше про участь євреїв у визвольній війні див. С. Я. Боровой, Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины, «Исторические записки», 1940, т. 9.

ристувалися тут ніякими правами, переслідувались властями¹. Цим можна пояснити їх участь в повстанні на Україні.

З багатьох причин у різний час довелось покинути свою батьківщину тисячам вірмен. На Україні вірмени жили з давніх-давен. Центрами їх зосередження в XVII ст. були такі міста, як Львів, Кам'янець-Подільський, Язлівець та ін. Серед вірмен були люди, які співчували боротьбі українського народу. Подільський суддя Лукаш Мясковський писав 27 жовтня 1648 р., що місто Кам'янець в небезпеці, бо «навіть вірмени католики бунтують і тікають з міста через солдатські утиски»². Про участь вірменського населення у боротьбі свідчить те, що в Білоцерківському полку до реєстру записано Степана Вурменина, Федора Ярмяка, а в Уманському — Макара Ормененка³.

Туреччина і Кримське ханство були безпосередніми сусідами України. Саме тому українському народові доводилося мати всілякі зносини з населенням цих держав. Про позицію уряду Оттоманської Порти та її васала кримського хана щодо України вже говорилося. Але зовсім інакше ставилися трудящі до боротьби українського народу.

Татари були частими гостями на Україні. Йдеться не про загарбників, а про тих, хто кочував поблизу козацької території. З реляції польських посланців, які побували на Україні в січні 1651 р., видно, що багато татар перебувало під Чорним лісом за одну миль від Чигирини—гетьманської резиденції. Татари їздять по селах біля Дніпра і закупають в селян продовольство. Але з кримських татар немає жодного — одні погайські, і то гультайство, які з жінками і дітьми там живуть»⁴. Російські послы, які побували восени 1653 р. в Умані, писали, що сюди приїздять з Криму, а також з Очакова та інших татарських міст «торгують татарове и армене, и дворы и лавки в городе для товаров наймуть і многие татарове кочують от Умани поблизу, милех в трех и в

¹ Ів. Каманин, Цыганские короли в Польше в XVII и XVIII вв., Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 100—113.

² J. Michałowski, стор. 211.

³ Реєстра., стор. 120, 128, 132.

⁴ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 287.

четырёх, и в Умань приезжают же»¹. Слід додати, що в українській армії були наймані татарські загони, які одержували платню за свою службу².

Всі відомі факти дають підставу твердити, що значна кількість татар оселилась в містах і селах України. Деякі з них переходили в православну віру, мали християнські імена. В реєстрі можна зустріти десятки прізвищ Татарин, а також прізвища Стецько Басман, Фесько Котлубай, Осман Бутенко, Азамат, Семен Котлубай, Грицько Маликбаша, Крат Кочубей, Жадан Ногаєць, Іван Татарчин, Мурзак Кривець, Нарадин, Малик Атаманенко, Процик Сапсай, Ярмола Татаринов зять, Кирей Кудинович, Гурин Галга Пултавський, Кгаркчей Кгочум, Мурзак та багато інших. Це були татари або ногайці.

Звертає увагу і та обставина, що в реєстрі є 30 прізвищ Турчин, 24 прізвища Турчиненко, Турченко, а також Данило Турчинець, Турчинцов зять, Василь Потурнак, Захарко Турчинов син і багато інших — всього понад 50 чоловік. Якщо не всі вони турки, то значна частина їх була вихідцями з Туреччини.

У реєстрі є такі прізвища, як Сепір Черкес, Осав Оліферович, Роман Черкес, Семен Черкес, Іван Черкес, Яків Черкес. Це черкеси, які прийняли православ'я або залишилися магометанами. Козаки і раніше мали стосунки з черкесами, ленниками кримського хана, а в 1648 р. на Україну навіть прибуло 7000 чоловік на допомогу українському війську³. Можливо, деякі з них і залишилися на Україні.

Важко сказати, до якої народності належали козаки з прізвищем Чемерес. Їх записано в реєстрі дев'ять чоловік: 2—в Канівському полку, 4—у Брацлавському і по одному в Білоцерківському, Кальницькому, Миргородському полках. У документі за 1648 р. згадується, що козаки під час боїв за Бар спочатку оволоділи «Чемериським містечком», а після вже самим містом⁴. Один документ за 1649 р. свідчить, що «чемериси» служили і в польській армії⁵. Мабуть, вони належали до

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 84.

² A. G r a b o w s k i, Starożytności, т. I, стор. 283.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 44.

⁴ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/129, арк. 143.

⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 287.

якогось татарського племені. Чи не були це татари, які відбували військову службу в Речі Посполитій і користувалися пільгами, про які під час переговорів з польським урядом згадував Богдан Хмельницький?

У Чигиринському полку в Остапівській сотні записаний Грицько Арнаут¹. Як відомо, арнаутами тоді на Україні називали албанців. Польські посланці в 1651 р. згадують про «татарина Арнаута», довірену особу Хмельницького². Чи це одна і та сама особа, важко сказати, але албанці могли бути у Війську Запорозькому.

Для висвітлення питання про участь поляків у визвольній війні на боці українського народу в розпорядженні історика є значна кількість матеріалів, але вони не систематизовані. Хоч ця проблема не є завданням автора, але, зважаючи на її важливість, ми спинимось на ній детальніше.

Великий російський мислитель-революціонер М. Г. Чернишевський підкреслював антифеодальні риси визвольної війни українського народу. Причини суперечностей Чернишевський бачив не в національно-племінних, а в станово-класових відносинах, які склалися в Речі Посполитій. «Козаки не хотіли, щоб польські пани в Малоросії користувалися тими громадянськими правами, які вони встигли закріпити за собою в самій Польщі, і повна перемога козаків була б полегшенням для самої Польщі, тому що козаки хотіли і в самій Польщі викоренити ті громадські лиха, проти поширення яких на Україні піднімались. Таким чином, коли дивитись на козацькі війни з такої точки зору, то вони не є проявом боротьби національностей; на боці польських панів були і деякі малороси, а козаки знаходили співчуття серед населення і корінних польських провінцій»³.

Твердження абсолютно вірне. Значна кількість нових фактів вносить тільки деякі уточнення. Як вже було сказано, на боці польських загарбників брала участь у війні більша частина української православної і покатоличеної шляхти та магнатів. Працями І. С. Міллера

¹ Реєстра., стор. 27.

² Головний архів давніх актів у Варшаві. Бібліотека ординації Замойських, т. 28, зв. 323, арк. 42.

³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1948, стор. 828.

та О. С. Компан, а також польського історика Б. Барановського¹ та інших не тільки підтверджується положення Чернишевського про співчуття польського населення визвольній війні українського народу, але і те, що війна послужила сильним поштовхом для антифеодальної боротьби польських трудящих.

В уже згадуваних працях Антоні Роллє і В. Липинського говориться про участь української і польської шляхти у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Але на Україні проживали тоді не тільки поляки-шляхтичі, в містах і селах поляки займалися ремеслом і хліборобством, служили у різних військових загонах. До війни поляки були і в реєстровому козацтві. Григорій Кунаков на початку 1649 р. відзначав, що в реєстрових полках до війни було по 100 і 200 поляків². Відомостей про те, що їх під час війни було виключено з Війська Запорозького, ми не маємо. Більшість поляків залишилась в козацьких полках. Напевно, в документі за 1649 р. і згадується одна з таких груп поляків чисельністю понад 100 чоловік, які перебували при самому Хмельницькому і, залишивши жінок і челядь біля Чигирини і Черкас, пішли в похід³.

Багато даних про поляків є в реєстрі; головним чином вони стосуються старих правобережних полків. У Чигиринському полку, наприклад, лічається Стась Вольський, Ілляш Ляховчин, Мисько Небеський, Стась Лях, Стась Якович, Василь Ляхов зять та ін.; у Черкаському — Стась Борковський, Іван Ляшков син, Кіндрат Ляшок, Бартош Матюшенко та ін.; у Канівському — Войтко Зволєнський, Ян Петронський, Стась Адамович, Стась Сечкал, Войтко Стасенко, Стась Вітановський, Стась Закрачевський і багато інших; у Корсунському — Томаш Лехненко, Матяш Брезовський, Войтко Лях, Тимошко Венджекга; у Білоцерківському — Семен Ляховець, Стась Неверовський, Омелян Поляк; в Уманському — Войтко Швець, Степан Ляшок, Максим Ляшко; у Брацлавському — Стась Полковницький, Павло Мазурин, Стась Водицький, Стась Крамар, Войток Колешчак,

¹ Bogdan Baranowski, Narodowa-wyzwolenie i walka ludu ukraińskiego w XVII wieku, «Nowe droge», 1954, № 1.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 280.

³ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 2, арк. 152.

Павло Лях та ін.; у Кальницькому — Ярема Вечурка, Стась Хорунжий, Ярема Стась, Яцко Ляхов; у Переяславському — Стахій Лозицький, Ігнат Бзовський, Адам Остролуцький, Стась Бог. Як бачимо з прізвищ, це були не лише польські шляхтичі, а й прості люди.

Польський історик Б. Барановський підмітив одну важливу рису. Якщо українські магнати дуже швидко переймали польську мову, покатоличилились і полонізувались, то польські селяни і міщани, які селились на Україні, переважно в другому поколінні розмовляли українською мовою, переходили в «хлопську віру» — православ'я¹. У реєстрі це «друге покоління», можливо, знайшло своє відображення у таких прізвищах, як Василь Стасенко, Лесько Ляхненко, Ілляш Казіміренко, Васько Полулях, Максим Ляшко, Ясько Мазуренко і т. д.

Хоч визвольна війна велась під прапором боротьби за православно віру, але це зовсім не означало, що на Україні знищували всіх поляків-католиків, як може здатись на підставі деяких тодішніх донесень російському урядові. Про це свідчить і розповідь ерусалимського патріарха Паїсія в Москві про те, що він, «єдучи в польській землі, в Винниці і в Шаргороді і в інших городах и до Києва *поляков крестил многих...*»². Переїзд патріарха через Україну був обставлений дуже урочисто і навряд чи в такій обстановці насильно гнали людей хреститися. Очевидно, поляки-католики на це йшли добровільно.

Українському народові і тоді були чужі фанатизм та релігійна нетерпимість. На Україні під час визвольної війни продовжували проживати католики. Про це свідчать Зборовська і Білоцерківська угоди, в яких гетьман добився амністії і для католиків — учасників визвольної боротьби. Як видно з документів, гетьман і козаки нічого не мали проти існування на Україні костьолів, вони тільки виступали проти єзуїтів та інших католицьких монахів, проти унії, що, на їх думку, розпалювала ворожнечу серед населення.

Ця віротерпимість, напевно, теж була однією з причин того, що прості люди Польщі не відчували ворожнечу

¹ В. Вагаповські, назв. праця, стор. 32.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 92 (підкреслення наше. — Ф. Ш.).

чі до козаків. У зверненні до польського селянства влітку 1651 р. Богдан Хмельницький обіцяв звільнити його від усіх повинностей, дати такі ж вільності, як шляхті¹. 24 березня 1652 р. гетьман у своєму універсалі закликав усіх козаків і поспільство до дальшої боротьби і одночасно звернувся до «поляків, які побратимство з нами тримають»². Він заявив, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри», кожний має жити як хоче, але хай віддадуть православним їм належне³.

Навіть найбільш детальний підрахунок записаних до реєстру козаків інших народностей показує, що число їх не перевищувало 6%. Багато їх, як і українців, залишилось поза реєстром.

Наведені факти не можуть стати основою для широким висновків та узагальнень. Але відомо, що історія — це не проста сума фактів, різних щодо значення. Вони свідчать про те, що визвольна війна українського народу знайшла широкий відгук серед населення інших національностей, а також про традиції дружби, бойового співробітництва українського народу з іншими народами. Ми не маємо жодних даних про те, що представники названих народів, перебуваючи в рядах повстанців, виступали проти одного з основних завдань визвольної війни — воз'єднання України з Росією.

* * *

У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів»⁴. Про класову боротьбу на Україні в роки визвольної війни в літературі вже говорилося⁵, і тому ми обмежимося лише деякими окремими зауваженнями.

¹ А. Grabowski, *Ojczyznie spominki*, т. I, стор. 85—86.

² Там же, т. II, стор. 131.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, стовп. 1, арк. 296.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Маніфест Комуністичної партії*, Державне видавництво політичної літератури, К., 1951, стор. 30.

⁵ Див. І. В. Бойко, назв. праця, стор. 110, 120, 135; *Визвольна війна 1648—1654 рр.*, стор. 97—98, 103—105, 149—151; І. П. Крип'якєвич, Богдан Хмельницький, стор. 321—334; О. К. Касименко, назв. праця, стор. 292—298.

Спільним недоліком згаданих праць є те, що в них говориться головним чином про боротьбу селянства проти феодального гніту. А класову боротьбу в епоху феодалізму слід розуміти далеко ширше. Ф. Енгельс відзначав, що стани «становили надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались. Кожний стан стояв поперек дороги другому і був у невпинній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими»¹.

Марксизм-ленінізм учить, що існування класів, їх боротьба між собою обумовлюється ступенем їх розвитку, їх економічним становищем, характером і способом виробництва². На Україні, в силу історичних обставин, класова боротьба мала свої конкретні, характерні риси розвитку. Без врахування цих рис класово-станова боротьба буде неповною, не відображатиме всіх її складних і специфічних форм і напрямів.

Ось чому складне переплетення інтересів, поглядів і прагнень різних станів того часу важко розкрити за допомогою твердження про два ворожі класові табори — феодальний, що складався з козацької старшини, української шляхти, міського патриціату, вищого духовенства, і народний, антифеодальний, який становили маси селянства, рядове козацтво, бідніше міщанство. Як відомо, класові табори виникають на основі спільних класово-станових інтересів, їх виникнення характерне для вищого ступеня розвитку суспільства. На Україні в ході визвольної війни створився союз прогресивних станів, які поставили собі за мету, не ліквідуючи феодально-кріпосницького ладу, а тільки знищивши деякі важкі його форми, визволитися від іноземного гніту. При цьому кожний стан до даного завдання підходив з своїх інтересів, своїх позицій. Адже в ході боротьби з'ясовується, що один «клас або верства не хоче або не може йти так далеко, як другий, — що на ґрунті здійснення «спільних» (нібито спільних) завдань розгортаються запереклі сутички за *спосіб* їх здійснення...»³.

Навіть найбільш пригноблений стан—селянство, активно виступаючи проти феодального гніту і йдучи що-

¹ Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 29.

² Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори у двох томах, т. I, стор. 197.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 353.

до цього далі інших станів, об'єктивно тоді не виступало за ліквідацію феодального ладу в цілому. Визволившись від поміщицького гніту, дрібнотоварне селянське господарство, як ми вже говорили, залишалось основою феодального ладу, тільки в інших формах.

Проявом класової боротьби слід вважати не тільки виступи селян і рядових козаків проти шляхетсько-феодального гніту, а й вже згадану боротьбу між козацьким станом і міщанами. Це були не суперечності або непорозуміння, а боротьба двох різних станів, що почалася з визвольною війною, тривала на протязі десятиліть, навіть тоді, коли козацтво взяло верх, і закінчилась тільки із зникненням цих станів. Хіба не класовою була боротьба між козацьким і шляхетським станами, що закінчилась на Лівобережжі злиттям шляхти з козацькою старшиною і перетворенням її в російське дворянство? «Непорозуміння», що виникали між духовенством і козацтвом в роки війни і тривали згодом, були також проявом станової боротьби. І коли гетьманський, а після і царський уряди втручалися в цю боротьбу, то вони тоді виконували одну з функцій держави, державного апарату в класовому суспільстві.

Складність показу проявів класової боротьби в роки визвольної війни зумовлюється змінами в становищі станів. Ця боротьба відбувалася в інших умовах, ніж до війни, набрала нових форм, велася іншими засобами.

До війни станові суперечності між козацтвом і селянством проявлялися епізодично. Під час війни, коли козацтво перетворювалось у пануючий стан, а селяни залишались на нижчому ступені феодальної ієрархії, згадані суперечності почали проявлятися в більш широких масштабах. Селянство хотіло зрівнятися в правах з козаками, а доступ в козацтво був для нього обмежений. Козацтво ж через свою старшину добивалося задоволення своїх вузько станових прав.

Хоч козаки і селяни виступали як союзники у війні, але в гетьманських листах та універсалах підкреслювалась різниця між ними. Наприклад, у листі до А. Киселя від 17 (27) червня 1648 р. Хмельницький повідомляв про розсилку універсалів, в яких сказано, щоб «з Війська нашого Запорозького, так з інших підданих шляхетських» ніхто «неспокою і шарпанини» робити не смів¹. А в лис-

¹ K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych, т. II, стор. 354.

ті до князя Д. Заславського від 20(30) липня він писав, що «від чат і шарпанини ні чим іншим лише мечем гамую»¹. У серпні того ж року гетьман послав у місто Острог канівського полковника Семена, щоб він винуватців у порушенні спокою доставив у гетьманський табір². Навіть керівник селянсько-козацьких мас Максим Кривоніс був для гетьмана та його оточення «простак», дозволу йому на «шарпанину» шляхетських маєтностей не давалось³.

Про суперечності між козаками і селянством свідчать також такі факти. Ксьондз Андрій Гонцель Мокрський, якого Хмельницький під Замостям в листопаді 1648 р. використав як посланця до польського уряду, розповідав, що хоч гетьман «деспотично править своїм військом», проте він не може бути спокійним, бо боїться заколоту «черні»⁴. Переяславський полковник Андрій Романенко у квітні 1649 р. повідомляв київського полковника Грицька Ганджу про те, що гетьман послав його в Гощу для того, щоб «не допустити зборища своєвільників». Романенко писав і про те, що «є серед нас і таких не мало товаришів наших, які недавно товаришами нашими стали, що не хочуть миру» з Польщею. Мова йде про селян, які недавно покозачилися. Хотіли того козаки (вірніше, козацька старшина) чи ні, а об'єктивний хід подій привів до зростання козацтва за рахунок селянства в багато разів. В результаті впливу селянських мас на хід визвольної боротьби позиція козацтва щодо Польщі стала ще більш рішучою.

Про суперечності між козаками і селянами стало відомо польським правлячим колам. Вони намагались використати ці суперечності. На сеймі у Варшаві в 1648 р. лунали голоси про необхідність звернутись до українських селян з обіцянкою амністії, щоб вони відступились від козаків⁵. Посольство Адама Киселя спробувало досягти цього з іншого боку, вимагаючи, «щоб Хмельницький покинув чернь, щоб селяни орали, а козаки воювали»⁶. Як відомо, гетьман заявив, що він від «черні» не

¹ J. Michałowski, стор. 96.

² Там же, стор. 167.

³ Там же, стор. 167—168.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 128.

⁵ Жерела., т. VI, стор. 102—103.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 108

відступить. Керівники повстання, очевидно, добре розбиралися в класових відносинах.

Та незважаючи на такі заяви гетьманського уряду, суперечності між селянами і козацьким станом не могли зникнути. Це пояснюється не лише зчевагою козака-лицаря до мужика-«гречкосія», а й тим, що всі стани силою намагалися витягти з селянина все можливе. Хоч становище селян на козацькій території, значно поліпшувалось, проте вони скаржились на козаків: хто «прийде, той бере, а справедливості немає»¹. Безчинствували щодо селян не якісь перехожі козацькі загони, а козацька адміністрація, як це видно з уже згадуваного гетьманського універсалу від 10 серпня 1650 р. ніжинському полковникові². Коли нагадати, що гетьманський уряд сам займався «приборкуванням» посіпльства³, то картина становища селян та їх боротьби стане ще більш ясною.

До розриву між козаками і селянами під час війни не дійшло. Це — результат не тільки мудрої політики гетьманського уряду, а насамперед того, що союз між ними був необхідний в зв'язку з реальною загрозою поневолення України польсько-шляхетськими загарбниками.

Ми хотіли звернути увагу на складність взаємовідносин між двома основними станами, які відігравали вирішальну роль у визвольній війні. Це питання вимагає дальшого поглибленого вивчення. Відзначимо тільки, що в умовах феодалізму селянство, як найбільш пригноблена група населення, виступає як єдине ціле. «Проти кріпосництва, проти кріпосників-поміщиків і держави, яка служить їм, селянство все ще лишається *класом*, саме класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства, тобто класом-станом»⁴.

Але козацький стан не можна розглядати в такому плані. Ще буржуазні вчені відзначали поділ козацтва на заможних, головним чином, старшину, і рядових, які жили з своєї праці. Остання група становила більшість⁵.

¹ Державний воєведський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 288.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення Росии с Польшей, 1650, спр. 1а, ч. I, арк. 623—625.

³ A. Grabowski, Ojczyście wspominki, т. II, стор. 122—123.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 92.

⁵ Див. И. Каманин, Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого; Архив ЮЗР, ч. III, ч. IV, стор. XIX.

Цей поділ не зник під час війни, коли старшина для збагачення використовувала свою владу на Україні. Старшина і заможні козаки найбільше скористались з привілеїв, що їх одержав весь козацький стан.

Про невдоволення діями старшини, яка розбагатіла під час війни, в літературі вже говорилося¹. Ми тільки нагадаємо, як старшина розуміла права рядового козацтва. В універсалі гетьмана від 31 липня 1650 р. ніжинському полковникові Шумейкові з приводу захоплення селянами і козаками панських земель читаємо: «Кождий нехай із свого ся тішить: козак нехай свого глядить і своїх вольностей постерегаєт... *досить би тішитися ласкою божією і військовою, що до вольностей своїх прийнялисьмо, а жеби тільки при своем добром зоставались, іначей аби не чинили, под строгим військовим каранем*»². Досить куцою в порівнянні з старшинською виступає «вольность» рядового козака.

Серед старшини були люди з великими апетитами щодо одержання маєтностей, але станова козацька організація до певного часу стояла їм на перешкоді, не давала широких можливостей в цьому відношенні. Нагадаємо широко відомий факт, коли Павло Тетеря і Самійло Зарудний, перебуваючи як послы в Москві у березні 1654 р., без відома гетьмана випросили собі царські грамоти на маєтності. Приїхавши додому, вони боялись навіть сказати про ці грамоти і закопали їх у землю. Про причини такої поведінки Тетеря через три роки розповідав у Москві: «А только де в войске про то сведают, что они писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маєтности, и их де всех тотчас побьют, а учнут говорить: они де всем войском царскому величеству служили и за него государя помирали, а маєтности выпросили себе одни они писарь с товарищи»³. Прагнення заможної частини козацької старшини переростали станові рамки, про що ми ще скажемо далі. Зараз тільки відзначимо, що і в середовищі старшини точилася боротьба. В цю боротьбу кожна група

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 322—324.

² Н. Стороженко, К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого, «Киевская старина», 1888, июль, стор. 12. (Підкреслення наше. — Ф. Ш.).

³ Акты ЮЗР, т. XI, стор. 765.

намагалась втягнути і рядових козаків. Під час війни перемагала та група, яку підтримував гетьман своїм авторитетом і владою.

Прикладом такої боротьби можуть бути події, що мали місце в Корсуні наприкінці 1651 р. Про них розповідає сам Б. Хмельницький у листі до А. Киселя. Тоді «в Корсуні за бунтами одного старшого Мозирі і його товаришів втратив життя полковник білоцерківський Громика», — писав гетьман. Мозиру та його спільників скарала на смерть. Полковництво корсунське було передано Кілдиеві, який одержав наказ усіх винних у смерті Громики карати без жалю. Новий корсунський полковник багатьох засуджував «для кривавого прикладу»¹. Як відомо, тоді скарала також миргородського полковника Матвія Гладкого, прилуцького — Семена та кількох сотників². Це, очевидно, була старшинська опозиція, яка шукала інших шляхів виходу з становища, що створилося на Україні в результаті польської окупації після Білоцерківської угоди. Підтвердженням цього є те, що жертвою боротьби став шляхтич білоцерківський полковник Громика, який підписував Білоцерківську угоду. До старшинської опозиції, напевно, належав і вже згаданий чернігівський полковник Іван Дзиковський з групою старшини, які з тисячею козаків і родинами перейшли в межі Росії у 1652 р.

Говорячи про класову боротьбу, ми маємо, насамперед, на увазі боротьбу трудящих, пригноблених, безправних мас проти привілейованих, гнобителів і дармоїдів. Але в історії бувають випадки, коли під час політичної боротьби в середовищі пануючих класів одна з груп, борючись за свої інтереси, об'єктивно стоїть на більш прогресивних позиціях, а участь мас у цій боротьбі надає їй певного забарвлення, впливає на її наслідки. Хоч група старшини, що виступила проти Білоцерківської угоди, зазнала поразки, але гетьманові та його оточенню довелося рахуватися з настроєм мас, з їх виступами. Відомо, що козаки полків, де було скарано полковників, «советуют с новым гетманом» Вдовиченком, який має багато людей і «хочет воеватца с Хмельницким»³. Рух

¹ Державний воєводський архів у Кракові, Рукописи Сангушків, № 67, арк. 141—144.

² Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 235.

³ Там же.

охопив усе Лівобережжя¹, тисячі людей переходили в межі Росії. Старшинська група, що стояла при владі, шукала виходу з становища не тільки всередині країни, але й за її межами.

Важливим, зовсім недослідженим є питання про вплив класової боротьби в роки війни на внутрішню політику правлячих кіл України. Оскільки класова боротьба є руйнівною силою історії і проявляється в усіх галузях життя, такий вплив, безумовно, мав місце.

Як згадувалось, гетьманський уряд, особисто Хмельницький, зважаючи на розбурхану селянську стихію, намагались не одразу повертати до старого. Але одночасно гетьманські універсали майже завжди кінчалися погрозами, що той, хто підніметься на «своєволью і бунти», «горлом караний будет», «сурового карання войскового і сам не уйдет». Такі погрози здійснювались, та ще й прилюдно, на страх іншим². Отже, правлячі кола на Україні дуже скоро після захоплення влади придушували силою всякий протест мас.

Ще важче встановити вплив класової боротьби на зовнішню політику правлячих кіл України. Тут він не виступає прямо. Але можна навести деякі факти, які, на наш погляд, свідчать про цей вплив.

На протязі війни експлуаторські класи могли переконатися, що протест трудящих мас проти гноблення досяг небувалого ще розмаху, що своїми силами пануюча верхівка в короткий час не зможе вдержати, зміцнити і розширити завойоване. Події після Зборовської і Білоцерківської угод, коли проти повернення на Україну шляхти і магнатів велась боротьба багатьох тисяч селян і покозаченого населення, свідчили про неможливість досягти заспокоєння. Більше того, невдоволення поширилось і на козацьку старшину. Про це з злорадістю повідомляли сучасники з польсько-шляхетського табору, які сподівалися, що незгоди в таборі повстанців приведуть до знищення влади «худобахолків», «ребелізантив». Чекати допомоги з цього боку не доводилось. Допомога кримського хана дорого коштувала; воєнний союз з ним

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення Росии с Польшей, 1651, стовп. 16, арк. 493—495.

² Там же, 1650, спр. 1, ч. II, арк. 477—479; Памятники КК, изд. 2-е, т. II, стор. 568.

через грабежі татарських чамбулів призводив до того, що в своїй хаті стало небезпечно жити. Султанська Туреччина, як це видно на прикладі Валахії, Молдавії і Трансільванії, часто залишала своїх васалів один на один з ворогами. І знову очі пануючої верхівки зверталися на Схід—до Російської держави, де зовсім недавно уряд зумів погасити велике полум'я народного обурення проти феодальних порядків. «Під сильну самодержавну царську руку», що захистила б від «черні» і покарала б невдоволених,—такі думки не раз висловлювалися при всякій нагоді.

Кожний стан пов'язував з возз'єднанням України з Росією здійснення своїх цілей, збереження своїх прав. Навіть селяни, яких не питали, чого вони хочуть, несвідомо, своїм класовим інстинктом відчували, що з возз'єднанням з Росією не скоро повернуться порядки, які існували за часів Речі Посполитої.

Російський уряд після возз'єднання України з Росією не раз старався використати класово-станову боротьбу в українському суспільстві у своїх великодержавних і централістичних цілях.

*
*
*

В. І. Ленін у своїй знаменитій лекції «Про державу» відзначав, що «навіть чи знайдеться інше питання, так запутане навмисно і ненавмисно представниками буржуазної науки, філософії, юриспруденції, політичної економії і публіцистики, як питання про державу»¹.

Буржуазна наука проявила своє цілковите безсилля в розв'язанні цієї важливої проблеми. Пануючі експлуаторські класи устами своїх ідеологів, говорячи про державу, намагалися виправдати свої привілеї, експлуатацію людини людиною.

Яскравим прикладом цього є розв'язання буржуазною наукою питання про складання державності українського народу в роки визвольної війни.

Один з ідеологів української буржуазно-націоналістичної історіографії В. Антонович у 1898 р. писав, «що може здивувати поведінка гетьмана, який після блис-

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 419.

кучих перемог, очолюючи народ, маючи потрібну силу, не подумав про створення окремої держави». Історик намагався пояснити це етнографічними особливостями українського народу, складом його народного характеру. «Для того, щоб створити державу, — писав Антонович, — народ повинен мати значну частку самовладання, уміти утримуватися в кожну дану хвилину від дій, які відбуваються під впливом безпосередніх вражень, в ім'я майбутніх спільних вигод; повинен уміти пожертвувати часткою, іноді досить значною, особистої свободи і особистих побажань на користь влади, яка захотіла організувати суспільство, і керувати в державних цілях. Цих якостей український (за термінологією Антоновича — «южнорусский». — Ф. Ш.) народ ніколи не мав і сам глибоко усвідомлював їх відсутність». Український народ, за словами історика, був здатний завжди тільки «примкнути до готової держави, відверто підкоритися її владі, підтримувати і дорожити її авторитетом...»¹.

У наведеному висловлюванні буржуазно-націоналістична антинаукова теорія про «відрубність» історичного процесу українського народу переплітається з глумом і брехнею. Цю теорію на всі лади повторювали націоналісти всіх мастей, в тому числі німецько-фашистські загарбники та їх найманці, які намагались довести неповноцінність українського народу. Такі твердження до лиця будь-якому колонізаторові, який хоче виправдати своє «право» на пригноблення і експлуатацію народів.

М. Грушевський фактично також дотримувався таких поглядів, коли він всю вину звалював на Богдана Хмельницького, який начебто не проявив ні своєї індивідуальності, ні державних талантів, приписуваних йому деякими сучасними державниками². У цьому твердженні проявляється не лише ідеалістичний підхід до історичних подій, коли одна людина вважається творцем величезних суспільних явищ, але і невміння розібратися в складних питаннях, в особливостях історичного розвитку народу.

Інша «школа» в українській буржуазній історіогра-

¹ В. Антонович, Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого, «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. XIII, К., 1890, стор. 102.

² М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX (пол. друга), стор. 1505.

фії, представлена В. Липинським та його однодумцями, вважала, що в роки визвольної війни українська державність існувала, що вона проходила через різні етапи і форми. В основі цих тверджень лежить той самий ідеалістичний погляд, нібито одна особа може зробити великий суспільний переворот. Даремно В. Липинський шукав відповіді на питання: «в який спосіб зумів він (гетьман Б. Хмельницький.— *Ф. Ш.*), досі єдиний, запрягти всю велику, перед тим роз'єднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави?»¹ Концепція автора стане цілком ясною, коли ми згадаємо, що він відверто ставить перед собою мету показати, що лише українська шляхта знала, чого вона хоче, була правою рукою гетьмана; Липинський на кожному кроці підкреслює «деструктивні», «руйнівні» сили народних мас.

З проблеми української державності висловлювались також історики інших «шкіл» та напрямів. Так, М. Ф. Владимирський-Буданов писав: «Тепер країна ця (Україна.— *Ф. Ш.*), ліквідувавши всі попередні, тобто польські риси державного ладу, аж зовсім не олінилася в хаотичному стані; в ній встановилися порядки своєрідні, які частково нагадували первісний державний устрій, коли цивільне («гражданское») суспільство складалося за воєнним зразком, але порядки були тверді і стрункі («стройные»)»². Така оцінка, по-перше, неповна; по-друге, вона виходить не з конкретних фактів і подій певного часу. Адже первісний державний лад виник у результаті розкладу общинно-родового ладу, а державний устрій на Україні під час визвольної війни виник в умовах розвинутого феодального ладу і носив на собі всі його риси.

Правильну оцінку української державності XVII ст. історики змогли дати, лише керуючись марксистсько-ленінським ученням про розвиток суспільства, зокрема вченням про державу та її суть.

Класики марксизму-ленінізму по-науковому глибоко визначили суть держави, що виникає на певному ступені

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657—1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVIII столітті, Відень, 1920, стор. 11.

² М. Ф. Владимирський-Буданов, Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого, стор. 96.

розвитку людського суспільства. «Оскільки держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів, оскільки вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, як загальне правило, є державою найбільш могутнього, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу»¹.

Це визначення повністю стосується і української державності, що складалась в ході визвольної війни. Оскільки проблема про українську державність в цей період вже до певної міри висвітлювалась в історичній літературі², ми спинимося тільки на деяких питаннях, час-то спірних.

Безперечно, що національно-визвольні війни свідчать про пробудження нації, про її прагнення до самостійного життя, до створення національної державності. Ліквідація національного гноблення і створення держави на національній основі є явищем прогресивним, бо відкриває більш широкі можливості для розвитку народу.

Українська народність склалась ще задовго до війни. Український народ вів боротьбу за своє національне визволення проти іноземних загарбників. Національно-визвольна війна 1648—1654 рр. була апогеєм цієї боротьби в епоху феодалізму. Ф. Енгельс писав, що в цю епоху майже кожна нація в Європі була представлена національною державою, що «тенденція до створення національних держав, яка виступає все ясніше і свідоміше, є однією з найістотніших підойм прогресу в середні віки»³.

Феодальна Європа знала два типи держав: національні і багатонаціональні. Прогресивність чи реакційність їх в кожному окремому випадку залежить, голов-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. перше, т. XVI, ч. I, стор. 147.

² Найбільш широко про це йде мова в роботі І. П. Крип'якевича, Богдан Хмельницький, стор. 334—410; ряд питань поставлено в статті А. П. Ткача, Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг., «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XIII, вип. V, К., 1954, стор. 17—34. Є короткі згадки та деякі оцінки і в інших працях.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. перше, т. XVI, ч. I, стор. 444.

ним чином, від суспільного ладу, від рівня розвитку як країн в цілому, так і їх складових частин.

Національна державність охоплює всі або частину етнографічних земель. Правда, у феодальній Європі державні кордони не збігались з мовними кордонами, хоч прагнення до об'єднання існувало і тоді. Українська державність в силу історичних умов складалась не на всіх етнографічних українських землях, хоч гетьманський уряд не раз згадував про спільну долю всього українського, за тодішньою термінологією — руського, народу. У лютому 1649 р. Хмельницький заявив польським послам: «За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу. Досить нам на Україні і Поділлі і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич»¹. Навіть пізніше він говорив про возз'єднання всіх українських земель, про «всю стару Україну, або Русь, де грецька віра існувала і мова ще існує»².

Отже, йшлося про створення національної держави, про включення до неї земель тільки одного народу. Але створення національної держави — справа міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які по-різному до цієї події поставилися. Проте фактично вони всі повинні були рахуватися з існуванням української держави, навіть Річ Посполита, яка ніяк не могла погодитись з тим, що Україна виривається з її складу. Вже в перший рік війни Україна вступає в дипломатичні відносини з сусідніми державами: Росією, Туреччиною та її васалами — Кримом, Трансільванією і Молдавією, що в той час по суті означало визнання. Згодом міжнародні зв'язки України розширились, встановлюються зносини з Венецією, Валахією, Швецією та іншими країнами. Україна ставала активним фактором у міжнародному житті Європи. Це було одним з проявів її державної суверенності.

Сам хід визвольної війни вимагав таких зв'язків. І треба сказати, що молода українська дипломатія досить уміло використовувала складну міжнародну ситуацію на користь України. Майже всі сусідні держави розуміли, що відрив України від Речі Посполитої ослаблює останню. Деякі з них, наприклад Молдавія, до цього

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор 109.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. VI, стор. 92—94.

використовували суперечності між сильними Польщею та Туреччиною в своїх інтересах. Саме тому молдавський господар і намагався підтримувати Польщу. Український уряд не обмежився тут одними дипломатичними заходами, а вдався й до воєнного втручання.

Султанська Туреччина підтримувала дипломатичні зв'язки з Україною, починаючи з першого року визвольної війни. Але турецькі правителі мали намір перетворити Україну в свого васала. Туреччина не могла допустити існування української незалежної держави, бо це стало б прикладом для інших васальних земель в їх боротьбі за визволення. Як відомо, Крим хотів, спираючись на Україну, вирватися з складу Туреччини. Весною 1649 р. Богдан Хмельницький розповідав російському послу Гр. Унковському про те, що хан «со всем Крымом также хочет освободитца из неволи от турского царя и меня и Войско Запорожское в помощь себе зовут»¹. Саме тому султанському урядові не подобався воєнний союз між Україною та Кримом, він намагався його розірвати² або використати для відповідного тиску на український уряд. Українським дипломатам довелося докласти багато зусиль, щоб нейтралізувати дії турецького уряду³.

Переслідуючи власні цілі, російський уряд підтримував Україну в питанні виділення із складу Польщі. В переговорах між Україною і Росією у першій половині 1649 р. російський уряд не раз заявляв, що коли «гетьман Хмельницький и все Запорожское Войско своею мочью у короля и у панов рад учинятца свободны», то можна буде говорити про приєднання України до Росії⁴. Інші країни зносилися з Україною як з незалежною державою. Для цього були реальні підстави. Так, уже в 1648 р. російський уряд одержував відомості

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 155.

² J. Michałowski, стор. 604.

³ До цього часу складні взаємовідносини між Україною і Туреччиною в роки визвольної війни залишаються не дослідженими. Стаття М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький — даник Оттоманской Порты» мала не науковий, а скоріше сенсаційний характер; приправлена «всілякими науковими і літературними прийомами», вона, як писав Г. Карпов, «була розрахована на смаки публіки». (Чтения МОИДР, 1889, кн. I, стор. 67). Ряд цінних даних про зносини України з Туреччиною вперше подається в праці І. П. Крип'якевича, Богдан Хмельницький, стор. 385—391.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 100, 151, 152, 209.

про повну ліквідацію на Україні польської адміністрації. Такі дані надходили з різних джерел і в 1649 р. На одній воєводській відписці у січні 1649 р. з повідомленням про те, що на Україні в усіх містах «урядников нет, везде в городах ис казаков выбраны козацкие атаманы», є поміта: «Государь, слушав, указал: отписать, те вести ведомы»¹. Дійсно, такі вісті вже нікого не дивували в Москві. З ними не можна було не рахуватися.

Та найбільше зміни на Україні відчули на собі польські правлячі кола, які до цього безроздільно панували тут. Різні донесення, листування особистого характеру між політичними діячами в 1648 р. містять найрізноманітніші відомості, в яких дедалі частіше звучить страх перед тим, що Україна хоче виділитися в окрему державу — «князівство Руське»². Посланець А. Киселя Петроній Ласко, побувавши на Україні влітку 1649 р., писав 13 червня, що тут і «не чути про іншу владу, крім гетьмана з Військом Запорозьким»³.

Польські джерела наступних років теж повні відомостей про те, що гетьманський уряд є фактичним господарем на Україні⁴.

Збереглася значна кількість прямих і посередніх даних про те, як поводити себе на міжнародній арені тодішні державні діячі України, як вони визначали становище цього нового державного організму.

Вже після перших перемог над ворогом у листах гетьмана до царя і прикордонних російських воєвод відчувається ділова, самостійна постановка питань, що стосуються долі України. В листі до хотмижського воєводи від 20 червня 1648 р. гетьман писав: «Хочете ль нам бити приятелями, теди нам на помоч прибивайте, а ми вам так же, кгда се в чом трафит може, повинни будемо тим же способом на услугу вашу с кождим часом заділоват і одслужоват»⁵.

У листах та зверненнях гетьманського уряду до інших держав застосовано прийняті тоді норми ввічливос-

¹ ЦДАДА, ф. Малороссийский приказ, стовп. 5/5816, арк. 141.

² Див. Памятники КК, т. I, стор. 209.

³ Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29/133, арк. 9.

⁴ Там же, шифр 300, 29/135, арк. 288; Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотека ординації Замойських, № IV-в-16, арк. 89.

⁵ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 49.

ті, вони написані діловито і з гідністю. Дослідники вже відзначали, що в багатьох гетьманських листах на універсалах немає формули «гетман з Войском его королевской милости Запорозким». А коли вона і зустрічалась, то це була дань традиції або зумовлювалось існуючими угодами між Польщею та Україною. Російські дипломати, які дуже добре знали міжнародний етикет і суворо дотримувались його, в «образцовом письме», що його мав вручити гетьманові перший російський посол на Україні Григорій Унковський, взяли формулу «Богдан Хмельницький, гетьман Войска Запорожского и все Войско Запорожское челом бьют»¹.

Про нове становище України сам гетьман заявив послам польським у 1649 р.: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мені то бог дав, жем есть единовладцем і самодержавцем руським...»².

Під час переговорів з Григорієм Унковським гетьман сказав, що «отныне и до скончания века» під владою королів і в складі Польщі козаки бути не хочуть³, що новому королю на Україні ніхто не присягав, а тому «волею божиею тем от них стали свободны»⁴. Були це настрої широких громадських кіл України. Той же Григорій Унковський, перебуваючи на Україні, «проведал всяких вестей», а серед них, що Військо Запорозьке і «вся Русь Киевская» під владою короля і сенаторів бути не хочуть⁵.

Цікаво, що український уряд фактично взяв на себе виконання деяких міжнародних зобов'язань Польщі, наприклад, по відношенню до Росії. Крисько Прокопович, який називав себе «сотник висланий от его милости пана Богдана Хмельницького», в листі до брянського воеводи Н. Мещерського 6 березня 1649 р. просив, щоб той «по посольському договору с паном Богданом Хмельницьким», а також «по суседному совету» не пропустив через Брянщину на Україну польських військ⁶. А через місяць сотники Юсько Пашкович і Андрій Кульга, теж від імені гетьмана, з Новгорода-Сіверського писали:

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 144.

² Там же, стор. 108.

³ Там же, стор. 154.

⁴ Там же, стор. 152.

⁵ Там же, стор. 158.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 46.

«Ино бы ты, воеводо Трубчевский, помячи на мирний посольский договор и зичливість гетьманскую», дав би вказівку російським купцям повернути позичені ними гроші українським торговим людям¹. 18 квітня того ж року Микола Тулановський, сотник і дозорця із Почепа, видав проїзного листа торговому чоловіку до Брянська і звернувся до російських властей, щоб «по мирному договору и по вечному докончанью» відпустили якогось Васька з «челядником» після того, як він закупить необхідні товари².

Це були не односторонні акти, фактично і російські урядові кола підтримували такі зносини. Ще у березні 1649 р. бобринський воевода Кирило Ушаков повідомляв у Москву, що він писав листа козацьким отаманам у м. Веприк «против твоево государева мирного посольского договору и вечного утверждения»³. Правда, посилення на польсько-російський договір робилися лише у тих випадках, коли це не суперечило новому становищу України.

І правляча верхівка і населення України усвідомлювали, що під час визвольної війни тут відбулися важливі зміни державного характеру. Зберігся лист глухівського сотника Пилипа Уманця до севського воеводи, в якому згадується мирний договір між Росією і Польщею. «А що ваша милость писал до нас недавними часи у своей грамоті, же нам не годиться простим людям до воевод грамот писать,— зазначав П. Уманець,— ми за ласкою божою тепер не етесьмо прості, але етесьмо рицери Войска Запорозкого. Правда, же посол великий корунний небожчик Адам Кисель поставил бил з осударем праведним із бояри великими, же тілко било писать грамоти вольно до воевод воеводам, старостам, судьям, писарям земським і гродським. А тепер у нас за ласкою божою поки его воля святая тут у всім краю Северском ні воеводи ні старости ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницкий, гетман усего Войска Запорозкого, а пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовий за суддю»⁴.

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 55.

² Там же, стор. 55—56.

³ Там же, стор. 49.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказной стол, стовп. 203, арк. 38.

Як бачимо, лист сповнений гідності і самоповаги, це введена заява представника нової влади.

Не менш цікаво, як до «панування Войска Запорозького» ставився народ. На євангелії, подарованому церкві Спаса в Мошнах Черкаського полку, зроблено такий напис: «...Я, раб божий Петро Копаченко, з жоною своєю Вовдотією і з дїтьками своїми на йм'я: Василем, Якимом і Марією, вименили євангеліє на престольное за власну працю свою, за золотих 20, і придали храму святого Спаса Мошенського за панування Войска Запорозького ... Року 1654 місяця феврала дня 4». Короткий період, коли Україна, визволена з-під польсько-шляхетського гніту, ще не ввійшла до складу Росії, називався в народі часом «панування Войска Запорозького»¹. «Войско Запорозьке» було тоді одночасно і офіційною назвою української держави. Навіть через 80 років, коли на Україні велося «Генеральне слідство про маєтності», населення багатьох сіл під час опиту згадувало про цей час у таких висловлюваннях: «а як гетьман Хмельницький вибив поляків з України», «по изгнании ляхов з Малой России были оные села в диспозиции и власти гетманской и войсковой», «а как гетман Хмельницкий з Войском Запорожским ляхов з Украины всех вибил и оную совсем от них очистив», «стала быть под властью гетмана Богдана Хмельницкого», «токмо по изгнании з Малой России ляхов, как были мы в диспозиции и власти гетманской и войсковой» і т. д. і т. п.²

Отже, цей період історії української державності залишився в пам'яті не одного покоління.

Відповідно до королівської грамоти про привілеї Війська Запорозького козацтво на Україні своєї влади не поширювало на інші стани, які, як і до війни, мали підлягати шляхетській адміністрації³.

Як відомо, від початку повстання до Зборовської угоди на Україні не було ніяких польських властей. За угодою на козацькій території мали існувати різні шля-

¹ О. Л., Документ из эпохи «панування Войска Запорожского» в Малороссии, «Киевская старина», 1897, февраль, стор. 42—43.

² Український архів, т. I, Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, К., 1929, стор. 430—432, 436, 437, 444, 467, 474, 509 та ін.

³ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 162.

хетські уряди, які були і до війни. На посади до них король мав призначати православних людей. Юридичне і фактичне існування таких органів влади було обмеженням української державності.

Сучасники з польського правлячого табору та іноземці вважали, що Зборовський договір «завдає велику шкоду королівству, його минулій славі»¹,— як писав, наприклад, папський нунцій 4 вересня 1649 р. з Варшави. Всі чекали, що сейм договору не затвердить². Король і канцлер вже на початку жовтня говорили папському нунцію, що на уряди в Київському і Брацлавському воеводствах не обов'язково призначатимуться православні³. Та в дійсності все склалося не так.

Гетьманський уряд відмовлявся пускати панів на Україну до затвердження сеймом Зборовського договору. Військовий писар Іван Виговський наприкінці вересня 1649 р. не без вказівки гетьмана нагадував Адаму Киселю, щоб польська адміністрація не спішила на Україну до затвердження сеймом угоди, бо українська земля вся охоплена вогнем повстання⁴.

Ми вже згадували, що для проведення шляхетських сеймиків потрібен був дозвіл гетьмана, вірніше його сприяння, бо повсталий народ не допустив би їх скликання. Та й самі сеймики відбувались не на козацькій території, а в прикордонних місцях, зайнятих польськими військами.

Одразу після угоди склалося таке становище, що польське шляхетство на Україні фактично не мало влади. Щоб управляти, треба спиратися на силу, а такої сили у королівських властей не було. Адже за Зборовською угодою польські війська не мали права переходити козацьку лінію. За цим дуже стежили козацькі власті. Наведемо один приклад.

Призначений воеводою київським Адам Кисіль нарешті наважився в кінці жовтня приїхати у Київ. Він прибув, за словами переяславського козацького полковника, «со многими королевскими людьми»⁵. Довго Кисіль у Києві не пробув. Після зустрічі з гетьманом і

¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, вып. 2, стор. 162.

² Там же, стор. 167.

³ Там же, стор. 166—167.

⁴ J. Michałowski, стор. 498.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 264.

старшиною він разом з митрополитом київським і козацькими послами поїхав у Варшаву на сейм. Під час зустрічі гетьман заявив Киселю, що королівських урядників пустять на Україну лише тоді, коли сейм затвердить Зборовський договір. У той же час посланці від Вишневецького просили дозволу пустити урядників в його володіння — «хрестиян же, а не ляхов», але гетьман їм теж відмовив. Після затвердження договору Хмельницький обіцяв «помыслить», чи потрібно пускати урядників цього магната ¹.

Кисіль, митрополит і козацькі послы повернулись з Варшави у Київ 3 березня 1650 р. Їх зустрічав сам гетьман з полковниками, сотниками і «лутчими людьми». Після служби божої в Софії Хмельницький мав розмову з воеводою. Він звернув увагу на те, що Кисіль приїхав у супроводі 500 «волошан і німців», в той час, як при воеводі має бути 50—60, «в силах со 100 чоловік». За наказом гетьмана 400 чоловік відправили у Київський повіт. Хмельницький дозволив державцям з урядовцями приїхати на Україну в свої маєтності, «и владеют по прежнему, кто чем наперед сего владел» ²,— доносив досвідчений російський збирач «вістей», спеціально посланий у Київ з Путивля, піддячий Тимофій Массалітінов.

Інші відомості, одержані російським урядом з різних джерел, неоднаково визначали силу влади польської адміністрації в цей час.

Російські послы, які перебували у Варшаві 6 квітня 1649 р., одержали від поляка Яна Чернавського, який за три дні до того приїхав з Волині, про неспокій на Україні, про те, що київський воевода Адам Кисіль живе у «великом страхованье, а расправных никаких дел чинить не смеет». Умовляння Киселя не допомагали. Він хотів би покинути Київ, але козаки його не пускають, тобто тримають на становищі заложника. Шляхтичі, призначені на посади королівського уряду, живуть «от казаков в великом страхованье, укупая дни свои, кланяютца и поят и всякую ласку чинят». Урядників Вишневецького зовсім не пустили за Дніпро, а шляхту «хлопи» вбивають та її майно «шарпають» ³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 276—277.

² Там же, стор. 352.

³ Там же, стор. 340.

14 квітня українські послы Богдан Пешта і Грицько сказали у Варшаві російському піддячому Василю Михайлову, що гетьман запорозькими козаками управляє, судить їх і розправу над ними чинить. По всіх містах, де живуть королівські і панські урядники, стацію для короля і панів збирають «попрежнему». Воевода Кисіль у Києві «всякие дела ведает так же, как и прежние воеводы»¹.

Як бачимо, досить-таки суперечливі відомості. Фактично обстановка була дуже складна. Гетьманський уряд говорив про свою вірність Зборовському договору, а воевода з Києва на початку травня 1650 р. писав королю, що до повернення нового козацького посольства з Варшави за Дніпро нікого не пускають. Він висловив сумнів, чи гетьман дозволить і після повернення послів, і просив короля написати Хмельницькому. Закінчувався лист дуже песимістично: повідомленням, що надходять вісті про бунти в різних місцевостях України². Майже те саме писав Кисіль королю у червні того ж року³. В деяких містах на Україні були королівські урядники; вони навіть намагалися вести справи, але завжди натрапили на опір не тільки населення⁴, а й козацької старшини, яка аж ніяк не збиралась розставитись з своєю фактичною владою. Влітку до гетьмана звертались магнати О. Конецпольський, Длуський, Сокольський та ін., просячи дозволу володіти своїми маєтностями, але жодного їх урядника на Україну не пустили⁵.

У 1650 р. український уряд без відома королівського уряду проводив широкі дипломатичні переговори з Росією, Туреччиною, Кримом, Трансільванією, вів військові дії у Молдавії. Коли в серпні 1650 р. у Чигирин мав приїхати з дорученням короля староста черкаський Микола Кисіль, гетьман виїхав до Суботова, заявивши, що «має зараз інше заняття, а не посла королівського приймати і чекати на нього»⁶.

Як вже згадувалось, гетьман перед і під час походу в Молдавію видав кілька універсалів, закликавши селян

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 342.

² J. Michałowski, стор. 549—550.

³ Там же, стор. 552.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 366—367.

⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 500.

⁶ Там же, стор. 499.

слухати своїх панів. Але як тільки війська вирушили в похід, селяни на Україні піднялись і перебили або вигнали панів. Не допомогло і звернення Адама Киселя від 2 вересня до шляхти на Україні, щоб вона під час походу козаків у Молдавію була дома і «до підданих відносилась ласкаво і зберігала обережність»¹.

7 листопада 1650 р. у Житомирі відбувся сеймик шляхти Київського воєводства, де, крім іншого, відзначалось, що до цього часу шляхта не може ні володіти своїми маєтностями на козацькій території, ні навіть провадити «рочки» у відповідних місцях². 23 (13) листопада Адам Кисіль запитував короля, чи не час йому виїхати з України, бо: «або нас від козаків, або козаків від нас необхідно визволити».

З весни 1651 р. на Україні зникають польсько-шляхетські уряди, які знову появляються пізно восени, після Білоцерківської угоди, щоб ранньою весною 1652 р. під ударами повсталого народу назавжди зникнути на значній українській території.

Українська державність, що складалась в ході вивольної війни, проявила свою життєвість, була об'єктивною необхідністю для боротьби народу за своє існування, виразом його прагнення до незалежності. Але в цьому процесі, як і в багатьох інших випадках, проявилась «трагічна колізія між історично необхідною вимогою і практичною неможливістю її здійснення»³. Необхідність створити українську національну державність була історично зумовлена, але практично здійснити це за тих умов було неможливо. І причини цього треба шукати не в якихось специфічних рисах українського народу, його характеру, не в безталанності його державних діячів, як це робили буржуазні історики. Ці причини далеко глибші.

Й. В. Сталін відзначав, що «в той час як на Заході нації розвинулися в держави, на Сході склалися між-національні держави, держави, що утворені з кількох національностей...

Цей своєрідний спосіб утворення держав міг мати місце лише в умовах неліквідованого ще феодалізму, в

¹ Памятники КК, т. II, стор. 575—576.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 526.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. перше, т. XXV, стор. 261.

умовах слабо розвинутого капіталізму, коли відтерті на задній план національності не встигли ще консолідуватися економічно в цілісні нації»¹.

На сході Європи в XVII ст. існували три багатонаціональні великі держави: Росія, Річ Посполита і Оттоманська Порта. Склалися вони всі в умовах феодалізму різними шляхами протягом століть. Причини виникнення багатонаціональних держав в епоху феодалізму — велика проблема, майже зовсім теоретично не узагальнена, а тому ми обмежимося окремими зауваженнями. Пояснювати виникнення таких держав слід не тільки зовнішніми факторами, які відіграють при цьому важливу роль, але насамперед соціально-економічними відносинами, які існували у Східній Європі.

Багатонаціональні держави виникли в епоху розквіту феодальних відносин, коли землеробство становило головну галузь виробництва, в якій була зайнята величезна маса населення. Основою феодалізму «було землеробство, і його завойовницькі походи по суті мали на меті *здобування земель*»². Виникнення централізованих держав прискорювало цей процес. Державний апарат, армія і т. д. вимагали все нових і нових затрат. Дістати кошти можна було шляхом розвитку внутрішніх сил країни, посиленням економічних зв'язків з іншими країнами. Але ці шляхи залежали один від одного. Країни на сході Європи були віддалені від тодішніх основних міжнародних шляхів. Економіка цих країн ґрунтувалася на феодальній залежності селянства, на посиленні його експлуатації, а також на приєднанні інших земель, включенні їх до одного державного організму і втягуванні різними шляхами до спільного економічного життя.

Ми нагадали про це для того, щоб показати, що виникнення української національної державності за тих умов не могло становити якогось винятку. Це добре розуміли тодішні українські державні діячі, які вже з перших днів визвольної війни посилено шукали виходу з становища в укладенні міжнародних союзів і створенні коаліцій з метою забезпечити існування державності. Але то був вихід тимчасовий, придатний лише в ході війни.

¹ Й. Сталін, Твори, т. 2, стор. 297.

² Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 145.

Можна було стати на шлях створення багатонаціональної української держави. Правлячі кола України спробували стати на цей шлях. Досить нагадати про їх намагання розширити межі державності за рахунок введення козацького ладу на білоруських землях або за допомогою своєрідного династичного союзу України з Молдавією. Але такі спроби зазнали краху, бо тоді діяли більш сильні сусідні багатонаціональні держави.

Але справа не в «сусідах лихих», як намагались довести історики¹, а в історичній необхідності.

Вибір шляху залежав від соціально-політичних відносин, від співвідношення класів, що склалося на Україні в роки війни.

Виникнення української державності відіграло велику позитивну роль у національно-визвольній боротьбі та возз'єднанні України з Росією. Існування держави дало можливість вести відповідні переговори і оформити цю подію в міжнародно-правовому відношенні.

При складанні державності велике значення має використання минулого досвіду та історичних традицій.

До 1648 р. Україна фактично і юридично становила складову частину Речі Посполитої. Адміністрація будувалась за тим же принципом, що і в усій державі. За польсько-шляхетського панування всякі особливості, що зберігалися на Україні з найдавніших часів, були ліквідовані. Незважаючи на це, під час повстання на місці ліквідованої польсько-шляхетської адміністративної си-

---

¹ «История Русов», наприклад, приєднання України до Росії пояснює начебто сказаними гетьманом словами: «по обстоятельству настоящим, надобно быть нам непременно на чьей ни есть стороне, когда нейтралитет не приемлится; да и на предбудущее время зависть и интересы соседей не оставят нас в покое», його намаганням не залишитись і далі «как обломое судно в пространном море, обуреваемое со всех сторон и не имущее пристанища и надежды» («История Русов или Малой России», М., 1846, стор. 118). У «Книзі битія українського народу» Кирило-Мефодієвського братства сказано: «І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, і правий бік польським панам на поталу» (журн. «Наше минуле», 1918, ч. 1, стор. 19).

стеми за дуже короткий час був створений державний апарат, якому були притаманні національні риси, апарат, відмінний від форм управління, що існували в тодішній Європі. Виникнення нових форм управління зумовлене змінами, що відбулися в суспільстві. Разом з тим при створенні української державності було використано традиції, що до цього склалися на Запорозькій Січі, а також у реєстрового козацтва, хоч вони були там обмежені шляхетськими порядками. Форми державності, що склалися в Запорозжжі, К. Маркс назвав християнською козацькою республікою¹. Під час визвольної війни козацька адміністрація не тільки поширила свою владу на велику територію, але й удосконалювала її в зв'язку з новим призначенням, стосовно до нових умов. Зміни в ролі і значенні козацької адміністрації можна проілюструвати кількома прикладами. Напередодні визвольної війни козацтво було польсько-шляхетським урядом витиснуте на незначну територію і налічувало неповних шість тисяч реєстровців. Лише один козацький полк, як свідчать зібрані Кунаковим до війни дані, мав 800 козаків, а п'ять інших — лише по 500 чоловік². Вже під час повстання покозачене населення становило не одну сотню тисяч чоловік, а козацький лад поширився на територію, яку козаки до того ніколи не займали.

Козацькі полки і сотні до війни, хоч і носили назви певних міст, не були по своїй суті територіальними. Козацька військова адміністрація тоді не поширювалась на територію, а лише на людей³.

В зв'язку з ліквідацією під час війни польської адміністрації, кількісним зростанням козацтва та його ролі, збільшенням зайнятої ним території в основу його організації було покладено територіальний принцип, а органам управління пануючого стану судилося поширити свою владу над іншими станами. Як ніколи раніше, під час війни зросли авторитет і сила влади козацької стар-

¹ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 281.

³ Козацькі полки під час Хотинського походу 1621 р. називалися за прізвищами полковників: «Полк Івана Зишкара», «Полк Тимоша Федоровича», «Полк Федора Білоголовки» і т. д. (див. Жерела., т. VIII, стор. 250).

шини¹, а це мало вплив на підвищення дисципліни², на мобільність козацтва³.

Встановлення саме козацької адміністрації на чолі адміністративно-політичного устрою на Україні свідчить про те, що козацтво відіграло провідну роль у визвольній війні. Козацтво вступило у війну більш організовано, ніж інші стани, бо воно було станом військовим, більш пристосованим до потреб війни.

Між військовою організацією країни та всім її економічно-політичним ладом існує пряма залежність. Козацький стан, старшина відігравали особливу роль в економічному житті України саме тому, що держава, її органи влади є лише відображенням у концентрованій формі економічних інтересів класу, пануючого у виробництві⁴.

У ліквідації польсько-шляхетської системи управління на Україні взяли найактивнішу участь широкі народні маси. Про це збереглося багато документів. Цікаво, як населення ставилось до козацької адміністрації, особливо до її нижчої ланки — сотників, городових та сільських отаманів.

Перемоги козацького війська на Жовтих Водах і під Корсунем були сигналом до загального повстання. Так, на півночі Київського воєводства мішани Ясногородка і найближчих сіл створили у липні 1648 р. сотню,

¹ Влада старшини над козаками в період між походами за часів польського панування була сильно обмежена. Навіть такий «твердої руки» гетьман, як Петро Конашевич Сагайдачний, в 1619 р. у своєму листі до козаків Стасенка, Богдана Онашка, які своєвільно заволодили ґрунтами київського монастиря св. Миколи, писав: «Про то ми вам розказуем, щоб цього не робили. А з тим вас госпуду богу поручаю» (див. Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 361—362). Зовсім інакше звертався до козаків Хмельницький під час визвольної війни.

² Дисциплінованість козацьких військ відзначали навіть вороги. Самуїл Кушевич, наприклад, писав у листопаді 1648 р., що через Львів проходили під Замостя козацькі полки, «однак ніяких шкод не чинили, маючи заборону Хмельницького. Дай боже, щоб така дисципліна була в нашому коронному війську» (Жерела., т. IV, стор. 127).

³ До 1648 р. козаки закликалися в похід як добровільці. Під час війни, як свідчать польські джерела, гетьман розпорядився мобілізувати і тих, хто не хотів йти до війська (Пам'ятники КК, т. I, стор. 329).

⁴ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 342.

підняли дві корогви, а міський вїйт Гапон оголосив себе сотником¹. Ця сотня існувала і в наступні роки². Так або майже так виникали сотні скрізь, так повстале населення обирало старшину—сотників, осавулів, отаманів по всій території, охопленій повстанням³.

З ініціативи повсталих виникали і деякі полки. У місті Луцьку, Волинського воєводства, в 1648 р. був створений полк, до якого входили міщани і селяни навколишніх сіл. Полк діяв в околицях міста, на чолі його стояв ландвїйт Федір Липка⁴. У місті Гощі, того ж воєводства, також був створений полк і обрана його старшина: полковник Листопад, він же Іван Куковський, осавул Андрїаш Гайдук, сотники і отамани («десятники»). Полк теж діяв у районі міста⁵. Так виник тоді і Звягельський полк під командуванням уже згадуваного кушніра Тишика⁶. Полки були створені і в Галичині; один з них, наприклад, очолював Семен Височан⁷. Таких полків, часто без назв, тільки за прізвищем полковника, можна назвати багато. Протягом війни подібні полки і сотні виникали і розпадались. Вони не завжди організовувались за вказівкою гетьмана, а часто з ініціативи повсталого населення. «Покозачившись», населення начебто декларувало про своє визволення від гніту. Взірцем для об'єднання населення в полки і сотні була організація реєстрового і запорозького козацтва. Народна ініціатива відіграла позитивну роль у створенні нової адміністративної системи на Україні.

Справі організації козацької адміністрації гетьманський уряд приділяв якнайбільше уваги. Якщо в юридичному становищі духовенства, міщан, селян фактично не відбулось ніяких змін і змінювати в їх апараті управління потрібно було дуже мало, а то й зовсім нічого, то новий козацький стан, до того ж пануючий, мав одержати відповідну організацію, тим більше, що це був стан військовий, який завжди вимагає особливої уваги.

Свідченням того, що гетьманський уряд займався

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 131—132.

² Реєстра..., стор. 209.

³ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 179, 487—488, 711 та ін.

⁴ Там же, стор. 72.

⁵ Там же, стор. 191—192.

⁶ Там же, стор. 395. В реєстрі 1649 р. в Овруцькій сотні згадується простий козак Іван Тишик (стор. 214).

⁷ Жерела..., т. IV, стор. 155—156.

організацією козацької адміністрації, є наведені вище факти призначення полковників. Нагадаємо ще про призначення сотника бужинського з Чигиринського полку Лук'яна Сухину ніжинським полковником. У гетьманському універсалі від 1 серпня 1650 р. сказано, що, зваживши на заслуги і «способность до зведования тим полком», Лук'ян Сухина призначається ніжинським полковником. Старшині і козакам наказувалось прийняти його на цю посаду, бути послухними, бо Сухина одержує від гетьмана «суполную владу» — непослушних карати, зберігати козацькі вільності і слідкувати за тим, щоб не було ніякої сваволі¹.

Поряд з місцевою козацькою адміністрацією певні завдання також виконувала старшина, «вислана» від гетьмана.

Сотник Крисько Прокопович у листі до брянського воеводи від 6 березня 1649 р. називає себе: «висланий сотник от его милости Богдана Хмельницького»². 5 квітня з листом до трубчевського воеводи звертаються Юсько Пашкевич та Андрій Кульга, які називають себе так само³. Гетьманський універсал від 8 листопада 1649 р. адресовано всій старшині, козакам «і висланим нашим»⁴.

Такі представники гетьманського уряду згадуються лише на Лівобережжі, тобто в тих полках, що виникли в роки війни. Гетьманський універсал від 1 серпня 1650 р. адресовано полковникам, сотникам, отаманам, «висел-

¹ Акты ЗР, т. V, стор. 85—86. Це не єдиний випадок призначення полковників з осіб, близьких до гетьмана, або з старшини Чигиринського полку. В 1650 р. кальницьким полковником став Іван Богун, який ще восени 1649 р. значився в реєстрі у Чигиринському полку (стор. 1). З серпня 1650 р. Адам Кисиль, який дуже добре знав козацьку старшину, в листі до короля згадує «якогось полковника Богуна» (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 385). За деякими даними полковник вінницький був зятем Хмельницького (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Греческие дела, 1649, спр. 2, арк. 1). Отже, Іван Богун і вінницький полковник Іван Федорович (Федоренко) не одна особа, як це вважають деякі історики.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 46.

³ Там же, стор. 55. Юсько Пашкевич — козак з Переяслава (див. Реєстра..., стор. 215).

⁴ А. Лазаревский, Акты по истории землевладения, «Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца», кн. IV, стор. 98.

ком вшеляким од нас в Сівер кожного часу висланим»¹. «Висланим» ставились, очевидно, різноманітні завдання. Але є згадка і про конкретне доручення. В гетьманському універсалі від 3 березня 1650 р. вказується, щоб міщани містечка Кишенець слухали свого пана, а також «судей войскових на тоє справу от мене посажених і розосланих»².

Довоєнний адміністративний поділ Наддніпрянщини існував понад 100 років. Він не міг безслідно зникнути і мав певний вплив на складання нової адміністрації. М. Ф. Владимирський-Буданов зазначав, що «полки частково відповідають староствам, які раніше існували, і це стосується переважно правого боку Дніпра; тут полки заведено в двох староствах Брацлавського воеводства і семи Київського. На лівому ж березі, в сучасній Полтавщині, нова адміністративна організація будувалась на непочатому ґрунті і не має нічого відповідного в попередньому польському управлінні. Але згадана відповідність полків староствам є чисто зовнішня, географічна. Внутрішня будова полку — явище оригінальне і дуже цікаве в історико-юридичному відношенні»³.

Адміністративний поділ України і структура державного апарату в роки війни були не складними. Вся козацька територія поділялася на полки, а полки на сотні. Центральний апарат, очолюваний гетьманом, складався з генеральної старшини: обозного, писаря, судді, осавула, бунчужного і хорунжого. Полкова адміністрація на чолі з полковником теж складалася з обозного, писаря, судді, осавула і хорунжого. Майже на такому ж принципі будувалась сотенна адміністрація — сотник, осавул, писар і хорунжий. Судові функції в сотні виконував городовий отаман. Міста мали свою адміністрацію, її влада не поширювалась на козаків. В селах війти управляли селянами, а отамани — козаками. Не збереглося жодних законодавчих актів, за якими можна було б встановити функції всіх цих органів управління. В основу їх діяльності, треба гадати, було покладено традиції та звичаєве право.

¹ Архів Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, Колекція актів.

² В. Єфимовський, назв. праця, стор. 35 (підкреслення наше. — Ф. Ш.).

³ М. Ф. Владимирський-Буданов, Передвижение населения в эпоху Богдана Хмельницького, стор. 97.

Державно-адміністративні форми залежать не стільки від національної специфіки, скільки, головним чином і насамперед, від суспільної організації виробництва, стану його. «Пристаювання політики до економіки, — писав В. І. Ленін, — відбудеться неминуче, але не відразу і не гладко, не просто, не безпосередньо»¹. Саме це є визначаючим.

Особливо важливою обставиною було те, що вже з самого початку визвольної війни державна влада опинилась в руках старшини, економічно найбільш заможної частини населення після вигнання з України польських магнатів і шляхти. Ще до повстання старшина належала до експлуататорських класів, мала деякі військово-адміністративні права відносно рядового козацтва. В ході війни ці права розширились, зміцніли. Захопленню влади старшиною сприяли й інші причини.

В роки війни козацтво, як вже відзначалося, виступало найбільш організованою силою, що дало можливість старшині зміцнити своє становище. Війна ще більше посилювала владу старшини як представників військового стану. Це в свою чергу поклато відбиток на державний апарат.

В силу історичних обставин козацтво було привілейованим станом. Його становище, провідна роль гарантувались різними угодами, статтями, грамотами спочатку польського короля, а потім російського царя. Не все козацтво в однаковій мірі користувалось привілеями, але ними особливо скористалась козацька старшина.

Оскільки в роки війни більша частина населення вважала себе козаками, влада старшини стала юридично і фактично владою більшості населення, що зміцнювало її становище. Залишилось зробити рішучий крок, щоб захопити всю повноту влади в країні. Хід подій сприяв цьому. Якщо в 1648 р. старшина у своїх листах і «супліках» до польського уряду виступала в основному від імені козацтва, то з кінця року і в наступний період вона виступає вже від імені всієї України, всього народу. З цим реальним становищем доводилось рахуватись польському та іншим урядам.

У боротьбі за зміцнення своєї влади старшині довелося витримати ряд боїв з іншими станами. Як відомо, трудящі маси виступали проти феодального ладу, а піс-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 327.

ля вигнання польських панів та магнатів не збиралися добровільно прийняти новий, хоч і не такий тяжкий гніт. Факти виступу трудящих проти старшини вже відомі з літератури. Старшина добивалася підкорення жорстокими репресіями, використовуючи обставини воєнного часу і силу всього державного апарату.

Панівне становище шляхти в державному управлінні, яке вона займала на Україні до 1648 р., було підірване в роки війни. Рештки шляхти влилися до козацтва і в багатьох випадках її представники зайняли місце в рядах старшини.

Ще більше зусиль і часу довелося затратити старшині для зламання опору міст, які в ході війни визволились від шляхетсько-магнатського та королівсько-старо-стинського гніту. Незалежне існування міст на Україні знаходило своє юридичне виправдання в Магдебурзькому праві. Справа ускладнювалась тим, що до міст в економічно-фінансовому і адміністративно-оборонному відношеннях в ході подій приєднувалось і селянство. Боротьба між козацькою старшиною і містами за владу велась невпинно, то приховано, то відкрито. Це була боротьба не тільки за владу над містами, але і над селянами, вона тривала навіть після війни і воз'єднання України з Росією. У боротьбу пізніше втручався і російський уряд, який сподівався одержати вигоди, звільнивши міста і селян від домагань старшини. Проте старшина перемогла.

Гетьманський уряд уже в роки війни намагався регулювати життя в містах, відносини між козацькими і міськими властями. Правда, ці спроби були спрямовані не на захист міщан, а на зміцнення панівного становища козацької старшини. В одному документі п'ятдесятих років, адресованому козацькій і міській адміністрації, говориться: «Чтоб есте без строения не были и чтоб всякий уряд ведал должность свою, а в чужое дело не вступался, понеже из того всякое нестроение возрастает, во всяком городе атаман городской есть первым урядником... другой уряд есть войт над мещаны; того остерегать будете, понеже таков порядок есть во всех городах наших и в самом Чигирине, столице Войска Запорожского»¹.

Міські власті, які на початок визвольної війни вже

¹ Акты ЮЗР, т. XV, стор. 40—41.

мали свої традиції, були більш організованими, ніж козацька адміністрація, що тільки складалася. В зв'язку з цим козацька старшина намагається використати міський апарат у своїх цілях, зайняти в ньому командні посади. Почала вона на перших порах з малих міст.

Ця тенденція старшини оволодіти міським адміністративним апаратом проявляється вже в роки війни. На зміну старості або підстарості — шляхтичам у ратуші появляються представники козацької старшини¹. Спочатку це мало спорадичний характер, а згодом стало постійним явищем. Починається процес злиття сотенного козацького управління з міським урядом — ратушею; виникають сотенно-ратушні уряди, які з кінця XVII ст. стали повсюдним явищем. Безумовно, про рівномірний розподіл влади не доводиться і говорити, козацька старшина відіграла в цих урядах вирішальну роль².

Наміри як полкової, так і сотенної старшини щодо міських урядів яскраво проявляються в діяльності міських судів. Старшина вважала суди не тільки одним з елементів влади, але й джерелом збагачення. Спочатку в міських судах від козаків беруть участь «зсланні» представники козацької адміністрації³, після з'являються формули: «обопільний уряд», «на вряде нашем, як войсковом, так і міском», а згодом і ці вирази зникають, хоч представники міської влади і беруть участь в суді.

Спільна участь представників козацької старшини і міського уряду в суді дала привід відомому знавцеві XVII ст. Орестові Левицькому говорити про «всестано-

¹ Местечко Борисполе. Акты Майдеберского уряду 1612—1699 г., К., 1892, стор. 42—43.

² У XVII ст., як показують міські книги Борисполя і Пирятині (див. «Стороженки. Фамільний архив», К., 1910, т. IV), а також інші дані, сотник і городовий отаман стали головними особами в ратуші. На початку XVIII ст. сотники вже говорять від імені ратуші. Іваницький сотник Прилуцького полку Павло Минацький писав: «По примеру сотенных городов и местечек за своего начальства в местечку Иваницы впервые устроить ратуш для суда, публикаций, рады и содержания монарших и гетманских указов и для отправления в ней прочих полковых, сотенных и всяких дел, рады стайки на ратные потребности спределяемой, як и по протчих полковых и сотенных ратушах обыкновенно водится. А тую ратуш иванчане з городскими и селянами строили обще» (ЦДАДА, ф. Малороссийская экспедиция, № 84/1811, арк. 183).

³ А. Л а з а р е в с к и й, Отрывки из нежинских магистратских книг, 1657—1674, Чернігів, 1887, стор. 13—20, 27—28.

вість («всесословність») цих судів¹. Але не можна забувати, що основну вигоду від такої «всестановості» мала козацька старшина, яка використовувала свою участь в судах насамперед у власних інтересах, а вже після в інтересах заможних верств міського населення. Подібна «всестановість» була вимушеною, вона свідчила про підпорядкування адміністрації міста козацькій старшині. Ці явища тільки намічались під час війни, але пізніше вони поглибилися.

Про феодальний характер державного апарату на Україні свідчить і те, що під час і після війни тут користувалися такими феодальними законодавчими збірниками, як «Литовський статут», «Магдебурзьке право», «Порямок», «Саксон» та ін., що діяли за польського панування². Якщо побутові або інші місцеві умови вимагали поправок до згаданих законів, звертались до звичаєвого права, яке завжди трактувалось на користь пануючого класу.

На Україні, як і скрізь, не весь пануючий клас-стан брав однакову участь в державному управлінні. Законодавча влада належала верхівці козацької старшини. В документах є свідчення про старшинську раду при гетьмані, що складалась з вузького кола людей — військової (генеральної) старшини—обозного, судді, осавулів, писаря. Ця верхівка в роки війни вже не обиралась, а призначалась гетьманом. Якщо генеральна старшина постійно перебувала в гетьманській резиденції, то полковники для розв'язання важливих питань викликались в кожному окремому випадку. В більшості випадків на такій старшинській раді за участю полковників обговорювались головним чином питання війни і миру³. Про розгляд інших питань відомостей не збереглось.

Лише в окремих випадках до старшинської ради залучались сотники і «старі козаки». Так, у лютому 1650 р. до Києва прибули гетьман, військова (генеральна) старшина, полковники, «лутчие черкасы» для зустрічі послів, які були у Варшаві на сеймі при затверджен-

¹ О. Левицкий, назв. праця, стор. 78.

² Див. А. Ф. Кистяковский, Права, по которым судится малороссийский народ, К., 1878; Н. Василенко, Матеріали до історії українського права, т. I, К., 1929.

³ Жерела., т. VI, стор. 6—7; A. Grabowski, Ojczyzste spominki, т. II, стор. 117—118; J. Michałowski, стор. 393; Ів. Крип'якевич, Неопубліковані листи Б. Хмельницького, стор. 176—177.

ні Зборовського договору¹. Крім представників старшини, присягу з українського боку приймало «рядовых старых лучших черкас 10 человек»². У листі до Адама Киселя від 12 березня 1652 р. Б. Хмельницький писав, що мав таємну нараду з полковниками і «старими козаками нашого війська»³.

В усіх інших випадках коло старшини, яка брала участь у вирішенні важливих державних справ, було дуже вузьким. Лука Григорович — лікар, учасник походу гетьмана під Збараж, перейшовши на службу в Росію, у вересні 1649 р. заявив, що був він у Чигирині «у гетьманских советников, которые при нем, гетмане, живут и гетманскую мысль ведают, у гетманского шурина Павла, да у гетманского ж зятя Павла ж, да у полковника Прокопа, да у брата его, полковникова, Грицька, да у ясаула войскового Миска, да у лутчего полковника и советника гетманского у Федора Вешняка, который был у тебя, государя, на Москве, да у гетманских двух писарей у Александра, да у Семена Тихова — те де все люди ему, Луке, знакомы и до него добры, что они гетманской мысли ведеют...»⁴.

Як бачимо, навіть це досить вузьке коло людей складалося частково з родичів гетьмана. Список можна поповнити ще кількома іменами, з якими лікар Лука чомусь не зустрічався тоді. До них належав генеральний обозний Іван Чернята, який за своїм положенням у війську вважався правою рукою гетьмана, про що недвозначно говорили польські послы⁵. До «ближних людей» гетьмана слід віднести Івана Виговського — військового писаря⁶, гетьмана Костирського Івана (Яна), осавула Демка Лісовця. Певний час близькими до гетьмана були Ян Кричевський та ін.⁷

Що країною правила невелика група людей, не було таємницею для населення України. В травні 1651 р. під

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 352.

² Там же, стор. 353.

³ Архівне управління УРСР, Фотокопії матеріалів з Польщі, № 21/14—15 (392), 14, 15.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 280.

⁵ Там же, стор. 112.

⁶ Про Івана Виговського сучасник поляк говорив, «що той Виговський як завжди не був простаком, так і зараз в них (козаків) має свою повагу» (J. Michałowski, стор. 453).

⁷ Див. Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 150.

Меджибожем потрапив у полон козак з Полтавського полку Грицько Задяц. На допиті він заявив, що про «турецьких послів нічого не чув, бо важко щось знати черняку (простому козакові. — *Ф. Ш.*), про що радиться старшина з татарами»¹. Козак з Переяславського полку Сухина, потрапивши тоді в полон, заявив: «Хмельницький радиться лише з декількома своїми людьми»².

Того ж року полонені козаки показали на допиті, що «Хмельницький ні з старшиною, ні з черню ніде не радиться. Сам і управляє з Виговським»³.

Мова йде про людей, з якими гетьман найбільше радився при проведенні зовнішньої і внутрішньої політики. Але не з усією старшиною гетьман радився. Головною причиною цього були розходження в поглядах. Російські послы, перебуваючи на початку 1650 р. у Варшаві і збираючи відомості про події на Україні, записали в своєму статейному списку: «А полковники де Матвей Гладкий, и Нечай, и Кривонос (син Максима Кривоноса. — *Ф. Ш.*) хотя с Хмельницким пьют и едят вместе, а мысль не одну имеют...»⁴.

Старшинська рада існувала у Війську Запорозькому ще з кінця XVI ст. Про це писав у своєму щоденнику австрійський посол Еріх Лясота, який побував на Запорозжі в 1594 р.⁵ Була така рада і пізніше⁶. Але треба відзначити, що її роль в роки війни значно зросла, причини чого слід шукати в зміні становища всього козацтва і особливо старшини. Збиралася рада під головуванням гетьмана, рішення ухвалювались більшістю голосів. Посол з Венеції Альберто Віміна називає старшинську раду «суворим сенатом»⁷. Ця інституція мала свої характерні риси, відмінні від подібних установ в інших країнах того часу.

Юридично влада гетьмана нічим не була обмежена.

¹ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 301.

² Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 2, арк. 152.

³ Там же, арк. 143.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 340

⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 67—68.

⁶ Ів. Крип'якевич, Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр., ЗНТШ, т. 117—118, стор. III.

⁷ «Киевская старина», 1900, январь, стор. 70.

В його руках фактично перебувала законодавча і виконавча влада — як адміністративна, так судова і військова. Альберто Віміна називає Богдана Хмельницького справжнім государем («despota») ¹. Воно і зрозуміло. Адже у воєнний час за козацькою традицією в руки гетьмана віддавалася вся повнота влади. Не малу роль при цьому відіграли особисті риси характеру Богдана Хмельницького, його великий авторитет як керівника визвольної боротьби. Всім наступним гетьманам не вдалося цього досягти не тільки тому, що вони були безхарактерними, але й тому, що після війни зміцнилось становище старшини, яка все більше хотіла брати участь у вирішенні державних справ.

При гетьмані перебувало ряд осіб, які займали посади, що звалися військовими або генеральними. Такими були вже згадувані посади обозного, судді, осавула, писаря, а також бунчужного і хорунжого. Деякі з цих службових осіб виконували певні функції. Коли можна більш певно говорити про коло завдань обозного, писаря, судді ², то нічого виразного не можна сказати про діяльність осавулів (їх було два), бунчужного і хорунжого. Осавулів можна вважати ад'ютантами гетьмана. Бунчужний і хорунжий, напевно, займали почесні посади, які мали підкреслювати величність гетьманської влади ³. Надавались ці посади заслуженим козакам. Із зростанням ролі генеральної старшини вона теж бере участь в старшинській раді, виконує ряд доручень гетьмана.

Часто генеральні обозний, писар і суддя навіть виконували доручення, що не мали нічого спільного з їх основною діяльністю. Це свідчить про те, що в центральному державному апараті не було суворих розмежувань функцій та обов'язків, що він перебував у руках невеликої групи людей, а також про те, що тут панувала система доручень, характерна для багатьох інших держав періоду феодалізму.

¹ «Киевская старина», 1900, январь, стор. 75.

² Траплялись випадки, коли під час війни було по два генеральних писарі і судді.

³ На початку 1649 р. гетьман виїхав зустрічати польських послів разом з полковниками, осавулами, сотниками з військовою музикою, бунчуком і червоною корогвою. Так само пишно гетьмана зустрічали, коли він повертався до свого «столичного міста» Чигарина.

Проте державний апарат на Україні, навіть в стадії формування, мав більш централізований характер, ніж у Речі Посполитій. Це був, без сумніву, крок вперед, який ліквідував шляхетсько-магнатську анархію, що до того існувала і на Україні, коли кожний магнат у своїх володіннях вважав себе «королем», а кожний шляхтич—воеводою. Новий державний апарат справлявся з завданнями, які перед ним стояли в справі оборони країни, міжнародних відносин, у вирішенні такої кардинальної проблеми, як возз'єднання України з Росією.

В. І. Ленін писав, що в епоху феодалізму державні організми за формою могли бути республіками або монархіями, але їх класова суть від цього не мінялася¹. Українська державність складалася в роки війни як республіка. Цю рису української державності відзначали і сучасники. Так, трансільванський князь Юрій Ракоці, порівнюючи свою владу монарха з гетьманською на Україні, писав: «Ми є абсолютний володар — ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади»². Альберто Віміна ототожнював порядки в українській державі з простотою звичаїв та управління в древній Спарті, підкреслюючи силу влади гетьмана та одночасно республіканський характер ладу³.

Українська держава не являла собою демократичної республіки; вся влада перебувала в руках старшини на чолі з гетьманом. Загальновійськова рада, через яку маси могли в якійсь мірі висловити свою волю під час війни, майже не скликалася. Правда, захопивши владу, старшина не переставала говорити про козацькі «вільності», прикриваючи цим самим свої вузькокласові інтереси. За своїм характером Україна вже в роки війни була аристократичною республікою, навіть олігархічною, бо фактично державні справи вирішувались невеликою групою людей, тісно зв'язаних між собою не тільки класовими, а навіть родинними зв'язками.

Республіканський устрій на Україні не перешкоджав

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 428.

² Цит. за книгою І. П. Крип'якевича, Богдан Хмельницький, стор. 354.

³ «Киевская старина», 1900, январь, стор. 74—75.

її зносилам з монархічними країнами. Навіть правлячі кола Росії, які були завзятими прихильниками самодержавства, ні разу не висловились проти порядків, що існували на Україні.

Отже, державний апарат на Україні вже в роки війни став у руках невеликої групи людей засобом безперешкодно експлуатувати і пригноблювати більшість населення. До того вже з початку створення державності він був джерелом безконтрольного збагачення старшини. Не бажаючи втратити можливість безперешкодно експлуатувати селян, міщан і рядових козаків, або хоча б бути обмеженою щодо цього, старшина міцно держалась за владу, зрослась з нею. Цим можна пояснити її «рішучість» у війні з Польщею, а пізніше, коли російська адміністрація намагалась обмежити старшину, її «шастости» і «измены».

Державний апарат у руках старшини ні в роки війни, ні протягом другої половини XVII ст. не дістав чіткого законодавчого визначення. Все трималося на козацьких традиціях, звичаях, хоч з часом зміст державності дедалі відвертіше ставав старшинським, класовим. Причини цього слід шукати в соціальному ладі, у феодальних відносинах, за яких слабо розвивається не тільки економічне, але і суспільно-політичне життя. Не було ні годі, ні довго ще після визвольної війни, в країні сил, які добивалися б корінних змін в управлінні державою. Сама ж старшина і не збиралася обмежувати своє панування.

Соціально-економічні відносини, що виникли на Україні в роки війни, складання української державності були результатом боротьби народу за визволення від польсько-шляхетського гноблення; вони і зумовили возз'єднання України з Росією.

Розділ четвертий

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ З КІНЦЯ 1649 ДО СЕРЕДИНИ 1653 р.

Як ми бачили, ряд питань міжнародного характеру російський уряд у 1649 р. розглядав у зв'язку з подіями на Україні. Він з великою увагою слідкував за воєнними діями, які розгорнулися влітку між українською і польською арміями. Про події, хоч і з деяким запізненням, у Москві одержували більш-менш детальну інформацію¹.

Спочатку російські урядові кола одержували з України добрі вісті. Так, 2 серпня у Москву надійшла відписка вольновського воеводи Ф. Арсеньева, який за вказівкою уряду посилав на Україну людей для збирання вістей. Побувавши в самому Чигирині, посланці воеводи зустрічалися з полковником Федором Коробкою, залишеним з значними силами для «остереганья неприятелей на Украйне»². Воевода поспішив повідомити, що одержаний від Ф. Коробки лист не має королівських титулів, що старшина і козаки на Україні заявляли про бажання, як тільки закінчиться війна, бути в складі Росії, що Хмельницький з козаками і татарами перебувають аж за Віслою³.

Та минув місяць, і в Москву почали надходити несподівані для російських урядових кіл вісті, до того ж не дуже приємні, а саме про Зборовський договір і зв'язані з ним події.

Перші повідомлення про Зборовський договір росій-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 340, 348 та ін.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 219.

³ Там же, стор. 229—231.

ський уряд одержав на початку вересня. 27 серпня севські воеводи писали в Москву, що спеціально посилали людей на Україну для збирання вістей. Посланці побували в Києві та Переяславі і чули про перемоги козаків над польськими військами, про оточення Вишневецького в Збаражі. Вони повідомляли і про те, що козацький гетьман у дорозі з-під Збаража до Зборова заявляв: «Будет де он король учнет с ним мириться, и он де Хмельницкий с ним помиритца; а будет де, государь, король миру не похочет, и он де Хмельницкий с королем хочет битца». Відписка про це прибула в Москву 5 вересня і була читана цареві та боярам¹.

10 вересня надійшла відписка путивльських воевод, в якій повідомлялось про те, що козаки повертаються з походу, згадувалось про мир і дуже неясно про його умови — «хто чем владеет», про поїздку С. Мужиловського до Радзівілла для переговорів і т. п. Ця відписка була «государю чтена и бояром»². Через кілька днів у Москві почали одержувати більш детальні і більш точні вісті про події на Україні.

3 вересня до Путивля приїхав Петро Литвинов, який був у Хмельницького в Збаражі після повернення козаків з походу. Його сам гетьман інформував про бій під Зборовом і поразку польських військ, про те, що вже після того «король и поляки с черкаским гетманом з Богданом Хмельницким помирились вечным миром», щоб гетьману з козаками бути «под его королевскою справою и повеленьем». Литвинов розповів про відведену для козаків територію, про сорокатисячний реєстр, плату козакам і т. п.

До деяких відомостей російські правлячі кола не могли спокійно віднести. Військовий осавул при гетьмані Мисько заявив тому ж Литвинову, що козаки з татарами «заодно», що вони разом почнуть воювати проти Росії тому, «что де ты, государь, им, черкасом, не велел помочь своими государевыми ратными людьми». Хоч гетьман і сказав осавулові, що він не збирається воювати з Росією, а радий їй «служити», але все ж Хмельницький заявив, що коли б російський уряд надав воєнну допомогу козакам, то татари не брали б на Україні «по-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 340.

² Там же, стор. 342.

лону». Мова йшла про те, що події могли набрати іншого характеру.

Коли Литвинов 15 вересня приїхав з воеводською відпискою у Посольський приказ, він підтвердив, що гетьман незадоволений тим, що російський уряд не послухав його і не захопив міст до Дніпра, відмовився прийняти козаків до складу Росії. Незважаючи на це, «гетман и все Войско Запорожское ему, государю, слу-жить рады во веки...»¹. І після цього майже щодня у Москву надходили нові вісті про події на Україні.

20 вересня у Москві одержали дві відписки: одну з Путивля, в якій воеводи знову викладали зміст розповіді Лук'яна Литвина — лікаря, який був у поході з Хмельницьким і знав багато деталей відносно Зборовської угоди і настроїв козацької старшини, і другу — від брянського воеводи Н. Мещерського, в якій наводились свідчення Левонтія Жеденьова та Івана Котьолкіна. Вони теж побували у козацькому таборі і розмовляли з самим гетьманом. Повертаючись з походу, Хмельницький заявив їм, що хан пропонував йому «заодно с ним Московского государства воевать; и я де Московского государства воевать не хочу, и крымского царя уговорил, чтоб Московского государства не воевал». Гетьман і на цей раз сказав, що готовий з усім козацьким військом цареві служити. Він не хотів того, що сталося Зборовський договір є наслідком того, що цар «не пожаловал помочи нам, христианом, не дал на врагов». Жеденьов і Котьолкін висловили і свою думку, що гетьман не радий цьому мирові².

Не збереглося ніяких відомостей, як російський уряд реагував на ці повідомлення до 24 вересня. Але саме в цей день прибула відписка путивльських воевод з вістями, які змусили уряд спішно робити висновки і вживати відповідних заходів.

Ще в кінці серпня путивльські воеводи за вказівкою з Москви послали у Чигирин для провідування вістей Василя Бурого та Марка Антонова. Вони мали начебто доставити гетьманові воеводського листа з претензією на те, що в листі конотопського городового отамана Василя Горбини царське «титло и именованье не написа-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 343.

² Там же, стор. 349—351.

но». Одночасно воеводи писали гетьману про «заимочные места», якими володіли українці в межах Росії.

Посланці приїхали у Чигирин 6 вересня, але тільки через три дні гетьман їх прийняв, висловивши при цьому невдоволення тим, що не встиг він з табору прибути, а вже приїжджають з скаргами. Все ж Хмельницький обіцяв вчинити «розправу» відповідно до прохання, частував посланців. Коли ж вони прийшли до нього наступного дня, гетьман їх лаяв і називав «лазутчиками». Він велів передати воеводам на словах, що їм слід чекати самого гетьмана до себе «в гості», бо йде він «войною тотчас на твое государство Московское государство». При цьому гетьман заявив: «Вы де за дубе да за пасаеки говорите, я де все и города московские и Москву сломаю». Про царя Хмельницький висловлювався «непригожими» словами: «Хто де и на Москве сидит, и тот де от меня на Москве не отсидитца», дорікав йому за те, що не подав військової допомоги проти поляків. Вислав гетьман посланців з Чигирини «нечестьем».

Можна було б подумати, що Хмельницький погарячився. Але, повертаючись до Путивля, посланці чули від різних людей в інших місцях про підготовку походу проти Росії з тієї ж самої причини, що цар «не учинил им черкасом, ратными людьми помочи на поляков».

Одержавши такі дані, воеводи занепокоїлися, повідомили в Москву, що в Путивлі немає хліба «ни одной чети», що місто і фортеця «худы и наряду и зелья и свинцу мало», що в людей «пищали старые худы». Воеводи заявляли, що без підмоги не буде можливості оборонятися в разі нападу¹. Невідомо, чим були викликані погрози Богдана Хмельницького. Скажемо тільки, що навряд чи гетьман зважився б на такий крок, враховуючи дуже складне становище на Україні. Нагадаємо про один факт, який проливає певне світло на справжнє становище речей. З путивльськими посланцями, які так багато наговорили про поведінку і наміри гетьмана, було передано написаний зовсім в інших тонах лист-повідь Хмельницького до путивльського воеводи.

У цьому листі, датованому 9 вересня, гетьман писав, що пропуски в титулах сталися не з злого умислу, а тому, що конотопський отаман — людина проста і непись-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 352—354.

менна. Відносно того, що чинять українські жителі на російській території, полковнику М. Небабі дано листовне розпорядження, щоб винуватці відшкодували все; суворо наказано за кордон «не вдиратися» і ніякої шкоди нікому не робити. Коли полковник цього не виконає, то гетьман сам збирається скоро бути в тих місцевостях, щоб установити справедливість. «Посланця вашмости зо всіма товариши его с миром і не бавлячи одпустилисмо. А за тим приязнь нашу вашмости оддаємо і всякого добра і здоров'я зичимо»¹. «Ворожі» наміри Хмельницького в листі не проявлялись.

Лист гетьмана був надісланий воеводами у Москву разом з їх відпискою, але там на нього не звернули ніякої уваги, а, може, вважали його дипломатичним кроком, який мав прикрити ворожі дії Хмельницького.

Тривожні вісті з Путивля викликали відповідні дії російського уряду. Як свідчить Карл Поммеренінг, цар в той час перебував у Троїце-Сергіївському монастирі. Туди спішно поїхав гонець, а наступної ночі цар повернувся до Москви. 27 вересня у Путивль було відправлено шість возів пороху і дано наказ готувати війська². Саме в цей день надійшла відписка із Севська про те, що татари збираються напасти на Комарицьку волость, але гетьман відмовився пропустити їх через козацьку територію. Разом з цим повідомлялось, що біля Батурина і Новгорода-Сіверського збираються козаки, які виявляють своє незадоволення тим, що царський уряд не надав їм у свій час допомоги проти поляків. Севські воеводи також почали військові готування і просили допомоги у Москви³.

У ці дні російський уряд вжив ще ряд заходів. 5 жовтня у Путивль та в інші прикордонні міста було відправлено наказ воеводам: до спеціального указу ні про які «управные дела» гетьманові не писати. Вийшло дуже незручно: полковники, сотники і отамани продовжували надсилати листи, а воеводи не могли їм відповідати. З відписки путивльського воеводи видно, що дозволялось писати тільки польським урядовцям⁴, але

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 245—246.

² К. И. Якубов, назв. збірка, кн. 1, стор. 455.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 357.

⁴ Там же, Дополнения, стор. 113.

зразу після підписання Зборовської угоди їх на Україні ще не було. Згодом саме життя скасувало цей наказ.

Крім воєнних готувань, російський уряд вирішив діяти і дипломатичним шляхом. Саме в ці дні виникла думка про посилку на Україну посольства. К. Поммеренінг 11 жовтня писав, що в Москві розмови про татар і козаків трохи затихли, що царський уряд вирішив, як це стало відомо з вірогідних джерел, прийняти козаків у своє підданство¹. Збереглося багато інших документів про дипломатичні кроки російського уряду, на основі яких можна встановити його справжні наміри в той час.

Після Зборовського договору гетьман листувався з місцевими представниками російської адміністрації, але жодного листа не написав у Москву. Проте необхідність зв'язатися безпосередньо з Хмельницьким була настільки великою, що російський уряд вирішив використати першу-ліпшу нагоду для цього. Десь у вересні російський уряд одержав від грецького купця Івана Петрова² листа, в якому повідомлялося про мир козаків з поляками і про повернення орди в Крим, а також про нахвалення хана, що весною він піде на прикордонні російські міста, хоч гетьман «отговаривал» його від цього наміру. Лист був використаний як нагода для надіслання гетьманові царської грамоти, в якій за «службу и раденье» російський уряд «похваляв» Хмельницького, а також для передачі йому через дворянина Григорія Неронова «жалованья».

Грамота була написана 3 жовтня 1649 р.³ В цей же день Григорій Неронов і піддячий Григорій Богданов одержали наказ виїхати «наспех» на Україну. Відправились вони 5 жовтня⁴.

Грамота закінчувалась зверненням до Хмельницького, щоб він кримських татар від усякого «дурна» від-

¹ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 456.

² Мова йде про Івана Петровича Тафларія, який і раніше виконував для російського уряду ряд доручень дипломатичного характеру, а згодом і для гетьманського уряду. Див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 400.

³ Вона опублікована по відпуску з датою «сентября — 3-го дня». Ми вважаємо, що грамота була написана пізніше. В одній з поміт на відпуску говориться про зміст відписки брянського воеводи, одержаної в Москві лише 20 вересня. Але в грамоті згадується Г. Неронов, який одержав наказ «наспех» їхати до гетьмана 3 жовтня.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 262—263.

мовляв, а за таку службу гетьман і все Військо Запорозьке «в забвеньє николи не будет»¹.

Вісті, одержувані російським урядом з різних джерел у вересні, були не тільки тривожні, але і досить-таки суперечливі. Треба було внести ясність, щоб знати, яку позицію зайняти. Аджеж перед цим російський уряд пропонував своє посередництво в замиренні України з Польщею, навіть передбачалась присутність російських послів при цьому². Але мир був підписаний неждано, а про його умови не знали ще у Москві навіть на початку жовтня. Російський уряд раніш збирався послати до Варшави велике посольство з рішучими вимогами, але, не доставши більш певних відомостей і не врахувавши зміни в обстановці, він не міг цього тепер зробити. Не можна було обмежитися лише даними, одержаними тільки з України. І тому російський уряд дав наказ 3 жовтня відправитись у Польщу гінцеві, вже відомому Григорію Кунакову, який виїхав у Варшаву 6 жовтня³.

Що російські дипломати почали реагувати на зміну в обстановці, видно із грамоти, посланої гетьманові з Г. Нероновим. В «образцовых» листах, які перед цим посилались на Україну, обминались королівське ім'я та його титули. В цій же грамоті вони вживаються повністю поряд з царськими, а вже після цього згадується гетьман з усім Військом Запорозьким⁴. Це не можна вважати дрібницею.

З наказу, даного Г. Неронову в Посольському приказі, видно, що він мав їхати «о великих делах наскоро» і вручити царську грамоту особисто гетьману.

Г. Неронову було наказано на прийомі у гетьмана сказати, що цар «жалует» його і прислав три сорока соболів. (Між іншим, це був перший такий великий царський подарунок гетьманові.) Після вручення «государевого жалованья» полковникам і писарям з гетьманського оточення, які «чаят к государю службы и всякого добра», посол мав перейти до суті справи, подякувати гетьману за те, що він відмовляв хана від походу на Росію, просити, щоб і далі Хмельницький так діяв по відношенню до християнської держави.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 241—243.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 363, 382.

³ Там же.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 241—242.

У тому випадку, коли б гетьман знову заявив, що він і Військо Запорозьке просять прийняти Україну до складу Росії і подати воєнну допомогу проти поляків, Неронову слід було, як і раніше, послатися на «вічний мир». Російському урядові було вже відомо про настрої серед деякої частини козацької старшини, яка у помсту за те, що цар не подав воєнної допомоги козакам, готова була об'єднатись з Кримом і виступити проти Росії. В зв'язку з цим посол мав нагадати про те, що російський уряд у 1648—1649 рр. відмовив польському королю в поданні воєнної допомоги проти козаків, що українському населенню була дана можливість закупати в Росії в голодні роки хліб і сіль, а купцям торгувати без всякого мита. Все це давало підставу, на думку російських дипломатів, твердити, що до Війська Запорозького була «многая милость и без ратных людей многие вспоможенья».

Перед Г. Нероновим були поставлені, крім того, дуже важливі завдання: розвідати в самого гетьмана, полковників, писарів та в інших «знатных людей тайным обычаем», чи помирились козаки з поляками і на яких умовах, які були бої і яка сторона при цьому більше потерпіла, чи розпущені війська обох сторін, чи пішли татари в Крим, яка угода існує між гетьманом і ханом, чи гетьман і Військо Запорозьке цареві «радетельны и не чають ли от них какие шатости», чи не збираються козаки разом з татарами напасти на Росію. Про все це Неронов мав занотовувати окремо і пильно зберігати свої записи.

Коли б гетьман запитав про польських послів, то Г. Неронову доручалося сказати, що в Москві перебувало посольство Добеслава Цеклинського, яке вело переговори «о братцкой дружбе и о любви и о подтвержденье вечного докончанья», і що російський уряд відмовив королю, бо з польського боку було ряд порушень договору. З наказу послу чомусь викреслено слова про підготовлене російське посольство в Польщу.

В разі, коли гетьман завів би розмову про те, що хоч з поляками і підписано мир, але король і сенатори «на том договоре не устоят» і почнуть заводити старі порядки, переслідуватимуть козаків, що їм «опричь государевы милости, детца негде», Г. Неронов мав відповісти, що за «вічним» договором перехід козаків у межі Росії не заборонено¹.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 255—265.

Із завдань, які були поставлені перед гінцем Григорієм Кунаковим, видно, які саме питання більш за все цікавили російські урядові кола в той час. Офіційно він мав доставити королю царську грамоту про посилку великих повноважних послів¹.

Г. Кунакову було також наказано їхати «не мешкая нигде ни часу». Крім офіційної місії, на нього покладались завдання дізнатися, як ставляться в Речі Посполитій до короля, про умови миру між козаками і поляками, чи затверджено угоду, що говорять в Польщі про тривкість миру, де перебувають польські війська і скільки їх, який мир і на скільки років підписано з Кримом, чи немає «ссоры» короля з сусідніми державами, звідки прибували іноземні послы і результати їх переговорів, а також здобути інші дані міжнародного характеру².

Вже з Дорогобужа Кунаков надіслав відписку, в якій повідомляв про скликання сейму в листопаді і коротко передавав зміст Зборовського договору, а також про перемир'я з Кримом і виплату ханові «упоминок». Представники польської адміністрації в Дорогобужі прийняли Кунакова без всякої «чести»³.

Хоч як спішно їхали з Москви у Чигирин Г. Неронов та Г. Богданов, але через осіннє бездоріжжя вони добрались до Путивля лише на 19-й день, тобто 23 жовтня. З Путивля вони виїхали на Україну лише 27 жовтня⁴. А поки що в Москві одержували все нові донесення про події, які так цікавили російські урядові кола.

10 жовтня в Москві була одержана відписка путивльських воевод, які спеціально посилали на Україну для збирання відомостей досвідчених людей, що мали розмови з різними представниками українського населення. За деякими даними, гетьман розшукав різні грамоти про виплату російськими царями в минулому жалування запорозьким козакам і хотів би, щоб це робилося і тепер. Якщо цього не буде, козаки начебто збираються з татарами у похід на Росію. Воеводи в зв'язку з цим просили про воєнну допомогу. Та в Москві на це подивились більш спокійно. 11 жовтня в Розрядному приказі на

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 362—363.

² Там же, стор. 363—369.

³ Там же, стор. 370—372.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 262—263.

відписці була зроблена поміта: написати в Путивль, «что те вести государю ведомы»¹.

Через кілька днів, 16 жовтня, з Путивля прийшла нова відписка воевод, в основу якої покладено розповідь вже згадуваного гетьманського лікаря Лук'яна Литвина. Цей лікар, перейшовши на службу до російського уряду, за завданням воевод їздив у Чигирин з метою зібрати серед своїх знайомих достовірні вісті. Він повідомив, що серед гетьманського оточення і «мысли нет» воювати проти Росії. Далі Литвин розповідав про становище на Україні після Зборовського договору. Татари прислали своїх послів до гетьмана і просили в нього козаків для походу на Росію. Але гетьман відповів, що перешкоджати татарам не буде і козаків не дасть. В Розрядному приказі на відписці була зроблена така поміта: «Послать грамоту с похвалою, впредь велеть о вестях проводить и писать»².

Не менш цікаві дані надійшли 22 жовтня від вольновського воеводи Ф. Арсеньева. За вказівкою з Москви він також посилав своїх людей до гетьмана з листом, в якому запитував, чи не «чаєт» він приходу татар на російські землі. 29 вересня гетьман відповів воеводі, що «того не маш і не будет, штоб они міли, царики татарские, побратавшия з нами, православную Русь і віру нашу воеват, так не мошно». Хмельницький не міг тільки поручитися за самовільних ногайців, які кочували недалеко від російських кордонів. І на цей раз Хмельницький з докором нагадав, що коли була війна, то російський уряд не подав козакам допомоги військом³.

Воеводських посланців Хмельницький гостинно приймав кілька днів, як вони про це самі доповідали. Усно він їм заявив, що союз з Кримом укладено, але хан, відповідно до існуючого договору, не воюватиме проти Росії. Не вживав гетьман ніяких «задорных» слів⁴.

Очевидно, такі вісті були сприйняті в Москві доброзичливо і розрядили напружену атмосферу. Про це свідчить донесення К. Поммеренінга від 25 жовтня, в якому він писав, що після кількох тижнів старанного готування до воєнних дій, коли вже було багато зроблено, до-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 283—285.

² Там же, стор. 280—282.

³ Там же, стор. 255.

⁴ Там же, стор. 288.

велось все припинити, зважаючи на безпідставність тривоги. 7 листопада шведський резидент повідомляв, що стрільців і рейтарів, яких готували для Путивля і Севська, розпущено до Миколая або до різдвя¹, бо козаки нічого ворожого не роблять².

Зараз ми можемо повернутись до місії Г. Неронова, результатів якої так нетерпляче чекали в Москві.

На Україні Г. Неронова зустрічали хоч і скромно, але привітно³. 28 жовтня він був уже в Ромнах, а 4 листопада в Переяславі. Тут Неронов довідався, що гетьман перебуває в Києві, де в той час був і воевода А. Кисіль. Грамоту, згідно з наказом, посол мав передати гетьманові без свідків. Переяславський наказний полковник і городовий отаман послали з гінцем листа до гетьмана з проханням, щоб він повідомив, де і коли прийме посла. Лише 12 листопада з Києва приїхав переяславський полковник Федір Лобода, який перед цим був на старшинській раді і зустрічався з гетьманом. Через нього Хмельницький, який вже виїхав з Києва, передав, що жде посла в Чигирині. Приїхав сюди Неронов 19 листопада, але гетьман перебував у Суботові і прийняв посла лише 22 листопада.

Приймали Неронова за існуючим на Україні дипломатичним церемоніалом. Гетьман і старшина, одержавши подарунки, висловили подяку російському урядові. Посол вів розмову згідно з наведеним вище наказом⁴.

Відповіді на запитання, що їх ставив посол, давав гетьман. Він підтвердив, що кримський хан дійсно закликав його виступити разом проти Росії. Але йому вдалося переконати хана, щоб він на «царського величества украинные города войною не ходил, а православных христиан не розорял». Хмельницький обіцяв і далі повідомляти про наміри хана, що стосуватимуться Росії⁵.

Гетьман запросив посла на обід, під час якого відбулась неофіціальна розмова. Більше говорив Хмельни-

¹ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 457.

² Там же, стор. 458.

³ У Чигирині Неронова зустрів городовий отаман Федір Коробка, який просив не ображатися за прийом, бо у зв'язку з війною хліба не сіяли, сіна не збирали, а тому коней козаки пустили в степ на випас (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 265).

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 266—267.

⁵ Там же, стор. 268—269

цький. Він згадував про гніт, що його терпіли козаки від поляків, про те, як переслідувалась православна віра. Та з допомогою бога вдалось розбити ворога, а за Збуровською угодою козаки одержали ряд привілеїв. Скаржився гетьман на донських козаків, які, не послуховавши його, в той час як хан з ордою разом з козаками воювали проти Польщі, напали на Крим. Хан просив гетьмана послати військо проти донських козаків, і це було зроблено, бо донці не прийшли допомагати Україні, а своїми діями сварять гетьмана з ханом. Якщо російський уряд виступить на боці донців і допомагатиме їм, то гетьман разом з ханом наступатимуть на російські окраїнні міста¹.

Г. Неронов на це відповів, що донські козаки живуть в далеких місцях, є втікачами, що з ними інші «не промышленные» люди, яким «прокормитца нечим», разом займаються походами. Крім того, з донцями в походах разом виступають і запорозькі козаки. Хоч донські козаки і татари воюють між собою, та вони самі й миряться, причому все це роблять без відома російського уряду. Що стосується погроз гетьмана, то таке говорити не тільки «непригоже», але і грішно, бо Військо Запорозьке не раз могло переконатися, що російський уряд його «милостью и жалованьем призирает».

Після цього гетьман попросив пробачити йому, що багато наговорив «с сердца», бо дуже йому вже «досядили» донські козаки своїми діями. Про царську милість ніколи не забудуть козаки, які проти православних не виступатимуть взагалі, а донцям не будуть мстити і спробують помирити їх з кримчаками².

Прощальна аудієнція відбулась 26 листопада. Гетьман попросив пробачити йому, що він затримав посла на кілька днів, бо прийшлося приймати представників інших держав. За столом гетьман говорив Неронову і Богданову «не вслух», що все, викладене в царській грамоті, він виконає. Чого він не зумів викласти в своєму листі, хай посланець передасть російському урядові усно. На російські міста ні Хмельницький, ні хан не підуть, і самовільних людей він буде «унимать» від цього. Гетьман просив, щоб з Москви заборонили донцям виступати проти Криму, та й сам він про це напише на

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 269—270.

² Там же, стор. 270—271.

Дон. Він сподівається, що кримський хан все зробить, як його попросить гетьман. Між ним і ханом існує угода про те, що один на одного війною не підуть, а житимуть в мирі і єднанні, один одному допомагатимуть. Більше того, хан заявляв, що під чиею зверхністю будуть козаки, під ту стануть і татари. Хан дав згоду разом з козаками перейти до складу Росії, але цього, як заявив гетьман, «бог тому ныне быти ещо не изволил». Проте настане час, коли «от великого восточного государя православные христианские веры все государства будут страшны».

Г. Неронов вважав, що остання заява гетьмана є «дело нестаточное», бо кримські хани—ставленики султанів, і тому на це не підуть. Гетьман переконливо доводив таку можливість, зважаючи на слабкість Туреччини¹. В даному питанні Хмельницький показав себе більшим знавцем міжнародної обстановки. Як вже згадувалось, К. Маркс прийшов до висновку, що саме на цей час припадає занепад Турецької імперії².

Хмельницький висловив міркування, що коли Зборівський договір не буде затверджений сеймом, то знову дійде до війни. Але гетьман і Військо Запорозьке «от того не страшны», бо всі готові вмерти за православну віру. При цьому Г. Неронов знову нагадав, що відповідно до «вічного» миру з Польщею перехід на обидві сторони не заборонений і козаки можуть цим скористатися. Все сказане гетьманом усно посланець обіцяв передати в Москві³.

У листі Богдана Хмельницького до царя від 26 листопада повідомлялось про укладення миру з Польщею, про те, що козаки і татари повернулись з походу. Але прийшла звістка, що донські козаки «великую шкоду» в Криму вчинили. Гетьман розмовляв з ханом про те, щоб він відмовився від наміру йти за це походом на російські окраїнні міста. Хмельницький просив російський уряд, щоб донським козакам була дана вказівка жити в мирі з татарами. «А войско татарское все на нашей стороне»,—писав гетьман⁴.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 272.—274.

² Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, вид. второе, т. 10, стор. 262.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 274.

⁴ Там же, стор. 293.

Багато відомостей зібрали Неронов і Богданов іншими шляхами під час їх перебування на Україні, деякі з них не розходилися з тим, що вони почули від гетьмана. Це стосується союзу між козаками і ордою, підготовлюваного ханом походу на донських козаків. Правда, з цього приводу на Україні говорили: «А им де, запорожским козакам всем, донских козаков добре жаль потому, что православная христианская вера одна, и многие их братья на Дону бывали и нынче есть, и на море для зипунов хаживали вместе, и хлеб и соль у великого Донского Войска едали». Козаки збиралися сказати гетьманові, щоб він на Дон не йшов і хана від цього відраджував.

У статейному списку наводилися відомості про переговори у Варшаві, про майбутній сейм, на якому мали затвердити Зборовський договір. До його остаточного затвердження гетьман відмовився пускати на Україну королівських урядовців. А поки що польські і козацькі війська стояли на кордонах «из опасенья».

Кримські «справи», як вони викладені в статейному списку, теж не могли викликати занепокоєння в Росії. Згадувалося про суперечності між Кримом і Туреччиною, про те, що гетьман фактично виступає між ними посередником. Кримський хан від поляків одержує «казну», але якщо останні знову почнуть війну проти України, то хан відмовиться від «упоминків» і подасть допомогу козакам.

У містах «всяких чинов люди» говорили Неронову, що війна їх приводить до зубожіння, «кров льється безпрестанно». Всі «молят бога» про те, щоб російський цар був над ними государем. Дехто хотів перейти в межі Росії. Незважаючи на мир з Польщею, населення було впевнене, що пани будуть мститися учасникам повстання. Якщо знову почнеться війна з Польщею і встояти не буде сили, то населенню «оприче им его царского величества стороны от войны и розоренья уберечься некуда».

Невідомо з яких джерел, але в статейному списку записано про те, як відбувалися переговори під Зборовом. Король був змушений погодитися на пропозиції гетьмана. Від військового писаря Ів. Виговського Г. Неронов одержав копію Зборовського договору.

Місія Неронова дуже затягнулась. 27 листопада він

виїхав з Чигирина, але у Воронкові простояв 10 днів, бо Дніпром йшов «шереш большой» і не можна було переправитися. Лише 30 грудня послали добрались до Москви. Там їх чекали з великим нетерпінням, про що свідчать такі факти. Ще 23 жовтня з Посольського приказа була послана грамота воеводам у Путивль, щоб у разі неповернення Г. Неронова вони послали на Україну «кого пригоже» тим самим шляхом, яким поїхав посол, «затеяв какое-нибудь дело или будто для торгу». Воеводський посланець мав, зустрівшись з Нероновим, сказати йому, щоб він їхав у Москву вдень і вночі «наспех». 13 листопада, в день, коли грамота прийшла в Путивль, на Україну було послано начебто з торгом Максима Плешивого з трьома товаришами, який передав листа Неронову, щоб той спішно повертався¹.

Путивльці зустрілись з Нероновим у Чигирині 27 листопада, коли той вже повертався до Москви². Він передав листа до воевод, але ніяких вистей в ньому не повідомляв і усно теж нічого не передавав³.

А в Москві все чекали Неронова. 22 листопада К. Поммеренінг повідомляв, що занепокоєння, викликане різними чутками про похід козаків, втихло, хоч Неронов ще не повернувся, а Григорій Гаврилович Пушкін не поїхав у Польщу, «як багато того чекали поки» (далі шифровано)⁴. 7 грудня К. Поммеренінг писав: «Через те що гонець від козаків ще не повернувся, то і Борис Репнін і Григорій Пушкін залишаються в спокої»⁵.

Як бачимо, відомості, що їх мав Неронов привезти, були дуже необхідні для вироблення програми дій російського посольства до Варшави, очоленого Григорієм Пушкіним. Поммеренінг писав, що це посольство особливо добре підготовляється⁶. Що ж стосується Репніна, то він мав їхати воеводою в Севськ з особливими повноваженнями на той випадок, коли б на російсько-українському кордоні намічались серйозні ускладнення⁷.

¹ ЦДАДА, ф. Малоросійський приказ, стовп. 7/5818, арк. 64—65.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 275.

³ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1649, спр. 1а, арк. 625.

⁴ К. И. Якубов, назв. збірка, стор. 459.

⁵ Там же, стор. 460.

⁶ Там же, стор. 457.

⁷ Там же, стор. 459.

Російські дипломати нервували. Це видно з того, що 19 грудня воеводи в Путивлі одержали з Посольського приказу грамоту з «выговором» за неповідомлення про проїзд через місто Неронова. Їм наказувалось відпустити Неронова з Путивля «тотчас, і дорогою ему велено ехать наспех днем и ночью не мешкая нигде, ни зачем»¹.

Г. Неронов і Г. Богданов прибули до Москви 30 грудня 1649 р., а 8 січня 1650 р. у Варшаву виїхало велике посольство в складі боярина Григорія Пушкіна, Степана Пушкіна і дяка Леонтєва². Матеріали, привезені Г. Нероновим з України і Г. Кунаковим з Варшави, були використані в Посольському приказі для складання наказу цьому посольству.

Особливо цінні дані привіз з Польщі Г. Кунаков. Слід нагадати, що він не вперше їздив у Польщу, уміло розбирався в обстановці і зібрав дуже цікаві і важливі відомості.

«Записка о вестех», подана Г. Кунаковим у Посольському приказі, присвячена воєнним подіям влітку 1649 р.—осаді Збаражжя, боям під Зборовом, повідомляє про тяжке і безвихідне становище, в якому опинилися польські війська, про те, що король запропонував мир, про переговори і розходження між ханом і гетьманом. Викладаючи зміст Зборовського договору, Кунаков підкреслював, що на такі тяжкі умови король погодився «по самой конечной своей неволе». Але серед шляхти в Польщі велике невдоволення цим договором і королем. Король, в свою чергу, осуджував поведінку шляхти, яка під час боїв ховалась під возами. «Уж есте показали отчизне горше неприятелей, и от меня вам ласки никакие не будет», — заявляв король, розпускаючи військо після Зборова³.

У записці Г. Кунакова «О Сойме», на якому обговорювався і мав бути прийнятий Зборовський договір, відзначалося «несогласие и рознь большая». Підписані королем договори вважались вимушеними, а канцлера Осолінського називали зрадником. Кунаков записав: «А ныне де у Богдана Хмельницкого с поляки война будет впрям», бо селяни не пускають на Україну панів, а в сеймі договір не затверджується.

¹ ЦДАДА, ф. Малороссийский приказ, стовп. 7/5818, арк. 78.

² Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор ..., стор. 415.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 392—398.

Королівський уряд розгубився. Він хотів затвердити Зборовський договір, але разом з тим побоювався Вишневецького з його прибічниками, які вихвалялися приготувати «всей Рече Посполитой пива горше Хмельницького». Відмовитись від договорів з козаками і ханом теж було страшно. Ось чому «сетуют все и ходят вне ума своего». Люди говорили тоді, що «бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхту страху напустив, а чують поляки про козаків—жахаються».

Мали місце розходження і між польськими та литовськими панами. Останні заявляли, що вони «к черкаской войне причины никакие не имеют», а тому і податків платити не хочуть. Той факт, що польський уряд дав згоду пропустити в разі потреби татарські війська через свою територію, означав, що йдеться про підготовку походу татар на Росію. В певних колах висловлювалось побоювання, що Росія може виступити проти Польщі за Смоленськ та Сіверщину, що російський уряд, відмовившись влітку 1649 р. підтвердити «вічний» мир, збирається його зовсім порушити¹.

Враховуючи становище в Польщі і на Україні, російський уряд рішуче поставив ряд вимог перед польським королем і сенатом. Категоричність, з якою послали добивались прийняття поставлених вимог, дає підставу твердити, що російський уряд визнав становище України міцнішим, ніж Польщі. А головне, дружнє ставлення гетьманського уряду до Росії служило прямою підтримкою зовнішньої політики російського уряду щодо Польщі.

Наказ посольству Пушкіна не зберігся повністю, але і з наявних уривків можна скласти певне уявлення про те, як воно мало ставити питання, чого вимагати. Польські представники могли в ході переговорів обвинувачувати російський уряд в тому, що він під час польсько-козацької війни посилав до Хмельницького і Війська Запорозького посланців з грамотами «перезывати их в царского величества сторону и обнадуживать их его государевым жалованьем», що, саме одержавши таку підтримку, козаки, зібравшись з «самовольниками і лотрами», об'єднавшись з татарами, повели війну. І це в той час, коли царський уряд мав згідно з договором виступити проти спільного ворога². Послам наказано було

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 399—408.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 319—320.

відповісти на такі обвинувачення, що сенатори сказали про це «на ссору не делом», що ніхто козаків не переманював. Навпаки, російський уряд робив все можливе для примирення України з Польщею, посилаючи відповідні грамоти обом сторонам. Саме з такою метою їздили гінці на Україну, а не для «ссори і межусобья». Посли мали кваліфікувати такі заяви як «непристойные речи»¹.

У свою чергу слід було заявити, що козаки роблять багато прикростей, вриваючись на російську територію, володіють там землею, рубають ліс, заводять пасіки і т. д. До того ж вони похваляються разом з татарами напасти на російські окраїнні міста. Король, як зверхник над козаками, повинен про це їм написати, «заказать накрепко». Але то був дипломатичний крок. Адже відомо, що російська адміністрація успішно домовлялася про такі справи з гетьманським урядом. До того ж і самі питання перед гетьманським урядом ставились зовсім інакше, як про це вже згадувалось.

Посли мали відстоювати право вільного переходу кордону згідно з «вічним» договором, незважаючи ні на які наполягання польської сторони на припинення дії даного пункту. Адже цей пункт набрав особливого значення в зв'язку з тим, що російський уряд не раз пропонував козакам, коли б вони того захотіли, перейти в межі Росії².

У Варшаві також готувались до зустрічі російських послів. Все було розписано: де їх зустріти і що кому говорити³. Але вже з першого дня прибуття послів до Варшави все пішло не так, як було передбачено.

16 березня 1650 р. представники російського уряду під'їхали до Вісли, де їх вже протягом кількох годин чекали уповноважені польського уряду біля перевозу. Після привітання розгорілась суперечка, в якому порядку розсадити прибулих: послы не хотіли сідати в польські карети, а сановники—в посольські. Двічі з цього приводу посилали до короля. Тим часом між послами і зустрічаючими відбувалась дуже «мила» розмова. Одні одних обзивали різними непристойними словами, погрожували і т. д. Невідомо, до чого дійшло б, якби не прибув гонець

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 321.

² Там же, стор. 321—322.

³ J. Michalowski, стор. 530, 531.

від короля з наказом робити так, як захочуть послі. Далі все відбувалось за прийнятим при зустрічах великих послів церемоніалом. Тільки пізно увечері послі прибули до відведеного для них будинку¹.

18 березня російських посланців з відповідними почесностями приймав король. Домовились, що з сенаторами послі почнуть переговори з 20 березня. Після цього в резиденції послів було влаштовано для них банкет. Вони чомусь добивались, щоб замість влаштування банкетів і видачі провізії їм сплачували гроші. Але польська сторона відмовилась, посилаючись на існуючі звичаї².

Під час переговорів 20 березня послі заявили, що цар не підтвердив договору, бо у грамоті, надісланій з Добеславом Цеклинським, а також в листах, що надходили від польських урядовців і державців, були помилки в царських титулах. Таке явище має місце протягом багатьох років, незважаючи на те, що російський уряд не раз звертав увагу польських державних мужів на порушення цим самим «вічного» договору. Послі тут же показали листа Вишневецького з такими помилками, а також подали список інших подібних листів. Вони вимагали смертної кари для винних, а також видання закону про кару за подібні вчинки. Якщо цього не буде зроблено, то «вічний» мир буде розірвано. Сенатори відповіді не дали, але матеріали забрали, щоб показати королю. Було домовлено наступного дня продовжувати переговори³.

22 березня російські послі почали переговори з того, що назвали ряд книг, які вийшли в Польщі в різний час з «неподобними» висловлюваннями про Російську державу і царя; це теж, заявили вони, розходиться з умовами мирного договору. Послі зауважили, що Росія може прийняти під царську зверхність Військо Запорозьке, яке давно про це просило і просить. При цьому вони подали копії листів Богдана Хмельницького. Звернувши увагу на те, що Річ Посполита вкрай спустошена як постоем військ, так і війною, «так сильно, що починаючи від Смоленська до Станіслава послі не чули ні одного співу півня», що народ голодує і просить дозволу купувати хліб в Росії, що в царя є багато війська,

¹ J. Michałowski, стор. 531—533.

² Там же, стор. 533—534.

³ Там же, стор. 535—536.

посли заявили, що польські сенатори повинні подумати над тим, як домовитись з Росією¹. Останні обіцяли про все доповісти королю.

Очевидно, в той день мова йшла про Україну, і уривок з статейного списку посольства, що зберігся до наших днів, напевно, стосується саме цих переговорів. На них слід спинитись більш детально.

Посли виклали політику свого уряду щодо примирення України з Польщею і прямо заявили, що гетьман з усім Військом Запорозьким «челом били и милости просили» прийняти їх в російське підданство, добивались, щоб царські ратні люди наступали на Смоленськ. Але цар цього не зробив, посилаючись в своїх грамотах на «вічний» мир з Польщею і Литовським князівством. Робилось все можливе для встановлення миру між Польщею та Україною. Сенатори визнали, що справді «царское величество над нами учинил милосердие свое по вечному dokonчanyu», бо під час «нашого упадку» Україну не приєднав до Росії².

Російські дипломати також внесли у свій щоденник переговорів запис про розмову відносно поразки Польщі від «худых людей, от подданных»—запорозьких козаків, які сильно державу польську пошарпали, багато міст захопили, «гордые ваши пыки поломали, и домы ваши облупили», багатьох «начальных» людей знищили, в полон взяли, краще кварцяне військо побили і т. д.³

Ми вважаємо, що розмови про українські справи були використані для того, щоб підкреслити слабкість Польщі, показати, які чекали її важкі випробування, коли б російський уряд погодився прийняти Україну під своє верховенство, словом — для відповідного тиску на польський уряд.

Доречно відмітити, що поширене в літературі твердження, ніби такі дії були проявом «дипломатичної допомоги» царської Росії Україні в роки визвольної війни, потребує уточнення. І в цих переговорах з Польщею, так само як і з Швецією на початку 1649 р., царські дипломати з певною метою використовували бажання українського народу приєднатись до Росії.

Проте об'єктивно такі заходи російського уряду були

¹ J. Michalowski, стор. 536—537.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 338—339.

³ Там же, стор. 338.

на користь українського народу, який боровся за своє визволення. Польські правлячі кола побачили, що визволення українського народу не внутрішнє питання Речі Посполитої, а набирає міжнародного значення, що його може використати в своїх інтересах Російська держава. Це, звичайно, справило вплив на політику польського уряду щодо України, до певного часу стримувало правлячі кола Польщі від рішучих дій, яких вимагали «гарячі голови», подібні до Вишневецького. До речі, вимога російського уряду покарати цього магната за помилки в царських титулах відповідала бажанням козацтва і всього повсталого українського народу. Видачі Вишневецького та інших магнатів, як винуватців всіх бід, не раз вимагав козацький уряд ще до цього.

23 березня після наради короля з сенаторами була передана його відповідь послам на порушені ними питання. За помилки, допущені в царських титулах, велено просити пробачення в самого царя, бо йдеться про тих, хто не знає російської мови. Що стосується видання різних книг, то це не вартє переговорів, бо «в усіх народів друкують, що хочуть, і будуть друкувати. Друкуйте і ви собі, що хочете; ми на те уваги не звертаємо». Вимога російських послів за безчестя повернути Смоленськ Росії і виплатити 500 тисяч червоних золотих не має ніяких підстав. Король наказав послати в Москву гінця із скаргою на послів, які начебто займаються плітками і вимагають неможливого. Розгнівані російські послі почали погрожувати війною, вимагали, щоб їх відпустили в Москву. На цьому і закінчилися в той день переговори¹.

А 24 березня король дав вказівку, щоб ніхто не смів купувати в російських купців товарів (з посольством з Москви прибула велика валка купців з різними товарами), було навіть заборонено до них ходити, а послам не дозволили залишати відведену їм резиденцію. В той день до російських послів приходили різні представники польського уряду і добились того, що посольство потроху почало уступати. В зв'язку з цим російським купцям дозволили торгувати. Посли просили дати їм можливість послати і свого гінця у Москву. До повернення гінців послі з усім їх почтом мали перебувати у Варшаві. На їх

¹ J. Michałowski, стор. 537—538.

² Там же, стор. 538.

утримання кожного дня з дуже бідної державної скарбниці відпускалося по 500 злотих¹.

Посли надовго засіли у Варшаві, чекаючи відповіді з Москви. А тимчасом розгорнулись події, які змусили російський уряд відмовитись від вимог, які від його імені поставили перед польським королем і сенаторами послы. Для цього були і внутрішні і зовнішні причини. На них ми коротко спинимося.

Саме в цей час розпочалось повстання у Пскові, а потім у Новгороді. Перші звістки про повстання у Пскові одержали в Москві близько 10 березня. «Повстання застало уряд зненацька»,— пише в своїй праці М. М. Тихомиров². Воно мало відкрито антифеодалний характер. Але повстанням захотіли скористатись противники Б. Морозова, який тоді фактично очолював російський уряд, для захоплення влади в свої руки. «Боротьба придворних партій говорить нам про те, чому саме політика уряду під час псковського повстання відзначається крайньою нестійкістю»,— зазначає М. М. Тихомиров³. Це в однаковій мірі стосується і внутрішньої і зовнішньої політики. Повстання у Пскові було придушене в серпні, але селянський рух, що охопив велику територію, тривав і весною 1651 р. Уряд стояв перед загрозою повторення подій 1648 р.⁴ Псковське повстання знайшло відгук і в інших місцевостях Росії⁵. Ще 7 квітня 1650 р. шведський резидент Родес писав з Москви своєму урядові, що російські правлячі кола живуть «у великому страху», бо «заколот як легкий вогонь може перекинутись і сюди... Всесильний бог хай не допустить до зла»⁶.

Повстання могло викликати й ускладнення міжнародного характеру. Адже у Пскові воно почалось з того, що населення заарештувало представника Швеції, конфіскувало гроші, з якими він їхав купувати хліб у цьому місті згідно з російсько-шведським договором. У царській

¹ J. Michałowski, стор. 537—538.

² М. Н. Тихомиров, Псковское восстание 1650 г., М.—Л., 1935, стор. 59.

³ Там же, стор. 136.

⁴ Там же, стор. 137; Г. Форстен, Сношения Швеции и России во второй половине XVII ст., «Журнал МНП», 1898, февраль, стор. 220.

⁵ Н. Новомбергский, Слово и дело государевы, т. 1, стор. 249.

⁶ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 27—28.

грамоті від 4 липня 1650 р. сказано, що повсталі «своим воровством меж государств учинили ссору»¹. Хоч між Швецією і Росією і без того були напружені відносини, проте шведський уряд не пішов на дальші ускладнення.

До російського уряду доходили відомості про якісь переговори повсталих з польсько-литовськими урядовими колами «о ратной помочи». Слід тут додати, що саме літом 1650 р. в Польщі, а після на Україні з'явився претендент на московський трон—самозванець Тимофій Анкундінов. Не випадково серед повсталих у той час йшли розмови про запорозьких козаків².

Взагалі, після хороших вістей, що їх привіз Г. Неронов, через деякий час російський уряд почав одержувати відомості з України, які викликали занепокоєння.

Знову почали надходити дані про підготовку Запорозького Війська до подання допомоги ханові в його поході проти донських козаків³.

Буквально на другий день після повернення у Москву Г. Неронова з Розрядного приказа була дана вказівка хотмижському воеводі К. Арсеньєву, щоб він послав на Україну людей для провідування всяких вістей. Через деякий час воевода на підставі одержаних донесень писав у Москву, що козацькі війська збираються в Полтаві, куди має прибути і сам гетьман; після цього вони разом з татарами підуть на Дон, а звідти «на твои государевы украинные города». Воевода розпорядився, щоб всі жили з «великим береженьем». А з Москви після цього надійшли суворі вказівки всім прикордонним воеводам⁴ чинити так само.

15 лютого у Москву прибула відписка вольновського воеводи Ф. Арсеньєва, який посилав на Україну для провідування вістей «переезжих черкас» Олексу Мосеврю і Грицька Семенова. Вони виїхали з⁵ Вольного 27 грудня 1649 р., а повернулись лише 31 січня 1650 р., побувавши за цей час в Гадячі, Рашівці, Миргороді, Хоролі, Чигирині та Полтаві. Ці розвідники мали розмову з Тимофієм Хмельницьким, гетьманським хорунжим Дацьком та іншою старшиною, які говорили, що турецький султан

¹ Дополнения к Актам историческим, СПб., 1848, т. III, стор. 269, 275.

² М. Н. Тихомиров, назв. праця, стор. 130—133.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 326.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 197, арк. 559—560.

обіцяв гетьманові допомогу проти Польщі і схвалює похід на Дон¹.

Цікаві відомості здобули розвідники відносно того, хто був прихильником походу на Дон, як до нього ставилось населення. «А козаки, де государь, запорозские той думы не ведают, что им итить Дону разорять, только де ведают козаки, что им итить в степь, а думу де ведают гетьман Хмельницкий с полковниками и с сотниками и с иными с начальными людьми и меж, де государь, себя гетман с полковниками и с сотниками крест целовали на том, что некому той думы им казаком не сказывать, что к нему гетману писал турской солтан, что велел ему послать запорозских казаков Дону разорять»². Отже, ідея походу на Дон в той час була популярною лише серед старшини.

Про настрої старшини свідчить і такий факт. Під час водохрещі в Чигирині Мосевря і Семенов стояли поблизу гетьмана, коли полтавці подали йому скаргу на те, що їх виганяють з пасік, якими вони користувались на російській території, що їм «со пчелою и с животиною детца негде». Гетьман начебто відповів полтавцям: «Потерпите де немного, как де я с ляхами разделяюся, я де вам очистищу пасеки и всякие угоды и по Семь реку»³.

Правда, майже одночасно з цим надходили відомості про прийом гетьманом послів від донських козаків та про його заяву, що війною він на них не піде, а також про розпуск козаків, які призначалися для такого походу⁴.

Відносини між Україною і Польщею, становище на Україні взагалі не переставали цікавити російський уряд, він не шкодував матеріальних затрат, щоб зібрати вірогідні відомості⁵. За вказівкою з Москви путивльські вояводи послали 4 лютого на Україну «будто з торгом» піддячого Тимофія Массалітінова для збирання відомостей, особливо про те, як на сеймі вирішена справа про Зборовський мир. Массалітінов повернувся до Путивля 17

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 197, арк. 523.

² Там же, арк. 524—525.

³ Там же, стовп. 297, арк. 525—526.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 332, 334, 336, 356, 361.

⁵ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 74, арк. 165.

березня. Під час його перебування в Києві туди приїжджав Богдан Хмельницький з полковниками, сотниками і «лучшими» людьми для зустрічі послів, які повертались з варшавського сейму. Козацьких послів і митрополита С. Косова та Адама Киселя зустрічали урочисто. Зборовський договір був підтверджений присягою в Києві представників козацьких і польських властей. Массалітінов чув, начебто гетьман збирається послати в Москву своїх послів просити жалування Війську Запорозькому, що гетьман дає в розпорядження татар три козацьких полки, які мають брати участь в ханському поході на калмиків чи волохів¹.

Для російського уряду був дуже бажаний приїзд українських послів у Москву. Про це свідчить поміта на відписці путивльських воевод від 29 березня, а також те, що 15 квітня останні одержали спеціальну грамоту з вказівкою, як приймати і відправляти в Москву гетьманських послів². Адже з України надходили вісті, що король наполягав на тому, щоб Хмельницький не посилав своїх посланців у Москву, а готувався до війни з Росією. З Путивля повідомляли про готування козаків до походу в невідомому напрямку³. Це мало місце в кінці квітня, а через місяць була одержана відписка з Рильська про те, що гетьман відмовився виконати вказівку короля і виступити походом проти Росії⁴.

31 травня в Москві одержали відписку путивльських воевод, в якій повідомлялося, що козаки разом з татарами збираються в похід на російські землі, що військами буде командувати полтавський полковник Мартин Пушкар, навіть визначався день походу — свято трійці⁵. 1 червня «государ сей отписки слушав», відзна-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 351—354.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 287.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 358—359. Такі відомості одержані були з Путивля і на початку травня (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 332—340).

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 363. Не можна обминути і того факту, що польські урядові кола і пізніше намагалися втягнути козаків, а через них і татар у війну проти Росії. Про це розмовляв з гетьманом під час зустрічі в Черкасах Адам Кисіль 20 червня 1650 р. (див. J. Michalowski, стор. 550—552).

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 27—29.

чивши, що татари і козаки літом хочуть «приходить на наши украинные города». Був оголошений збір служилих людей і організований їх спішний виїзд у прикордонні міста. Воеводи одержали вказівку збирати вісті і «жить с береженьем»¹.

1 липня Богдан Хмельницький написав цареві листа, доставленого в Москву лише 27 липня через Івана Тафларія²: В цьому листі гетьман писав, що до нього дійшли відомості, начебто цар «міл розуміти о неприязни нашой, о которой ми не мислили і тепер не мислимо, і ведлуг давних часов в приязни застаєм, на тот час любо есми і войска наші були порушили, теди только для потреби хана его милости татарского, а не на інший який замисл»³.

Та для російського уряду в той час вже було ясно, що козацькі війська збираються допомогти ханові в його поході проти гірських черкесів. Проте потім стало відомо, що черкеси дійшли згоди з ханом і похід не відбувся⁴. Такі різноманітні, часто виключаючі одна одну звістки не давали можливості російським дипломатам виробити тверду лінію. Однак, як свідчать документи, російський уряд робив усе можливе, щоб не загострювати відносин з козаками⁵.

Певний вплив на зовнішню політику Росії мали також повідомлення, що надходили з Варшави від російських послів. 12 травня російське посольство в своїй відписці про внутрішнє становище в Польщі повідомляло, що відносини між Річчю Посполитою і Швецією та Данцігом налагодились, що нема ніяких незгод між панами Польщі і Литви, що канцлер Оссолінський користується загальною повагою, а козаки «у польского короля учинилися во всей его королевской воле»⁶.

Цю відписку привіз з Варшави, як можна здогадуватись, гонець Давид Мордасов. Від себе він у Посольському приказі розповів, з якими почестями зустрічали

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 24.

² Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 358.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 373.

⁴ Там же, стор. 375, 378—379.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 641.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 73—75.

козацьке і кримське посольства у Варшаві, що 4000 чоловік послано до Смоленська для «береження от государевой Украины». Повідомив Д. Мордасов і про повернення з кримського полону Потоцького, який знову став коронним гетьманом, а також Калиновського¹.

До нас дійшли документи, які свідчать про ставлення польських правлячих кіл до приїзду у Варшаву російських послів, зокрема листування Адама Киселя з різними діячами. 31 березня 1650 р. київський воєвода писав М. Потоцькому, що треба вести з московськими послами переговори про підтримку союзу з шляхтою, а «не з нашою черню», тобто не з козаками та їх гетьманом². Отже, брався курс на ослаблення зв'язків між Україною та Росією. Може здатися, писав А. Кисіль, що коли російські послы так гостро і рішуче ставлять вимоги, то напевно у них війська стоять напоготові, і тому необхідно випередити ворога. Але з'ясувалось, що на кордонах російських військ нема, міста не приведені у бойову готовність, не зроблено відповідних запасів³. 24 травня у листі до канцлера Адам Кисіль зазначав, що треба зберегти мир з Росією, «приязнь утвердить» на основі «вічного» миру⁴.

Відповідаючи на листа Богдана Хмельницького, А. Кисіль раніше 20 травня писав, що російські послы прибули з великими вимогами, але вже «спустили бас на квінту сіреч на п'яту струну». Польський уряд чекає, що привезе від царя гонець з Москви⁵.

Королівський гонець Тибурцій Бартлінський виїхав з Варшави приблизно 20 квітня і прибув у Москву з королівською грамотою на початку червня⁶, коли згадуване псковське повстання було у розпалі.

У тому ж місяці він повернувся до Варшави разом з царським гінцем, який привіз послам вказівку між «обоих великих государей по прежнему вечному докончанью мир, а развратья никаково нет»⁷. Так закінчи-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 368—369.

² Головний архів давніх актів у Варшаві, Радзівілівський архів, ч. II, кн. 10, арк. 318.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. I, арк. 197—198.

⁴ Там же, арк. 200.

⁵ Там же, арк. 204—205.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 368—369.

⁷ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 250.

лось це посольство, на яке покладалося багато надій і яке, здавалося, могло стати поворотним пунктом у відносинах між Росією та Польщею і відіграти вирішальну роль для України. Відносини між Росією і Польщею стабілізувались, що мало вплив і на відносини між Україною і Росією. 1650 рік був єдиним, коли воєнні дії між польськими та українськими військами не велись, що, напевно, теж відіграло свою роль в російсько-українських відносинах.

Воєнні дії гетьмана восени 1650 р. проти молдавського господаря — васала Туреччини, одного з потенціальних союзників шляхетської Польщі, спричинились до того, що увага українських дипломатів була головним чином зосереджена на забезпеченні успіхів цієї кампанії¹.

Як відомо, в 1650 р. жодне посольство від гетьмана не приїздило у Москву, хоч політичні зносини між Україною і Росією тривали.

Зв'язаний угодою з Польщею, він не міг посилати у Москву послів, боячись викликати підозріння Речі Посполитої і загострення відносин з нею. Але Хмельницький використовував кожну нагоду для інформування російського уряду про свої справжні наміри.

Цікаві відомості доставили з України путивльські торгові люди Марко Антонов і Борис Салтанов, які привозили гетьманові воеводського листа і соболів. Обидва посланці були кілька днів у Хмельницького, обідали з ним і мали розмови на різні теми. Гетьман прямо заявив, що від польських властей терпить кривди і «неправди», що вони порушують договір. Гетьман сподівається на воєнну допомогу Росії, якщо знову дійде до війни з поляками. Хай буде послано лише кілька тисяч чоловік, хоча б «для слави», а він «очистив» би польську землю для царя².

У 1650 р. між російським і українським урядами мав місце ряд непорозумінь, що зачіпали одну сторону більше, а другу менше, зокрема в зв'язку з появою на Україні самозванця Тимофія Анкундінова, який видавав себе за наслідника царя Василя Шуйського і хотів з допомогою козаків добитися російського престолу. Російський уряд настійно добивався його видачі. Це пи-

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 175.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 376.

тання знайшло своє висвітлення в історичній літературі, і ми на ньому не будемо спинятися¹. Скажемо тільки, що козацька старшина, незважаючи на ряд заохочувань з боку представників польського уряду, не дала себе втягнути в авантюру, яка дуже дорого коштувала б, бо могла стати серйозною перешкодою в налагоджуванні відносин між Україною та Росією.

Та цей епізод відіграв і позитивну роль. Приїзд на Україну російських представників у зв'язку з видачею Анкундінова давав гетьманському урядові змогу висловити свої міркування з приводу багатьох проблем українсько-російських відносин, що мало важливе значення для наступних подій.

Певну роль у розвитку українсько-російських відносин відіграло посольство дворянина Василя Унковського. Останній передав Богдану Хмельницькому царську грамоту, яка фактично містила відповідь на гетьманський лист, переданий через Івана Тафларія. В царській грамоті говорилось, що «от вас, единовѣрных православных христіян, никакой неприязни не чаем и сумнительства не держим»². Сам царський уряд вважав, що Унковський їде на Україну для «великих дел... к покою и к тишине и ко всякому добру»³.

Виїхав В. Унковський з Москви 16 серпня⁴, за іншими даними — 17-го⁵. Він віз для гетьмана, старшини і на роздачу іншим особам соболів на 600 рублів.

У наказі, одержаному В. Унковським, було мало нового. Передбачаючи, що на Україні цікавитимуться результатами переговорів російських послів у Варшаві, послу наказувалось відповідати, що йому нічого не відомо, бо посли ще не повернулися. Унковський мав сказати стереотипну фразу, що перед цим він був у далеких краях, недавно приїхав, а тому нічого не чув. Послові суворо наказувалось не зустрічатися з гетьманом там, де буде Адам Кисіль. Йому також доручалось збирати відомості різного характеру (про міцність миру

¹ Див. О. К. Касименко, назв. праця, стор. 355—358, 369—371, а також Акты ЮЗР, т. III, стор. 428—435; т. VIII, Прибавления, стор. 331—340; Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 410—420.

² Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 390.

³ Там же, стор. 391.

⁴ Там же, стор. 410.

⁵ Там же, стор. 407.

між Україною і Польщею, про зосередження військ, особливо татарських, і т. д.)¹.

Вже у Путівлі Унковського наздогнав гонець з грамотою, в якій йому наказувалось повести переговори з гетьманом відносно видачі російським властям Тимофія Анкундінова. Під час перебування на Україні посол здебільшого займався справою самозванця².

Прибув В. Унковський до Чигирина 1 жовтня, але гетьман ще не повернувся з походу в Молдавію. Посол не марнував часу, він мав розмову з Іваном Волеваченком, який до того їздив від імені гетьмана в Крим. Останній розповів В. Унковському про заяву калги татарського про те, що після походу на Молдавію настав час разом з козаками йти війною на Російську державу. Український посол відповів на це, що робити так не годиться, що на православних війною йти не можна, бо гетьмана і все Військо Запорозьке цар «жалует». Унковському навіть вдалося «промыслить» — дістати копії двох листів до гетьмана від хана і калги.

Листи свідчили про те, що татари хочуть напасти на російські прикордонні міста і підбивають на це гетьмана³.

Хмельницький прийняв В. Унковського 12 жовтня. За обідом велися розмови загального характеру⁴.

15 жовтня гетьман знову прийняв Унковського, заявивши, що хоч послі з інших держав приїхали до нього раніше, але російського посла він хоче відпустити швидше. Для тих часів це було знаком особливої уваги. В окремій кімнаті гетьман і посол одні вели розмову. В. Унковський, згідно з наказом, почав з похвали за недопуск гетьманом татарського походу на Росію. Хмельницький знову говорив про те, як він добивався включення України до складу Росії, що цареві могло підоспіти велике щастя мати «такое великое государство, множество народу». З допомогою бога, сказав Хмельницький, вдалося визволитись від польського ярма, але мимоволі довелось з ханом стати приятелями, з турецьким султаном і пашами, які йому пишуть і з якими треба бути в згоді, бо вони допомагають проти ворогів.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 392—398.

² Там же, стор. 410—421.

³ Там же, стор. 422—423.

⁴ Там же, стор. 425—427.

Незважаючи на прохання, цар не прийняв України, не подав військової допомоги.

У відповідь на це В. Унковський посилався на «вічний» мир, якого російський уряд не міг порушити, і заявив, що все ж допомога козакам була надана (продаж хліба, солі, безмитна торгівля). Гетьман дякував за все. Що ж стосується «вічного» миру, то Хмельницький заявив, що польський уряд його все одно дотримуватися не буде; йому, гетьманові, відомо, що в 1649 р., під час перебування польських послів у Москві, ледве не дійшло до розриву миру, «да не ведаю де зачем не розорвали». Унковський обминув це питання і знову заговорив про татар. Хмельницький ще раз пообіцяв не допустити їх нападу на Росію. Гетьман запитав, чи правда, що цар «по границам от наше земли и в поле от татар велел устроить многие города и люди». Посол відповів, що таке будівництво проводилось здавна, що там дійсно є достатня кількість військових сил.

Посол помітив «ево гетманское в речах многое подательство». Унковський поставив ряд питань відносно миру з Польщею, союзу з Кримом, перемир'я з молдавським господарем, місії послів турецьких, мултянських, венецьких, угорських, походу на Дон, козацького посольства до короля.

Гетьман відповів, що договір з Польщею довелось підписати, бо король просив слізно про це. Проте все одно миру не буде, бо «им не состоять на своем праве». З Кримом союз скріплено «письмом и душами». З князем молдавським він помирився «хоть и на век». Турецькі послы приїжджали для «доброво дела», бо Туреччина хоче бути у вічному мирі з козаками. Із Валахії та Угорщини послы прибули з метою встановити дружбу. Посол Венеції просив, щоб козаки подали допомогу проти турків. Але без участі кримських татар, які є підданими Туреччини, козаки венеціанцям допомагати не будуть. Хорунжий Василь поїхав до короля «в своих потребах». Якщо Польща не буде платити татарам данину, останні знову воюватимуть з нею.

Сказане гетьманом посол перевіряв у розмовах з писарями та іншими «знатными людьми», які фактично підтвердили все¹.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 427—433.

Російський посол «промыслил» і дістав копії листів, які гетьман одержав від турецького паші, і відповідей на них. З цих документів видно, що султан обцяв подати допомогу гетьманові в будь-який час¹.

20 жовтня Унковський був на прощальній аудієнції в гетьмана. Хмельницький передав для царя листа, зміст якого залишився невідомим. З Чигирина посол виїхав 21 жовтня і прибув до Москви не раніше середини листопада.

Майже одночасно з переговорами В. Унковського з гетьманом у Москві відбувались переговори між королівським послом Альбрехтом Празмовським та представниками російського уряду.

А. Празмовський приїхав у Москву 7 листопада і був зустрінутий з почестями. 8 листопада він уже був на прийомі в царя, а 9-го — на прощальній аудієнції. В цей же день посол був «в ответе» у Посольському приказі.

Переговори з ним вели учасники посольства у Варшаву Григорій і Степан Пушкіни, а також думний дяк М. Волошенінов і дяк Алмаз Іванов. Офіційна версія приїзду посла свідчила про нібито відверті наміри польського уряду. Але в дійсності це було не так.

Посол коротко згадав про вічний мир, про «дружбу і любов», а після сказав, що має повідомити дуже важливі новини. До Варшави, мовляв, приїхав ханський посол і запропонував Польщі разом з Кримом і козаками виступити в похід проти Росії². Празмовський заявив, що король, дотримуючись «вечного докончання», кримському послу відмовив і послав листа ханові, щоб він був у дружбі з царем. Гетьманові король теж послав листа, щоб він з ханом на таку погану справу не об'єднувався. Посол відзначив, що про все сказане король повідомляє на знак вдячності за політику російського уряду під час війни між Польщею та Україною, за те, що цар не погодився козаків прийняти до складу Росії, незважаючи на їх просьби.

Представники російського уряду сприйняли повідомлення дуже спокійно. Вони висловили сумнів з приводу того, що хан здійснить напад, бо він присягав на корані

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 435—438.

² Насправді листа такого змісту хан Іслам-Гірей написав королю 27 серпня, а вручений він був 19 вересня (див. J. Michałow-
ski, стор. 555—557).

цього не робити. Щождо козаків, то вони — православні люди і навряд чи підуть на таке. До того ж вони піддані короля, який має їх від «самовольства» і «ото всякого дурна унимать».

Посол повторив сказане, намагаючись скомпрометувати гетьмана і козаків, а російські представники продовжували твердити, що все залежить від королівського уряду. Цікаво, що посол не хотів подати письмової реляції про сказане. На цьому фактично і закінчились переговори А. Пражмовського у Москві¹.

Важко з ходу цих переговорів скласти собі уявлення про справжню мету поїздки А. Пражмовського і про тодішні відносини між Росією і Польщею.

Як ми бачили, під час переговорів у Варшаві російська дипломатія в силу різних обставин відступила від своїх попередніх вимог. Це було сприйнято як поразка російської дипломатії². Польські правлячі кола вважали, що можна добитись дальших поступок з боку російського уряду. Була думка, що в майбутньому треба Росію залучити до більш активних дій разом з Польщею проти України.

Справа в тому, що саме в цей час помер канцлер Юрій Оссолінський — представник групи магнатів, які відстоювали позицію примирення з козаками на основі Зборовської угоди. Вплив на польський уряд групи, яка стояла за обмеження козацтва, ліквідацію Зборовського договору і т. д., ще більше зріс. Ці питання мав вирішити вальний (загальний) сейм 22 листопада, якому повинні були передувати воеводські сеймики 7 листопада³.

В інструкції сеймикам, підписаній королем, визначалось коло питань, що їх мала розглянути шляхта. Треба було обговорити становище, що склалось, при якому, незважаючи на затвердження сеймом Зборовського договору, селяни на Україні не відбувають повинностей, а козаки виступають проти шляхти. Відзначалось, що під час переговорів Росія пішла на поступки під тиском обставин, «так що з цього боку важко нам ждати покою»⁴. Інструкція вказувала і інші питання, що підля-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 447—452.

² J. Michałowski, стор. 567.

³ Там же, стор. 564—565.

⁴ Там же, стор. 567—568.

гали обговоренню, але в ній нічого не було про татар. Та вони самі про себе нагадали в цей час.

У жовтні хан написав королю листа, в якому нагадав, що пропозиція про напад татар на Росію виходила від польських послів, які приїздили у Крим. Коли татари були вже готові до походу, від Хмельницького прийшла звістка про те, що поляки збирають війська для нападу на Україну. Похід довелося відкласти. Хан писав, що коли б хто наважився напасти на козаків або порушити існуючий з ними договір, то кримська орда виступила б на їх захист¹.

У той час надійшов великий лист з-під Кам'янець-Подільського від коронного гетьмана Миколи Потоцького, який стояв там табором з військом. Коли козаки йшли походом на Молдавію і повертались назад, польські війська боялись і ворухнутись. Основна думка автора листа: треба знищити козаків². Очевидно, в зв'язку з цим листом і був розісланий королем додаток до інструкції сеймикам. В ньому зверталась особлива увага на союз між козаками і татарами. Гетьман, пустивши чутку про якусь «імпрезу» на Росію і зібравши війська, разом з татарами раптово пішов на Молдавію. Такі дії, говориться в додатку до інструкції, спрямовані на оточення Речі Посполитої ворожим кільцем. Піддані на Україні повстали проти своїх панів і перебили їх. Краще один раз пережити труднощі, ніж весь час жити в страху. Потрібні кошти для найму війська, яке пішло б у похід на Україну³. Адам Кисіль з Києва теж писав, що «Москва з нами торгується», і висовував різні рецепти втихомирення України, прийшовши до сумного висновку про трудність зламати силу козаків, підтримуваних усім «плебсом», про неможливість досягти цього, якщо на їх боці стане Туреччина⁴.

За таких умов польський уряд, безумовно, хотів заручитись якщо не прямою підтримкою, то хоча б нейтралітетом Росії. Цьому мало служити і посольство А. Пражмовського. Були вжиті і деякі додаткові заходи. Так, 15 листопада в Москву прибув королівський гонець з грамотою короля, в якій останній просить пробачення

¹ J. Michałowski, стор. 573—574.

² Там же, стор. 576—580.

³ Там же, стор. 581—582.

⁴ Там же, стор. 583—589.

за те, що не були покарані винуватці помилкового написання царських титулів, пояснюючи це відсутністю російських посланців. Покарання винуватців відкладалось¹. На сеймику Київського воеводства 7 листопада була прийнята постанова найскоріше послати в Москву посольство². Та поки відбувався вальний сейм, поки зібралось посольство, події розгортались так, що війна неминуче наближалась.

У листопаді—грудні на сеймі у Варшаві фактично було розірвано Зборовський договір. Сюди прибули козацькі послы, які і на цей раз привезли з собою відповідну «петіту» Війська Запорозького, але жодний пункт не був прийнятий. Український уряд просив дати заложниками князя Вишневецького та інших польських урядовців як гарантію того, що Зборовський договір виконуватиметься; щоб на Україну не вводили польських військ; щоб була ліквідована унія, припинено утиски православних та надано їм однакові з католиками права. Згадані права мають бути поширені не лише на територію, де житимуть козаки, але і на всі землі Речі Посполитої, де перебувають православні взагалі³. У листі до А. Киселя король висміяв ці вимоги Війська Запорозького, заявивши, що козаки будуть приведені до послушенства⁴. Сейм ухвалив рішення збільшити військо і оголосити шляхетське посполите рушення⁵.

А на Україні в цей час зростало невдоволення порядками, що їх намагались завести польсько-шляхетська адміністрація та шляхта, яка поверталася. В листопаді козаки і поспільство почали виганяти і знищувати польських урядовців та шляхту. Частина з них тікала на територію Росії, про що повідомляв севський воевода відпискою, яка прибула в Москву 6 грудня. Була дана вказівка втікачів після допиту відправляти назад «в литовскую сторону», а про кожний подібний випадок повідомляти в Посольський приказ⁶.

¹ Дворцовые разряды, т. III, стор. 211.

² Н. Н. Бянтыш-Каменский, Обзор., стор. 127; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 527.

³ J. Michałowski, стор. 593—595.

⁴ Там же, стор. 601—602.

⁵ Там же, стор. 603.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 470.

Такими заворушеннями була охоплена вся козацька територія. А. Кисіль, залишивши Київ 5 грудня, писав з Білгородки, що вся шляхта кидає свої маєтки і тікає, а «простолюдни за Дніпром вже вигнали панів і урядовців. Із залишенням Києва Річ Посполита загубила свій передовий пост»¹. В іншому листі А. Кисіль зазначав, що всі розуміють необхідність врятувати Річ Посполиту, але хочуть досягнути цього різними засобами. Одні вважають доречними угоди з метою виграти час, а інші хочуть кров'ю негайно загасити пожежу. На думку Киселя, ці два напрями весь час боролись між собою, але зараз переміг другий. Воевода особисто вважав, що Польща до війни не готова, і через це він пропонував піти на тимчасові поступки з метою виграти час і зібратись з силами².

Про становище на Україні російський уряд мав детальну інформацію від В. Унковського, а також від П. Протасьева і Г. Богданова, які побували в гетьмана в справі Анкундінова. Особи, з якими вони зустрічалися, говорили про назриваючу війну з Польщею.

У розмові з П. Протасьєвим гетьман заявив, що польська сторона угоди не виконує, різні кривди козакам чинить. Цього терпіти далі не можна, доведеться вести війну. При цьому Хмельницький начебто між іншим зазначив, що і Росії нема чого сподіватися від короля і сенаторів виконання «вічного» договору, бо вони в усьому «солгут». Російський посланець, напевно, висловив не тільки свою особисту думку, коли відповів, що і цар «терпеть им того не будет». Хмельницький далі сказав, що в разі порушення договору і Росії «не для чого» додержуватись миру. Гетьман знову нагадав про бажання України возз'єднатися з Росією і спільно виступити проти Польщі³.

На початку листопада П. Протасьєв і Г. Богданов подали свою велику «вестовую» записку, а в перших числах грудня приїхав у Москву Арсеній Суханов, який теж зустрічався з гетьманом і вів з ним таємні і дуже важливі розмови про російсько-українські справи.

¹ Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29/134, арк. 93—95.

² Там же, арк. 55—58.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей. 1650, спр. 8, арк. 81—83.

Арсеній Суханов не був дипломатом, але стояв близько до правлячих кіл і виконував ряд важливих доручень уряду, беручи діяльну участь в подіях середини XVII ст.¹ Виходець з дрібнопомісних провінціальних дворян, Суханов у 1633 р. був архідияконом, що в той час вважалось високою посадою. Він завідував патріаршою ризницею, а фактично вважався особистим секретарем патріарха, бував разом з ним на прийомах іноземних послів².

У 1649 р. Арсеній Суханов став «строителем» Троїцького Сергієва Богоявленського монастиря в Московському Кремлі. «Строитель» за своїм становищем був рівний з ігуменом або архимандритом. Згаданий монастир та його настоятелі користувались великою повагою серед населення Росії.

У тому ж році Арсеній Суханов разом з єрусалимським патріархом Паїсієм відправився з дорученням збирати відомості про східні церкви. Влітку 1649 р. він проїхав через Україну і до осені 1650 р. був у Молдавії, а після у Валахії. Тут він дізнався про перебування на Україні Т. Анкундінова. Суханов вирішив звернутися до Паїсія, якого Б. Хмельницький дуже поважав, щоб той написав гетьманові листа про видачу самозванця російському урядові³. З цим листом Суханов спішно поїхав у Чигирин, куди прибув 1 листопада разом з назаретським митрополитом Гавриїлом⁴.

Гетьман у той час перебував у Суботіві. 6 листопада Суханов мав розмову з військовим писарем Іваном Виговським, головним чином, про Анкундінова. Перейшовши до інших питань, військовий писар знову згадав про те, що цар не подав допомоги козакам у війні проти Польщі і через це довелось миритись. Суханов посилався на той же «вічний» мир. Але чому російські послани у Варшаві спочатку вимагали повернення Смоленська та інших міст, а після відмовились, злякавшись війни з Польщею, запитав І. Виговський. Гетьманові з трудом вдалось відвернути хана від походу проти Росії, заявив писар, а те, що сталось з Молдавією під час козацько-

¹ С. Белокуров, Арсеній Суханов, ч. 1, Біографія Суханова, Чтения МОИДР, 1891, кн. 1, стор. 1.

² Там же, стор. 94—102.

³ Там же, стор. 158—163.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 183—186.

татарського походу, чекало і Росію. 8 листопада, приймаючи Суханова, гетьман пив «за государя чашу заздравную, за соединение», заявивши, що коли Україна не буде воз'єднана з Росією і не одержить допомоги, то «разве неволя нас совокупит, якоже и волох»¹.

9 листопада зранку Хмельницький сам прийшов до приміщення, в якому жили митрополити (крім згаданого назаретського, там був і корінфський) і Арсеній Суханов. Всіх сторонніх гетьман випровадив з кімнати, залишивши тільки писаря, і повів відверту розмову з прибулими.

Гетьман нагадав, що не раз у листах і через послів пропонував царю прийняти Україну до складу Росії, просив допомоги, але весь час чув посилення на «вічний» мир. І зараз, заявив гетьман, звертаюсь через вас — духовних осіб — до царя, щоб він задовольнив прохання Війська Запорозького. Коли ж і на цей раз на наші прохання не зважать, то козаки об'єднуються з турками, татарами, волохами, мултянами і угорцями і землю царську спустошать, так само як було зроблено з Волощиною. Арсеній відповів, що з Росією такого не станеться, бо вона сильна, але багато крові було б пролито. Гетьман сказав, що це йому відомо.

Потім гетьман пішов з Сухановим в окрему кімнату. Тут Хмельницький почав доводити, що «вічний» мир не може бути причиною незгоди царя, бо поляки порушують договір, підбивають хана напасти на Росію, а папа римський прощає їм гріхи ще до того, як вони согрішать. Цареві його гріх за порушення договору простять чотири вселенські патріархи і весь духовний собор, тим більше, що мова йде про визволення церкви божої. Цар просить видати Анкундінова, але «я и себя отдаю ему, государю, и всю землю рускую, да и польскую землю ему, государю, очищу и татарове на его государеву землю не пойдут, и турок будет мирен». Вдавався гетьман і до іншої аргументації².

Наступного дня від імені гетьмана прийшов військовий писар і просив Суханова, щоб він всьому, про що вчора говорилося, вірив і доповів цареві. Гетьман чекає відповіді і сподівається. Своїх послів у Москву не

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 186—187.

² Там же, стор. 188—190.

пошлемо, заявив писар, бо раніше нічого, крім сорому, з цього не виходило¹.

Через Суханова було передано листа до царя про те, що за вказівкою гетьмана Анкундінов покинув Україну²; такого ж листа повіз назаретський митрополит Гавриїл³. В обох листах заявлялось, щоб вірили всьому тому, що їх подателі скажуть усно.

Арсеній Суханов приїхав у Москву 8 грудня, а 9-го він розповів про все, що чув і бачив на Україні, подав до Посольського приказа свій статейний список⁴.

В історичній літературі поширена думка, нібито місія Арсенія Суханова не дала ніяких результатів, бо російський уряд після неї не змінив своєї політики — не прийняв Україну до складу Росії і не розірвав договору з Польщею. Таке твердив С. Белокуров⁵, який ретельно збирав факти, що стосувалися особи А. Суханова, але зовсім не цікавився наслідками його діяльності. С. Белокуров перебував у полоні концепції істориків С. Соловйова, Г. Карпова, П. Буцинського, М. Костомарова та ін.

Політику не можна зв'язувати тільки з однією подією. Зміни в політиці зумовлені всією сукупністю багатьох явищ і фактів різного характеру. На нашу думку, в політиці російського уряду щодо Польщі і України, хоч і дуже повільно, відбувались зміни. Наведені конкретні факти подій кінця 1650 і початку 1651 рр. свідчать про це з великою переконливістю. В російсько-українських відносинах також назрівав новий етап.

Що російські правлячі кола в цей час приділяли українській проблемі більше уваги, ніж раніше, і поновому підходили до її розв'язання, свідчить такий важливий документ. 14 грудня з Посольського приказа була надіслана грамота путивльському воеводі Семену Васильовичу Прозоровському. Оскільки ця грамота ще не публікувалась, ми дозволимо собі значну частину її процитувати.

Воеводі давалась вказівка послати «за рубеж в Киев для проводыванья вестей ис путивльцов ис торговых

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 191.

² Там же, стор. 464.

³ Там же, стор. 465.

⁴ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1649, спр. 72, арк. 58.

⁵ С. Белокуров, Арсеній Суханов, стор. 237.

лутчих досужих людей двух человек ково с такое дело стало. И как к тебе ся наша грамота придет и ты б тотчас послал за рубеж в Киев ис путивльцов торговых людей, кого б такое дело стало тайным обычаем, и наказал им на одине, чтоб они проведали, что ныне в Киеве делаетца и не будет ли у поляков с черкасы войны, и чево вперед меж ими чаят, и киевляне и иные городов люди благочестивые веры в которой стороне хотят быть. Да и про иные про всякие вести велел бы еси проведать подлинно и наказал им крепко, чтоб оне однолично проведали тайным обычаем, и приказал бы еси о проведыванье вестей без товарищей и ведал ты один и кого пошлешь и им приказал накрепко, чтоб они о том о чем им по сему нашему указу прикажешь проведывать ни с кем про то не разговаривали. А как они из-за рубежа в Путивль приедут и чтоб тебе каких вестей скажут и ты б о том отписал к Москве тотчас. А отписку велел отдать в Посольском приказе дяком нашим думному Михаилу Волошенинову, да Алмазу Иванову, да Андрею Немирову»¹.

На нашу думку, це була не звичайна грамота, оскільки питання, поставлені в ній перед воеводою, здавалось би, в Посольському приказі вже були ясні. Адже Арсеній Суханов у своєму статейному списку навів досить висловлювань гетьмана.

Арсеній Суханов спеціально записав, що мав на Україні розмову з козаками, «с начальными и с малыми», священниками, монахами, і всі говорили: «дай то боже, чтоб мы соединились с Москвою и чтоб нас благочестивый государь присовокупил к своему православию, и чаши заздравные везде пьют за государя и за соединение, и сам гетман многожды то говорил, и вси от мала и до велика того ж жадают»².

Не можна сказати, що подібні повідомлення, які надходили в Москву починаючи з 1648 р., викликали тепер недовір'я у російських дипломатів. Очевидно, перед важливими рішеннями російські урядові кола вирішили зібрати додаткові дані.

Путивльський воевода, одержавши грамоту приблиз-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Малороссийские дела, 1650, спр. 9, арк. 2.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 185.

но 22 грудня¹, наступного дня послав у Київ Дмитра Соколова з товаришами. Повернулись вони 14 січня 1651 р., повідомивши важливі, дуже потрібні російському урядові вісті. Під час їх перебування в Києві туди з Варшавського сейму повернулись два бурмистри і міський писар, які розповіли, що сейм затвердив тільки 12-тисячний реєстр козаків. Якщо гетьман і козаки на це не погодяться, то бути війні. Поляки вже зібрали 50-тисячне військо. На козаків також піде литовська армія. Чекають наступу ворога в масляницю. Київський полковник Антон Жданович заявив путивльцям, що гетьман, полковники і всі козаки хочуть просити царя, щоб він прийняв їх з усіма містами. Те саме говорять і міщани. «А будет де ты, государь, их не пожалуешь принять не велишь, и они де за неволю пристанут к турецкому царю и к крымским людям». Воеводська відписка про це була доставлена в Москву 22 січня і прочитана цареві та боярам².

Російських дипломатів цікавило тоді ще одне важливе питання. Їм була відома заява гетьмана російським посланцям про те, що в крайньому разі, рятуючись від навісної над Україною загрози, він перейде у підданство до Туреччини. Вже згадувалось, що В. Унковський доставив у Чигирині кілька копій турецьких грамот до гетьмана і копію гетьманської грамоти до султана. В січні 1651 р. російські дипломати мали в своєму розпорядженні копії дев'яти листів Богдана Хмельницького до султана і візира. Листи стосувались, головним чином, питання подання козакам допомоги проти Польщі з боку турецького султана, а також кримського хана³.

В цей час у Москві стали відомі подробиці прийому в Туреччині українського посольства, очоленого Антоном Ждановичем. У січні в Москву прибув грек з Царгорода — Іван Мануйлов, який розповів, що козацьке посольство у складі 22 чоловік приймав з великими по-

¹ В опублікованій воеводській відписці є явна помилка. Грамоту з Москви, датовану 14 грудня, в Путивлі начебто одержано 11 листопада (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 479). Нормальна поїздка з Москви до Путивля тоді тривала 7—9 днів. Значить, грамота була доставлена гінцем толмачем Артюхом Карповим приблизно 21—22 грудня.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 479—480.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 5а, арк. 416—417, 466.

честями султан, який щедро обдарував всіх, а через два тижні відпустив¹. Грек архімандрит Амфілохій, з свого боку, повідомив царя з Константинополя, що візир обіцяв виконати всі прохання козацького посольства. А. Жданович побував у патріарха константинопольського і скаржився на те, що Росія не подала козакам допомоги «в таких шумных и страшных временах ни словом ни делом». Полковник просив патріарха вплинути на російський уряд. Амфілохій писав також, що на прощання через козацьких послів гетьманові було передано багаті подарунки і серед них дорогу булаву².

У цьому зв'язку на Україні серед певних кіл не тільки старшини, а й рядових козаків посилювались протурецькі настрої. 3 березня 1651 р. путивльський торговий чоловік Федір Батовря розповідав у Посольському приказі, що у Путивль приїздив до нього з України як гість козак Грицько Канівець. Брат Канівця їздив у складі українського посольства до Туреччини, де послів дуже радо прийняли. Важливим для російських політиків було повідомлення Канівця: «Да то де им черкасом ведомо, что гречаном у него солтана никакие тесноты нет, а к ним де черкасом учнет салтан свое жалованье держать больши того»³.

Ці вісті мали певний вплив на зовнішню політику російського уряду. Вони прискорили деякі події. Російський уряд уже заявляв на початку 1651 р., що коли Військо Запорозьке не буде прийняте до складу Росії, «а они де и поневоле учинятца в подданстве у турского солтана с крымским ханом вместе»⁴.

Документи свідчать, що саме в цей час російський уряд, враховуючи одержані через свої посольства на Україні, а також іншими шляхами дані, більш конкретно підійшов до проблеми своїх взаємин з Україною.

У січні 1651 р. російський уряд вирішив скликати Земський Собор⁵ з метою вирішити питання про Україну і в зв'язку з цим про відносини Росії з Польщею.

¹ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 25, арк. 3.

² Там же, спр. 29, арк. 21—27.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 127.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 10.

⁵ Ще під час перебування російських послів весною 1650 р. у Варшаві вони заявляли, що коли польський уряд не погодиться з

Оскільки возз'єднання України з Росією означало війну з Польщею, ліквідацію «вічного» миру, уряд не міг зважитися на це, не забезпечивши собі позитивну думку громадськості, представленій в Земському Соборі, який, не маючи законодавчих функцій, був виборним дорадчим органом.

«Призивні» царські грамоти про скликання Земського Собору були розіслані в другій половині січня. Він був призначений на «соборное воскресєньє», яке в тому році припадало на 16 лютого. На місцях мали обрати «лучших дворян», «лучших же людей» з посаду «для нашего царственного, великого и земского, и литовского дела»¹. Такі грамоти, розіслані багатьом воеводам, були одержані у близьких від Москви містах не раніше 20 січня (Тула), а в інших — пізніше, навіть 19 лютого (Арзамас)². Очевидно, тому багато представників прийшло на Собор із запізненням.

У літературі слідом за В. Латкіним³ історики вважають, що перше засідання Земського Собору відбулось 19 лютого⁴. Але це явна помилка. Хоч царський указ про скликання Земського Собору з приводу порушення Польщею «вічного» миру і приєднання України датований 19 лютого 1651 р., але в кінці указу є приписка, на яку історики чомусь не звертали належної уваги. Ось вона: «И 159-го февраля в 28 день по государеву указу стольником, и стряпчим, и дворяном московским, и дворяном же, и детям боярским, выборным из городов, и гостем, и гостиные, и суконные, и черных сотен, и слобод, и городовым выборным, торговым людям в столовой избе по сему письму объявлено. А государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея России в то время был, а при нем, государе, бояры ж думные

виногами, то в Москві буде скликано Собор, на якому обговорюватимуться «королевские неправды» (J. Michałowski, стор. 537). В 1650 р. Собор відбувся, але на ньому стояли питання, зв'язані з повстанням у Пскові.

¹ Матеріали для історії земських соборів XVII століття (1619—20, 1648—49 і 1651 років) Василя Латкіна, СПб., 1884, стор. 90.

² Там же, стор. 92—128.

³ В. Латкін, Земские Соборы древней Руси, СПб., 1885, стор. 233.

⁴ Див. О. К. Касименко, назв. праця, стор. 299; А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 174.

люди в столовой избе»¹. Ця приписка показує, хто брав участь в Соборі і коли він почав свою роботу.

Зміст царського указу відомий. В ньому говорилось про «прежнее и нынешние неправды» з боку короля і сенаторів, які відмовились виконати вимоги, про що повинно стати відомо «всяким людям». Детально перелічувались всі порушення договору польськими панами, повідомлялось, що король веде переговори з ханом про напад на Росію. На Соборі мало бути повідомлено, що гетьман Богдан Хмельницький не раз просився у підданство до Росії, про його неодноразові чолобитні, причому наводилось вже відоме твердження, що коли Україна не буде прийнята до складу Росії, то їй «по неволе» доведеться разом з Кримом перейти у підданство до турецького султана.

Указ закінчувався запитанням до Собору, «как быть», як діяти в тому разі, коли король і сенат не покарають винуватців порушення договору і відкладатимуть розв'язання питання від сейму до сейму².

Матеріали про роботу Земського Собору в лютому 1651 р. не збереглися. Відома тільки думка духовенства з приводу питань, порушених у царському указі від 19 лютого, подана у письмовому вигляді цареві 27 лютого від імені духовного Собору. Коли король польський, читаємо у цьому документі, не покарає винуватців порушення миру, то церква може дати царю «разрешение» від гріха, навіть у випадку, коли він і відступить від присяги і «вічного» миру. «А будет король польский управы не учинит, и запорожского гетмана с черкасы мочно принять со утверждением». Якщо король в усьому «справится», то питання про запорозького гетьмана і козаків хай цар вирішує, як «бог известит»³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 11. Що Земський Собор розпочав свою роботу саме 28 лютого, свідчить і такий факт. Відписка кропив'янського воеводи В. Астаф'єва про те, що в Кропивні лише трое посадських людей, а тому нікого не довелось послати на Земський Собор, прибула в Розрядний приказ 17 лютого. Воевода писав, що сам виділив на Собор трьох чоловік. Лише 28-го в Розряді була зроблена поміта послати воеводі грамоту «с осудом», що він «сглушил» — замість посадських людей прислав не тих, кого потрібно (Акты МГ, т. II, стор. 235). Коли б Собор почався раніше, то про цей промах воеводи з Москви теж написали б до 28 лютого.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 7—11.

³ Там же, стор. 11—12.

В. Латкін, а слідом за ним інші історики твердять, що, напевно, відповіді інших станів були аналогічними¹. Для таких тверджень немає підстав. Факти свідчать про інший хід подій, які вплинули на роботу Земського Собору.

Питання, порушені в царському указі, були настільки важливі, що для їх розв'язання потрібно було ще раз зважити всі обставини. Російські політики були дуже обережні і не вирішували такі проблеми поспішно. Тим більше, що вже в ході підготовки до скликання Земського Собору виник ряд додаткових питань, в які потрібно було внести ясність.

Ще 2 січня гетьман написав до путивльського воеводи С. Прозоровського листа з проханням, щоб він пропустив для «посольської справи» козацьких гінців, а насправді послів у Москву, не затримуючи їх в Путивлі. Проїзд з Чигирина до Москви при хорошій зимовій дорозі тривав не менше 25 днів. Отже, козацькі послы могли приїхати до Москви десь в кінці січня. Ми про це нагадуємо тому, що зберігся лише недатований уривок запису розмови з гетьманським послом М. Суличичем у Посольському приказі.

Під час розмови козацький посол розповів про те, що українське посольство було відправлено з сейму раніше, щоб воно не дізналось про остаточне його рішення. Король через посольство попередив, що у Київ приїдуть польські послы для переговорів з гетьманом про новий договір. Тимчасом надходять відомості про наближення до козацької лінії польських військ, а польські урядовці тікають з України, «побояся неведомо чого». Повідомив посол, між іншим, і про виїзд з Києва Адама Киселя. Та основною метою приїзду посольства було просити про возз'єднання України з Росією. Послы просили не затримувати їх, бо гетьман встановив для поїздки строк у 5 тижнів.

29 січня, після доповіді цареві, було наказано розпитати послів, «какими мерами и как тому быть», щоб гетьману і всьому Війську Запорозькому бути під «государевою високою рукою? И где им жить: там ли, в своих городах, или где инде? О том с ними наказано ли?». Козацькі послы відповіли, що через них нічого про це не передано, а «ведает то гетман». Вони мали лише

¹ В. Латкин, Земские Соборы., стор. 235.

завдання просити російський уряд, щоб своєї «милости от них не отдалял и неприятелем их полякам помочи на них не давал. А опричь де того ни о чем с ними говорить не наказано»¹.

Така відповідь зовсім не задовольняла російських політиків. Адже на Земському Соборі вже ставилось питання про воз'єднання України з Росією. Треба було дізнатись про все від самого гетьмана. Саме тому вирішено було послати на Україну посольство, яке очолив один з досвідчених політиків того часу думний дяк з Посольського приказа Ларіон Дмитрович Лопухін.

Є згадка, що Л. Лопухін збирався на Україну ще 13 січня, але, напевно, затримався в Москві в зв'язку з перебуванням там українських послів. Про важливість даного йому доручення свідчить хоча б той факт, що йому було видано на 2000 рублів соболев для роздачі подарунків гетьманові і старшині². Досі такі багаті подарунки жодного разу не відправлялись на Україну.

Зберігся перелік завдань, що ставились перед Л. Лопухіним. Він мав повідомити гетьмана, що з Москви у Варшаву відправиться посольство, яке знову домагатиметься покарання порушників мирного договору. Коли ж вимоги посольства не будуть виконані, то про порушення договору російський уряд повідомить усі сусідні країни, а також гетьмана, і для «подлинного договору» буде послано на Україну думних людей. Поки що вручається царське жалування, яке цар і далі надсилатиме. Лопухін мав також заявити, що «вечное докончанье» буде розірвано, коли Польща не дотримуватиметься договору, що цар більше терпіти не буде.

У наказі Лопухіну зазначалось, що коли гетьман говоритиме про новий наступ польських військ, посол має сказати, що всі, хто переходив у Росію, одержували плату за свою службу. Гетьман, а також ті, хто приїде разом з ним, «пожалуван будет честью и именем большим». Але з примітки видно, що цей пункт був вилучений з наказу Лопухіну. Очевидно, російський уряд, скликаючи Земський Собор, в той час збирався розв'язувати це питання в іншому напрямі.

До Москви вже дійшла звістка про незадоволення на Україні тим, що російський уряд дав полякам копії

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 490—492.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 220—221.

листів чи навіть самі листи, які в свій час гетьман писав царю про возз'єднання України з Росією. Хоч то була правда, посол мав говорити, що російські послы цього у Варшаві не робили.

Лопухіну було також наказано просити у гетьмана і писаря копії грамот короля до кримського хана і до самого Хмельницького, в яких король підбивав їх на війну проти Росії. Ці документи потрібні були російському урядові, щоб переконливіше довести порушення Польщею договору.

На запитання гетьмана, як буде з Україною, коли польський уряд задовольнить вимоги Росії, посол мав відповісти, що про це Хмельницького буде повідомлено, а якщо він проситиме примирити його з королем, то Лопухін мав обіцяти, що російський уряд звернеться до польської сторони¹. До розв'язання на Земському Соборі питання про долю України російський уряд і не міг дати більших повноважень Лопухіну. Його завданням було зібрати різні відомості, внести більшу ясність в російсько-українські відносини. Без таких даних Земський Собор не міг прийняти остаточних рішень.

Виїхав Лопухін з Москви на початку лютого разом з українським посольством, очоленим М. Суличичем. Грек Дмитро Юр'єв, який проїжджав через Україну з Константинополя, пізніше розповів у Посольському приказі, що 25 лютого українські і російські послы були тільки в Ромнах, а звідси поїхали прямо до гетьмана в Білу Церкву². Очевидно, вони прибули туди вже в березні. У Білій Церкві зосереджувались козацькі і татарські війська, готуючись до відсічі польському наступові.

Місія Л. Лопухіна була безумовно зв'язана з роботою Земського Собору, бо на другий день після його відкриття — 1 березня навздогін послові виїхав піддядчий В. Степанов з царською грамотою гетьманові і Лопухіну. Очевидно, під час обговорення царського указу 28 лютого на Соборі було висловлено ряд міркувань про посилення позицій російського уряду щодо Польщі. Степанову наказувалось їхати «наспех», не затримуючись. Коли б йому вдалось наздогнати Лопухіна, він мав передати останньому царські грамоти, показати йому «память» з Посольського приказа. У випадку, коли б

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 488—490.

² ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 24, арк. 8.

Степанов не зустрів Лопухіна, він мав сам їхати до гетьмана. Л. Лопухіну знову наказувалось просити гетьмана видати копії листів короля до хана і до гетьмана, щоб Яна Казіміра «неправда і вечному докончанью нарушене було ведано подлинно». В указі для Земського Собору цей момент виступав дуже слабо. Такі дані мали відіграти важливу роль в дальшій політиці російського уряду. Степанову доручалось також збирати вісті про польсько-українські відносини, чи слід чекати війни. Він мав повернутись в Москву дуже спішно¹.

Степанов розминувся з Лопухіним, який 11 березня виїхав з Білої Церкви, повізши дві грамоти — від корінфського митрополита Іоасафа до царя і від Богдана Хмельницького до всесильного тоді боярина Б. І. Морозова.

Митрополит, який довгий час перебував у Чигирині, писав про розмови між ним, гетьманом і Лопухіним відносно того, щоб українських козаків було прийнято до складу Росії, «понеже они ближе пребывают тех козаків, которых имеешь над Азовом на Дону». Митрополит навіть називав цифру в 700 тисяч українських козаків, які готові виконати будь-які накази. Ніхто не буде страшний тоді для Росії. До того ж козакам не доведеться платити за службу. Такі думки до цього не раз уже висловлював гетьман російським представникам².

Лист гетьмана до Морозова був коротким. Хмельницький просив боярина заступитися за козаків перед царем і висловив побажання, щоб «христианский царь на все земли государствовал». Детально про все мав усно розповісти Лопухін, який говорив гетьманові, що Б. Морозов відчуває «милость» до козаків³. Та ці матеріали були доставлені в Москву не раніше кінця березня.

Обидва російські посланці привезли з України важливі документи, які фігурували під час переговорів з польськими послами в Москві у квітні — травні того ж року, про що буде сказано нижче.

Сталося так, що 1 березня у Москву прибув королівський гонець Юрій Замойський, який повідомив, що ско-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 15—16.

² Там же, стор. 20.

³ Там же, стор. 21.

ро сюди приїде польське посольство¹. Він побував на прийомі в царя і виїхав з Москви 8 березня².

Зазначене безумовно вплинуло на діяльність Земського Собору. Його засідання були припинені, і ніяких рішень він не прийняв. Ось чому в жодному з пізніших документів немає згадок про роботу Земського Собору, хоч в них не раз говориться про події меншого масштабу. Наведена думка духовенства не може вважатись рішенням всього Собору. Але важливо, що російський уряд з великою енергією взявся до підготовки скликання Собору, збираючи відповідні матеріали аж до самого відкриття його засідань і навіть під час його діяльності. Російський уряд явно переходив до нових тактичних дій, що мали змінити всю його політику. Скликання Земського Собору є фактом, що став помітною віхою на шляху до возз'єднання України з Росією.

Причини припинення діяльності Земського Собору можна виявити лише тоді, коли зважити на всі події, що мали місце на початку 1651 р. Однобоким і невірним є твердження М. Грушевського про те, що на діяльність Собору мали виключний вплив поразки козацьких військ весною 1651 р.³

До сказаного вище слід додати, що в подіях на Україні і в Польщі російським дипломатам нелегко було зорієнтуватись, а тим більше рішуче в них втрутитись. Вже з ранньої весни російський уряд одержував відомості про початок воєнних дій на польсько-українському фронті⁴, про участь татар у війні на боці козаків. За таких обставин небезпека великого нападу татар на Росію відпадала. Крім того, Росія в той час до війни не була ще готова, і тому діяла головним чином дипломатичними заходами. Екзарх константинопольського патріарха митрополит Ієремія, повертаючись з Москви через Україну, побував у Богдана Хмельницького і сказав йому, що у царя немає готових ратних людей «ни с которой стороны»⁵. Лише з початку 1652 р. російський уряд почав певну підготовку військ. Але для нього не

¹ Н. Н. Бантыш-Каменский, *Обзор...*, стор. 127.

² Дворцовые разряды, т. III, стор. 221—222.

³ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX, пол. I, стор. 212.

⁴ *Воссоединение Украины с Россией*, т. III, стор. 12—13, 16—18, 21—27; ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 24, арк. 9—14.

⁵ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1651, спр. 37, арк. 12.

було байдужим, хто виграє літню кампанію 1651 р. Об'єктивно і суб'єктивно різні верстви населення Росії, як це ми покажемо далі, з різних причин були заінтересовані в перемозі українського народу.

Проте слід відмітити, що посилка польського посольства в Москву посіяла серед російських політиків надію, що в умовах воєнних дій Польща буде більш поступливою, ніж рік тому під час переговорів у Варшаві.

Польське посольство було дуже урочисто зустрінуто 9 квітня¹. Його очолював каштелян сандомирський сенатор Станіслав Вітовський. Крім нього, до посольства входили Казімір Обухович і Криштоф Обринський. Двічі — 11 і 12 квітня послів урочисто приймав цар². Але цій урочистості не відповідала ділова сторона переговорів. Лише 21 квітня послі були «в ответе» в Посольському приказі³, а фактично переговори почались тільки 26 квітня. Прощальну аудієнцію цар дав послам 22 травня, а виїхали вони ще пізніше. Лише 29 травня послі одержали царську грамоту до короля⁴. Таке тривале перебування посольства в Москві, незважаючи на наказ короля вирішити справи в короткий час, свідчить про напружені відносини між Росією і Польщею⁵.

У королівському наказі послам від 15 лютого була висунута широка програма переговорів з представниками царя. Посли мали довести російському урядові, що король точно дотримується договору. В усіх непорозуміннях, що виникають між Росією і Польщею, винні козаки, які перебувають в союзі з татарами і разом з ними хочуть напасти на Росію. Посли повинні були повідомити, що король збирає сили з метою раз і назавжди покінчити з козаками і татарами. При цьому доручалось нагадати російському урядові про його зобов'язання спільно з Польщею виступити проти татар. Посли мали добитись того, щоб російські війська «до орды

¹ Дворцовые разряды, т. III, стор. 233—236.

² Там же, стор. 237—240.

³ Там же, стор. 249—250.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1651, кн. 80, арк. 418.

⁵ J. Michałowski, стор. 606.

ворвалися» з метою досягнути «отвороченья и оторванья татар от казаков»¹.

Перед послами було поставлене складне завдання: довести російським політикам, що козаки начебто воюють не за віру православну, а через своєвільність і «дурости вибиваючися со владения и послушания Речи Посполитой, панов и державцов своих, как то и прежде сего чинили»². Не вперше польські дипломати розраховували зіграти на кріпосницьких почуттях російських експлуататорських класів.

Всю вину за те, що російському урядові не було видано самозванця Анкундінова, послі мали звалити на Богдана Хмельницького, який начебто протегував цьому ворогові царського дому. Вони мали також поставити питання про повернення перебіжчиків, нормалізацію торгових відносин між Польщею і Росією, бо в цих справах були порушення пунктів миру³.

Крім того, наказ послам містив «спеціальні пункти», в яких також висувався ряд важливих питань: про те, що російське командування мало зноситись лише з польським, про дозвіл польським військам під час війни проти козаків переходити через російські землі. Посли мали просити царя, щоб він дав наказ донцям вдарити по кримських і ногайських татарах, коли король розпочне війну проти України⁴.

З російської сторони у переговорах брали участь: князь Микита Іванович Одоевський, боярин Григорій Гаврилович Пушкін, окольничий Степан Гаврилович Пушкін, думний дяк Михайло Волошенінов, дяк Алмаз Іванов⁵, тобто фактичні керівники зовнішньої політики тодішньої Росії.

Польські послі почали з того, що намагались довести, посилаючись на попередні переговори між Росією і Польщею, необхідність спільно виступити проти татар—союзника української армії у війні проти Польщі. З цього приводу, як вже згадувалось, російські дипломати завжди заявляли, що переговори, які велися ще до

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1654, кн. 80, арк. 388—391.

² Там же, арк. 392.

³ Там же, арк. 396—398.

⁴ J. Michałowski, стор. 606.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 27—28.

війни, не були закріплені у відповідному договорі. Враховуючи це, польський уряд доручив послам підписати такий договір. «А совершити б то вскорє, не испуская мынешнего времени»,— заявили послы. Після підписання такого договору російські війська мали стати на кордоні, а коли татари підуть у похід на Польщу, то донці разом з калмиками повинні були вступити «в их гнезда»¹.

Російські дипломати на цю пропозицію відповіли, що такі важливі справи «вскорє не делаютца», що треба подумати, зважити всі обставини, домовитись про все конкретно, а вже потім підписувати договір.

Після такої відповіді польські послы заявили, що мають повноваження свого уряду, але попросили зробити перерву в переговорах. Вони вийшли із-за столу і тут же в стороні почали тихо радитись. Сівши знову за стіл, послы повели розмову, з якої стає більш ясно, чого вони хотіли досягти, порушуючи перше питання. Вони сказали, що про союз проти татар можна буде домовитись пізніше. А зараз, оскільки і в Росії відомо, що козаки королю «изменили» і ведуть війну проти Речі Посполитої, спираючись на кримських татар, без яких вони нічого не досягли б, король просить російський уряд, щоб він послав свої війська від Путивля на «изменников на запорожских черкас и на общих их гсударских неприятелей, на крымских татар».

Ще ні разу до того польські дипломати так відверто не ставили питання перед російським урядом про спільний виступ проти України. На що вони розраховували, важко сказати. Навряд чи російських політиків могла в цей час захопити висловлена послами ідея, що після того як король «справиться» з козаками, почнуться переговори про спільний похід російсько-польських військ на татарські улуси. До того ж послы просили вирішити справу терміново, бо «дело воинское, вдаль его откладывать нельзя».

Така постановка питання була несподіваною для російських дипломатів, які в останні роки все більше і більше розглядали навіть суґубо польсько-російські справи з точки зору подій на Україні. Вони заявили послам, що, оскільки останні «объявили новое дело»,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 28—30.

треба доповісти цареві, а відповідь буде дана в «ином ответе»¹.

Як видно, російський уряд не поспішав з відповіддю, бо наступна зустріч з послами відбулась лише 7 травня. Переговори в цей день російські представники почали з вичитування за порушення в царських титулах. Такий початок був досить дошкульним. Після цього польським послам заявили, що від кримського ханства ні Польщі, ні Росії «добра никаково не бывало и впредь не будет». Проте поки не буде про все детально домовлено, ратних людей «вскоре» Росія послати не може. Таким чином, російський уряд відмовився виступити проти козацького союзника у відповідальний для України час, коли вже почались бойові дії між польсько-литовськими і козацько-татарськими військами.

Далі російські представники висловили діаметрально протилежні міркування відносно подій, що відбувались на Україні. Російська сторона заявила про своє тверде переконання в тому, що козаки почали війну проти короля через гоніння на православну церкву, нестерпні кривди, утиски, введення унії, примушування до католицької віри. В жодній іншій державі нема таких релігійних утисків, як у Речі Посполитій, хоч покійний король Владислав і обіцяв надати всі права православним.

Бояри нагадали і про часті прохання Богдана Хмельницького і усього Війська Запорозького, щоб їх прийняли у підданство Росії. Проте російський уряд на це не пішов, а вживав усіх заходів, щоб примирити обидві сторони, уникнути пролиття християнської крові. В момент, коли польські війська вже розпочали наступ на Україну, російські представники під час переговорів висунули ще один важливий аргумент на користь негайного примирення. Послам було заявлено: «А будет запорожские черкасы от их гонения королевскому величеству изменят и поддадутца к турецкому салтану или к крымскому хану, а королевскому величеству запорожских черкас смирить будет немочно и от них обоим великим государствам чаять всякого дурна. И ту их измену чем унять и успокоить? А пристойно то дело успокоить миром». Російський уряд пропонував своє

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 30—32.

посередництво¹. У відповідь посла намагались довести, що козаки православної віри не захищають, бо не знає вона утисків у Речі Посполитій; що Хмельницький разом з козаками порушували Зборовський договір, не пускали королівських урядовців на Україну, не давали шляхті володіти маєтностями; що гетьман всіма засобами добивається, щоб «ему от королевского величества ис подданства высвободитца». Саме тому на сеймі було вирішено послати королівських комісарів на Україну для переговорів з гетьманом, але він поспішив розпочати військові дії проти Польщі. Та російському урядові було відомо, що сейм постановив розірвати Зборовський договір і почати війну. Надходили вісті про перші бої. І тому послам не вдалось довести недоводжуване.

Вони вже перестали наполягати на попередніх своїх пропозиціях, а просили тільки, щоб на Крим напали астраханські татари та калмики і щоб російські війська тільки стали на Муравському шляху. Цього, на їх думку, було б досить, щоб татари не пішли на допомогу козакам. Але російський уряд відмовився і від цієї пропозиції, заявивши: оскільки козаки і кримські татари є союзниками, то коли королівським військам вдасться перемогти козаків, від останніх відступлять і татари. Тоді козаки шукатимуть порятунку в Туреччині, що загрожуватиме Росії і Польщі тяжкою війною. Єдиний вихід в тому, щоб помиритись з Україною, посварити гетьмана з ханом і вже тоді всім разом вдарити на Крим.

Посли заявили про свою згоду з таким планом, але запитали, як його здійснити. Їм відповіли, що коли король проситиме, то Росія виступить посередником. Казімір Обухович—представник Литви—виявив особливе захоплення планом і заявив, що за таку добру справу бог не забуде царя. Ця заява викликала незадоволення Станіслава Вітовського. Посли встали з-за столу, відійшли в сторону і довго розмовляли між собою. Нарешті вони заявили, що для короля буде особливою радістю довідатись про бажання російського уряду виступити посередником. Але їх послано в Москву укласти договір про спільний виступ Росії і Польщі проти Криму, ніяких інших повноважень вони не мають. Посеред-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 34—38.

ництво буде потрібно, коли король не «управитися» з козаками. Посли просили їх спішно відпустити, щоб вони могли про свої переговори доповісти самому королю, який вже рушив в похід з посполитим рушенням¹.

Вже після цих переговорів Вітовський у розмові з приставом Мишецьким і дяками намагався всіляко обмовити гетьмана. Та разом з тим він просив, щоб цар послав до Хмельницького листа з «повелением» припинити війну з поляками².

22 травня знову відбулась зустріч російських дипломатів з послами. Останні заявили протест проти того, що їм довго не дають відповіді і що вони живуть безділа в той час, як бояри «о делех выпрашивают и ведати хотят и откладывают всякое дело вдаль». Такі дії не є приятельськими³.

І дійсно, російські дипломати все допитувались, чогось очікували. Посли заявили, що гонець привіз копії листів Б. Хмельницького до турецького султана та інших турецьких сановників, і передали їх російським представникам, маючи на меті за всяку ціну викликати недовір'я в російських правлячих колах до дій українського уряду. Слід нагадати, що частину копій листів російській уряд ще раніш роздобув на Україні. Отже, вони не становили сенсації, а тим більше не могли вплинути на позицію російського уряду щодо України.

26 травня відбулась ще одна зустріч з послами. І знову російські представники пропонували Польщі примиритись з Україною, а після вже виступити спільно проти татар. Послам ще раз у загальній формі було сказано, що царський уряд дотримуватиметься «вічного» миру. Короля просили також дотримуватись договору.

Польські послы, порадившись, подякували за добрі побажання і заявили, що, оскільки царський уряд не хоче зараз послати своїх військ проти Криму, це можна буде зробити іншим разом. Про хід переговорів послы обіцяли доповісти королю⁴.

Царська грамота, вручена послам для передачі королю, містила положення, висловлені російськими представниками під час переговорів. В ній підкреслювалось,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 38—41.

² Там же, стор. 43—46.

³ Там же, стор. 48.

⁴ Там же, стор. 52—54.

що хоч листи Хмельницького були відомі польському урядові ще в 1650 р., коли у Варшаві перебувало російське посольство, проте тоді про них послів не повідомили. Польському урядові було зроблено закид, що він пропустив через свою територію ханських послів у Швецію. Російський уряд вимагав в усьому виконувати «вечное докончанье»¹.

Ми спинились більш детально на цих переговорах тому, що в них також позначились зміни в політиці російського уряду щодо України. Відмова російського уряду від будь-якої допомоги Польщі у війні проти українського народу виявляється тут досить чітко. Більше того, це була своєрідна дипломатична підтримка з боку російського уряду України в її боротьбі за своє визволення. Це відзначали і сучасники. Родес писав влітку 1651 р. своєму урядові: «Великих послів з Польщі... досить запевнили, коли вони просили відносно того, щоб Хмельницькому не посилали військ; але оскільки я, між іншим, спостерігаю, то я також не думаю, що Хмельницькому посилають війська, та зате таємно гроші і припаси»².

Ми не виявили даних про посилку російським урядом у той час грошей на Україну, коли не рахувати великих подарунків соболями гетьманові і старшині. Але продукти українці дійсно купували в Росії, хоч, може, в менших розмірах, ніж у попередні голодні роки на Україні. Крім згадуваної допомоги дипломатичним шляхом, російський уряд дозволив українським військам проходити через російську територію. Про це слід розповісти детальніше.

19 травня брянський воевода Д. Великогагін, посилаючись на царський указ, дав «пам'ять» брянцям І. Юрасову, Р. Мачехіну і В. Бородавицину, щоб вони поїхали в Подгорний стан Брянського повіту і були провідниками козацького загону під командуванням полковника Івана Шохова. Цей загін мав пройти з Почапа через Брянський повіт до міста Рославля, яке входило тоді до князівства Литовського. Провідники повинні були слідувати за тим, щоб козаки проходили через

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1650, кн. 80, арк. 418—445.

² Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 58.

Брянський повіт «смирно», хліба і фуражу ні в кого самовільно не брали і ніякого «дурна» не чинили. Брянцям було дано «заказ крепкий», щоб вони до козаків не приєднувались, за кордон з ними не ходили і «задоров» не чинили¹. Про царський указ з дозволом козакам пройти через Брянщину полковнику Івану Шохову стало відомо 23 травня², як це видно з його листа до воеводи.

З відписки Великогагіна видно, що ще 1 травня йому була дана вказівка з Розрядного приказа пропустити козаків через Брянський повіт під Рославль. Воевода повідомляв про своє листування з І. Шоховим і про заходи, вжиті під час переходу козацького загону. Але 4 червня з Розрядного приказа брянському воеводі була послана грамота про скасування розпорядження відносно пропуску козацького загону під Рославль. Це мотивувалось тим, що раніше мова йшла про час, коли тільки вода спаде, а тепер всі поля засіяні і перехід може завдати збитків³. Як відомо, незважаючи на таку заборону, козацький загін пройшов через Брянський повіт під Рославль і вів там влітку 1651 р. бойові дії. Про це, зокрема, розповідав у своєму діаруші С. Освенцім⁴.

Про воєнні дії влітку і восени 1651 р. відомо з літератури⁵. Ми на них спиняємось лише для того, щоб показати їх вплив на українсько-російські відносини.

Після рішення сейму в січні 1651 р. почати війну проти козаків увага останніх мала бути відвернута обіцянкою короля послати на Україну спеціальну комісію. А тим часом розпочались воєнні дії. Польські послі під час переговорів у Москві в квітні 1651 р. заявили, що воєнні дії проти України в розпалі. Польському урядові вдалося зібрати численну армію, в якій крім найманих 50 тис. чоловік було 80 тис. посполитого рушення⁶. За іншими даними, шляхетське посполите рушення

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 67—68.

² Там же, стор. 68—69.

³ Там же, стор. 73—76.

⁴ Там же, стор. 99—100. Див. також Історію України в документах і матеріалах, т. 3, стор. 210—211.

⁵ Див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 177—187; Визвольна війна 1648—1654 рр., стор. 176—204; В. А. Голобуцкий, Освободительная война украинского народа, стор. 101—110.

⁶ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 345—346.

становило близько 60 тис., а челядь і прислуга—близько 100 тис. чоловік¹. Ці сили збирались під командуванням короля і рухались на Україну з заходу. Крім того, численна литовсько-польська армія готувалась до наступу з півночі.

Мобілізація козацьких сил на Україні відбувалась нормально. До війська йшли не лише козаки, а й селяни і міщани. В українській армії теж налічувалось до 100 тис. чоловік. У червні на допомогу козакам прибула татарська орда під командуванням хана Іслам-Гірея III. Обидві армії противників зустрілись на Волині поблизу містечка Берестечка і укріпились міцними таборами. В перші дні, починаючи з 18 червня, відбувались окремі сутички.

Та сталось зовсім несподіване. 20 червня хан зенацька підняв орду і почав спішно відступати. Гетьман кинувся за ханом, але повернути його з ордою до табору не вдалось. Більше того, хан захопив гетьмана і повів його з собою. Відсутність Б. Хмельницького в козацькому таборі дала себе знати. Це проявилось в тому, що за короткий час змінилось кілька головнокомандуючих (наказних гетьманів) українською армією. Поки Б. Хмельницький відкупився з ханського полону², під Берестечком відбулася вирішальна битва.

Козацька старшина вирішила змінити дуже незручні позиції, позаду яких була р. Пляшівка з заболоченою місцевістю. Для цього збудували переправи. Але в таборі почалася паніка, що ускладнило обстановку. Саме в цей час польське командування вдарило по козацькому табору з усіх боків. Хоч вдалось вивести значну частину військ, проте втрати української армії як в людях, так і в матеріальній частині були значні. Це була перша велика поразка українського війська в ході визвольної війни.

Про битву під Берестечком багато писали в історичній літературі, називали різні причини поразки козацьких військ. Таких причин було декілька. Ми спинимось на тих, що мають пряме відношення до висвітленої нами проблеми.

¹ Державний воєводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 390—391.

² Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 1, арк. 77.

На Україні союзів з Кримом надавали тоді особливого значення. Про це не раз заявляв і сам Богдан Хмельницький. Польські діячі бачили в союзі козаків з татарами основну причину того, чому тривалий час не вдавалось задусити повстання, робили все, щоб цей союз розірвати. І це їм до певної міри вдалось. Через кілька днів після битви під Берестечком німецький офіцер, який командував німецьким загоном, писав, що хан прибув не на війну, а для миру з королем. Коли ж козаки на це не погодяться, то хан їх приборкає, а Хмеля видасть в руки короля¹.

Хоч і після Берестечка татарські загоны, а іноді вся орда, бували на Україні і виступали не раз спільно з козаками, але погляди на цей союз кардинально змінились. Вже коли гетьман наздогнав татарське військо після панічної втечі останнього з-під Берестечка, він вичитував хану за його зраду, за те, що той «на искус и на повадку полякам то учинил». Ці слова гетьмана передавав у Москві український посол С. Савич у вересні 1651 р.²

У той час гетьман міг тільки здогадуватись, що хан зв'язаний з польським командуванням. Документи дають цілковиту підставу говорити, що позиція хана нагадувала його поведінку під Зборовом³.

Не минуло і місяця, як гетьман в присутності назаретського митрополита Гавриїла і російського посланця Григорія Богданова заявив, що від хана доводиться різні кривди терпіти, бо коли б дійшло до остаточного розриву з ним, то цим скористається польський уряд і перетягне на свій бік татар і разом з ними виступить проти козаків. Ось чим кримський хан «страшен». Але коли цар дасть згоду на приєднання України до Росії, то ніяких кривд від хана ніхто терпіти не буде. В та-

¹ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 134.

³ У травні 1651 р. хан вів переговори з польським урядом (Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 335). Відомо, що в тому році орда з запізненням прийшла на допомогу козацькій армії. Султан Нурадин «радив» Хмельницькому миритись з королем. Гетьман скликав військову раду, на якій поставив це питання. Однак «чернь» закричала: «Не дай боже миритись, підемо всі разом на короля». На це султан Нурадин заявив: «Ти, мужик, мовчи. Як до цього орав, так і далі орати будеш, а король королем залишиться» (Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 1, арк. 29).

кому разі хан з королем не об'єднався б, боячись наступу Росії. Навіть коли б об'єдналися кримська орда з польськими військами, то їм не встояти проти російсько-українських сил. До того ж гетьман зробить все, щоб хан став підданим Росії¹.

Як бачимо, нові погляди гетьмана на союз з Кримом ще уживались із залишками колишніх планів про можливість приєднання Кримського ханства до Росії.

Залишення татарами козаків у найбільш відповідальний момент і заміщення, що сталося в козацькому таборі під час відсутності гетьмана, були використані польським командуванням. Тоді деякі польські політики заявляли: «Те, що ми вважали неможливим,— відірвати татар від козаків,— відбулось зараз протягом кількох годин»². Зовні непорушний, воєнний союз України з Кримом мав дуже слабкі сторони, і це використав польський уряд.

Після подій під Берестечком сучасники звернули увагу ще на одну обставину. Польський і російський уряди, як це видно з переговорів у Москві в квітні — травні, переоцінювали обіцянки турецького уряду, дані ним гетьманові в 1650 р. Воєнна допомога султана так і не з'явилась на Україні в той тяжкий рік, коли не рахувати хана з ордою, який більше діяв на свій ризик.

Молдавський господар повідомляв, що 4000 турків, які разом з білгородською ордою йшли на допомогу козакам, почувши про поразку під Берестечком і втечу хана, повернули назад³. У листі від 1 серпня молдавський господар писав Потоцькому про те, що хан відпустив Хмельницького, що турецькі власті засмучені подіями на Україні. Але поразка турецького флоту в боях з венетіанцями у червні привела до того, що козацькі справи тимчасово відступили в Туреччині на другий план⁴.

Не тільки зовнішньополітичні причини змушували гетьманський уряд більш активно шукати виходу із складного становища. Рядові козаки, селяни, трудяще

¹ Воссоєдинение України с Россией, т. III, стор. 123.

² Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 360—361.

³ Там же, арк. 384.

⁴ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 3, арк. 207.

населення міст, незважаючи на тяжкий тягар війни, який в першу чергу лягав на їх плечі, були повні рішучості продовжувати боротьбу проти польсько-шляхетських гнобителів і важких форм феодальної залежності, зв'язаних з пануванням останніх. Про участь народних мас у боротьбі, що тривала і після поразки під Берестечком, збереглося багато даних.

Не можна було не рахуватись і з тією обставиною, що вже після першої поразки козацьких військ у 1651 р. почали піднімати голову і більш відкрито діяти окремі особи, а то й цілі групи, які підтримували шляхетську Польщу. А. Мясковський в листі до короля від 10 червня писав, що дехто почав переходити з козацького до польського табору. Він мав на увазі шляхту, «яка була в них затримана і примушена брати участь в усьому цьому». Це вона донесла польському командуванню, що хан з ордою пішов, а Хмельницький теж «втік» з ханом, що серед козаків існують незгоди¹. Семен Савич розповідав у Москві, що до поляків перейшло два козацьких полковники².

Мали місце й інші неприємні факти. Коли польсько-литовське військо наступало на Київ, то серед міщан, очевидно, верхівки, заможної частини населення, були прихильники ведення переговорів про здачу міста королівським військам³. Але більша частина населення покинула Київ перед приходом шляхетських військ⁴.

Дуже погано поводило себе вище духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим. Він у листі вітав війська Радзівілла, які захопили Київ, називав їх визволителями, молив бога, щоб вони і далі наганяли страх на непокірний плебс. С. Косов навіть послав до Гонсевського — ректора Київської колегії — Теодора Василевича, який мав підтвердити, що митрополит докладав усіх зу-

¹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон I, арк. 57.

² Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 135. Один з них, очевидно, вже згадуваний Криса, прізвище другого невідоме. Криса вважав, що велика справа, за яку боровся український народ, програна. Він розповів польському командуванню про становище в козацькому таборі.

³ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон I, арк. 77.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 115.

силь з метою полегшити захоплення міста литовськими військами¹. 11 серпня митрополит і архімандрит Печерського монастиря приїхали до козацького табору² для того, напевно, щоб умовити гетьмана і старшину піти на мир. Серед старшини теж були прихильники негайного примирення з польською шляхтою. Так, білоцерківський полковник шляхтич Громика ще в серпні намагався вести переговори з польським командуванням, але «чернь», яка хотіла продовжувати боротьбу з ворогом, не допустила цього, тримаючи полковника під вартою³. Як ми вже згадували, восени навіть дійшло до сутичок між окремими групами старшини на ґрунті їх ставлення до зближення з Польщею. Було над чим задуматися гетьманові та його близькому оточенню.

Тут доречно коротко спинитись на Білоцерківському договорі.

Тодішні недалекоглядні польські політики вважали, що після поразки української армії під Берестечком сила опору на Україні зломлена, що залишилось тільки добити непокірних і відновити старі порядки. Але саме цього не вдалось досягти з багатьох причин.

Польське командування не мало достатніх сил для переслідування відступаючих розрізаних козацьких частин. Шляхетське посполите рушення ні на крок не хотіло рухатись з-під Берестечка і вирішило розійтись.

Цілими загонами посполите рушення покидало польську армію. Ніякі доводи короля і сенаторів не допомагали. Великі пани, які володіли в Польщі найкращими маєтностями, не захотіли далі супроводжувати короля в поході на Україну. Про це писав учасник подій А. Мясковський королевичу Карлу 18 липня⁴. Таку поведінку шляхти пояснюють тим, що вона хотіла уникнути тягот похідного життя, що вже до Берестечка вона свої запади «издержала» і коні від безкормів'я схудли⁵. Але основну причину слід шукати в боязні польської шляхти, щоб селянське повстання у її відсутності не

¹ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II. рвлон 3. арк. 195.

² A. Grabowski. Starożytności, т. I, стор. 279.

³ Там же, стор. 279—280.

⁴ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II. рвлон I. арк. 65.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 113.

охопило корінні польські землі¹. Російський гонець В. Старой, перебуваючи в Польщі, 29 липня записав у своєму статейному списку, що «в Люблине и иных местах начальныя городские люди стоят, чтоб бунтовщики и в тутышних местах не встали и казачины не учинили»². Наймані війська були невдоволені несвоечасною платою за службу. До того ж голод у війську призвів до повного виснаження людей, до того, що їли падло. Про це збереглося багато згадок сучасників³.

І все ж головною перешкодою для дальшого просування польських військ була боротьба українського народу. Документи того часу містять безліч відомостей про опір окупантам у різних частинах України. Загони повстанців знищували мости і переправи, щоб ворог не зміг відступити⁴.

Тимчасом козацька армія дуже скоро почала виходити з того стану, в якому вона перебувала після поразки під Берестечком. Кілька козацьких полків, такі як Паволоцький, Канівський, не були під Берестечком, а тільки йшли туди. Основні козацькі війська вже в середині серпня зосередились в районі Білої Церкви. Сюди підійшли і основні польські сили під командуванням М. Потоцького, а також війська Я. Радзівілла з Києва.

Під Білою Церквою, де козаки укріпились міцним табором, майже щодня відбувались гострі сутички, але до вирішальної битви не дійшло. Становище обох сторін було не блискучим. Польські війська, вмотані багатоденними переходами і боями, дещо зміцнили своє становище ціною залишення Києва і приєднання 15-тисяч-

---

¹ Про селянські рухи в 1651 р. зібрано важливий матеріал у статті польського історика В. Чаплинського «Ruchy ludowe w roku 1651», опублікованій в журналі «Przegląd Historyczny», т. XLIV, зошит 1—2, 1953. Значення селянських рухів у Польщі в цей час знайшло своє висвітлення в новій праці Адама Керстена «Chłopi polsky w walce z najazdem szwedzkim, 1655—1656», Warszawa, 1958, стор. 22—58.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення Росии с Польшей, 1651, спр. 7, арк. 107.

³ Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/135, арк. 384; Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 3, арк. 197, 201.

⁴ Національний інститут ім. Оссолінських у Вроцлаві, шифр 5656/II, рулон 3, арк. 192—193, рулон 1, арк. 67, 71—78, 79; A. Grawowski, Starożytności, т. I, стор. 279—280.

ного литовського війська. Проте про штурм добре укріпленого великого козацького табору не могло бути і мови. Навколо польської армії фактично бушувало народне повстання, відчувалась гостра нестача харчів і фуражу. Серед польського командування не було єдиної думки відносно дальших дій. Гарячі голови пропонували рухатись далі вглиб України, інші вважали це небезпечним, бо в тилу залишалась козацька армія.

Крім того, політичні міркування також підказували польському командуванню, що треба відмовитись від дальшого продовження війни, бо це може зміцнити козацько-татарський союз, якому було завдано сильного удару під Берестечком. До того ж Я. Радзівілл, який перебував далеко від свого війська, аж в Любечі, весь час поглядав на литовський кордон, готовий піти на переговори з українським командуванням. У такій обстановці в польському таборі прийшли до висновку, що треба миритись з козаками, що «проявлене до них милосердя погасить тяжку війну». Про це писали у своїх листах М. Потоцький та інші магнати з-під Білої Церкви¹.

Проте з пропозицією про мир на цей раз виступило козацьке командування. Напевно вона була продиктована становищем, в якому перебувала тоді українська армія. Українське військо під Білою Церквою було погано озброєне, не готове до воєнних дій зимою. Російські представники, які в цей час побували в козацькому таборі під Білою Церквою, повідомили ряд даних про це. Лук'ян Климівський, побувавши на Україні, розповідав, що зимою «черкасы, которые бедные и безодежные, пойдут все разное». Бачив Климівський, як до війська йшли «с палками, а пищали и рогатины ни у одного нет, идут все с палками и безодежны»². Слід відмітити, що українське командування переоцінювало сили противника, мало знало про нього. Іван Виговський у своєму інформаційному листі до російського уряду писав про 50-тисячне польське і 15-тисячне литовське військо. Він повідомляв також, що до польського табору

¹ Державний воеводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис № 5, арк. 917—920; Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 624.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 141.

приїхав ханський посол, який веде таємні переговори¹. Відомо, що під Білою Церквою тоді татар було небагато — близько 6000 чоловік, причому це були загони, які діяли без ханського дозволу. Козацьке командування боялось, що в цей тяжкий час хан домовиться з польським урядом і вдарить по козаках з другого боку.

Вести війну за таких умов було неможливо. Необхідно було за всяку ціну добитися перемир'я. Гетьман і старшина пішли на примирення свідомо, незважаючи на незадоволення мас такою політикою². Переговори велись кілька днів з перервами, а в цей час відбувалися жорстокі бої.

18(28) вересня у Білій Церкві був підписаний договір, далеко важчий, ніж Зборовський. Козацька сторона під час переговорів дуже наполягала на збереженні умов Зборовської угоди, але їй не вдалося цього добитись. За Білоцерківським договором реєстрових козаків мало бути 20 тис. чоловік, з місцем проживання лише в Київському воєводстві — у королівських маєтностях. Польським військам надавалось право стояти в Чернігівському і Брацлавському воєводствах, а шляхті повернутись до своїх маєтків; селяни і міщани повинні були стати підданими. Договір підлягав остаточному затвердженню сеймом. Його підписали від Польщі М. Потоцький, М. Калиновський, А. Кисіль та ін., від Литовського князівства — Я. Радзівілл, Г. Глебович, В. Гонсевський. З українського боку договір підписали Б. Хмельницький, полковники М. Глялкий, Іван Кучевич-Миньківський, Я. Пархоменко, М. Громика та ін.³

У перші ж дні після підписання договору польські «дигнітари» писали у Варшаву, що козаки не вірять у тривалість миру, бо ним незадоволені особливо ті, хто залишається поза реєстром, а таких тепер десятки тисяч. Сам Хмельницький, на думку «дигнітарів», був задоволений миром. Висловлювалось побоювання, що незадоволені можуть повстати і обрати іншого гетьмана. Закінчувався лист словами: «Дай боже, щоб мир був вічно»⁴.

¹ Воссоєдинение України с Россией, т. III, стор. 139—140.

² Державний воєводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис № 5, арк. 918.

³ Памятники КК, т. II, стор. 598—602.

⁴ A. Grabowski, Starożytności, т. I, стор. 353—354.

Відносно позиції гетьмана автори листа помилялись. Він, очевидно, робив все можливе, щоб не викликати підозрінь польського уряду. Але ще під Білою Церквою Хмельницький просив посланця путивльського воєводи Івана Юденкова передати словесно С. Прозоровському: «Хотя де они ныне с поляки и помирились, только де они полякам не верят. А будет де государь пожалует, велит их принять под свою государеву высокую руку в подданство и они де ему, государю, тотчас крест поцелуют и служатъ ему, государю, рады»¹.

Російський уряд з великою увагою слідкував за літньою військовою кампанією 1651 р. Його представники різних рангів майже постійно перебували в козацькому таборі під час походу. Через них гетьман весь час передавав інформацію про хід подій. Така безпосередня заінтересованість російського уряду в якійсь мірі пояснює позицію, зайняту ним під час переговорів з посольством Ст. Вітовського. Російські урядові кола чекали добрих вістей з України. Вони не були байдужими до результатів війни, про що свідчить дозвіл українським військам перейти через Брянський повіт, хоч з метою уникнути ускладнень з Польщею російський уряд навіть дав розпорядження повести «слідство», чому було пропущено українські війська².

Та вісті з України були не дуже втішні. Вже на початку липня в Москві одержали відписку каменського воєводи Ф. Арсенєва, в якій повідомлялось на основі зібраних даних, а також посилаючись на листи гетьмана, надіслані ним на Лівобережжя, що польське командування переманює до себе татар. Повідомлялось і про те, що татари стоять недалеко від Полтавщини, збираючись напасти на Україну і російські міста, про тривогу в зв'язку з цим³.

9 липня в Москві стало відомо, «что поляки черкасы побили, и черкаские таборы рушились, и черкасы все пошли разное», а також про наступ на Україну Радзівілла⁴. Вже через тиждень російський уряд послав гра-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 143.

² Там же, стор. 99.

³ Там же, стор. 91—92.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 219—220.

на Росію. «И ты б, гетьман, и все Войско Запорожское во всем на государевую милость были надежны»,— говорилось в наказі.

Російський уряд наперед знав, що такі заяви не задовольнять гетьмана, бо він вже чув їх не вперше. Не про це просив Хмельницький через своїх послів. Проте В. Унковський мав тільки знов заявити, що цар далі не терпітиме «неправды» короля і сенаторів, але для порушення договору немає достатніх причин. В разі коли б гетьман висловив незадоволення, йому треба було нагадати про те, що польські послы у Москві весною просили російський уряд виступити проти України, але їм в цьому відмовили. З наказу викреслено слова про те, що російський уряд тоді пропонував польському урядові помириться. Це було зайвим, бо король з сенаторами заклику царя тоді не послухали, а на цей час козаки з поляками вже помирились, хоч і дорогою для України ціною. Царський уряд знову пропонував свої послуги у посередництві між Польщею і Україною, коли б у цьому була потреба¹.

З листів гетьмана видно, що він чекав на посольство Унковського², але немає ніяких відомостей про його відбуття на Україну. Очевидно, поїздки на цей раз відклали. Для такого твердження дають підставу деякі факти.

У наказі згадувалось про передбачуване велике повноважне посольство Ю. Долгорукого у Польщу. На 10 жовтня воно навіть було сформоване. До його складу входили боярин князь Ф. Ф. Волконський і відомий дипломат дяк Алмаз Іванов. Але замість названого посольства вирішили відправити посланників Афанасія Осиповича Прончищева та Алмаза Іванова³. Очевидно, в зв'язку з цими змінами і відпала необхідність посилати В. Унковського на Україну. До того ж відповідь російського уряду раніше повідомили гетьманові послы С. Савич з товаришами.

Слід взагалі відзначити, що в зв'язку з новою обстановкою, яка створилась на Україні в результаті Білоцерківського договору, російський уряд явно проявляв нерішучість.

Родес писав, що козацьке посольство С. Савича на-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 145—150.

² Там же, стор. 151—152, 154.

³ Дворцовые разряды, т. III, стор. 285.

полягало на згоді російського уряду прийняти Україну. В Москві тоді навіть говорили, що посольство Ю. Долгорукого мало вимагати повернення Польщею Смоленська та інших російських міст, а коли польський уряд від цього відмовиться, то йому буде відкрито оголошена війна¹. Родес повідомляв і про урочистий від'їзд з Москви згаданого українського посольства з грамотою до Б. Хмельницького². Проте, як відомо, і посольство Афанасія Прончищева та Алмаза Іванова не поїхало у Варшаву. Російський уряд обмежився тим, що вирішив послати в Польщу гінця дяка Герасима Семеновича Дохтурова. Та його від'їзд також зволікався, бо з'явилися чутки, що Б. Хмельницький домовився з королем, як писав той же Родес 8 листопада³. Хоч наказ Дохтурову датовано 7 грудня 1651 р., але і після цього його від'їзд знову затримався, бо «відбувається часта переміна тексту його листів», писав шведський резидент 11 грудня⁴.

Питання возз'єднання України з Росією, як вже було сказано, стало з самого початку складною міжнародною проблемою. Рано чи пізно воно з шляху дипломатичних переговорів могло сповзти на шлях воєнної сутички. Російські політики це розуміли, і тому з кінця 1651 р. почали озброєння армії. В цей час приймається на службу велика кількість іноземних офіцерів, розширюється виробництво рушниць і пороху. Російський уряд намагався уладнати всі спірні питання з Швецією з метою розв'язати собі руки щодо Польщі. В листопаді 1651 р. Родес писав своєму урядові, що Росія по-маленьку і потихеньку веде різні воєнні приготування, які при зміні обстановки можна було б використати⁵.

Г. Дохтуров повіз дві грамоти до короля, датовані 7 грудня. В одній з них говорилося про порушення мирного договору і висувалась вимога покарати винних⁶. У другій зазначалось, що королівські піддані переходять встановлений кордон і бешкетують на російській території, захоплюють землі і ліси по ріках Бобрику,

¹ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 66.

² Там же, стор. 67.

³ Там же, стор. 77.

⁴ Там же, стор. 79.

⁵ Там же, стор. 65—67, 77.

⁶ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 650—655.

Пслу, Сулі, Ворсклі і т. д.¹ Йшлося про землі, що при- микали до гетьманської території. Про це вже не раз говорилось в листуванні з гетьманським уридом, так само як і під час переговорів російського посольства у Варшаві весною 1650 р. Російський уряд вдався до дипломатичного прийому з метою натиснути на польські правлячі кола. Насправді, як ми вже бачили, він зов- сім інакше до цього питання підходив у зносинах між Україною і Росією.

Справжні завдання Г. Дохтурова були викладені у даному йому наказі. Він мав «проведать», чи люблять Яна Казіміра в Польщі, а якщо ні, то чому саме².

Російський уряд цікавили взаємовідносини Польщі з іншими країнами, наявність суперечностей між литов- ськими і польськими сенаторами. Спеціальний пункт наказу вимагав довідатись, що «ныне у короля с черка- сы делається», зокрема здобути текст Білоцерківського договору, дізнатись про причини миру, про те, що про нього говорять в Польщі і Литві, чи зібране польське військо і т. д. Посол мав також дізнатись, чи збираєть- ся сейм і чи будуть на ньому козацькі послы. В разі ви- никнення питань, що їх порушувало посольство Ст. Ві- товського у Москві, Г. Дохтурову була дана вказівка на них не відповідати³.

Виїхав Г. Дохтуров з Варшави 13 лютого 1652 р.⁴ і повернувся в Москву в березні. Відомості, які він зі- брав, дуже були необхідні російському урядові.

Одночасно російський уряд одержав дані про широ- ке незадоволення на Україні Білоцерківським догово- ром, про незадоволення гетьманом і бажання населен- ня возз'єднатись з Росією⁵.

Так закінчився тяжкий для України 1651 рік, коли російський уряд не наважився на рішучі кроки.

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 656—658.

² Цей пункт наказу, напевно, викликаний записом В. Старого у своєму статейному списку після перебування у Польщі влітку 1651 р., що в Польщі і Литві Яна Казіміра «мало любяты, бо з того часу як він став королем, війна не припиняється (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 7, арк. 143); сенатори і шляхта навіть поговорювали, що короля тре- ба змінити (там же, арк. 147).

³ Архив ЮЗР, ч. IV, т. IV, стор. 642—645.

⁴ Там же, стор. 684.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 151—154.

1652 рік приніс ряд змін у війні з Польщею, він був роком активізації українсько-російських відносин.

Почався 1652 рік новим посольством з України в Росію. 22 січня у Путивль, повертаючись з України, прибув Порфирій Зеркальников — відомий московський купець. Разом з ним приїхав з гетьманським листом до путивльського воеводи С. В. Прозоровського український посланець Іван Іскра¹. Гетьман писав, що посланець їде в термінових справах, і просив пропустити його спішно в Москву. Одночасно Хмельницький просив, щоб про посольство «ніхто не відав»². 24 січня Іскра відбув у Москву, а попереду нього спішно поїхав з повідомленням про це спеціальний гонець, який вже 31-го був у Посольському приказі³. Про дату прибуття українського посла в Москву не збереглося даних, але можна гадати, що разом з П. Зеркальниковим він приїхав у перших числах лютого⁴.

Російський уряд спочатку одержав інформацію про події на Україні від П. Зеркальникова, який зустрічався з гетьманом і мав з ним і військовим писарем секретну розмову в січні. В своїх «распросных речах» Зеркальников розповідав, що польські діячі говорять, що дотримуватимуться договору, але роблять це з метою приспати пильність козаків, а після винищити їх. Саме тому на Україні не вірять улесливим словам польських панів. За словами Зеркальникова, Іван Іскра був посланий з «самым тайным делом». Про його місію знають лише гетьман, військовий писар, полковники і П. Зеркальников, бо не можна, щоб довідався польський уряд. Коли Україну не приєднають, то бог буде цьому суддею, а козаки ніякому іншому «государю в подданство не поддадутца». Не вірять козаки ні

¹ На «перемєну» С. В. Прозоровському воеводою був назначений на початку 1652 р. Федір Андрійович Хілков. Російський уряд, бажаючи, щоб між новим воеводою і Хмельницьким також встановились дружні відносини, вирішив повідомити гетьмана про цю зміну. Обидва воеводи мали листами повідомити про неї Хмельницького (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 164, 183, 184). 21 лютого гетьман писав воеводі Ф. А. Хілкову про одержання листів і про те, що буде з ним підтримувати дружні і приятельські відносини (там же, стор. 195—196).

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 161.

³ Там же, стор. 162—163.

⁴ Там же, стор. 162.

кримському, ні угорському правителям, які більше польському королю служили, а козаків обманювали. Зеркальників заявив, що козаки повні рішимості відстоювати свою справу, що польські пани вже приїхали на Україну і козаків пригноблюють, кривдять¹.

Перебування Івана Іскри у Москві затягнулось. І не випадково. Родес 23 березня писав у Стокгольм, що українське посольство добивається відправки додому, але його ввічливо затримують. Російський уряд чекав повідомлень від свого посольства у Варшаві, особливо в зв'язку з тим, що з'явилась чутка, ніби Хмельницький знову примирився з королем на вигідних для козаків умовах².

Ще 12 січня 1652 р. посольство у складі А. Прончищева та Алмаза Іванова виїхало з Москви на сейм з вимогою покарати тих, хто свідомо робив описки в царському титулі і цим самим порушував «вічний» мир. Б. Курц вважає, що послі мали завдання вивідати, як можна поліпшити відносини з Польщею, що були дуже напружені³.

У наказі, датованому 11 січня, послам давалась вказівка відкидати як брехливу («затейною») вигадку заяву, нібито російський уряд навмисно пропустив козацький загін через Брянщину під Рославль, говорити, що козаки самовільно це зробили без всяких провідників⁴. Як ми бачили, це було зовсім не так.

Коли б польські представники під час переговорів порушили питання про спільний виступ Польщі і Росії проти Криму, послі мали відповісти, що відносно цього не мають ніяких вказівок від свого уряду⁵.

Коли б польська сторона повела розмову про те, що російський уряд під час війни робив спроби підбити козаків стати підданими Росії, послам доручалось заявити, що про це навіть і думки не було. Російський уряд, знаючи про події, посилав одночасно своїх посланців у Варшаву і до гетьмана, «хотя междусобье и войну уняти», щоб вся Річ Посполита була єдиною і мирною,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 198—199.

² Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 100.

³ Там же, стор. 85.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, кн. 81, арк. 89.

⁵ Там же, арк. 90.

як раніше. Навіть коли Польща була в «упадках», російський уряд, незважаючи на прохання гетьмана приєднати Україну, на це не пішов. Козаки побачили, що їм допомога не подана, а тому підкорились королю, а «царского величества с людьми учали чинить задоры многие». Після підписання Білоцерківського договору російський уряд зовсім не послав послів на Україну¹. Ці твердження, як ми бачили, не в усьому відповідали істині. Якщо мова буде про перебіжчиків на російську територію, послі мали послатись «на вечное докончанье», в якому про це нічого не сказано, і тому «того вновь всчинать не пригоже»².

Послі мали висунути і свої контробвинувачення, зокрема відносно того, що польський уряд так і не видав самозванця Анкундінова.

Як видно з статейного списку, переговори головним чином велись по згаданих питаннях. Російські послі відповідали згідно з наказом³. Посольство затрималось у Варшаві аж до скликання сейму у травні 1652 р. За цей час послі зібрали дуже цікаві матеріали, зустрічались з козацьким посольством, яке теж прибуло на сейм. Ці матеріали російський уряд використав пізніше. А в переговорах з Іскрою він спирався на матеріали, що їх привіз гонець Г. Дохтуров.

Г. Дохтуров прибув у Москву 17 березня⁴, доставивши важливі документи. Король у своїй грамоті обіцяв покарати на сеймі порушників мирного договору з Росією. Та одночасно він скаржився на бояр, які начебто образили посла Ст. Вітовського, невірно його називаючи. Великим порушенням мирного договору вважався пропуск через Брянщину козаків. У другій грамоті король обіцяв покарати тих, хто порушував кордон і «безчинствував» на російській території⁵.

Гонець привіз в Москву копію Білоцерківського договору.

У спеціальній записці Дохтуров доповів про зібраний ним за час перебування в Польщі матеріал. Він

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, кн. 81, арк. 91—96.

² Там же, арк. 96—99.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 164.

⁴ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 695.

⁵ Там же, стор. 668—669.

писав, що Яна Казіміра в Польщі не люблять за його дружбу з Хмельницьким, за те, що він не добив козаків після Берестечка. На королівство хочуть обрати Ракоці, а на «Московское государство злого умышлення у поляков и у Литвы нет — сами держат опасенье большое; говорят все, чтоб бог дал вечный мир». Велику увагу приділив Дохтуров польсько-українським відносинам. За його словами, мир під Білою Церквою був підписаний тому, що польсько-шляхетські війська зазнали великих втрат. В Польщі всі говорять, що мир не міцний. Саме тому не все військо розпущено. Згадувалось про сильне враження від великих вимог посольства Г. і С. Пушкіних у 1650 р., на які Польща не могла погодитись. Коли б і зараз російський уряд прислав таких «впертих людей», то не знали б, що робити. Довідавшись, що їдуть посланці, а не великі послы, в Польщі зраділи. Оскільки головні винуватці помилок у царському титулі Вишневецький та Потоцький померли, то і іншим можна простити їх провини, а за це Росії буде пробачено те, що козаків пропустили через Брянщину¹. Козаки, як і раніш, писав Дохтуров, мають зносини з Кримом і не перестають домовлятись проти Речі Посполитої².

Одночасно російський уряд одержував відомості з інших джерел про те, що польські гарнізони розмістились на Чернігівщині³, а козаки не хочуть бути у польському підданстві. В Ніжинському і Миргородському полках козаки не слухаються навіть наказів гетьмана, у послушенстві польських адміністраторів бути не хочуть. Доходили вісті, що назріває нова війна між Україною і Польщею⁴.

У перших числах березня у Москву прибув посланець від київського митрополита С. Косова — «черный поп» Києво-Печерського монастиря. Цей посланець заявив, що Хмельницький заборонив козакам «задиратись» з польськими гарнізонами, а тим, хто не попав до реест-

¹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 686—691.

² Там же, стор. 696.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 200.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1, арк. 4—5; ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 349, арк. 50—52.

ру, наказав бути у підданстві панів, як і раніше. «А мир де у поляков с черкасы чае он, что будет крепок, потому что гетман Хмельницкий отнюдь с ними войну счи- нить ни за что не хочет». Посланець також повідомив про лист Адама Киселя до Косова, в якому київський воевода заявив, що йому ні про що писати в Москву, бо з російською державою ніяка справа в «совершенъе не дошла»¹.

Є підстава вважати, що цього попа С. Косов спе- ціально послав з метою дезінформувати російський уряд.

Різні дані у Москві були одержані і через прикор- донних воевод, яким доставляли відомості тисячі ук- раїнських втікачів від утисків польських панів та військ².

Навряд чи вісті з України захочували російські правлячі кола до рішучих дій і задоволення просьби гетьмана та всього Війська Запорозького про прийня- ття їх до складу Росії.

Хоч російський уряд у цей час, як видно з донесень Родеса, і вів відповідні готування до війни з Поль- щею³, але вступати у війну вважав передчасним. Той же Родес 31 січня 1652 р. писав шведському урядові, що довірений слуга боярина Іллі Даниловича Мило- славського повідомив його, нібито Хмельницький знову готується до війни з Польщею, а в Росії для останньо- го будуть лити гармати, що козаків підбивають знову взятися за зброю. Але російський уряд не хоче бути втягнутим у війну, бо боїться внутрішнього пов- стання, «безпорядку». Боярин Милославський, який пра- вить країною і командує військами, знайшов би в собі сміливості розпочати війну, коли б не боявся, що легко може виникнути тут «неспокій». Згадувались події, що мали місце в 1648 р., коли Б. І. Морозова ледве не роз- терзав натовп. Зараз Морозов фактично має більшу владу, ніж тоді. Відзначалося і те, що боярин Мило- славський є великим противником Швеції, що йому та- кі погляди підказав дяк Алмаз Іванов, один з керів- ників Посольського приказа⁴.

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Поль- шей, 1652, спр. 1, арк. 194—196.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 207.

³ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 84, 100.

⁴ Там же, стор. 93.

Цей документ кидає світло на обережну політику російського уряду щодо Польщі, на причини відмовлення українському посольству виконати його прохання.

Тимчасом у своїх листах до путивльського воєводи гетьман двічі допитувався, чи скоро повернеться посольство Івана Іскри¹. 22 березня 1652 р. український посол нарешті був у царя «на отпуске»; в той же день патріарх Йосиф дав йому благословення, а в Посольському приказі Іскра вів переговори з думним дяком М. Волошеніновим і дяком А. Неміровим. Для одного дня дуже велике навантаження!

Розмова з дяками почалась з того, що вони запитали посла, як поводитиметься гетьман, коли поляки порушать угоду, чи не піде Б. Хмельницький і все Військо Запорозьке до хана в Крим, оскільки між ними «дружба большая». Іскра відповів, що козакам, крім як у Росію, нема куди йти, і просив прийняти їх з прикордонними містами, близькими до Путивля, до складу Росії. Дружба з ханом невільна, бо ніхто не подав гетьману допомоги під час війни з Польщею. Татари не тільки допомагали, але й грабували та руйнували Україну, багато людей забрали в полон. В Крим козаки не підуть, а просять дозволу перейти в межі Росії.

Російські представники відказали, що коли козаки зазнаватимуть утисків від польських властей, то хай вони переходять в Росію, де є «земли великие и пространные и изобильные — поселитца им есть где». Для цього пропонувались землі по р. Медведиці і Дону та по інших «угожим и пространным местам», але тільки подальше від кордону, щоб не було «ссоры» з «польскими людьми». Такі переходи не заборонено навіть «вічним» миром. У Росії гетьманові і козакам пожалують милість і честь, землі і угіддя. Переходити ж у підданство кримського хана «непригоже», бо татари бусурмани, їм вірити не можна і добра від них нема чого чекати.

Подякувавши за це, посол пообіцяв про все доповісти гетьманові².

Нічого нового у заяві російського уряду не було, адже пропозиції про перехід козаків у межі Росії робились і раніше; як відомо, подібні пропозиції не були

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 195—205.

² Там же, стор. 208—210.

прийняті гетьманом. Але згода російського уряду на вільний перехід усіх бажаючих в межі Росії піднімала бойовий дух українського народу в цей тяжкий для України час.

Про посольство Іскри згадував шведський резидент Родес. Звістка про повернення посла стала відома в травні і польським урядовим колам. Урядовець А. Коцецьпольського М. Длуський, побувавши на Україні, сповістив про це 4 травня свого патрона, додавши, що про результати посольства йому нічого не вдалось дізнатись¹.

Гетьман і весь український народ бачили вихід з складного становища у продовженні боротьби проти польсько-шляхетського гніту. Про це заявляв ще в березні сам Хмельницький². Гетьманський уряд у великій таємниці проводив мобілізацію сил для продовження війни з Польщею, звертався до населення з відповідними універсалами³. Російський уряд у квітні одержав відомості про те, що у поляків і козаків буде «розвратъ по прежнему вскорѣ» через утиски королівських властей на Україні⁴.

Про підготовку гетьмана до війни польський уряд навіть не догадувався⁵. Напевно, польські власті були збиті з пантелюку, дезорієнтовані тим, що Хмельницький наприкінці квітня рішуче розправився з старшинською опозицією⁶.

Наприкінці травня і в перших числах червня у Москві почали одержувати вісті про повстання на Україні. Про це путивльського воеводу повідомили польські урядовці, які 25 травня втекли до Путивля з місцевостей, де панські піддані «учали круги заводить і по прежнему в козаки писатца». Втікачі також заявили, що гетьман зібрав кілька правобережних полків і вирушив у похід, бо він хоче «с поляки воеватца»⁷.

¹ Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотека ординації Замойських, т. 28, зв. 323, арк. 42.

² Воссоединение Украины с Россней, т. III, стор. 212.

³ А. Grabowski, Ojczyzste wspominki, т. II, стор. 131—132.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1652, спр. I, арк. 349.

⁵ Головний архів давніх актів у Варшаві, Бібліотека ординації Замойських, т. 28, зв. 323, арк. 42.

⁶ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1652, спр. 41, арк. 5.

⁷ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1652, спр. I, арк. 442—444.

У перших числах червня російський уряд почав одержувати офіційні повідомлення від гетьмана і військового писаря Ів. Виговського про початок війни з Польщею, яка порушила Білоцерківський договір, напавши на міста, зайняті козаками. І тоді гетьман звертався до російського уряду з проханням подати козакам воєнну допомогу в боротьбі з ворогом¹. Приблизно в середині червня у Москві був одержаний лист Богдана Хмельницького до путивльського воеводи Ф. Хілкова від 24 травня з «табору под Батогом». Гетьман писав: «Іж господь бог даровал нам обоз лядський розгромить 23 дня місяця мая, где і Калиновський, гетьмана коронного, і сина его, і товариство все побито теди. Ляхи отпустятъ тепер послів его царського величества, іншую раду взявши, однак їм не вірить треба». Хмельницький просив передати російському урядові, щоб він послав допомогу, бо ворог не припинить наступу².

У листі повідомлялось про розгром польської армії в знаменитій битві під Батогом, що ввійшла в історію воєнного мистецтва як одне з яскравих свідчень великого полководницького таланту Б. Хмельницького. В результаті цієї битви значна частина України знову була визволена від польсько-шляхетських військ.

Але українське командування недостатньо використало перемогу. Козацькі полки обмежились тільки облогою і кількома штурмами Кам'янця-Подільського, але міста не взяли. Одержавши листа від короля, гетьман 15 червня повернув до Чигирина, а татарську орду, яка теж брала участь в боях, відправив назад у Крим³.

Результати битви під Батогом мали великий вплив на міжнародні і особливо на українсько-російські відносини. Насамперед молдавський господар В. Лупул змушений був порвати зв'язки з Польщею і оголосити Молдавію союзницею України.

Особливо велике враження справила перемога козаків під Батогом на польські правлячі кола. В листах то-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 215—216; ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1, арк. 440—441, 434—435.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 216.

³ Там же, стор. 226—227.

го часу говориться про несподівано тяжку поразку, про паніку, що охопила правлячу верхівку Речі Посполитої¹. З королівського універсалу від 25 червня (за нов. ст.) дізнаємося про цілковитий розгром польської армії і велику небезпеку, що нависла над державою, про страх за те, щоб козаки і решти Речі Посполитої мечем і вогнем не зруйнували. Дуже скоро цей універсал став відомий російському урядові².

Правлячі кола Росії швидко і активно реагували на події. Одразу після одержання перших звісток про розгром польської армії, в перших числах червня, на Україну було послано посольство Василя Унковського та піддячого Андрія Ардаб'єва, які повезли царську грамоту, а також подарунки гетьманові і старшині³. 29 червня послы були вже в Переяславі, а звідти на запрошення гетьмана виїхали у Чигирин⁴.

Ми вже згадували, що посольство В. Унковського мало виїхати до гетьмана ще влітку 1651 р. Посилка його відразу після битви під Батогом і фактичного скасування повсталим народом Білоцерківської угоди свідчить про посилення дипломатичної активності російського уряду щодо України.

На жаль, про хід переговорів В. Унковського з гетьманським урядом збереглися тільки уривкові дані. Як і в попередні роки, український уряд домагався возз'єднання України з Росією. Військовий писар Іван Виговський в ході переговорів заявив, що коли російський уряд не здійснить цього, то справа може закінчитись погано, бо на Україні є такі люди «многие», які підбиватимуть гетьмана туркам або татарам «подначальним» бути.

Російські послы знову попросили у військового писаря копії листів Яна Казіміра та інших дипломатичних документів, одержуваних на Україні. Це прохання було задоволене⁵.

Нагадаємо тут, що ще на початку 1652 р. в польських правлячих колах зародилась думка послати посольство

¹ J. Michałowski, стор. 654—657.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 12, арк. 9—10.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 220.

⁴ Там же, стор. 227.

⁵ Там же, стор. 221—222.

в Москву. 24 лютого (за нов. ст.) Адам Кисіль писав королю, що треба посварити козаків з татарами, водночас втягнувши в боротьбу проти Кримського ханства Росію. Для цього необхідно було б відновити договір, укладений А. Киселем у Москві ще до війни¹. Майже тоді ж М. Калиновський також писав, що миру можна буде досягнути, тільки добившись розриву союзу козаків з Кримом².

Здавалося, що після поразки під Батогом польський уряд дещо змінить своє ставлення до Росії, буде більш поступливим, шукатиме шляхів для нормалізації відносин з нею. Але цього не сталося. Це підтверджують результати переговорів посольства Альберхта Пенцлавського і Христофора Уніховського, яке прибуло в Москву 3 липня 1652 р., хоч зустрічали послів урочисто³.

Напевно, разом з цим посольством з Варшави повернулись і російські послы, які перебували там понад півроку. Вони зібрали цікаві матеріали⁴, що стосувались періоду до перемоги козацького війська під Батогом. Але російський уряд під час переговорів з польськими послами вже мав інші дані, міг враховувати зміни, що сталися на Україні.

Переговори почались 12 липня. Польські послы визнали помилки в царських титулах, але докоряли російському урядові за пропуск козацького загону через Брянщину під Рославль, за те, що прийнято багатьох перебіжчиків у підданство Росії і навіть їм жалування дано⁵.

Бояри князь Борис Олександрович Рєпнін-Оболенський, Григорій Гаврилович Пушкін з «товаришами», в свою чергу, згадали справу Анкундінова. Вони поставили в заслугу російському урядові, що він не прийняв Війська Запорозького в своє підданство, коли про це просив гетьман. Що ж стосується переходу козаків через Брянщину, то це сталося без відома російського уря-

¹ Памятники КК, т. III, стор. 157.

² Державний воеводський архів у Гданську, шифр 300, 29/136, арк. 116.

³ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор., стор. 319.

⁴ Там же, стор. 170—182.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 3, арк. 205—208.

ду, та й взагалі цей перехід не давав підстав для порушення мирного договору¹.

Посли зустрічались з російськими представниками ще не один раз, переговори тривали до вересня. Таке зволікання свідчить про те, як важко вирішувались питання. Переговори закінчились визнанням польської сторони, що царські титули писались «неостерегательно», і її повідомленням відносно видання королівського декрету про покарання винуватців. Посли зазначали, що і з російської сторони мають місце помилки у різних титулах. Вони обмежились заявами про «брянську справу», про прийом російським урядом козацьких послів і відправку російських представників до гетьмана, про те, що попередні польські посольства не одержали «достаточного ответа» на поставлені питання, про грубу поведінку російських послів. Посли вимагали, щоб російські купці не їздили у Варшаву, Краків та інші міста, бо це не передбачено «вічним» миром. Російські ж дипломати зажадали покарання порушників миру «безволокитно»².

Отже, відносини між Росією і Польщею залишились напруженими, до згоди обидві сторони прийти не змогли. Українські справи стояли на шляху їх зближення. Російсько-українські відносини в цей час дуже турбували польські урядові кола. Смоленський хорунжий Храповицький 12 березня повідомляв про обмін посольствами між Україною та Росією. Автор листа висловлював побоювання, що коли на сеймі вирішать знищити козацтво, то Б. Хмельницький добиватиметься російської протекції. Польські власті боялись, щоб Росія не стала на шлях відкритих антипольських виступів³.

Воєнні дії на Україні влітку 1652 р., безпосередня участь в них гетьмана, новий похід у Молдавію—все це до певної міри впливало на українсько-російські відносини. Дипломатичні зв'язки між Росією та Україною були в цей час дуже обмеженими. Особливо це стосується гетьманського уряду. Крім кількох листів Б. Хмельницького до пугивльських воєвод, ніяких зносин між Ук-

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1652, спр. 3, арк. 253—259.

² Там же, арк. 331—338.

³ Державний воєводський архів у Кракові, Архів Сангушків, рукопис № 67, арк. 279.

раїною та Росією не було. Проте російський уряд був поінформований про події на Україні, про її відносини з Польщею, Молдавією, Валахією та іншими сусідами.

Саме в цей час російський уряд дуже хотів прийняти з України посольство. Путивльський воевода навіть одержав вказівку особливо урочисто і гостинно зустріти посланців від гетьмана та військового писаря¹. З листа гетьмана до путивльського воеводи від 18 жовтня 1652 р. ми довідуємося про наступну відправку українських послів у Москву². Але ще перед цим у Москву приїхав невпатський і ортський митрополит Гавриїл, який певний час перебував на Україні при гетьмані і мав з ним часті розмови, знав про наміри Богдана Хмельницького³. 27 жовтня митрополит Гавриїл подав цареві листа, в якому, крім інших питань, торкнувся українсько-російських відносин.

Митрополит писав, що в розмові з гетьманом запитав, чому він уклав союз з татарами і веде разом з ними війну проти християн. І на цей раз гетьман відповів, що робить це «поневоле», з метою перемогти ворогів, бо «цар московский и прочие единовѣрные християне, а мне не помогают». На інше запитання Хмельницький відказав, що просив багато разів у російського уряду допомоги, але діставав завжди одну відповідь: «Ныне да завтра, а николи в совершение не приведут». І зараз у російського уряду є можливість, заявляв гетьман, забрати від Польщі Смоленськ та інші міста і прийняти Військо Запорозьке у підданство Росії. До Хмельницького дійшла чутка, нібито польський уряд обіцяв добровільно віддати Смоленськ Росії за допомогу проти козаків, а російський уряд на це погодився. Митрополит просив царя подати гетьманові допомогу. Гавриїл навіть брав на себе зобов'язання передати гетьманові будь-яке доручення російського уряду⁴. Митрополит затримався в Москві, а тимчасом сюди у першій половині грудня⁵ прибуло посольство з України на чолі з Самійлом Богдановичем Зарудним.

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 219, 226.

² Там же, стор. 236.

³ ЦДАДА, ф. Греческие дела, 1653, спр. 5, арк. 39—40.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 238—239.

⁵ Про це свідчить помітка про переклад на російську мову 16 грудня листа гетьмана, переданого через Зарудного.

Зарудний був військовим суддею, близькою до гетьмана людиною. Хто були його супутники, невідомо. Посольство привезло гетьманського листа цареві від 12 листопада. В листі звертає на себе увагу просьба Хмельницького не подавати ніякої допомоги ворогам православної віри і козацтва, що підтверджує згадану вже заяву митрополита Гавриїла про чутку, яка дійшла до гетьмана. Все інше послы мали викласти усно під час переговорів¹.

Зауважимо, що тоді російському урядові вже було відомо про перебування у вересні на Україні королівських комісарів, які добивались поновлення Білоцерківського миру, про те, що гетьманський уряд не хотів відступати від принципів, встановлених Зборовським договором. Польські послы добивались, щоб гетьман, перебуваючи у підданстві короля, відмовився від усяких зносин з іншими державами, в тому числі і з Росією². Королівські комісари поїхали ні з чим, а гетьман відридив посольство в Москву.

Переговори з Зарудним почались 17 грудня. З російського боку в них брали участь боярин Г. Пушкін, думний дяк М. Волошенінов і дяк Алмаз Іванов.

Із запису, зробленого в Посольському приказі, видно, що перед цим українське посольство побувало на прийомі у царя і вручило йому гетьманського листа.

Послы почали з заяви, що «то де их делу начало и конец» і що прислали їх гетьман і все Військо Запорозьке з просьбою заради православної віри прийняти всіх до складу Росії. Як тільки на це буде згода, то посланці «о тех делах, о чем с ними наказано, объявят и говорить учнут». Залишатись під королівською владою, об'єднуватись з іншими іновірцями гетьман і Військо Запорозьке не хочуть.

Після цього послы розповіли про відносини України з Польщею. До гетьмана приїздили королівські комісари на чолі з Зацвіліховським, але під час переговорів сторони ні до чого не домовились. Український уряд вважав переговори комісарів маневром ворога з метою відвернути увагу козаків і виграти час для зосередження сил. Польсько-шляхетські кола діяли й іншими метода-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 240.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 118—119.

ми. Князь Радзівілл, наприклад, надіслав листа гетьманові з категоричною пропозицією прийняти Білоцерківський договір, загрожуючи, що литовська армія поведе наступ на Україну. Богдан Хмельницький відповів на це, що замирення можливе лише на умовах Зборівського договору, в противному разі боротьба не припиниться.

Посли заявили, що їх приїзд у Москву викликаний напруженими відносинами між Україною і Польщею і тому вони просять прийняти Військо Запорозьке до складу Росії і подати йому допомогу проти ворогів. До одержання відповіді від російського уряду спеціально відкладено до 1 січня переговори з польськими посланцями. Як тільки Росія приєднає Україну, відразу ж буде розірвано союз з татарами, бо від них терплять «грабеж и разоренье, и в полон емлют многих людей». До того ж польський уряд веде переговори з ханом, і гетьман та козаки бояться, щоб король татар «не перекупил».

Російські представники обіцяли про все доповісти цареві¹.

На цей час російський уряд одержав ряд відомостей з України, до яких він не міг віднести байдуже. Ще 31 жовтня з Посольського приказа була дана вказівка путивльським воеводам послати до Б. Хмельницького та І. Виговського від свого імені посланця «знающего, который был бы досуж и словесен и не бражник». Посланець мав вручити гетьманові, військовому писарю та гетьманичу Тимофію соболі, надіслані з Москви, сказавши, що це подарунок путивльських воевод². Йому доручалось заявити, що стало відомо про підготовку татарського походу на російські землі, і тому, коли хан проситиме козаків допомогти в цьому, то, щоб гетьман, «помня бога, на православную христианскую веру посягать не велел и заказ учинил крепкий, чтоб они с бусурманы на православных христиан не складывались».

10 листопада путивльські воеводи послали у Чигирин Івана Юденкова, який мав з гетьманом розмову. Б. Хмельницький заявив, що йому невідомо, чому хан хоче йти походом на російські прикордонні міста. Хоч хан

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 244—247.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1d, арк. 92—93.

двічі просив у гетьмана козаків на підмогу, але йому відмовлено під приводом, що «люди де мене себе надобны против ляхов». Хмельницький пообіцяв більш докладно повідомити про наміри хана після повернення козацьких послів з Криму. Виговський заявив Юденкову, що султан висловив ханові своє незадоволення тим, що останній «в Русь не ходит и ясырю ко мне рускаво не присылает»¹.

Під час перебування на Україні Юденков зібрав і інші цікаві дані: у Чигирині до нього приходили «гулять» козак Семен Бут, який перед цим був з посольством у Москві, гетьманів племінник Павло і товмач Якуб. У розмові вони заявили, що гетьман посилав послів і багато разів писав царю, прохаючи прийняти козаків під свою зверхність. І зараз послано нове посольство в Москву (напевно, мова йде про Зарудного). Якщо і тепер не буде задоволене прохання козаків, то нічого не буде дивного, коли «мы де заплакав поклонимся» кримському ханові. З Польщею миру не буде, бо козаки зробили їм «вечную недружбу»².

Можна здогадуватись, що ці люди не випадково приходили «гулять» до Юденкова. Всі трое належали до гетьманського дипломатичного апарату. Очевидно, вони це робили за дорученням гетьмана, з метою вплинути на посланця і прискорити відповідне рішення російського уряду. Адже Зарудний з товаришами виїхали в Москву з конкретним завданням — добитись возз'єднання України з Росією.

Російські дипломати дізнались і про настрої серед певних верств населення на Україні. Юденков чув у Чигирині від якогось міщанина Тимошки, що російські посланці приїхали тоді, коли «ми сбираемся на них». У містечку Єреміївці козак Андрій, батько єреміївського сотника, заявив Юденкову, що у нас «де ныне люди распотворились, робить не хотят, а хотят быть сыты войною». Оскільки тепер війни з Польщею немає і з татарами мир, то говорять, що треба «итти на Московское государство». Юденков запитав, як до цього ставиться старшина. На жаль, текст документа пошкоджений, можна тільки відновити окремі слова відповіді: «И они

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ; Сношения России с Польшей. 1652, спр. 1а, арк. 159—161.

² Там же, арк. 162.

де им и не позволяют только...»¹. Очевидно, старшина ставилась до цього негативно. Проте довголітня війна справді сприяла виникненню серед населення груп, які своєю професією вважали воєнне ремесло і яких можна було використати для різних авантур.

Зазначені відомості одержали в Посольському приказі 6 грудня. Поміта свідчить, що їх було «чтено государю в Хорошевском объезде»². Очевидно, ці настрої і чутки до певної міри утруднили завдання посольства Зарудного. Але історії зовсім невідомі результати його переговорів, бо документів не збереглося. Можна гадати, що посольство виїхало з Москви десь на початку лютого³. В багатьох питаннях воно зуміло переконати російські урядові кола, які взяли за вирішення українських справ.

С. М. Соловйов у своїй «Истории России» згадував про те, що між 22 лютого і 14 березня 1653 р. у Москві відбувались наради царя з боярами, де вирішувалось питання про російсько-польські взаємовідносини, відправку до короля великого посольства і посилення підготовки до війни з Польщею, про скликання Земського Собору, про корінні зміни відносин з Україною і прийняття Війська Запорозького до складу Росії⁴.

Свідченням того, що намічені заходи проводились в життя, було посилення вже з початку 1653 р. воєнних готувань російського уряду за широкою програмою. Як доносив 13 лютого своєму урядові Родес, в Росії формувались та навчались нові полки, які мали бути направлені на кордон⁵. Російський уряд, писав шведський резидент у березні, почав закупати значні партії зброї в Голландії та Німеччині, вербував іноземних офіцерів,

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 162.

² Восоединение Украины с Россией, т. III, стор. 244.

³ Збереглась датована лютим чолобитна «купчини» Хмельницького — Юрія Мануйлова, який разом з посольством Зарудного приїхав у Москву. В ній Мануйлов просив російський уряд дати йому ямські підводи для від'їзду на Україну (див. Восоединение Украины с Россией, т. III, стор. 253—254). У таких випадках купці приїжджали і виїжджали разом з посольством.

⁴ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. II, т. VI—X, изд. «Общественная польза», СПб., стор. 1625.

⁵ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 135.

збільшував виготовлення пороху на всіх «порохових млинах»¹. Б. Курц у коментаріях до донесень Родеса наводить виписки із «Росписи», «скільки зелья и свинцу и лат из амбурской земли московский иноземец Тимофей Англер привез в нынешнем году во 161-м году на амбурских на торговых кораблях». Тільки через Архангельськ з квітня по вересень було доставлено 1498 пудів пороху і 17 824 пуди свинцю². У березні в усі міста був надісланий наказ, щоб служилі люди на 20 травня прибули в Москву, бо цар хоче їх «смотреть»³.

Це становило тільки невелику частину широкої програми озброєння, що її в той рік посилено виконував російський уряд.

Наприкінці березня у Москву приїхав новий єрусалимський патріарх Афанасій, який перед цим бачився з Богданом Хмельницьким. Гетьман через нього 28 лютого передав листа до путивльського воеводи з повідомленням, що патріарх їде в Москву «в справах поважних» і що Хмельницький від себе через нього передає секретну справу⁴.

26 березня в Розрядний приказ надійшла відписка вольновського воеводи В. Новосильцева про те, що він одержує з українських міст від полковників, сотників і отаманів листи, в яких «королевские титулы не пишут, а пишут они в своих листах черкаского гетьмана Богдана Хмельницкого»⁵. З цього російські дипломати могли зробити висновок, що дійшло до розриву між Україною і Польщею. Навіть така тоненька ниточка, яка юридично ще зв'язувала Україну з Польщею, як вживання в українських документах королівського титулу, на цей час вже зникає.

Серед інших факторів, які підштовхували російський уряд до більш рішучих дій, важлива роль належить приїзду в Москву українського посольства Силуяна Мужиковського і Кіндрата Бурляя. 23 березня 1653 р. Богдан Хмельницький в листі до царя, переданого цими посланцями, писав, що за порадою російського уряду робилось все, щоб знову уникнути війни, оскільки було обця-

¹ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 137—138.

² Там же, стор. 224—225.

³ Дворцовые разряды, т. III, стор. 343, 356.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 253.

⁵ Акты МГ, т. III, стор. 316.

не посередництво царя¹. Але польські війська по-зрадницьки напали на козацьку територію, знищили 10 міст, перебили багато людей. У відповідь на це гетьман зібрав сили, щоб не допустити захоплення столичного міста Києва, а також щоб «сие Малые Руси наши» не дали ворогові в наругу.

Хмельницький писав, що посилає у Москву своїх послів, бо цар не раз обіцяв проявляти милість до Війська Запорозького, «нам, слугам твоим, совету и помощи дати изволил», не допускати наруги над вірсю і церквами православними.

Гетьман повідомляв також, що на Україну направлялись шведські послы, але їх перехопили польські власті. Оскільки мета цих послів невідома, то гетьман просив пропустити К. Бурляя і С. Мужилівського з листами до шведської королеви. Коли в царського уряду є міркування, що «не надобе» посилати в Швецію послів, то гетьман просив відпустити їх назад на Україну. Лист гетьмана до царя також не містив королівських титулів².

Спинимось на цій першій згадці про спробу гетьмана звестися з шведським урядом. Один з представників магнатської опозиції щодо польського короля Ієронім Радзівєвський, який з кінця 1650 р. був підканцлером Польщі, в 1652 р. емігрував до Швеції. Звідти він, спираючись на допомогу шведського уряду, який готувався до війни з Польщею, розгорнув діяльність, спрямовану на перемогу своєї магнатської групи³. При цьому Радзівєвський не міг не звернути уваги на Україну. У кількох своїх листах він писав у 1652 р. Б. Хмельницькому, що королева шведська Христина виявила бажання вести переговори з українським урядом⁴.

¹ На початку 1653 р. Б. Хмельницький писав королю: «Сам бог є свідком того, що як раніше, так і зараз від щирого серця бажаємо бути підданими вашої королівської величності». Одночасно гетьман пропонував припинити війну, нагадавши про те, що український уряд просить російського царя виступити посередником у мирних переговорах (Памятники КК, т. III, стор. 169—170). Про згоду російського уряду на таке посередництво гетьмана, напевно, повідомили посланці Яків Лихарев та Іван Фомін, які були на Україні на початку 1653 р. (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 260).

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 256—257.

³ Нова оцінка діяльності І. Радзівєвського дана в згаданій праці сучасного польського історика Адама Керстена, стор. 60—64.

⁴ Памятники КК, т. III, стор. 161—166.

Коли наприкінці 1652 і на початку 1653 р. нависла загроза нового великого наступу польської армії на Україну, настала гостра потреба в нових союзниках у війні. Гетьманові було, очевидно, відомо, що шведський уряд вважав Річ Посполиту знесиленою і збирався це використати для нападу на неї¹.

Слід також відзначити, що шведський уряд боявся спільного виступу російських і українських військ проти Польщі, бо це означало б перенесення воєнних дій на території, в яких була заінтересована Швеція². Як ми бачили, шведський уряд добре знав ще з початку 1649 р. про прагнення України приєднатись до Росії. Готуючись до війни з Польщею, Швеція хотіла використати боротьбу українського народу. З цим змушений був рахуватись і російський уряд, тим більше, що козацькі посланці настійно добивались під час переговорів пропуску їх в Швецію.

Крім листа до царя, Богдан Хмельницький передав через послів листи до бояр Б. І. Морозова, І. Д. Милославського, Г. Г. Пушкіна з проханням всіляко сприяти українським представникам у Москві при виконанні ними своїх завдань³.

Гетьман звернувся з листом і до патріарха Никона⁴. Як відомо, Никон був обраний на цю найвищу духовну посаду 22 липня 1652 р. З перших днів свого патріаршества він почав відігравати важливу роль не тільки в церковних, а й в державних справах; його називають в багатьох документах «великим государем». Никон був видатним державним діячем, довіреним радником царя в усіх справах, він умів енергійно і з тактом розв'язувати складні питання⁵.

Давно вже так урочисто не зустрічали українських послів у Москві, як на цей раз С. Мужилоського і К. Бурляя. Починаючи з кінця 1649 р. російсько-українські дипломатичні відносини мали якийсь напівофіційний характер. Після Зборовської угоди, а ще більше після Білоцерківського договору посольства з України в

¹ А. Kersten, назв. праця, стор. 60—61.

² Жерела., т. XII, стор. 175.

³ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 258—260.

⁴ Лист не зберігся, але про нього згадується в інших документах (див. Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 284).

⁵ Н. Ф. Каптерев, Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. II, Сергиев Посад, 1912, стор. 132—133, 139.

Москву їздили напівлегально. Російський уряд, зважаючи на тиск з боку Польщі, також намагався діяти непомітно, щоб не дражнити свого сусіда. Прийом посольства С. Мужилівського і К. Бурляя свідчив про те, що російський уряд вирішив змінити політику щодо України і Польщі. 22 квітня в урочистій обстановці послів приймав цар¹.

У той же день послі вели переговори з представниками російського уряду. На цей раз з російського боку в переговорах брали участь: боярин Семен Васильович Прозоровський — колишній путивльський воевода, який добре знав українські справи, окольнічий Богдан Матвійович Хитрово, думний дяк Ларіон Лопухін та Алмаз Іванов — двоє останніх працювали в Посольському приказі і були добре обізнані з російсько-польськими та українсько-польськими відносинами. Українські послі у своїй заяві більш детально виклали питання, порушені в листі гетьмана до царя. Більш чітко було сказано про возз'єднання України з Росією, про прохання допомогти Війську Запорозькому ратними людьми. Послі підкресливали, що «многажды» султан і хан прислали послів і листи, закликаючи Військо Запорозьке бути їх підданими, але, крім як до Росії, козаки ні до кого в підданство не підуть. Проте навіть тільки за посередництва царського уряду в примиренні Польщі з Україною гетьманський уряд буде дуже вдячний. Для такого посередництва необхідно негайно послати з Москви в Польщу спеціального гінця, бо король з військами збирається наступати.

С. Мужилівський і К. Бурляй просили пропустити їх через російську територію в Швецію, щоб дізнатися про мету поїздки шведського посольства на Україну. Для «верности» можна з ними послати російського представника. Через нього російський уряд міг би мати точну інформацію про переговори українських послів у Швеції. Коли російський уряд не пустить послів у Швецію, то прохання якнайшвидше відправити їх назад на Україну².

Порушені українськими послами питання мали дуже важливе значення. Російському урядові треба було негайно реагувати. Викликало настороженість бажання

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 261—262.

² Там же, стор. 262—264.

українських послів поїхати в Швецію. Могло скластись враження, що вони опинились в Москві тільки проїздом. Очевидно, російським політикам не сподобалась спроба українського уряду зав'язати відносини з Швецією. Відомо, що союз козаків з татарами у війні проти Польщі приніс російському урядові багато турбот, часом безпідставних, щодо південних кордонів. Хто знає, як відіб'ється зближення гетьманського уряду з шведським на безпеці північних кордонів Росії? Таке зближення могло змінити співвідношення сил в Європі, що зовсім було небажаним для Росії, яка знову ставала на шлях активної зовнішньої політики.

Але і це ще не все. Українські послы передали російському урядові дуже важливий документ. Ми маємо на увазі лист впливового в Речі Посполитій литовського магната Януша Радзівілла, адресований його тестю, молдавському господарю Василю Лупулу. Копію цього листа, що проливав світло на багато міжнародних проблем, особливо в Східній Європі, молдавський господар передав своєму сватові Богдану Хмельницькому.

Я. Радзівілл писав, що наближається велике кровопролиття, останній бій, в якому або Польща або Русь загинуть. Якщо переможе Польща, то загине православна віра і Україна буде спустошена бусурманами. В разі ж перемоги козаків полякам (мається на увазі шляхта) доведеться йти в неволю. Краще німецька або шведська неволя, ніж козацька. З перемогою козаків татари спустошать всю землю. Навіть коли корона була єдиною і мала на своєму боці козаків, то і тоді з трудом боронились від ворогів, а з перемогою козаків навряд чи буде сила захиститись від шведів, німців і татар. Радзівілл покладав надію на те, що молдавському господарю пощастить примирити ворогуючі сторони.

Автор листа просив Василя Лупула довести Б. Хмельницькому, що дружба з татарами не лише для козаків, а й для всіх християн дуже шкідлива, хоч до встановлення миру і не можна розірвати козацько-татарський союз. Молдавський господар мав рекомендувати гетьману не ставити великих вимог під час переговорів про примирення, бо після розпуску польських військ він зможе добитись («упросити»), чого хоче, бо матиме більшу владу, ніж сам король. Можна буде добитись для гетьмана та іншої старшини і шляхетських прав.

Молдавський господар дав згоду на посередництво і навіть обіцяв бути присутнім під час польсько-українських переговорів¹.

Наведене не могло радувати російських дипломатів. Адже Росія не раз пропонувала своє посередництво в примиренні України з Польщею, а королівський уряд запросив для цього молдавського господаря. Такий поворот подій був не тільки нехтуванням роллю та ініціативою Росії, а й міг привести до небажаних результатів в усій Східній Європі.

Наступного після переговорів у Посольському приказі дня українські послы були на прийомі у патріарха Никона². Вони подали йому записку, в якій викладалось все, про що говорилось під час переговорів 22 квітня. В ній було звернення до патріарха сприяти вирішенню питань³, бо гетьман, очевидно, знав про вплив Никона на державні справи.

Не можна сказати твердо, що перші дні переговорів мали вирішальний вплив на дії російських правлячих кіл. Але є підстави твердити, що саме ці зустрічі прискорили ряд подій. Як відомо, російський уряд ще зимою збирався послати у Польщу велике посольство. Не випадково це посольство одержало наказ саме 24 квітня. Очевидно, він був складений раніш, але остаточно відредагований після переговорів з С. Мужилівським і К. Бурляем.

До складу великого посольства, яке виїхало з Москви 30 квітня⁴, входили бояри Б. Репнін-Оболенський, Ф. Волконський, окольничий Б. Хитрово і дяк Алмаз Іванов.

Спинимось на змісті тієї частини наказу, що стосувалась українських справ.

Згідно з наказом послы мали заявити, що гетьман і все Військо Запорозьке багато разів присилали у Москву своїх представників, які скаржились на утиски, що їх терплять українці від сенаторів і всієї Речі Посполитої, на переслідування православної віри і т. д. Не стер-

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 264—266.

² Там же, стор. 267.

³ Там же, стор. 281—283. Датою подачі записки слід вважати 23 квітня, а не 9—13 травня, як помилково робиться у збірнику документів.

⁴ Н. Н. Бантыш-Каменский, Обзор., т. III, стор. 128.

півши цих утисків, українці змушені були піднятися на боротьбу і закликати кримського хана на допомогу. Гетьман не раз просив прийняти Військо Запорозьке до складу Росії і тим самим визволити його від неволі. Цар, зважаючи на «вічний» мир, відмовляв у цьому козакам, не раз звертався до Польщі і Війська Запорозького з пропозиціями посередництва у примиренні сторін.

Далі в наказі, з посиланням на посольства С. Зарудного, С. Мужилівського і К. Бурляя, говориться про те, що польська сторона порушила Зборовський і Білоцерківський договори, зосередила війська, які мають намір напасти на Україну, щоб козаків «разорить и искоренить». Знову нагадується, що гетьманські послы просять російський уряд заступитись за козаків, прийняти Україну до складу Росії. У противному разі українцям доведеться йти у підданство до турків і татар, тим більше, що султан і хан давно до цього закликають. У підданстві короля «по-прежнему быти отнюдь нельзя», бо козаки бояться помсти польських панів. Послы мали заявити, що цар і на цей раз відмовив прийняти під свою владу Військо Запорозьке, яке без «сумненья» має бути під королівською владою. На прохання гетьмана російський уряд посилає велике посольство до Речі Посполитої з метою примирити Україну з Польщею. Такий мир можливий лише при умові, що Військо Запорозьке одержить вільності, якими воно користувалось раніш, що над ним не чинитимуть ніякого насильства і що договір про це буде міцний. Після укладення такого договору козакі покинуть бусурман і будуть королівськими підданими, як і раніше. Якщо це не буде зроблено, то від козаків, які стануть турецькими підданими, можна ждати всякого «дурна, и воинских приходов, и государством их большого разоренья».

Російський уряд розумів посередництво широко. Великі послы мали запропонувати помириться на основі Зборовського договору, закріпити мир рішеннями сейму і конституцією. Навіть у випадку, коли б польська сторона заявила посольству, що ці вимоги написано козаками «высокими мерами», послы мали запропонувати проведення дальших переговорів між Україною і Польщею за досить активною участю самих послів. Російське велике посольство мало заручитись «письмом с укреп-

лением» від польських сенаторів про те, що вони твердо дотримуватимуться договору. Коли ж він буде порушений, то царю «вольно будет за них черкас стоять». Таке саме зобов'язання повинні були взяти на себе і представники Війська Запорозького. В разі порушення договору з боку козаків цар мав право проти них «с поляки вместе стоять». Великому посольству давалась вказівка підказати козацьким послам добиватись під час переговорів від польських сенаторів зобов'язання, яке мало бути вручене царським послам, а на інших умовах не миритись. Таке широке посередництво, безумовно, поставило б Росію в дуже вигідну позицію.

У наказі передбачалось, що польський уряд розглядатиме війну з козаками як суцього внутрішню справу Речі Посполитої, яка хоче приборкати бунтівників, що разом з татарами завдали країні багато шкоди. Він міг обвинувачувати російський уряд у тому, що останній своїми частими посольствами та іншими діями «обнадежил» козаків, і тому вони знову повстали; що російський уряд замість спільного знищення і приборкання «лотрів і бунтівників» своїми діями порушує «вічний» мир. Російські послани мали доводити безпідставність подібних обвинувачень. Всі наміри і заходи російського уряду, мовляв, були спрямовані на те, щоб примирити Україну з Польщею, припинити пролиття крові. Саме з такою метою їздили російські посольства на Україну. Коли ж українське населення знову піднялось на боротьбу, то це є результатом утисків польських панів і урядовців, наслідком порушення договорів. Якщо і далі в Речі Посполитій переслідуватимуть козаків, то російський уряд напише про це в усі країни, а королівській величності буде сором і її, мовляв, не обмине кара божа¹.

Слід відзначити, що раніше російський уряд жодного разу так рішуче не ставив питання про Україну перед польським урядом. У попередніх заявах були лише окремі елементи того, що в наведеному наказі послам зібрано воедино й аргументовано. Сама постановка питання мала насторожити польський уряд. Мова йшла про програмний документ в українському питанні. В дипломатичній формі звучали нотки, які свідчили про те, що російський уряд збирається перейти і до інших дій.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 267—275.

Хоч наказ послам не був ультиматумом Польщі, але його проукраїнський зміст показував всю серйозність постановки питання.

Становище, що створилось в ході польсько-української війни, дедалі більше зачіпало інтереси Росії. Не даремно послам доручалось заявити, що дії російського уряду спрямовані на «обереганье Московского государства»¹. Кількарічна боротьба між сусідніми з Росією країнами викликала постійну тривогу. Адже війна могла захопити і інші країни, що змінило б співвідношення сил в Європі. Російський уряд не міг залишатись байдужим і до результатів війни. Він не хотів, щоб на кордонах Росії знову була сильна Річ Посполита, не менше його тривожила можливість переходу України у підданство до Туреччини, що розширило б кордони цієї держави, яка стала б безпосереднім сусідом Росії. Відчувалось наближення розв'язки війни. Необхідно було діяти більш рішуче і послідовно. Велике посольство було тільки складовою частиною заходів, що їх почав вживати в той час російський уряд.

Цікаво простежити деякий збіг подій, що мали місце в першій половині травня 1653 р. 4 травня українські послы С. Мужилівський і К. Бурляй подали на ім'я царя чолобитну. Вони просили дати таку відповідь, щоб було ясно, «чего ся он имеет держати», бо про це треба негайно повідомити гетьмана. Послы також просили пропустити їх у Швецію разом з російським представником.

Вони висловили думку, що їх повернення з Швеції має збігтись з прибуттям великого російського посольства з Польщі. Як бачимо, українські послы знали про нього. С. Мужилівський і К. Бурляй вважали, що матеріали цих двох посольств дадуть можливість встановити певну лінію в спільних діях².

Безумовно, що в той же день українські послы відповіди на свою чолобитну одержати не могли, бо ще 2 травня в замосковні та в усі «украинные» міста були направлені царські грамоти воеводам, щоб обрали по два чоловіка дворян «добрых и разумных» і відправили їх у Москву на 20 травня³. А через 11 днів у ті самі міста було послано нові грамоти про прибуття обраних

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 273.

² Там же, стор. 277—288.

³ Дворцовые разряды, т. III, стор. 350.

у Москву 5 червня¹. Це був виклик на Земський Собор, який з невідомих причин перенесли на 5 червня².

Не будемо перебільшувати ролі українського посольства в цьому кроці російського уряду. З певністю можна сказати, що він сам збирався скликати Собор, але твердість послів в їх домаганнях відповіді, напевно, прискорила строки здійснення наміченого.

На прохання українських послів пропустити їх у Швецію вони фактично одержали відповідь російського уряду 7 травня. В цей день послі мали прощальну аудієнцію у царя, де їм була вручена грамота для Богдана Хмельницького³. В ній повідомлялось, що з відповіддю гетьману відправляються на Україну російські посланці дворянин Артемон Сергійович Матвеев і піддячий Іван Фомін, а з ними повертаються і українські послі⁴.

Це означало відмовлення пропустити українське посольство у Швецію. Офіційне пояснення такого кроку російських дипломатів С. Мужилівський і К. Бурляй одержали 12 травня під час переговорів у Посольському приказі. Російські представники повідомили послів, що останніх не пропустили у Швецію в зв'язку з поїздкою великого посольства Рєпніна для переговорів про примирення України з Польщею. Коли в Польщі довідаються, що козацькі послі поїхали у Швецію, може вийти «не дружба». Але якщо російські послі не доб'ються згоди, то українських представників пропустять в Швецію. Отже, досить дипломатично справа зволікалась. Очевидно, російські дипломати зовсім не збирались допустити, щоб до розв'язання українських справ в якійсь мірі підключились інші сили, зокрема Швеція. Посли просили російський уряд повідомити про це гетьмана, бо в нього може скластись враження, начебто вони і не «просились».

13 травня українські послі одержали для гетьмана

¹ Дворцовые разряды, т. III, стор. 351.

² С. Ф. Платонов, Сочинения, т. I, изд. 2-е, СПб., 1912, стор. 22. Звертаємо увагу на зміну строку скликання Земського Собору. В літературі мають місце випадки, коли чорнові матеріали беруться за основу для твердження про початок роботи Земського Собору 20 травня (Див. А. П. Козаченко, Земський Собор 1653 года, «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 153).

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 280—281.

⁴ Там же, стор. 284.

листа-відповідь І. Милославського. Цей сановник повідомляв, що про прохання гетьмана він доповів цареві¹. 14 травня послам був переданий лист Хмельницькому від патріарха Никона, який теж обіцяв просити царя виконати бажання Війська Запорозького, додавши, що про все інше гетьманові розкажуть С. Мужилівський та К. Бурлай, а також російські посланці².

Українські та російські послы виїхали з Москви на Україну в другій половині травня, а вже 5 червня були в місті Конотопі³. Але поки вони зустрілись з гетьманом, події розгорнулись так, що їх повідомлення вже застаріли. У червні зібрався Земський Собор, який позитивно розв'язав питання про возз'єднання України з Росією. Возз'єднання України з Росією становить дуже важливу сторінку історії, і тому спеціально присвячуємо йому останній, шостий розділ цієї праці.

Але перед цим ми торкнемось однієї з найбільш важливих галузей українсько-російських відносин — економічних зв'язків, які в роки війни набули особливого значення і мали великий вплив на вирішення питання про возз'єднання України з Росією.

---

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 285—286.

² Там же, стор. 286—287.

³ Там же, стор. 287.

Розділ п'ятий

ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В 1648—1653 рр.

Економіка, економічні зв'язки є найглибшою основою повсякденного людського життя. Їх не можна обминути і при вивченні історії визвольної війни українського народу. Адже в ході війни на Україні відбувалися зміни не лише у політичній і дипломатичній сферах, але й в не менш важливій галузі — в галузі економічних відносин з іншими країнами.

Одразу відзначимо, що саме економічним зв'язкам України з іншими країнами в роки визвольної війни і, особливо, зв'язкам з Росією найменше приділялося уваги в історичній літературі. Буржуазна історіографія це питання зовсім обминула, а радянські історики у вивченні цієї важливої проблеми зробили тільки перші кроки.

У літературі, що вийшла головним чином до 300-річчя возз'єднання України з Росією, відзначається важливість економічних зв'язків, але, як правило, на підтвердження цього положення наводиться дуже незначна кількість фактів. До того ж у різних працях наводяться одні і ті самі дані. Недоліком багатьох праць є і те, що в них говориться головним чином тільки про торгові зв'язки. Винятком у цьому відношенні є праця О. К. Касименка¹, в якій цілий розділ присвячено зміцненню економічних відносин між Росією та Україною в 1648 — 1649 рр.

Слід відмітити і такий значний, на наш погляд, недолік при висвітленні економічних зв'язків між Україною та Росією в період визвольної війни. Автори забу-

¹ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 177—204.

вають про класовий характер цих зв'язків, не підкреслюють різного підходу соціальних груп, класів до здійснення економічних зв'язків, що впливало з становища, яке кожний клас займав у суспільстві.

До цього часу мало зверталось уваги на нові форми відносин економічного характеру між Україною та Росією під час визвольної війни. В опублікованих працях є ряд неточностей фактичного характеру, а також невірних тверджень, про що ми скажемо при розгляді конкретних питань.

Економічні зв'язки в середині XVII ст. відбувалися в умовах феодальних відносин. Буржуазні відносини в натуральному господарстві робили тоді лише перші кроки, в Росії і на Україні тільки почався процес злиття місцевих ринків в національні.

Економічні зв'язки, як і інші форми зв'язків, в епоху феодалізму виникали з вузьких, примітивних потреб. До цього слід додати, що на шляху зв'язків між країнами стояли тоді різні перепони¹.

Економічні зв'язки України з Росією здійснювались в умовах, коли український народ напружував свої зусилля в боротьбі з ворогом. У ході війни ламалися старі зв'язки, змінювався їх напрям і навіть характер. І як завжди буває в переломні моменти історії, ці зв'язки відбувались досить-таки нерівномірно, приводили до різних несподіванок і непорозумінь.

Вивчаючи економічні зв'язки між Росією та Україною в 1648—1653 рр., дослідник зустрічається з великими труднощами через відсутність компактного матеріалу, який давав би змогу глибоко і всебічно дослідити питання. Матеріал, що зберігся, здебільшого дає можливість визначити лише контури.

Як уже зазначалось, в історичній літературі торговим відносинам між Росією та Україною приділялось більше уваги, ніж іншим формам економічних зв'язків. Це пояснюється не тільки тим, що про торгівлю збереглося більше джерел, але і тим, що в ній відверто проявляються тенденції відносин між обома народами.

При висвітленні торгових відносин необхідно керуватись положенням В. І. Леніна про те, що «Питання про ринки» треба звести із сфери марних спекуляцій про «те, що можливе», і про «те, що повинно бути», на

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 210.

грунт дійсності, на ґрунт вивчення і *пояснення* того, як складаються російські господарські порядки і чому вони складаються саме так, а не інакше»¹.

Визвольна війна українського народу не відразу внесла істотні зміни в торгіві відносини між Росією та Україною. Зв'язки, що склалися ще до війни, існували і далі. Оскільки війна мало сприяє розвитку економічних відносин між народами, то на шляху їх існування, а тим більше розвитку доводиться переборювати ряд перешкод, шукати нових можливостей.

У перші місяці визвольної війни економічні зв'язки України з Росією скоротились внаслідок дій польської адміністрації. Шляхетські власті робили все можливе, щоб через російську територію ніхто не міг проникнути з України на Запорозжя, де вже почалося повстання. Ще в перших числах квітня 1648 р. хотмижський воевода доносив про існуючу заборону «в литовских городех, по всей Украине» пускати людей в степ, навіть «на варниці», тобто для варіння солі на Торських промислах. Порухники заборони мали бути скарані на смерть². Очевидно, ця заборона не була знята, поки на Лівобережжі перебувала польська адміністрація. 25 квітня житель Хотмижська Федір Осетров, побувавши в Гадячі та Миргороді, писав, що з України в Росію «без листов» нікого не пропускають, бо бояться, щоб ніхто не пробрався цим шляхом до Хмельницького³.

Але навіть після знищення польсько-шляхетської адміністрації на Україні в 1648 р. торгіві відносини з Росією не одразу налагодились. Однією з причин цього були воєнні дії, переходи великої кількості військ, що перешкоджало торгівлі. Не менш важливою причиною було те, що значна кількість міського населення пішла у військо. Про це свідчить Літопис Самовидця⁴, а також актовий матеріал⁵. Адже серед тих, хто пішов до козацького війська, була значна частина торгових людей, які займалися торгівлею не тільки на внутрішньому ринку, але й на зовнішньому. Ось чому в документах за 1648 р. мало згадуються українські торгові люди, які

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 92.

² Акты МГ, т. II, стор. 211.

³ Там же, стор. 211—212.

⁴ Літопись Самовидца, стор. 20.

⁵ И. Каманин, Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. XX—СІ.

їздили з України в Росію. Зате збереглось більше відомостей про приїзд російських торгових людей на Україну. Напевно, вони привозили на Україну і товари, що їх раніше купували в Росії українські купці.

Слід відзначити, що дружні відносини, які з 1648 р. встановилися між російським урядом та гетьманською адміністрацією, сприяли торговим зв'язкам між обома країнами.

Збереглося чимало даних про заходи російського уряду в справі торгівлі з Україною. Правда, вони відносяться не до 1648 р., а до лютого 1649 р. і пізніше. Та саме з цього часу і намічаються деякі зміни у відносинах у зв'язку з переговорами у Москві Силуяна Мужилівського, а також патріарха Паїсія.

6 лютого 1649 р. у Москву надійшла відписка воеводи К. Ушакова з прикордонного міста Бобріка, в якій повідомлялось, що через Бобрік з різних російських міст на Україну з кінця 1648 р. возять мед, хліб та інші товари. Без відповідного указу воевода боявся пропускати торгових людей через застави. Поміта на документі свідчить про ставлення центрального російського уряду до цих торгових зв'язків. В ній читаємо: «Застав не ставить и с торгом ездить не заказывать, кроме заповедных товаров»¹. 9 березня аналогічна резолюція була зроблена на відписці вольновського воеводи, якому наказали не забороняти вільний проїзд купців з обох сторін².

Напевно, в грамотах з Москви воеводи діставали більш аргументовані вказівки, але, на жаль, до нас ці документи не дійшли. Проте поміти на відписках дають підставу зробити висновок, що російський уряд стояв за необмежений товарообмін між Росією та Україною, за винятком торгівлі «заповедними» товарами, до яких належали український тютюн та горілка.

У відписці, доставленій в Посольський приказ 3 березня 1649 р., курський воевода Ф. Ладиженський повідомляв, що він одержав грамоту про вільну торгівлю купців з України в Курську всіма товарами, крім тютюну та горілки. В зв'язку з тим, що українські купці просили дозволу закупити хліб і сіль, Ладиженський просив вказівок, як йому діяти³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 131.

² Там же, стор. 137.

³ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 42.

У відповідь на цю відписку з Розрядного приказа грамотою від 5 березня воеводі була дана вказівка про те, що купці з України можуть вільно купувати в Курську хліб і сіль «повольною ціною», причому митні збори брати з них у розмірі, встановленому раніше уставною грамотою. «А лишніх пошлин с них не имати и тесноты и налоги и никакого дурна им сам не делал, и от городских и от уездных людей их оберегать, и о том наказывать, чтоб де им убытков и бесчестья никакова не было»¹.

У березні російський уряд вжив ще ряд дуже важливих заходів, які сприяли розвитку торгівлі між Україною та Росією. Так, 21 березня з Посольського приказа була послана коротка, але цілком ясна грамота путивльському воеводі Н. Плещееву про те, щоб після її одержання з усіх приїжджих «запорожеских черкас» у місті Путивлі та повіті ні з яких товарів мита не брали².

Очевидно, аналогічні вказівки тоді ж було дано іншим прикордонним воеводам. Про це свідчить послана того ж самого дня грамота з Посольського приказа на вздогін російському посланцю Григорію Унковському, який ще 16 березня виїхав з Москви на Україну³. У цій грамоті вказувалось, що посланець має сказати Богдану Хмельницькому, що цар, «жалуя его гетмана и все Войско Запорожское, с торговых людей, которые учини приезжать в наши порубежные города с товарами, пошлины имать не велели»⁴.

На прийомі у гетьмана Григорій Унковський 19 квітня розповів про це розпорядження російського уряду. Хмельницький подякував за ласку і, в свою чергу, заявив, що і з російських людей, які приїжджатимуть на Україну «для торгового промыслу, в Киев и в иные города, пошлин и тамги имать не велю, и въезжать в свои города и оберегать их велю, чтоб им ништо кривды не чинил». Гетьман сказав, що негайно пошле в міста відповідні листи урядовцям⁵.

Таким чином, обидві сторони в справі торгівлі були однакові, що давало їм взаємну вигоду. Ця непідпи-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 258, арк. 124—125.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 164.

³ Там же, стор. 145.

⁴ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, стовп. 1562, арк. 40.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 153, 171.

сана угода про безмитну торгівлю мала велике значення для розвитку торгових відносин між Україною та Росією.

Як видно з документів, ініціатором такої угоди був російський уряд. Ми не знаємо справжніх причин цього кроку, а тому можемо тільки висловити деякі міркування.

Звертає на себе увагу та обставина, що в грамоті, посланій навздогін Григорію Унковському, про дозвіл українцям торгувати в російських прикордонних містах говориться в зв'язку з тим, що гетьманський посланець Силуян Мужилловський, виїжджаючи з Москви, не дуже схвально висловився про російський уряд та його політику¹.

Очевидно, така заява стурбувала російські урядові кола, тим більше, що на Україну з важливою місією виїхав Григорій Унковський. Неврівноважений Мужилловський міг багато чого наговорити гетьманові. Саме тому Унковському доручалось «виговорить» Мужилловському, що він забув «царскую милость», діяв «непригоже» і говорив «речи непристойные»². Тільки після цього він мав сказати про пільги українським купцям на території Росії.

На прийомі у гетьмана Унковський висунув аргумент, про який ні в наказі, ні в царській грамоті не говорилося, але який йому підказала українська дійсність. Російський посол заявив, що царю стало відомо про руйнування, що їх Україна зазнала у війні, про недорід і сарану, яка поїла хліб, про те, що солі «за войною ниоткуда привозу не было». Дозвіл російського уряду закупити хліб і сіль в Росії мав величезне значення, бо інакше, як про це всюди говорили послу жителі українських міст, «многие померли з голоду и против поляков за хлебным недородом стоять было не в мочь». Ось чому, мовляв, царський уряд дав дозвіл на безмитну торгівлю. «И то великого государя его царского величества к вам, Войску Запорожскому, многая милость и без ратных людей многое поможенье»³.

Очевидно, така аргументація Унковського дістала схвалення російського уряду, бо нею пізніше користу-

¹ ЦДАДА, ф. Сибирский приказ, стовп. 1562, арк. 38.

² Там же, арк. 39.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 153.

валися й інші послы. Григорій Неронов, який поїхав у листопаді 1649 р. у Чигирин з метою відговорити гетьмана від походу козаків разом з татарами на Росію, дословно повторив заяву Унковського про причини царської «милості»¹.

Як бачимо, політичні питання дуже перепліталися тоді з економічними. Слід відзначити, що жодна з сторін, йдучи на поступки в галузі торгівлі, не зазнавала ніяких втрат².

Проте при будь-якій угоді одна з сторін завжди має більшу економічну вигоду. Так було і на цей раз. Російський уряд у XVII ст. проводив меркантильну політику, яка зводилась до того, що вивіз мав перевищувати ввіз з метою збільшення припливу грошей в країну³. Цьому сприяла та обставина, що Україна в умовах війни могла дуже мало вивозити і була змушена більше ввозити. В результаті величезного розгрому польської армії, одержання величезної воєнної здобичі і великих викупів з деяких обложених міст кількість валюти на Україні збільшилась. Наявність грошей дозволяла купувати необхідні товари в Росії.

Це приносило великі прибутки російським купцям, тим більше, що їх інтереси захищав царський уряд. Дозвіл українцям купувати хліб і сіль в необмеженій кількості і «по вольной» ціні дав можливість певним російським торговим колам добре заробити. В російських прикордонних містах серед торгових людей почався справжній ажіотаж в торгівлі хлібом, сіллю та медом.

Становить інтерес щодо цього відписка хотмижського воеводи К. Арсеньєва, одержана в Москві 23 березня. Він писав, що з України в Хотмижськ та інші міста з товарами і без товарів приїжджають торгові люди, які скуповують хліб, сіль і мед. Одночасно російські купці з різних прикордонних міст «беспрестани» вивозять ці самі продукти на Україну. В повіті і в самому Хотмижську, повідомляв воевода, служилі люди «оскудели», бо

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 270—271.

² Без особливих підстав О. К. Касименко зробив висновок про те, що Російська держава, дозволяючи безмитну торгівлю з Україною, «йшла на досить значні втрати в своїх державних прибутках» (див. О. К. Касименко, назв. праця, стор. 190).

³ Павел Смирнов, Экономическая политика Московского государства в XVII веке, К., 1912, стор. 7—8.

торгові люди Хотмижська та інших міст скуповують весь привізний хліб і сіль і продають «литовским людям». З цього видно, що торгова монополія перебувала в руках російських торгових людей, які встановлювали високі ціни на продукти. Саме це викликало обурення місцевих служилих людей, які навіть вимагали, щоб цар «хотмышанам торговым людем хлеба и соли литовским людем продавать не велел»¹.

Цікаво, що на цій відписці, як і на інших подібних документах, в центральних російських установах не зроблено ніяких поміт, що свідчили б про намагання обмежити наживу російських торгових людей. Це зрозуміло. Адже за тих умов царська казна не зазнавала ніяких втрат. Хоч українці і мали право продавати і купувати без мита, але воно збиралось з російських торгових людей. Причому мито в той час було досить високе і становило 3—4% вартості проданого товару². При високих цінах і великому товарообігу державна казна мала значні прибутки.

Як і раніш, українським купцям дозволялось торгувати тільки в прикордонних російських містах. Навіть тоді, коли іноземні купці, в тому числі й українські, діставали привілеї або були поставлені «в однакові умови з російським купецтвом, то становище їх на російському внутрішньому ринку не давало їм можливості конкурувати з російськими торговцями»³. Ось чому ми не знаходимо ніяких скарг російських торгових людей на невивідність торгівлі з Україною.

Уряди обох сторін регулювали торгівлі відносини шляхом видачі проїзних грамот. В «Уложении», що набрало чинності в кінці січня 1649 р., навіть є спеціальна глава VI: «О проезжих грамотах в иные государства». Виїжджаючи для торгівлі в інші держави, які «с московским государством мирно», треба було брати проїзні грамоти в Москві або у воевод на місцях. Тих, хто поїхав без таких грамот, мали «бити кнутом, чтобы на то смотря, иным не повадно было так делать»⁴. В доку-

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 41.

² П. П. Смирнов, Посадские люди, т. II, стор. 35.

³ Павел Смирнов, Экономическая политика Московского государства в XVII веке, стор. 26.

⁴ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. Перепечатано из полного собрания законов, 1913, стор. 11—12.

ментах згадується про видачу подібних грамот торговим людям, які їздили на Україну¹. Безумовно, не всякий міг одержати таку грамоту, вона видавалась лише представникам певних торгових кіл, які зосереджували в своїх руках торгівлю з Україною.

Адміністрація на Україні також видавала українським купцям проїзні грамоти для торгівлі в Росії. Такі грамоти або листи видавали гетьманський уряд, полковники і сотники. Так, 18 квітня 1649 р. почепський сотник Микола Туляновський видав проїзного листа «посадському чоловікові» якомусь Василеві з Почепи, який поїхав «уво Брянщину для торгівлі» разом з своїм челядником. «И вы б по мирному договору и вечному докончанью того Васька ис челядником ево, как он по купку искупит, без зацепки у королевское величество; таких людей торговых царского величества будем отпу- щать»,² — говорилось у листі.

Ми тут бачимо посилання на угоду («докончанье»), підписану в Полянові. Як уже відзначалося, гетьманська адміністрація вважала чинними і для України деякі угоди між Росією і Польщею, підписані до визвольної війни.

Була ще одна важлива причина заінтересованості царського уряду в нормальних торгових відносинах Росії з Україною. Купці, які виїжджали торгувати в інші країни, були інформаторами, привозили різні політичні відомості. На Україні з 1648 р. мали місце події міжнародного характеру, і російський уряд був заінтересований в одержанні детальної інформації про них. Багато російських торгових людей, які раніше побували на Україні, мало тут знайомих як серед міщан, так і серед козацької старшини, а це допомагало їм діставати різні відомості. Взагалі торгові люди, які багато бачили і чули під час своїх частих і тривалих поїздок за кордон, були найбільш досвідченими «вестовщиками». Добре обізнані з політичними подіями, вони знали, що ці-

---

¹ Наприклад, брянський воевода Данило Великогагін 25 червня 1651 р. видав групі торгових людей з Брянська, які їхали на Україну, грамоту, адресовану представникам адміністрації на Україні, з проханням пропускати їх скрізь «безо всякое зацепки со всем вцеле» (ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 13, арк. 150).

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 55—56.

кавить російський уряд у даний момент, які вісті йому потрібні¹.

Збереглися десятки документів про те, що прикордонні воеводи за вказівкою центрального уряду і з власної ініціативи посилали торгових людей «для проводывання всяких вестей тайным обычаем»². Безумовно, навіть маючи пряме завдання збирати відомості, такі особи їздили з товарами, щоб не викликати підозріння³. У тих випадках, коли у них не було власних товарів, а поїздка вважалась дуже необхідною, воеводи давали їм «государевы заповедные товары» з казни⁴.

Про організованість і продуманість цих заходів свідчать такі факти. 8 червня 1651 р. з Розрядного приказа путивльському воеводі була дана вказівка послати на Україну для збирання вістей осіб, які «наперед сево бравши в литовской стороне для торгового промыслу», вибравши серед них по два-три чоловіка найбільш досвідчених («добрых»), які вміють писати⁵. Таку ж вказівку 16 червня одержав севський воевода. Останній послав на Україну трьох торгових людей, дав їм жалування, проїзні грамоти і інструкцію («статьи») для «проводывання вестей». Через 10 днів вони повернулись у Севськ, побувавши в Каневі і в багатьох інших містах⁶. З такими завданнями російські торгові люди добирались аж до Чигирина — резиденції гетьмана і далеко на Правобережжя — до козацького табору під час походу.

Разом з цим представники російської адміністрації не пропускали жодної нагоди, щоб не допитати українських торгових людей про політичні і воєнні події на Україні. До нас дійшла значна кількість документів про приїзд українських торгових людей в Росію і російських — на Україну. Але саме тому, що воеводи цікавилися відомостями певного характеру, в їх донесеннях центральному урядові дуже мало даних про власне торгові відносини. Згадується, хто і куди їздив, але що возив для продажу і що купував, мало висвітлено.

¹ Н. Оглоблин, Воеводские «вестовые» отписки XVII в. как материал для истории Малороссии, «Киевская старина», 1885, июль, стор. 367.

² ЦДАДА, ф. Малороссийский приказ, стовп. 5/5816, арк. 13.

³ Там же, стовп. 7/5818, арк. 65.

⁴ Н. Оглоблин, назв. праця, стор. 382.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 84.

⁶ Там же, стор. 102—103.

Не збереглося даних про порядок торгівлі російських торгових людей на Україні. Є лише окремі згадки про двори, в яких вони зупинялися, приїжджаючи на Україну¹. Чи це були якісь спеціальні двори, чи звичайні міщанські — невідомо. Треба гадати, що у великих містах були спеціальні приміщення для приїжджих купців. У Переяславі на початку 1654 р. згадується «сезжей двор»².

Трохи більше дійшло до нас відомостей про порядок торгівлі українських купців у російських містах. Відповідно до діючих законів, всі приїжджі торгові люди і насамперед іноземці, прибувши в якесь російське місто, мали зупинитися в спеціально для цього відведених «гостиных дворах». Такі двори були в усіх містах, будувалися вони не в укріпленнях («острогах»), а за їх межами. Як зазначає М. Костомаров, всі гостині двори будувалися на один зразок, хоч мали різні розміри залежно від ролі міста у торгівлі. Вони являли собою дворища, огорожені частоколом, з критими навісами. На подвір'ї тут були ваги, митниця, приміщення для приїжджих, склади («чуланы»), погребі для зберігання товарів, стайні для коней та інші будівлі³.

Українські купці зупинялися саме на таких дворах, про що свідчить багато даних. Ще 1 січня 1648 р. хотмижський воевода повідомляв про приїзд у Хотмижськ на гостиний двір торгових людей з Лохвиці⁴. У Севськ на гостиний двір приїхав у 1649 р., очевидно торгувати, «запорожский казак» з Миргорода⁵. Карповський воевода повідомляв у 1652 р. про будівництво гостиного двору в місті, мотивуючи це приїздом російських та українських («литовских») торгових людей⁶.

Воеводи навіть одержували спеціальні вказівки про те, щоб приїжджі українські купці зупинялися тільки на гостиному дворі. Так, у липні 1649 р. в наказі призначеному воеводою Семену Васильовичу Прозоровському говорилося, щоб «литовским купцам в Путивле велеть

¹ ЦПАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 337.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 460.

³ Н. И. Костомаров, Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. СПб., 1862, стор. 129.

⁴ Акты МГ, т. II, стор. 192.

⁵ Акты ЮЗР, т. VIII, стор. 297.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 244.

торговать всякими товарами на гостинном дворе по прежнему государеву указу. А в город литовских купцов не пускать и опасенье им от литовских купцов держать большое, чтоб от литовских купцов дурна какова не учинилось»¹.

Час був військовий, і треба було проявляти обережність. Тим більше, що траплялись випадки, коли, наприклад, до Путивля і Путивльського повіту приїжджало так багато людей з України, що їх було більше, ніж «государевых людей», як про це писав воевода Плещеев у червні 1649 р. Воевода боявся, щоб від великої кількості приїжджих «в смутное б, государь, время от них какое дурное не учинилось»². Таке повідомлення викликало занепокоєння царського уряду, який в липні навіть дав вказівку вислати українців, які приїхали для торгівлі і жили вже довгий час в місті, з Путивля та повіту «со всем с тем, что у них есть». Вислати нікого не довелося, бо, як повідомляв путивльський воевода, в липні ні у місті, ні в повіті «черкасы и мещаны» не було, тому що всі вони пішли у козацьке військо³.

Аналогічних заходів російські власті вживали, особливо під час військових дій на Україні, і в інших порубіжних містах. Так, влітку 1651 р., коли поблизу Брянська на Свинський ярмарок мали проїхати «литва, и поляки, и черкасы, ис порубежных литовских городов торговать многие люди», воевода одержав з Розрядного приказа таємну вказівку жити «с великим береженьем, неоплошно», слідкувати за тим, щоб російські торгові люди з приїжджими «не задирались, задору никакова не учинили». Під час ярмарку воевода мав вислати на всі шляхи військові роз'їзди для того, щоб «литовские люди и черкасы в ярмонке и к городу изгоном и ночным временем не пришли и дурна какова над городом и над ярманкою не учинили»⁴.

Мали місце випадки, коли обмеження щодо українських торгових людей торкалися навіть релігійної сфери. Російський уряд дав вказівку про те, щоб українських торгових людей, які приїжджали в 1649 р. до Пу-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 168, арк. 185.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 212.

³ Там же, стор. 227—228.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 94—95.

тивля, Севська, Курська, Рильська, Белгорода і мали потребу молитися, «к церкви меньшими людьми и в город пускать»¹.

Незважаючи на заходи російського уряду та гетьманської адміністрації для нормалізації торгових відносин, мали місце явища, які перешкоджали цьому. Були випадки зловживання місцевої адміністрації обох сторін щодо торгових людей. Представники адміністрації завжди розглядали купця як людину, від якої можна щось вирвати. Траплялись різні непорозуміння між торговими людьми України і Росії. Усунення цих непорозумінь часто вимагало втручання центральних властей обох сторін². Але саме внаслідок, головним чином, таких випадків до нас дійшов ряд конкретних даних як про розміри, так і про предмети торгівлі. Не ці окремі ненормальні явища були характерними для тогочасних торгових відносин між Україною та Росією. Певні суспільні кола обох сторін були зацікавлені в розвитку торгівлі і знаходили в цьому всіляку підтримку з боку царського і гетьманського урядів.

Траплялось, що торгові зв'язки між Україною і Росією мало не були розірвані. Таке явище мало місце, наприклад, після Зборовської угоди, коли польсько-шляхетська адміністрація відновлювала свою діяльність на території України. Ця адміністрація не рахувалася з тим, що вже було досягнуто в економічних відносинах між Росією та Україною. На початку 1650 р. надходять відомості від російських торгових людей, які побували на Україні, що з них беруть у містах «пошлину большую»³.

Польська адміністрація не обмежилася збільшенням мита і різними поборами. Коли російські послы у Варшаві гостро поставили питання про повернення Польщею російських земель, королівські власті у відповідь на це застосували ряд репресивних заходів щодо російських купців, в тому числі і щодо тих, які в той час перебували на Україні. В травні було затримано («отданы за приставы») в Києві чотири купці з Путивля, в Барішівці путивльця Сидора Поневіна тримали «за приста-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 137.

² На цьому питанні детально спиняється О. К. Касименко в цит. праці на стор. 196—197.

³ ЦДАДА, ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 74, арк. 165.

вом», а в Лохвиці путивльських торгових людей «пограбелі і поковали»¹. Тоді ж у Варві затримали 10 торгових людей з Путивля², а в Баришівці і Гадячі — 32 чоловіка з Белгорода і Олешні³.

Робилося це за вказівкою центральних польських властей. У Києві, наприклад, путивльських торгових людей затримали за розпорядженням воеводи Адама Киселя⁴. Королівський урядник у Баришівці заявляв, що затримав російських купців «не для своєї користи и не затеваючи», а згідно з королівськими листами⁵.

Українське населення засуджувало такі дії польсько-шляхетської адміністрації. В Баришівці люди запитували урядовця, за що він арештовує і переслідує російських купців з Севська, нагадавши про царський указ українцям вільно їздити в Росію, про те, що туди за хлібом і сіллю поїхали «многие тысячи». Урядник змушений був відпустити російських торгових людей. Так само виступили жителі містечка Івангородка⁶. В кінці травня польські власті дали розпорядження звільнити російських торгових людей і повернути їм конфісковані товари⁷.

Навіть за таких умов російський уряд не змінив своєї торгової політики щодо України, коли не рахувати окремих дій на початку 1650 р. проти українських купців з боку деяких місцевих адміністраторів в Осколі⁸ або Царево Алексееві⁹. Правда, тоді в центральних установах Москви дехто вважав потрібним ввести мито для українських купців. Про це свідчить «пам'ять» (довідка), послана 21 січня 1650 р. з Посольського приказа в приказ Большого прихода про скасування дозволу українцям безмитно торгувати в Росії¹⁰. Але російський уряд не пішов на це.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 336—338.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 241.

³ Там же, арк. 643.

⁴ Там же, арк. 24.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 366.

⁶ Там же, стор. 367.

⁷ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 25.

⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 371, 374.

⁹ Там же, стор. 382.

¹⁰ Там же, стор. 324—325.

Путивльський воєвода в травні 1650 р., у відповідь на запит з Москви, повідомляв, що нікого з українських купців не затримували, утисків і кривди їм не чинили. Українці приїжджають і виїжджають вільно, мита з них не беруть. Воєвода доносив, що з Києва у Путивль приїжджав серед «лучших торговых людей» Аврам Скорина, якого було відпущено без «всякие зацепки». Навіть коли «прості» люди приїжджають у Путивль без товарів, до них не чіпляються і їх не затримують¹. Очевидно, так воно і було, бо даних, які суперечили б повідомленню воєводи, не виявлено.

У той же час російський уряд з різних причин провадив політику обмежень щодо торгівлі з іншими частинами Речі Посполитої. Ще в 1649 р. російський уряд дав вказівку воєводі міста Торонця про те, що відповідно до існуючої угоди російським купцям вільно продавати і купувати все в Польщі і Литві, а «литовские люди» на території Росії від митних зборів не звільнюються².

Як видно з грамоти, надісланої вяземському воєводі, у січні 1650 р. під загрозою смертної кари було заборонено продавати в Литву хліб. Це було санкцією політичного характеру — «за их многие неправды и грубости хлеба им продавать не доведетца», відповіддю на дії смоленського підвоєводи Петра Вяжевича, який на п'ять днів затримав російського гінця Григорія Кунакова. «И за такие с их стороны многие неправды и грубости не токмо что хлеба им продавать, и никакова добра делать им не годитца»³, — читаємо в грамоті. Через деякий час політичні відносини між Росією і Польщею нормалізувалися, що відбилося також і на торгівлі.

Слід відзначити, що навіть в умовах війни російський уряд не застосовував щодо України тиску економічного характеру.

Після Зборовської угоди українська адміністрація не мала відношення до політики, яку провадили представники королівської влади. Саме це мав на увазі гетьман, коли в своєму листі від 17 липня 1650 р. писав з Миргорода путивльському воєводі: «Не дивоват на том,

¹ ЦЛАДА, ф. Посольський приказ, Сношення України с Росией, 1650, спр. 1, арк. 364.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 111—112.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 318—319.

же забор сталсе з ваших вперед на тот час, коли осудар почав се заводити з его милостю королем нашим. Тепер межи пани милост хрестиянская и любовь навѣки зостае»¹.

У листі від 3 серпня гетьман писав белгородському воеводі про конфлікт, що виник у результаті дій оскольського воеводи, який пограбував київського купця Василя Мезинського. У відповідь на це було конфісковано товари російських купців. Гетьман запропонував розібратися у справі представникам адміністрації обох сторін і взаємно повернути товари купцям². Але з різних причин ця справа не була остаточно вирішена навіть у січні 1652 р.³

Бажання мирно врегулювати спірні торгові питання висловлювали представники місцевої козацької та міської адміністрації. В листі до олешнянського воеводи зінківський сотник, городовий отаман і вїйт з бурмистрами 13 грудня 1650 р. писали про те, що «вашим людем торговим в нашум місті в Зінкові ніт нікому не чиним кривди у їх продажах, і в том будем в любви і в соединенїі із вами на вічное утвержене»⁴.

Для розв'язання «обидных дел» виїжджав у березні 1651 р. до гетьмана торговий чоловік московської гостинної сотні Порфирій Зеркальников, який і раніше бував на Україні у торгових справах⁵.

Їздив Зеркальников до Хмельницького десь в кінці 1651 р., бо 4 січня 1652 р. був уже в Чигирині з царською грамотою про ті самі «обидные дела». Він мав розмову з гетьманом і військовим писарем. Це був тяжкий для України час після Білоцерківської угоди. З показань Зеркальникова в Посольському приказі видно, що він майже не говорив про «обидные дела», а більше слухав про плани гетьмана щодо дальшої боротьби проти Польщі, про бажання Війська Запорозького перейти до складу Росії⁶.

У гетьманському листі до царя говорилося про пограбування Василя Мезинського. Але в кінці листа чи-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 418—419.

² ЗНТШ, т. 149, стор. 174—175.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 160.

⁴ Там же, стор. 473.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ Там же, стор. 198—199.

таємо: «О иных всех делах посланец твоего царского величества Перфирей Зеркальников изусно известит»¹. Часті приїзди Зеркальникова на Україну як в торгових справах, так і з іншими дорученнями свідчать про те, що представники великого російського купецтва, які брали участь у торгівлі з Україною, відігравали важливу роль у російсько-українських зв'язках та переговорах. До цієї думки, висловленої І. Крип'якевичем², ми цілком приєднуємося. Як свідчать факти, а про них буде сказано далі, в торгівлі з Україною були заінтересовані не лише торгові люди порубіжних російських міст.

Торгово-економічні відносини між Росією та Україною відбувались не відірвано від зв'язків, що склалися між різними країнами ще до війни. Ми вже відзначали, що до визвольної війни економіка України була тісно зв'язана з економікою всієї Речі Посполитої. Війна порушила ці зв'язки настільки серйозно, що про якусь торгівлю України з Польщею в цей час не доводиться говорити. Тільки в періоди, коли припинялись воєнні дії, траплялись окремі випадки поїздок українських купців у Польщу або приїзду на Україну купців з інших частин Речі Посполитої, особливо з Білорусії. Розрив з Польщею призвів до того, що Україна на певний час втратила економічні зв'язки з західноєвропейськими країнами.

Більш нормально відбувався в роки війни товарообмін України з Молдавією, Валахією, Туреччиною та Кримом. Але ця торгівля мала до певної міри односторонній характер. Купці із названих країн, а також українські торгові люди, головним чином, ввозили товари і дуже мало експортували з України³. За цих умов особливого значення набували російсько-українські торгові зв'язки, які за роки війни значно розширилися.

Не зовсім сприятливо склалися в цей час умови для зовнішньої торгівлі Росії. В силу різних причин занепадала торгівля через Астрахань із Сходом⁴, порушились

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 160.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 436—437.

³ Більш детально про торгівлю України з іншими державами (крім Росії) в роки війни див. І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 313—316, 319—321.

⁴ Павел Смирнов, Экономическая политика Московского государства в XVII веке, стор. 6—7.

економічні зв'язки Росії із Заходом. Царський уряд пішов назустріч неодноразовим вимогам російських торгових кіл про обмеження і навіть ліквідацію засилля англійців у зовнішній торгівлі Росії. В червні 1649 р. був виданий царський указ, за яким англійці позбавлялись всіх привілеїв, їм дозволялося приїжджати для торгівлі тільки в Архангельськ. Офіціальним мотивом такого рішення було те, що «ведомо государю учинилося, что англичане всею землею учинили большое злое дело: государя своего Карлуса короля убили до смерти, и за такое злое дело в Московском государстве им быть не довелось»¹.

Політика уряду Кромвеля також не сприяла розвитку торгівлі між Росією та Англією. Борючись проти могутності Голландії на морі і маючи на меті підірвати голландську торгівлю і закріпитися на її зовнішніх ринках, англійський уряд видав у 1650—1651 рр. і в наступні роки ряд обмежувальних законів, у тому числі Навігаційний акт 1651 р. Це спричинилося до тяжкої англо-голландської війни 1652—1654 рр., яка дуже негативно відбилась на обороті Архангельського порту. Російському урядові довелося припинити поставки хліба і значно скоротити всю зовнішню торгівлю. Через застій в торгівлі в багатьох містах мали місце недобори податків «против прежних лет». Купці поверталися з ярмарків, не продавши товарів. Баланс зовнішньої торгівлі набрав явно пасивного характеру².

Не можна забувати, що в ці роки російський уряд готується до війни, закупає за кордоном великі партії зброї³, на що необхідні були гроші або відповідний товарний еквівалент. Це сильно било по державній скарбниці, а також зачіпало економічні інтереси російського купецтва. Уряд і торгові кола Росії шукали виходу з становища, яке створилося. Пільги щодо торгівлі з Україною і були до певної міри заходом, який міг покращити становище в країні.

Об'єктивно як Україні, так і Росії було вигідно тоді

¹ Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, К., 1915, стор. 417.

² К. В. Базилевич, Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г., М.—Л., 1936, стор. 7.

³ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 137, 142.

зміцнювати торгові зв'язки. Це розуміли навіть і ті верстви населення, які не займалися безпосередньо торгівлею. Про ставлення українського населення до доставки хліба і солі з Росії в роки війни ми вже говорили. Чимало є і фактів, які свідчать про те, що політика російського і українського урядів схвалювалася найнижчими ланками державного апарату. Цікавий в цьому відношенні лист котельвянського сотника Гр. Триполева і городового отамана Вас. Кислиці до вольновського воеводи Володимира Новосильцева від 2 березня 1653 р. В ньому говорилося: «Что вам милостию божиею и старших, яко вашего царя, а нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, вольно в нашу землю с товары итти, так и нам в Москву, за что хвалим бога»¹.

Необхідно хоча б коротко спинитися на деяких конкретних питаннях торгових відносин між Україною та Росією в роки війни. Як уже відзначалося, російські купці вели більш активну діяльність на Україні, ніж українські торгові кола в Росії. До того ж російські торгові люди мали можливість бувати в усіх містах України, в той час як українські купці могли проводити свої операції лише в прикордонних містах.

Склалося так, що не всі російські міста відігравали однакову роль в економічних зв'язках з Україною. Перше місце в цьому відношенні належало Путивлю. Це, напевно, сталося з тієї причини, що через назване прикордонне місто здавна проходив шлях з України в Москву, що воно було значним як на той час економічним, торговим, адміністративним та військовим центром на півдні Росії. Торгові кола Путивля були зв'язані з різними містами України ще до війни. З цього міста було найбільш зручно посилати торгових людей для збирання різних відомостей на Україні.

Найбільш жваві зв'язки Путивль мав з містами Лівобережжя. В роки війни російські купці побували в таких полкових містах, як Переяслав², Ніжин³,

¹ Акты МГ, т. II, стор. 315.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 552, 604; стовп. 323, арк. 604; Акты МГ, т. II, стор. 312; Вос-соединение Украины с Россией, т. II, стор. 325.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 553; Акты МГ, т. II, стор. 324; Акты ЮЗР, т. III, стор. 378; т. X, стор. 39.

Миргород¹, Прилуки², Іркліїв³, а також в містах і містечках — Баришівці⁴, Борзні⁵, Батурині⁶, Лубнах, Гадячі⁷, Ромнах, Лохвиці, Варві, Кременчуці та ін.

В ході війни посилились зв'язки Путивля з містами Правобережжя, в першу чергу з Києвом. Сюди часто приїжджали путивльські торгові люди з різними товарами⁸.

Почастішали під час війни поїздки путивльських торгових людей у Чигирин — резиденцію гетьмана. Хоч дехто з них і мав завдання збирати політичні відомості, але з метою відвернути від цього увагу всі торгові люди їздили сюди з товарами⁹. До того ж у цьому досить великому в той час місті¹⁰ були зосереджені центральні установи, значна кількість військ, разом з різними посольствами сюди приїздили іноземні купці¹¹.

Путивльці бували тоді і в інших правобережних містах: Корсуні¹² і Каневі¹³, в козацькому таборі під Бі-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 378, 380; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 480; Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 235.

² Акты ЮЗР, т. VIII, Дополнения, стор. 280; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 170, 554; ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 333.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 603, 606.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 43, 335, 337; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 366.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 16, арк. 281.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 533.

⁷ Там же, арк. 551; ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 331; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 371.

⁸ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 336; ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 24—25; ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 74, арк. 165; Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 58, 160.

⁹ Див., наприклад, ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 75; Севский стол, стовп. 145, арк. 176; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 472—473, 487; т. III, стор. 154, 202, 235.

¹⁰ Г. Логвин, Чигирин — Суботів (Архітектурно-історичний нарис), К., 1954, стор. 10—13.

¹¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 319.

¹² Акты ЮЗР, т. III, стор. 376.

¹³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 603; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 475—476.

лою Церквою в 1651 р.¹, в Умані², Фастові, Борщагівці та ін.

На початку визвольної війни «путивльцы торговые люди» в кількості п'яти чоловік повернулися з міста Костянтинова, що «за Дніпром верст за двісті». Саме вони привезли важливі відомості про події на Україні³. Отже, документи свідчать, що жодне з інших російських міст не було так тісно зв'язане з Україною, як Путивль.

Другим щодо торгових зносин з Україною було місто Брянськ, яке підтримувало зв'язки головним чином з містами північної України — Стародубом, Почепом, Погаром, Мглином, Новгородом-Сіверським, Сосницею, Микушиним, Седневим. Всі ці міста до 1618 р. входили до складу Росії і лише за Деулинським перемир'ям відійшли до Речі Посполитої⁴. Зрозуміло, що неабияку роль тут відігравали старі економічні зв'язки. Згадується і про приїзд брянчан до Києва⁵. З переліченими містами підтримувало торгіві зв'язки і місто Трубчевськ⁶. Є згадка про те, що трубчевські торгові люди підписали в Переяславі торгову угоду з українськими купцями на велику як на той час суму — 4,5 тис. золотих⁷.

Як видно з документів, що дійшли до нас, значну роль в торгівлі з Україною відігравали Севськ, Рильськ і Хотмижськ. Севські торгові люди їздили в Стародуб, Почеп, Ніжин, Борзну, Прилуки, Кролевець, Сосницю, Мену, Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів та інші міста північного Лівобережжя України. Бували випадки, коли севські купці з метою «проведыванья вестей» у 1649 р. їздили в Переяслав і Київ⁸. Севські торгові люди Іван Жеденьов з товаришами мали завдання «для вестей» «доезжать до дальних польских і литовских городов и до козачьих полков Богдана Хмельницького»⁹.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 16, арк. 360; Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 96—97.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 439.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 210.

⁴ Н. Василенко, Територія України в XVII віці. Збірник на пошану академіка Д. І. Багалія, К., 1927, стор. 112—113.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 410.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, стор. 209, 210.

⁷ Там же, Дополнения, стор. 55.

⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297.

⁹ Там же, стовп. 349, арк. 18.

Торгові люди з Рильська бували в Ромнах, Борзні, Баришівці, Варві, Києві. В серпні 1649 р. рильський воевода Андрій Солнцев повідомив, що, відповідно до наказу з Москви, він послав торгових людей «в литовскую землю» для збирання «подлинных вестей». Ці люди побували в Києві, дійшли до Паволочі, але через наявність татар на Україні не могли добратись до табору гетьмана¹. Хотмижські торгові люди їздили в Миргород, Гадяч, Веприк, Грунь. Деякі хотмижани дуже часто бували в цих містах. Про одного з них — Федора Осетрова говорилося, що в нього «в литовской стороне в мещанах в торговых людях многие знакомцы и дело за обычай»². Миргородський полковник Матвій Гладкий у листі до Посольського приказа просив дозволити Федору Осетрову закупити в Москві матеріали для оздоблення церкви, бо «он поднялся, яко человек значный, у нас тут на Украине часто бываючи»³.

Купці з Белгорода їздили в Гадяч⁴, Хорол, Рашівку, Рунки⁵, Зіньків, Решетилівку, Сорочинці, Миргород, Лохвицю, Ромни⁶. Курські торгові люди бували в Гадячі, Лубнах⁷. Їздили на Україну і купці з інших прикордонних російських міст — з Чугуєва в Полтаву і Опошню⁸, з Карпова в Гадяч⁹, з Царево Алексеева теж у Гадяч¹⁰, з Вольного в сусідній Веприк¹¹, з Недригайлова в сусіднє прикордонне місто Костянтинів¹², з Кам'яного в Гадяч¹³.

Про участь віддалених російських міст у торгових зв'язках з Україною збереглося мало відомостей. Вже

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 301—302.

² Акты МГ, т. II, стор. 212.

³ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 290—291.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. I, арк. 415.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 480.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 16—17, 124.

⁷ Акты МГ, т. II, стор. 291.

⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 484.

⁹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. I, арк. 415.

¹⁰ Там же, арк. 456.

¹¹ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 283—284.

¹² Там же, стор. 341.

¹³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 209.

згадувалось, що з Москви у Київ і Чигирин їздив кілька разів «гостинные сотни торговый человек» Порфирій Зеркальников. Можливо, що одночасно з виконанням доручень державного характеру він займався і своїми торговими справами. Московський купець — кадашевель Іван Митрофанов у 1649 р. бував на Україні і скуповував поташ та смольчуг, маючи на це лист Богдана Хмельницького¹.

У тому ж році на Стародубщині скуповували у козацької старшини поташ «москвитини» — кадашевці Олексій Рогозін та Ларіон Федоров². Серед російських купців, затриманих у Києві польською адміністрацією в 1650 р., згадується московський торговий чоловік Прокофій Татарин³.

Інших згадок у документах про московських купців, які безпосередньо їздили на Україну, немає. Але є підстави твердити, що торгові люди прикордонних міст виступали як агенти великих московських купців. Путивльські торгові люди в лютому 1651 р., скаржачись на дії української адміністрації в зв'язку із справою Василя Мезинського, заявляли, що соболів для продажу вони одержали з Сибірського приказа, продавали також «животы» московської гостинної сотні Порфирія Трофімова, царської «соболной казны». Вони просили послати Порфирія Трофімова на Україну для розв'язання справи, бо «тамошняя страна ему за обычай»⁴. У березні 1651 р. з грамотою Посольського приказа на Україну поїхав Порфирій Зеркальников, він же Порфирій Трофімов. Той факт, що московські купці вели оптову торгівлю з Україною і мали своїх агентів серед торгових людей в окраїнних містах, кидає певне світло на їх ставлення до питання про приєднання України до Росії.

Торгувати в Київ, а також стягувати борги їздив у квітні 1649 р. калужанин Тимофій Биков⁵. Є згадка про перебування в 1650 р. у місті Гадячі торгового чоловіка з Тули Герасима Черникова⁶.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 377.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 236—237.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. I, арк. 362.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 14.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 171—172.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. I, арк. 421.

Як правило, в ті часи купці їздили групами по 3—5 і більше чоловік. Іноді збиралась досить велика валка возів. У травні 1650 р. в Баришівці і Гадячі було затримано польською адміністрацією 32 купці з Белгорода та Олешні. В той же час у невеликому місті Варві було затримано 10 путивльських купців¹.

Російські купці для торгівлі з Україною використовували найману силу. Коли москвич — кадашевець Олексій Rogozin закупив у Почепі в березні 1649 р. 50 бочок поташу, то товар доставили в Трубчевськ «наймити трубчане и Трубчевского уезда крестьяне»². Путивльський полковий козак М. Кожевников у 1650 р. наймався до путивльського посадського чоловіка Сидора Поневіна возити товар до Баришівки³. Торгові люди наймали не лише росіян, а й українців, як це мало місце при перевезенні поташу з Почепи до Брянська⁴. Брянчани також найняли в Мглині п'ять чоловік «гулящих людей» для перегону закупленої худоби⁵.

Торгівля в той час відбувалась на торгах і ярмарках. Кожне місто на Україні, одержуючи королівську, а після гетьманську грамоти на самоврядування, доставало право на щотижневі торги, а також на ярмарки у певні пори року, як правило, на свята. Павло Алеппський писав, що «у козацькій країні ярмарки відбуваються весь час, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті»⁶.

У деяких містах відбувалось по кілька ярмарків, що тривали не один тиждень. На ці ярмарки приїжджали і купці з інших країн, насамперед торгові люди з Росії. Як видно з документів, до Стародуба на ярмарки в кінці лютого і на «десяту п'ятницю» приїздили купці з Брянська, Трубчевська та інших російських міст⁷. Весною і влітку ярмарки відбувались в Ніжині, Каневі,

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 241, 643.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 236.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 337.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 236.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 2, арк. 81—82.

⁶ Путешествие..., т. III, стор. 80—81.

⁷ Акты МГ, т. II, стор. 315; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 42; Акты ЮЗР, т. III, стор. 210.

Борщагівці, Баришівці, і сюди прибували купці з Путивля¹; до Гадяча їздили з Хотмижська та Белгорода².

На ярмарках російські торгові люди торгували не тільки з українськими, але і з іноземними купцями. Путивльський стрілець Дмитро Гур'єв з своїм братом в 1651 р. поїхав до Баришівки на ярмарок з «мяхкою рухлядю», тобто хутром, привізни 30 сороков соболів. Ярмарок відбувався «на средокрестной неделе». В ньому брали участь греки з Царгорода та з Волоської землі. Соболи було обмінено на «царгородські» товари³.

У документах згадується, що російські купці їздили «для торговли с товары», «для своево дела», «для торгового промыслу», а то просто «для торговли», «с торгом», якщо при цьому їм не ставились інші завдання.

Під загальною назвою «торговые люди» криються різні соціальні верстви, які займалися торгівлею і відігравали неоднакову роль в російських посадах. Були серед них «пушкари», «стрельцы», «дети боярские», белгородський «станишний голова», син соборного попа з Царево Алексеєва, селянин Свинського монастиря з-під Брянська, «полковые» і «беломестные» козаки з Путивля та інших міст, митний «откупщик» з Хотмижська. Але їздили на Україну і просто «посадкие и уездные люди». Не збереглося достатніх даних для характеристики їх справжнього економічного становища. Але є свідчення, що переважна більшість не належала до числа самостійних людей, часто виконувала функції торгових контрагентів великих купців або торгувала за невеликий процент товарами, що були державною монополією. Як би там не було, але ці люди займалися торгівлею, в тому числі з Україною. Коли додати ще осіб, які в російських містах продавали різні товари приїжджим українським купцям, то стане ясно, що на півдні Росії зосередилась значна кількість людей, зацікавлених у розвитку добросусідських відносин і торгівлі з

¹ Акты МГ, т. II, стор. 317, 324; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 475, 476; ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 43, 46.

² ЦДАДА, ф. Малороссийский приказ, стовп. 5/5816, арк. 131.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 43, 46.

Україною. У тій чи іншій мірі ці верстви населення російських міст не могли не впливати на політику царського уряду, хоч він у своїй діяльності головним чином спирався на дворянство¹.

Значна кількість російських торгових людей бувала на Україні по декілька разів на рік. Вже згадувалось, що хотмижанин Федір Осетров мав широке знайомство на Україні і навіть користувався довір'ям козацької старшини. Путивльський торговий чоловік Іван Массалітін мав великі зв'язки головним чином з міщанськими колами лівобережних міст². Осип Шемирін, також з Путивля, мав добрих знайомих серед бурмистрів Києва³. Ріянин Костянтин Мурзін, повернувшись восени 1649 р. з України, похвалявся, що борзенський сотник Пилип Мельник «по знакомству и по дружбе» розповів йому важливі новини⁴. Такі приклади, а їх можна навести багато, є свідченням довголітніх активних економічних зв'язків між Україною і Росією. Одночасно вони свідчать про більш-менш нормальний характер економічних відносин в період визвольної війни українського народу.

Навіть в ті часи для торгівлі потрібний був кредит, тим більше, що купецькі капітали були незначні. В документах наводяться факти продажу товарів у борг. Так, калузький купець Тимофій Биков у 1648 р. під час Свинського ярмарку дав київському купцеві Івану Тетеревці (Тетерівському) «юфатного красного товару в долг до сроку, до рождества христового прошлого 156-го году»⁵. Федір Лук'янов, Сергій та Василь — «люди его царского величества» з Трубчевська дали в Переяславі на великдень 1649 р. вже згадуване грошове зобов'язання на суму 4,5 тисяч золотих⁶.

Про торгівлю українців у російських містах під час визвольної війни збереглося ще менше матеріалів. Але на підставі джерел можна все-таки, не роблячи широких узагальнень, висловити певні міркування. Звертає на себе увагу важлива роль міста Ніжина в торгівлі з

¹ С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, стор. 95—98.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 379—380.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 58.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 292.

⁵ Там же, стор. 171—172.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 55.

Росією у роки війни. Торгові люди з Ніжина їздили у Севськ, про що збереглося найбільше відомостей¹.

Є два документи про приїзд ніжинських купців у Яблонів² і сусідні з ним Валуйки та Усерд, а також по одній згадці відносно відвідання ними таких міст, як Царево Алексеев³, Путивль⁴, Брянськ⁵. Купці з Києва їздили в Брянськ на Свинський ярмарок⁶, в Путивль⁷ і в Оскол. Миргородці їздили торгувати в Севськ, Хотмижськ. Торгові люди з прикордонних міст Чернігова, Почапа, Мглина, Мени бували в Брянську. Глухівці приїжджали в Севськ, Царево Алексеев. Із Конотопа, Кролівця, Нових Млинів, Новгород-Сіверського українці їздили в різних торгових справах у Севськ. Міста Полтавського та Миргородського полків були більше зв'язані з сусідніми російськими містами: Полтава — з Белгородом; Веприк — з Бобриком і Хотмижськом; Гадяч — з Карповом, Хотмижськом, Царево Алексеевим, Белгородом; Лютенка, Лохвиця — з Курськом; із Зінькова, Комишни, Куземина їздили в Олешню, а з слободи Коробутової — в Хотмижськ. У Путивль їздили також купці з Прилук, Канева та інших місцевостей.

Наведені дані про торгівлю українських міст з російськими свідчать про складання і навіть існування вже тоді певних зв'язків між місцевими ринками України і Росії. Національні ж зв'язки почали складатися лише десь в середині XVII ст. Саме тому безпідставним є твердження, нібито Україна «до певної міри включалася в єдиний всеросійський ринок ще до возз'єднання з Росією»⁸. Ще менше підстав твердити, що вже під час війни «жвавий обмін товарами призводив до суспільного поділу праці між російськими і українськими землями, сприяв поступовому утворенню економічних райо-

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 252; 1652, спр. 1а, арк. 291; ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 349, арк. 82; стовп. 466, арк. 167; Акты МГ, т. II, стор. 308.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 272; Акты МГ, т. II, стор. 359.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 382.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 73.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 171—172.

⁷ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 364; 1652, спр. 1, арк. 36.

⁸ О. К. Касименко, назв. праця, стор. 192.

нів, до складу яких увійшли різні області Росії та України»¹. В торгових зв'язках того чи іншого району України з місцевими російськими ринками не виступали ще як єдине економічне ціле ні Росія, ні Україна. Не можна випустити з уваги і ту обставину, що під час війни Україна у великій кількості ввозила з Росії хліб, який вона в мирний час сама виробляла в більш ніж достатній мірі. Такий обмін не був тоді результатом специфічних особливостей окремих районів.

Відомі лише поодинокі випадки, коли в роки війни українцям вдавалось перейти з метою торгівлі встановлену для них лінію порубіжних міст. Так, житель міста Красного грек Дмитро Юр'єв, незважаючи на заборону, гнав 200 волів мимо Брянська через Калугу на Москву². В зв'язку з цим брянський воевода одержав сувору вказівку не пропускати ні з якими товарами в Москву купців з України³. З гетьманськими посланцями на початку 1652 р. побував у Москві «купчина Хмелевського Юрка Мануйлов», який просив дати йому три ямських підводи до Путивля, а з Путивля — до Ромен⁴. З інших документів видно, що Юрій Мануйлович, грек, який жив на Україні, мав доручення від гетьманича Тимофія Хмельницького купити в Москві різні шуби⁵. Очевидно, це був незвичайний випадок, зв'язаний з особливим становищем Тимофія Хмельницького.

Легше було українським купцям добратися з товарами до Калуги. Дмитро Юр'єв продав у цьому місті дев'ять волів. Весною 1649 р. у Калугу приїжджали для продажу коней і «узорочных» товарів торгові люди кияни Євфім Григор'єв та Дмитро Федоров⁶.

Збереглися відомості про те, що в роки війни українські купці їздили тільки на один російський ярмарок, який відбувався в шести верстах від Брянська поблизу Свинського монастиря. Сюди прибували купці з різних міст України, з далеких кінців Росії, з сусідньої Білору-

---

¹ В. В. Веселаго, Принципи економічної політики Богдана Хмельницького, «Нариси з історії економічної думки на Україні», К., 1956, стор. 89.

² Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор. 63—64, 65—66.

³ Там же, стор. 66.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 253—254.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, стор. 488.

⁶ Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор. 175.

сії, Литви і Польщі¹. Ярмарок щороку починався 15 серпня, в день усупенія, і тривав багато днів.

По відношенню до українських купців російські документи вживають ту саму термінологію, що й до російських торгових людей. Вони їздили групами і поодинокі, торгували без «челядників», «пахолків», тобто без слуг. Але є часті згадки про одного або й кількох слуг вразу. Так, з Почепа якийсь Василь їздив у 1649 р. торгувати в Брянщину з своїм «челядником»². Ніжинський купець Степан Антонов, торгуючи в 1651 р. горілкою поблизу Яблонова, мав двох «пахолків»³. З «пахолками» прибула у Яблонов група купців з Ніжина в кінці 1653 р.⁴ Безумовно, для доставки 200 волів аж до Москви Дмитро Юр'єв та його напарник Іван Матвеев використали спеціальних погоничів. Використання купцями «пахолків» свідчить, зокрема, про існування різних груп серед торгового люду на Україні.

В чий же руках перебувала на Україні торгівля з Росією? Хто входив до групи торгових людей? Вияснити це можна лише на основі документів, яких, на жаль, збереглося мало.

У документах деяких торгових людей називають «мішанами», що свідчить про належність їх до міського стану. Можна припустити, що не всі вони займалися однією тільки торгівлею.

Люди, які жили з торгівлі, перебували, головним чином, у таких містах, як Київ. До них належали уже згадані Іван Тетеревка, Євфим Григор'єв, Дмитро Федоров, Василь Мезинський, Аврам Скорина, який їздив у Путивль в 1650 р. Про нього воевода писав, що він належить до «лутчих торгових людей»⁵. Російські купці відзначали свої дружні відносини з київськими бурмистрами, «которые тебе, государю, радеют»⁶. Можливо, вони з ними мали і якісь торгові зв'язки.

Були такі люди і в іншому тогочасному великому місті — Ніжині. До них належав, напевно, ніжинський мі-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 94.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 56.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 275.

⁴ Акты МГ, т. II, стор. 360.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 364.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 58.

щанин Антін Гаврилов, який приїжджав у Путивль з торгом в кінці травня 1648 р.¹ Торговими людьми були брати Афанасій, Філон і Григорій Федоровичі, які їздили в Царево Алексеев у 1650 р.² У травні 1651 р. у Севськ приїхали з Ніжина торгові люди райця Клим Яковлев та Андрій Качеювський³. Виключно торгівлею займався Степан (Сенька) Антонов, який під час війни переселився з Могильова на Дніпрі у Ніжин⁴. Можна назвати і інших ніжинських людей, розміри торгівлі яких давали їм можливість жити тільки з неї.

Інакше було в інших містах. У Миргороді, наприклад, путивльський купець Іван Массалітін був добре знайомий з «лучшим торговим человеком Михайлом Селитренником»⁵. Прізвище вказує, чим міг він торгувати. Можливо, він розбагатів на виробництві і продажу селітри. Адже Миргородщина в той час була одним з центрів виробництва селітри на Україні.

Про те, хто були українські торгові люди, свідчать і такі дані. 14 вересня 1651 р. прибув у Севськ і зупинився на гостиному дворі вийт з міста Нових Млинів Іван Яковлев⁶. У тому ж році у Севськ з Новгород-Сіверського приїздив у торгових справах «городничева Васильева сын Фаева Павел Фаев»⁷. Ще 17 лютого 1649 р. з міста Веприка у Бобрік «с продажным товаром» прибув «писчик» Сенько Васильев⁸, очевидно, писар.

Про декого з тих, хто приїздив у Росію торгувати, можуть сказати їх прізвища. В травні 1649 р. приїздив у Хотмижськ з Гадяча торговий чоловік Прохір Кушнір⁹. Як відомо, до війни з Гадяча в Росію вивозили на продаж шуби і кожухи. Можливо, Прохір Кушнір і ввозив свої вироби на продаж. Через рік у місто Кам'яное

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22.

² Там же, стор. 382.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 252.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 274.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, стор. 378.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 349, арк. 79.

⁷ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 250.

⁸ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 287.

⁹ Акты МГ, т. II, стор. 220.

прибув «торговий литвин Мартын Яковенка Рындар»¹. Немає згадки, звідки він приїхав, але не підлягає сумніву, що з України, і «рындар» — орендар — вказує на те, чим він займався у себе вдома.

Торгівлею займалися і козаки. Про це збереглося чимало документів. У червні 1649 р. з Миргорода у Севськ на гостиний двір прибув «запороской козак» Олекса Иванов². На масляну неділю 1651 р. приїжджав у Путивль козак Грицько Канівець. Він навіть був гостем путивльського торгового чоловіка Федора Ботоврі³. В листі ніжинського полковника П. Шумейка до брянського воеводи від 21 липня 1649 р. говориться, що Корній Ананійович — купець, міщанин і «товариш наш» — козак Війська Запорозького⁴. Миргородський полковник 4 жовтня 1649 р. в листі згадує про Савелія Ігнатовича, який їздив з товарами «в сторону государеву» і є також «наш товариш», тобто козак⁵.

Воевода міста Царево Алексеєва А. Отяєв допитував 13 лютого 1650 р. прибулого з Гадяча «черкашенина торгового человека» Яцка Лучченка. З'ясувалося, що з ним приїхало ще двоє «черкас» — Матвій Серебенський та Яків Яцків⁶. Яцко Лучченко значиться в реєстрі Війська Запорозького як козак «сотні Книшовської од Гадячого» під прізвиськом Яків Лук'яненко⁷. Є в реєстрі у Гадяцьких сотнях кілька Матвіїв, але не можна сказати, хто з них Матвій Серебенський. Рідко збігаються прізвиська людей в російських і українських документах.

Про Зборовську угоду детально розповів путивльському воеводі прибулий з Прилук у вересні 1649 р. Литвин Лук'янов, який служив у «гетмана Богдана Хмельницького и у подполковников для лекарства ране-

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 208.

² Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 297.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 1а, арк. 126.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 73—74.

⁵ Там же, стор. 112.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 535; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 331.

⁷ Реестра., стор. 300. Яцко Лучченко і Яцко Булига в грудні 1647 р. возили таємно у Хотмижськ для продажу горілку і тютюн (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 8).

ных людей». Цей лікар теж приїздив у Путивль «для хлебной покупки»¹.

Ми вже наводили дані про масовий приїзд населення України в російські міста для купівлі, головним чином, хліба і солі. Жителі м. Баришівки заявляли в травні 1650 р., що купувати хліб і сіль в «государеву сторону поехали многие тысячи»². Можливо, «многие» було перебільшенням з метою умовити польського урядовця, щоб він відпустив затриманих російських купців, проте фактом є поїздка тисяч людей для купівлі хліба. Прибували за ним не лише купці, але і люди «простые», які нічого не возили для продажу, як про це писали прикордонні воеводи³. В зв'язку з воєнною обстановкою та стихійним лихом, що викликали потребу купувати в Росії хліб і сіль, дуже розширилось коло осіб, які начебто торгували.

Але справжньою торгівлею як промислом займалися небагато людей. В період феодалізму вона не була спеціальним заняттям багатьох тисяч. Щоб вести торгівлю в інших місцевостях, до того ж оптову, потрібні були відповідні засоби пересування, кошти. Таку можливість мало небагато людей на Україні. Отже, торгівля України з Росією фактично могла перебувати в руках певної групи купецтва. Такі люди були не лише у великих, а й в малих містах. У січні 1650 р. хотмижанин А. Курбатов побував у Лохвиці, Гадячі, Веприку для «проведывания вестей». Під час поїздки він мав розмову з міщанами «познакомцами», які в «государеву сторону приезжают с товары и с ним Афанасьем знаютца»⁴.

До визвольної війни Україна і Білорусія, перебуваючи в складі Речі Посполитої, мали між собою досить широкі економічні зв'язки. Навіть війна не могла припинити їх. Не торкаючись тут форм економічних зв'язків між Україною і Білорусією в роки війни, ми спинимося лише на питанні, яке має пряме відношення до торгівлі між Україною та Росією.

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 345.

² Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 367.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. I, арк. 364.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 297, арк. 260.

Факти свідчать про те, що торгові люди з Білорусії вели торгівлю з Росією через Україну. 30 травня 1648 р. путивльський воевода писав у Москву, що з Ніжина для торгівлі приїхали ніжинський міщанин Антін Гаврилов і «могиловець» Богдан Потапов¹.

Севський воевода в грудні 1652 р. повідомляв, ґрунтуючись на розповіді ніжинських купців Андрія Трофімова та Іллі Аврамова, що у Ніжин приїхали «Литовского повету литовские торговые люди», яким ніжинський полковник Іван Золотаренко дозволив купувати і продавати різні товари «повольно»². Про це саме в січні 1653 р. повідомляв і путивльський воевода на підставі інформації російських купців³.

Білоруські купці поселялись в українських містах і торгували звідти з Росією. Яблонівські воеводи в грудні 1653 р. у своїй відписці повідомляли про приїзд у Яблонів та інші міста купців з України. На допиті вони заявили, що одні з них є «гетмана Богдана Хмельницького, а иные сказывали, что бывали могилевцы королевские торговые люди», але живуть з початку війни на Україні. Вони боялися кари польсько-литовських властей, і тому не поверталися в Білорусію. Серед таких купців були Омелько Тарасов з чотирма «товаришами». Всі вони з початку війни проживали у Ніжині, а своїм сім'ям, які залишалися в Могильові, вони висилали гроші на утримання.

6 січня 1654 р. в Яблонів приїхали з Ніжина Григорій Федоров, Захарій Кузьмін, Афанасій Федоров, Мартин Глухов, Євтим Васильєв, Панько Григор'єв і Семен (Сенька) Коченовський. Вони заявили, що живуть у Ніжині з початку війни, а сім'ям у Могильов висилають гроші. У своїй відписці воеводи повідомляли: «А торгуют они всякими товары в твоих государевых в украинских и в черкасских городех давно». Справи в них, очевидно, йшли добре, бо кожний їздив з кількома «пахолками»⁴.

Про грецьких купців, які жили на Україні і брали участь в торгівлі з Росією, вже згадувалося.

Певну роль у внутрішній торгівлі на Україні до вій-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22.

² Акты МГ, т. II, стор. 308—309.

³ Там же, стор. 312.

⁴ Там же, стор. 359—360.

ни відігравали єврейські купці¹. Але нам невідомі факти їх торгівлі з Росією ні до війни, ні під час війни. Лише в кінці 1653 р. у Яблонов серед інших ніжинських купців приїхав Афанасій («Афонька») Григор'єв, родом з містечка Сатанова на Поділлі, який ще на початку війни, за його словами, прийшов у Ніжин і прийняв православ'я. Його жінка і діти теж жили в Ніжині².

Можна було б навести ще деякі поодинокі аналогічні факти, але вони не дають підстав для узагальнень. Напрошується висновок, що на Україні в торгівлі з Росією перевага належала представникам українського населення.

Необхідно спинитися на предметах вивозу в Росію з України і навпаки, розмірі торгівлі, цінах, а також хоча б коротко охарактеризувати тодішні шляхи сполучення.

До 1648 р. Україна була одним з великих виробників зерна на європейський ринок. Значна кількість зерна використовувалась на місці як для харчування, так і для виготовлення горілки і пива. Багато хліба вивозили з України в Росію. Трубчевський воевода Н. Нащокін влітку 1649 р. повідомляв, що до нього приходять з «Литовской стороны многие торговые посадские люди», які в чолобитних своїх пишуть, що коли не було війни, вони привозили в Росію хліб, сіль, самопали (пищалі) та іншу зброю, порох, свинець і селітру³.

В 1648 р. на Україні була засуха, а що зійшло — в багатьох місцях знищила сарана. Крім того, в зв'язку з тим, що значна кількість людей пішла у військо, різко скоротилась засівна площа. Активні військові дії на Україні затягнулись того року до пізньої осені. Все це призвело до нестачі хліба, до великої дорожнечі в кінці 1648 і на початку 1649 р.

Польські послы, які проїжджали через Україну в січні — лютому 1649 р. на переговори з гетьманом, записали в своєму щоденнику, що живність в Новосілках важко дістати і вона дорога. Не тільки зерна, а й соломи для коней не було⁴. Про завіз необхідної кількості хлі-

¹ W. Tomkiewicz, назв. праця, стор. 94—95.

² Акты МГ, т. II, стор. 359.

³ Памятники КК, т. I, стор. 315.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 105.

ба з західних районів України не могло бути й мози. Через них пройшло дві армії — польська і козацько-татарська, і ця територія особливо сильно потерпіла.

Почався стихійний ввіз хліба з Росії. З кінця 1648 р. ввіз хліба з Росії на Україну набрав небувало великих розмірів. Ми вже згадували про відписку бобриского воеводи К. Ушакова відносно того, що мимо Бобріка «торговые всякие люди» возять за кордон мед і хліб з Белгорода, Хотмижська, Вольного та інших міст. Воевода зробив спробу затримувати цих людей, але вони обминали застави. З відписки видно, що хліб вивозили і торгові люди з інших російських міст — адже центральний російський уряд тоді дозволив вільно торгувати хлібом і вивозити його на Україну¹.

З березня у Москві одержали відписку курського воеводи Ф. Ладиженського про приїзд у Курськ торгових людей з України, які просили дозволу купувати і вивезити хліб і сіль². Як відомо, царський уряд дозволив українцям купувати і вивозити хліб і сіль «повольною ціною», заплативши відповідне мито³.

Цікаві дані про кількість вивезеного на Україну хліба наводяться у відписці вольновського воеводи Ф. Арсенєва, одержаній в Москві 9 березня. В цей час через місто Вольное з України «безпрестанно» йшли обози за хлібом та сіллю по 100 і 50 возів у Курськ, Белгород, Оскол та інші міста⁴.

Російські служилі і торгові люди також везли на Україну із названих міст та з Карпова, Хотмижська і Комарицької волості для продажу по 30 і більше возів хліба, солі, меду⁵. Про масовий вивіз у великій кількості хліба з Хотмижська та інших прикордонних міст повідомляв хотмижський воевода у березні. В результаті цього виникла дорожнеча, що в першу чергу відбилась на становищі служилих людей, які просили воеводу, щоб він хліба і солі «литовским людем продавать не велел».

Закупка хліба і вивіз його на Україну мали місце і

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 131.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 42.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 288, арк. 125.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 137.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 41.

в червні, напередодні жнив, як про це повідомляв путивльський воєвода¹.

На осінь 1649 р. становище дещо змінилося, і до кінця року в документах не зустрічається згадок про масову закупівлю українцями хліба в російських містах. Слід мати на увазі, що в цей рік і в Росії також був неврожай. В лютому 1650 р. уповноваженому шведського уряду, який приїхав в Росію закупити велику партію хліба, відмовили в цьому. «А в польских и понизовных городех, где прежде сего хлебу бывал род, нынешнего лета во многих местех хлеба саранча поела. И в тех городех ратным и жилетским людем в хлебе оскуденье, и хлеб покупают»². Мова йде якраз про місцевості, де в 1649 р. українці у великій кількості закуповували хліб.

Документи початку 1650 р. свідчать про те, що на Україні і особливо в Білорусії було тоді важко з хлібом. Греки Христофор Мануйлов та Роман Прокоф'єв, які в березні проїжджали через Україну з Царгорода від митрополита Симона, заявили в Москві, що хліб у Києві та інших містах «добре дорого», що привозять його з Путивля та Комарицької волості, а коли б цього не робили, «в литовской стороне голод был бы большою»³. З весни українці купують хліб в Росії⁴. Велику дорожнечу в 1650 р. на Україні відзначав шляхтич Іоахім Єрлич, який переховувався у київських православних монастирях. У своїй хроніці він писав, що цар дозволив «своім сюди, за кордон, возити і продавати хліб і нашим їздити за кордон і купувати у них, з цього був по'ятунок»⁵.

У голодні роки широкі маси населення України особливо відчували позитивне значення торгових зв'язків з Росією. З цього робились відповідні політичні висновки. В липні 1650 р. з України повернувся Родіон Попов, який за завданням белгородських воєвод їздив «для проведывання всяких вестей тайным обычаем». Він побував у багатьох містах Лівобережжя і чув, як «многие черкасы» говорили, що тепер війною на Росію ніхто не піде,

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 315—316.

² Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 10.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 355.

⁴ Там же, стор. 360, 367; ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 323.

⁵ J. Jerlicz, Lotopisec albo kronika, т. I, Wilno, 1853, стор. 113.

бо «в голодные де годы ты, государь их, черкас, велел прокормить хлебом»¹. Оскільки про «голодные годы» тут говориться в минулому часі, можна зробити висновок, що урожай того року на Україні був задовільний. З другої половини 1650 р. в документах зовсім немає згадок про масову купівлю хліба українцями в Росії. Мали місце лише окремі випадки.

Непоганий урожай був на Україні і в 1651 р. В щоденнику походу польського війська на Україну після битви під Берестечком відзначалося, що коли війська з Махнівки перейшли у містечко Білилівку за козацькою лінією, то вони потрапили в зовсім інший край. Був серпень, в полі густо стояли копи, і всякого збіжжя було досить². Мясковский, який в жовтні повернувся від Хмельницького, писав, що на Україні все дуже дешево, хліба є досить³.

У 1652 р. на Україні хліба було багато, його навіть вивозили в Росію. 15 березня 1652 р. служилі люди з Валок писали у своїй чолобитній, що в «инные, государь, в украинные города на Вольной, и на Хотмижеск, и в Курск, и в Чугуев хлебные запасы и харчевые привозят черкасы». Чолобитна закінчувалась проханням дозволити українцям привозити хліб та інші продукти і в це місто⁴. В іншій чолобитній згадується, що українці возили зерно та інші припаси в Белгород і Обоянь⁵.

Мало збереглося даних про ціни на хліб в той час. Напевно, ціни визначалися становищем на ринку. Так, очевидно, слід розуміти вираз «повольною ціною». В звичайні роки у Москві четверть⁶ жита коштувала 50—70 копійок. Але на півдні, в прикордонних містах, ціна могла бути ще нижчою. У травні 1648 р. глухівський міщанин купив у селі Дубовицькому Севського повіту близько 30 пудів жита по ціні 11 алтинів за четверик, всього на 12 рублів⁷. У січні 1650 р. брянський воевода

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 378—379.

² A. G a b o w s k i, Starożytności, т. I, стор. 279.

³ Там же, стор. 353—354.

⁴ Н. Новомбергский, Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII ст., Продовольственное строение, стор. 36.

⁵ Там же, стор. 37.

⁶ Московська четверть в XVII ст. дорівнювала 6 пудам жита або 5 пудам житнього борошна. Див. Л. В. Черепнин, Русская метрология, М., 1944, стор. 66—67.

⁷ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 56.

за завданням Розрядного приказа збирав відомості про ціни на хліб у прикордонних містах Речі Посполитої. В Смоленську тоді за четверик жита і пшениці платили полтину, в Рославлі четверик жита коштував полтину, а пшениці — 20 алтинів і більше. На території, підпорядкованій гетьманському урядові, наприклад, в Почепі, в кінці 1649 р. за четверик жита платили по 11 алтинів, пшениці — «полтину и больши», вівса — 5 алтинів і 3 деньги¹.

Значна різниця у цінах на хліб в Росії і на Україні в 1648—1650 рр. дала можливість російським торговим людям, які зосередили торгівлю в своїх руках, одержати великі прибутки. Напевно, від торгівлі хлібом немало перепаало і українським купцям, які купували хліб в Росії і перепродували його на Україні.

Якщо привіз хліба на Україну в перші роки війни був насамперед зв'язаний з неврожаєм, то торгівля російською сіллю на Україні майже цілком була зв'язана з військовими діями.

Як уже згадувалось, до війни сіль в значній кількості вивозилась з України в російські прикордонні міста. Це мало місце навіть і в 1648 р. 2 травня 1648 р. намісник в маетках Себастьяна Маховського — Войцех Сибилінський писав до севських воевод, що він має 12 возів солі і «пожалуйте купца ко мне пришлите до Студенца, сделайте крестову любовь и соседское житье, пришлите с деньгами»². Очевидно, йшлося про запас, зроблений ще до військових дій на Україні.

Війна внесла істотні зміни в торгівлю сіллю на Україні. До цього часу сіль привозили з Коломиї, Молдавії та Криму. Особливе значення для Наддніпрянської України мав привіз коломийської солі. Велика кількість «коломийців» займалась цим промислом і привозила сіль для продажу. В результаті військових дій соляні промисли на Коломиї сильно підупали. Крім того, після підписання Зборовської угоди король дозволив ханові взяти ясир на Україні. Особливо потерпіли від цього Волинь, Поділля і, «где соль варят, полон многой поимали ж» — Коломия³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 323—324.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 7.

³ Там же, стор. 344.

На протязі всієї війни добратися до Коломиї було важко, оскільки вона перебувала за козацькою лінією. Хоч і робились спроби використати в роки війни всі звичні для України центри постачання сіллю¹, але зв'язки були дуже нерегулярними і ненадійними.

Ось чому Україна в роки визвольної боротьби купувала сіль головним чином у Росії. Ми вже говорили про валки з хлібом і сіллю, які прибували на Україну з кінця 1648 р. Російський посол Григорій Унковський на прийомі у гетьмана в квітні 1649 р. відзначав, що на Україну «соли за войною ниоткуда привозу не было». Російський уряд дозволив купувати сіль в Росії, як і хліб, без будь-яких митних зборів². Так тривало всю війну. Путивльський воевода Ф. Хілков у лютому 1652 р. писав, що відповідно до царського указу з Путивля їздять «за рубеж разных городов и путивльцы служилые и посадские, и всяких чинов люди с солью, а из-за рубежа приезжают в Путивль литовские люди и покупают соль же»³.

4 березня 1654 р. прибулі у Київ російські воеводи писали про те, що служилим людям доводиться купувати сіль по дорогій ціні, бо «привозу соляного ни от куда нет»⁴. Одразу ж з Москви було відправлено розпорядження в Путивль, Рильськ, Брянськ, Кам'яное, Олешню, Хотмижськ, Вольное, Обоянь, Белгород, Калугу, Карпов і Севськ, щоб торгові люди цих міст возили сіль на продаж у Київ⁵. Як бачимо, дуже широкий район вів торгівлю сіллю з Україною.

Як відомо, в середині XVII ст. головними центрами соляних промислів Росії були далекі від України соляні озера біля Астрахані, на річці Північній Двіні в Тотьмі, на Камі в Пермській землі та в інших місцях⁶. Особливо великих розмірів досягло тоді солеваріння в Соли Камській⁷. Торські соляні промисли на території сучасного Донбасу ще не мали великого промислового зна-

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 313, 319.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 153.

³ Там же, стор. 200.

⁴ Акты ЮЗР, т. X, стор. 393—395.

⁵ Там же, стор. 396.

⁶ Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле, стор. 110.

⁷ Див. Н. В. Устюгов, Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII веке, М., 1957.

чення. Про їх роль для України ми скажемо нижче. В центральні райони Росії, а також у межуючі з Україною південні міста сіль привозилась головним чином з Пермського краю.

Водним шляхом сіль з Пермського краю йшла в Нижній Новгород, а звідти великими партіями відправлялась в Москву та інші міста. Ця торгівля цілком перебувала в руках Строганових. На Україну сіль йшла через Калугу, як передаточний пункт на Окському торговому шляху¹. В прикордонні міста Путивль і Рильськ сіль доставлялась тільки з Орла².

Про значне зростання вивозу солі на Україну в роки визвольної війни і пізніше через прикордонні російські міста свідчать такі дані. Якщо в 1650 р. за провіз солі через Коломну було зібрано мита 218 рублів 68 алтинів 4 деньги, то за її провіз через Калугу зібрано 192 рублі 50 алтинів 5¹/₂ деньги. Проте вже в 1655 р. в Коломні було зібрано 512 рублів 17 алтинів 8¹/₂ деньги, а в Калусі 449 рублів 3 алтини 7¹/₂ деньги. Дані за 1656 і наступні роки свідчать про те, що через Калугу вивіз солі збільшився майже в два рази, в той час як через Коломну він навіть зменшився. В 1656 р. в Коломні було зібрано мита за сіль 467 рублів 69 алтинів 10 денег, а в Калусі — 714 рублів 67 алтинів 4¹/₂ деньги³. Хоч не вся сіль йшла в порубіжні міста через Калугу, проте наведені цифри свідчать, що Україна ставала складовою частиною всеросійського соляного ринку, що вже склався у той час.

У 1652 р. пуд солі в Москві коштував одну гривну 16 денег⁴. Ціна її була дещо вища в прикордонних містах. Оскільки для України сіль продавали «повольною ціною», то вона могла коштувати тут ще дорожче. Але відомостей про це не збереглося. Одне ясно: ця сіль коштувала дорожче, ніж коломийська, бо останню охоче купували навіть в південних місцевостях Росії. Саме

---

¹ С. Коломинский, Торговля солью на Руси в 16—17 в. и общее состояние соляных промыслов в указанный период времени, «Университетские известия», К., 1912, № 12, стор. 19.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 270, арк. 396.

³ А. А. Введенский, Торговый дом XVI—XVII веков, Л., 1924, стор. 138, 140.

⁴ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 120.

тому, як тільки було можливо, сіль намагалися привозити на Україну з Коломиї.

Як не дивно, але в кінці 1648 і на початку 1649 р. на Україну, де було багато пасік, ввозили чимало прісного меду з Росії і в той же час ввозили в Росію багато воску. В документах, як правило, говориться про вивіз великими партіями меду разом з хлібом¹. Три жителі м. Вольного в грудні 1648 р. продали у місті Веприку 40 пудів меду². Про вивіз меду з Росії на Україну в наступні роки відомостей немає.

Звертає на себе увагу, що саме в голодні роки одночасно з хлібом ввозили велику кількість меду. Для варіння горілки і пива не вистачало зерна, а куповане в Росії було досить дороге. Недостачу в алкогольних напоях намагалися поповнити спеціально приготовленим медом. Як тільки становище з хлібом на Україні змінилося, припинився і ввіз меду з російських міст.

Росія, як ні одна країна Європи, багата на хутряного звіра і завжди вела широку торгівлю хутром. Про торгівлю Росії хутром є багато літератури³. Та в ній майже нічого конкретного не сказано про вивіз хутра на Україну. І це в той час, коли постійним предметом ввозу з Росії на Україну як до, так і під час війни було різне хутро. Звідси воно у великій кількості вивозилось і в інші країни.

Одним з центрів торгівлі хутром з Україною був щорічний Свинський ярмарок. 20 липня 1648 р. з Казанського дворца і Сибірського приказа у Брянськ на ярмарок було послано з державними хутряними товарами трьох купців. Їх супроводжувало 20 стрільців. Всього купці повезли на 20 тис. рублів хутряного товару: 136 сороків соболів, 218 сороків «пупків» соболинних, 1474 чорних, чорнобурих, бурих і червоних лисиць. Купцям було дано завдання торгувати на Свинському ярмарку «с прибылью на царя» як з російськими, так і

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 131, 137, 166.

² Там же, стор. 131.

³ Див. Н. Ф. Яницкий, Торговля пушным товаром в XVII ст., «Университетские известия», К., 1913, № 9; Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле, стор. 95—100, 263—269 та ін.; И. С. Макаров, Пушной рынок Соли Вычегодской в XVII веке, «Исторические записки», 1945, кн. 14; Н. В. Устюгов, Ремесло и мелкое товарное производство в Русском государстве XVII в., «Исторические записки», 1950, кн. 34.

з литовськими, вірменськими та іншими іноземними купцями.

Але в той рік торгівля на ярмарку йшла мляво. До 4 серпня було продано «пупків» на 100 рублів, а на «соболів купцов нет и впредь быть некогда гречанам», як писали купці у Москву. Один з купців 22 серпня виїхав у Москву, маючи при собі всього 300 рублів і деякі виміняні на хутро товари. Інший купець був відправлений з хутряним товаром на 17 197 рублів у Путивль¹. Ми не знаємо, як він там торгував, але той факт, що після невдалого Свинського ярмарку хутро було надіслане у Путивль, свідчить про спробу збути цей товар для України.

Воєнні дії на Україні в 1648 р. фактично зірвали торгівлю хутром. На ярмарок не могли прибути купці з Польщі, Литви, України, Білорусії та інших країн. Державна скарбниця втратила тоді багато грошей, бо торгівля хутром була царською монополією. Російський уряд, який вживав енергійних заходів до поповнення державної скарбниці, був заінтересований у тому, щоб становище на Україні стабілізувалося. Може, це до якоїсь міри теж мало певний вплив на політику російського уряду в 1648 і 1649 рр. щодо примирення Польщі з Україною.

Що воєнні дії негативно впливали на торгівлю хутром на Україні, свідчить і такий факт. Путивльські торгові люди Степан Дрютін «с товариши» ще в 1648 р. одержали з Сибірського приказа «государеву соболиную наметную казну». Вони не раз їздили на Україну з хутром, але «избыть было негде», бо в «Литовской земле была межусобная война». В 1651 р. купці знову повезли хутро на ярмарок в Ромни. Як видно з їх чолобитної, вони мали соболів на 2000 рублів. Частина цих соболів належала вже згадуваному купцю московської гостині сотні Порфирію Трофімову².

Їздили з хутром на Україну під час війни торгові люди з різних російських міст. Із Царево Алексеєва в 1650 р. у Гадяч приїхало кілька чоловік; серед товарів у них було 70 лисиць і 40 куніць³.

¹ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 214.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 13—14.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 458.

Російські торгові люди на українських ярмарках, де бували і купці з інших країн, не тільки продавали хутро («мягкую рухлядь»), але й обмінювали його на інші товари. Путивльський стрілець Дмитро Гур'єв в липні 1652 р. заявив у Посольському приказі, що він з братом на ярмарку в Баришівці обміняв у царгородських купців 30 сороків соболів на 230 зуфій різних кольорів і понад 300 кумачів. Крім того, він купив 150 пудів воску і 450 овечих шкір¹.

Українські купці теж купували в Росії хутро та хутрянні вироби. Серед заборонених оскольським воеводою Ф. Ловчиковим у 1650 р. у київського купця Василя Мезинського товарів було і хутро: «куниц добрых» 6 сороків на суму 120 рублів, лисиць 200 — теж на 120 рублів². Нагадаємо, що Юрій Мануйлович мав завдання від Тимофія Хмельницького купити там різних шуб, очевидно, з дорогого хутра.

Ціни на хутро були високі³. А ціна визначала і покупки. Дорогі соболі, чорнобурі лисиці, горностаї і т. п. могли купувати на Україні найбільш заможні верстви суспільства — старшина, вище духовенство, представники міської верхівки. Гетьман і вища старшина одержували соболів високої якості від російського уряду у вигляді подарунків.

Бідніше населення, рядові козаки обходились більш дешевим хутром. Воно було для них не розкішшю, не прикрасою, а необхідним компонентом одягу, матеріалом для шапок. Під час походу козацьких загонів через Брянщину влітку 1651 р. деякі торгові люди з Брянська пішли за козаками, щоб продати або обмінити свої товари, головним чином хутро. Один купець обміняв 30 осколів соболіних «хвостовых шапочных», другий — 10 куніць і 6 «исподов шапочных лисьих», третій продав один сорок куніць за 17 золотих і три корови, четвертий мав «5 исподов шапочных куньих да 3 испода лисьих шапочных» і т. п.⁴.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 43, 46. Зуфь—сорт турецької шовкової тканини.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 476.

³ Про ціни на хутро в 1652 р. у Москві повідомляв Родес. Див. Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 117—118.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 13, арк. 144—148.

До війни сукно на Україну привозили з Західної Європи через Польщу. Під час війни провіз через Польщу був дуже обмежений або зовсім став неможливим. Велику кількість різних тканин Росія ввозила в цей час через Архангельськ та інші міста¹. Є дані, що з Росії сукно потрапляло на Україну, особливо у вигляді подарунків українським послам і тим, хто їх супроводжував. У 1650 р. монахи київського Межигірського монастиря купували в Москві чорне «сермяжне» сукно, біле і фарбоване полотно².

Є згадки про закупівлю українцями в Росії виробленої шкіри. На Свинському ярмарку в 1648 р. «києвлянин купецкой человек» Іван Тетеревка взяв у борг «юфатного красного товару»³. Мова йде про спеціально оброблену шкіру, пофарбовану рослинним барвником⁴. Шведський резидент у Москві Родес писав, що ніде в світі, крім Росії, не виробляють юхти⁵. Різні види юхти могли ввозитись і на Україну. Вивозились сюди й інші сорти шкіри, в тому числі лосині⁶.

Ще до війни на Україну з Москви привозили різні матеріали для оздоблення храмів. В роки війни, хоч тоді на Україні мало будували церков, теж зверталися за матеріалами у Москву. В квітні 1649 р. з листом до царя звернувся миргородський полковник Матвій Гладкий. Поряд з іншими справами полковник повідомляв, що замість згорілої він почав будувати нову церкву, для оздоблення якої необхідно дістати «материи и краски». Все це мав купити в Москві уже згадуваний хотмижанин Федір Осетров. «А за што он купи и як много,— писав полковник,— аби есми ведали с твоего царського палацу, через писаря до нас або всем написаного»⁷.

У Російській державі XVII ст. вже були значно розвинуті металодобування та металообробка. Одним з центрів цього виробництва став Серпуховсько-Тулський

¹ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 173.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 317.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 171—176.

⁴ М. В. Фехнер, Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956, стор. 52.

⁵ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 197.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 476.

⁷ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 290—291.

район. Тульське залізо і вироби з нього були широко відомі в усій країні. Тульські майстри працювали не лише на замовлення, але і на досить широкий ринок¹. Оскільки цей район був близький до України, то, очевидно, залізні вироби і під час війни продавалися в українських містах. Відомо, що на українських ярмарках тоді бували торгові люди з Тули, наприклад, «тулянин Гараска Черников» торгував у 1650 р. у Гадячі².

У літературі вже відзначалося, що в роки війни з Росії на Україну доставляли зброю³. Ми хочемо звернути увагу на одну обставину. Серед великої кількості джерел про відносини між Україною та Росією в роки війни немає жодного документа до 1653 р., який свідчив би про вивіз зброї на українську територію. Ні в одному статейному списку російських посланців на Україну, ні в наказах послам, ні в записах про хід переговорів з українськими посланцями в Москві, хоч в них говорилося про різні таємні справи, немає жодної згадки про вивіз зброї. Всі відомості про це походять з іноземних джерел.

Добре поінформований представник Швеції у Москві Карл Поммеренінг в своєму донесенні королю 15 червня 1649 р. писав, що іноземні і російські товари, особливо шаблі, мають добрий збут, що їх купують Польща та інші країни⁴. В донесенні у вересні 1649 р. Поммеренінг повідомив про скаргу польського посла Цеклинського на те, що «люди його царської величності подавали козакам допомогу провіантом і військовим спорядженням». Цар нібито наказав відповісти, що це мало місце без його дозволу і далі «буде заборонятися»⁵.

Родес наприкінці січня 1652 р. писав з Москви: «Мене повідомив слуга боярина Іллі Даниловича Милославського, як про суцю істину, що Хмельницький начебто знову таємно озброюється проти Польщі, а також пові-

¹ Н. В. Устюгов, Ремесло и мелкое товарное производство в Русском государстве XVII в., «Исторические записки», 1950, кн. 34, стор. 176.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 421.

³ А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 125; И. Бойко, назв. праця, стор. 112—113; Г. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 228; О. К. Касименко, назв. праця, стор. 195.

⁴ К. И. Якубов, Россия и Швеция, стор. 450.

⁵ Там же, стор. 454.

домив про те, що тут в країні нібито відливаються для нього гармати»¹. Інші дані про вивіз зброї з Росії на Україну історики теж брали з тенденційних польських джерел. Ось чому, нам здається, є підстава для більш критичного підходу до цього питання.

Тільки з 1653 р. є відомості з російських джерел про вивіз на Україну зброї і боеприпасів. Так, весною того року московські торгові люди в Дорогобужі говорили, що цар посилає з Москви «часто к Войску Запорожскому порох, и свинец, и денежную казну»². Коли Лаврін Капуста в жовтні повертався з Москви, він в Севську і Путивлі «объехал на дороге» і оглядав «наряд» — артилерію та військово спорядження, надіслані на Україну³. Але в цей час російський уряд уже міняв свою політику щодо України і Польщі.

Хоч війна і внесла значні зміни в економіку України, проте звідси в Росію вивозились не лише продукти сільського господарства, але і вироби ремесла та промислів, а також іноземні товари, доставлені на український ринок.

Основний продукт сільського господарства України — зерно і до війни і під час війни вивозилось в Росію рідко і в порівняно незначній кількості. Це пояснюється тим, що Росія мала досить свого зерна.

В роки війни Україна продовжувала продавати Росії худобу, а також різні шкури. Ми вже згадували, що житель міста Красного Дмитро Юр'єв у червні 1648 р. разом з Іваном Матвеевим погнав у Москву 200 волів⁴. Звертаємо увагу на одну деталь. На запитання брянського воєводи, хто вони і звідки, Юр'єв і Матвеев відповіли, що вони з міста Мени і є купцями Адама Киселя⁵. Можливо, вони дійсно гнали худобу, що належала не їм, а Киселю, який мав на Лівобережній Україні великі маєтності. Різні купці-посередники і раніше продавали на ярмарках худобу магнатів. Про зв'язок Юр'єва з польськими магнатами може свідчити і той факт, що пізніше він був заарештований українським урядом.

Російські купці купували на Україні худобу і тоді,

¹ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 93.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 276.

³ Акты ЮЗР, т. X, стор. 76.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 235—236.

⁵ Там же, Дополнения, стор. 14—15.

коли магнатські маєтки були вже ліквідовані. Торговий чоловік з Брянська Григорій Татарин у 1651 р. закупив партію худоби в Мглині. Очевидно, гурт був досить великий, коли найнято шість чоловік «гулящих людей животини гнать»¹. У липні того ж року шість брянських торгових людей закупили на Чернігівщині «товар и животину, коровы и овцы». Під час перегону худоби через Почеп кілька жителів цього міста забрали 20 корів і 150 овець, що становило тільки частину закупленої худоби².

Брянські купці, які пішли з козацькими загонами під Рославль, скуповували і вимінювали у козаків захоплену останніми в панських маєтках худобу. На слідстві вони призналися, що купили 38 корів і 20 овець³. В 1652 р. торгові люди з Ніжина Гнат Іванов і «Корнюшко, Ананьин сын» разом з 9 «пахолками» пригнали аж до Калуги 195 волів для продажу. Цікаво, що перед цим вони побували на ярмарку в Брянську, але там, очевидно, їм не вдалося продати всю худобу. Разом з ними гнали волів на Свинський ярмарок ніжинські «обивателі» Борис Писарченко, Малиш, Пилип Куценко і Тишко⁴.

Російські купці великими партіями закупали на Україні шкіри-сирець. Путивльські купці Дмитро Гур'єв з братом влітку 1651 р. на ярмарку в Баришівці купили 450 овечих шкір і відправили їх у Москву⁵.

Як і до війни, з України в Росію гнали коней, незважаючи на те що гетьман робив спроби обмежити їх продаж за кордон у зв'язку з потребами війська⁶. Із Веприка в Хотмижськ продавати сім коней їздив Савелій Ігнатович. Ціни на коней були від 7 до 19 рублів⁷. Ніжинський купець Степан Антонов у 1651 р. продавав коней в Яблонові, Царево Алексееві, Валуйках, Усерді⁸. Приганяли коней в Царево Алексеев і ніжинці — брати

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 2, арк. 81—82.

² Там же, арк. 79.

³ Там же, спр. 13, арк. 144—148.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 224.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 46.

⁶ Акты МГ, т. II, стор. 343.

⁷ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 112.

⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 264.

Афанасій, Роман і Гришко Федоровичі¹. Російські купці, в свою чергу, їздили купувати коней в Гадяч та інші міста².

Торгували не тільки місцевими, але і кіньми з інших країн, напевно захопленими у багатих шляхтичів під час боїв. Київські купці Євфім Григор'єв та Дмитро Федоров весною 1649 р. продали в Севську за 25 рублів жеребця «литовских лошадей». Крім того, у них було ще троє коней литовської, німецької, турецької породи ціною в 150, 120 і 50 рублів³.

Гетьманська адміністрація вживала ряд заходів до боротьби з конокрадством. Ніхто не міг продавати коней без відповідного листа старшини. У боротьбі з конокрадством українська і російська адміністрація погоджували свої дії⁴.

Сучасники відзначали, що Росія вивозила велику кількість воску в західноєвропейські країни. На думку Родеса, з Росії вивозили щорічно до 3500 пудів воску⁵. Ось чому російські купці закупали у великій кількості віск на Україні або українці возили його на продаж в російські міста. Для ілюстрації наведемо кілька прикладів. Брянський купець Федір Кольцов влітку 1649 р. захопив у ніжинського купця Корнія Ананьєва 40 каменей воску⁶. У Баришівці путивльський купець Дмитро Гур'єв у 1651 р. купив 150 пудів воску⁷. Як видно з документів, віск з України відправлявся в Москву, а звідти частина його, напевно через Архангельськ, йшла в інші країни. В 1653 р. пуд воску в Москві коштував 3 рублі 6 гривен⁸.

Збереглися дані про вивіз з України в Росію меду⁹.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 382.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 458.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 176.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 64, 68.

⁵ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 165, 169; його ж, Сочинение Кильбургера..., стор. 319—320.

⁶ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 73. Камінь — міра ваги, дорівнював 32—40 російським фунтам.

⁷ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 46.

⁸ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 116.

⁹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1, арк. 4; 1651, спр. 13, арк. 147, 148; Акты МГ, т. II, стор. 360.

Особливе місце займав вивіз з України тютюну, який вже тоді тут вирощували, а також привозили з Туреччини та дунайських князівств — Валахії і Молдавії¹. До 1634 р. в Росії не було заборонено курити тютюн або, як тоді говорили, «пить табак». Олеарій, який залишив дуже детальний опис побуту та звичаїв Росії в XVII ст., писав про велику популярність тютюну серед російського народу, про те, що майже кожний чоловік носив його з собою. В 1634 р. уряд заборонив курити, мотивуючи це необхідністю боротись з пожежами і шкідливістю тютюну. Порушників суворо карали штрафами, били, висилали у Сибір². Юрій Крижанич вбачав причину заборони в тому, що Росії, яка купувала тютюн в інших країнах, довелося витратити дуже багато валюти³. Згодом уряд ввів державну монополію на тютюн, його дозволялося курити в Сибіру та в армії під час походів. З продажу тютюну казна мала великі прибутки. За підрахунками В. Ключевського, третій тютюн в XVII ст. коштував у цінах 1887 р. 81 крб. 60 коп., а сирий 65 крб. 28 коп. за фунт. Як дуже прибуткова, тютюнова монополія була збережена в Росії навіть після скасування соляної монополії⁴.

Під час визвольної війни тютюн вважався «заповідним» товаром. «Уложение» 1649 р. передбачало суворі кари тим, хто купував би тютюн у «литовских людей». Тих, кого захоплювали з тютюном вдруге і втретє, катували, били на козлі, а за багаторазове порушення пороли ніздрі, відрізували ніс і після покарання висилали в далекі місця, «чтоб на то смотря, иным так не повадно было»⁵.

Незважаючи на жорстокі кари, російське населення таємно курило. Тютюн і в роки війни головним чином довозився з України. Воеводи Хотмижська⁶ і Кар-

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 320.

² Адам Олеарій, Описание путешествия в Московно и через Московно в Персию и обратно, СПб., 1906, стор. 194, 283.

³ Русское государство в половине XVII в., ч. 4, М., 1859, стор. 55—57.

⁴ Павел Смирнов, Посадские люди, т. II, стор. 33.

⁵ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, стор. 326—329.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 7—8; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 304, арк. 222.

пова¹ повідомляли про нелегальний ввіз тютюну українцями. В російські міста з України возили тютюн у кінці 1648 і на початку 1649 р.²; в 1651 р. п'ять українських купців привезли у Яблонов, поряд з горілкою, вісім пудів тютюну³. Російська адміністрація негайно вислала цих продавців тютюну⁴. Такі обмеження щодо продажу тютюну існували до 1653 р., коли російський уряд почав більш активно готуватися до війни з Польщею. У березні 1653 р. Родес писав, що в Москві вважають, нібито «військові люди на війні зовсім не можуть обійтися без тютюну, а тому було доручено деяким купцям закупити його велику кількість». Ніхто, як і раніше, не мав права торгувати тютюном, його розподіляли серед військових, що давало державі великі прибутки⁵. Російський уряд міг закупати тютюн і на Україні.

У документах продаж тютюну завжди згадується поруч з торгівлею іншим «заповедным» товаром — горілкою. В Росії продаж горілки також був державною монополією, від чого уряд мав величезні прибутки. У 1652 р. Родес називав дуже велику, як на той час, цифру прибутків казни від горілкової монополії — 400 тис. рублів⁶. Державний апарат ретельно слідкував за тим, щоб ніхто монополію не порушував. Але саме українські купці до війни були частими порушниками її, таємно ввозячи багато дешевої горілки в російські міста.

Війна внесла деякі зміни у торгівлю горілкою. Характерно, що майже не зустрічається згадок про ввіз горілки з України в 1648 і 1649 рр. Відомі тільки два випадки, що стосуються початку 1648 р.⁷ Є одна згадка про те, що в грудні 1649 р. в Хотмижськ приїхав з міста Лютенки Василь Кондратьєв і продавав вроздріб—чарками горілку в селах Мокрому і Мошоному⁸.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 258, арк. 105.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 131.

³ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 228.

⁴ Там же, арк. 247.

⁵ Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 138.

⁶ Там же, стор. 95.

⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 7—8; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 258, арк. 104—105; стовп. 304, арк. 226.

⁸ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 304, арк. 222—227.

З дуже важливих причин до початку 1650 р. горілку майже не вивозили з України в Росію. Адже 1648—1649 рр. були голодні роки, коли хліба не вистачало навіть для харчування. Хоч горілку виробляли і в цей час, але не в такій кількості, щоб її можна було вивозити за межі України. Другою причиною зменшення виробництва горілки можна вважати те, що майже всі броварники і солодовники пішли у військо.

Становище почало мінятися в урожайні роки і під час перемир'я. Вже влітку 1650 р. житель Куземина Юрко Бреус привіз в Олешню «бочку возовую» горілки, продав її і повернувся додому¹. В 1651 р. ніжинець Степан Антонов у селах під Яблоновим продавав чарками горілку місцевим жителям². Населення охоче купувало горілку чарками, бо саме тоді на питейних дворах її продавали тільки квартами, що було дорого.

У серпні того ж року в Короченський та інші повіти з України приїхали Андрій Іванов і Олексій Заруцький «с товарищи» — всього 13 чоловік, які привезли на 10 возах близько 300 відер горілки. Перед цим вони були у Севську, Комарицькій волості, Курську, де продали «на кабак» 50 відер горілки, беручи за відро 1 рубль 3 алтини і 2 деньги. Тоді ж були затримані Степан Федоров «с товарищи» і з ними десять возів з 12 бочками, в яких було близько 200 відер горілки. Воевода одержав повідомлення про те, що поблизу села Василева Доли на березі річки Халки стояло 9 возів з горілкою Івана Акимова з чотирма товаришами. В 14 бочках було 150 відер горілки. Всі бочки опечатали і разом з продавцями «со всем в целое» в супроводі охорони направили до кордону. Коли обоз виїхав за 30 верст від Курська, продавці горілки «учинились сильны», зірвали печатки з бочок «и поехали врознь», заявивши, що їдуть «за рубеж»³.

Павло Алеппський, який проїжджав через Україну в 1654 р., писав, що тут вироблялось дуже багато дешевої, як вода, горілки з зерна, а в Росії вона дуже до-

¹ Н Ньвомбергский, Слово и дело государевы (Процессы до издания Уложения Алексея Михайловича 1649 года), т. 1, М., 1911, стор. 245.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 345, арк. 275.

³ Там же, арк. 224—229.

рога¹. Раніше поляки, які побували на Україні в кінці 1651 р., писали, що кварта горілки тут коштувала 6 грошей², в той час як у Росії її можна було продати по 8—10 копійок, тобто в чотири рази дорожче.

Не дивно, що, незважаючи на заборону і переслідування, з українських міст у великій кількості вивозили горілку в прикордонні російські місцевості.

У XVII ст. Росія та Україна були основними європейськими центрами виробництва поташу³, який тоді використовувався при виготовленні сукна, мила, скла та ін. До 1648 р. Росія через Архангельськ вивозила велику кількість поташу в Англію та Голландію. На Україні магнати в гонитві за прибутками по-хижацькому винищували ліси, виробляючи поташ та смольчуг⁴. Вивозили ці продукти з України гданські купці. Але війна порушила виробництво і збут поташу і смольчугу.

З ліквідацією магнатських латифундій на Україні весь запас виробленого і навіть вже закупленого гданцями поташу перейшов у власність державної скарбниці, місцевої козацької адміністрації та будників — майстрів, які виробляли поташ. Готового поташу на Україні, очевидно, було багато, бо один тільки гетьман продав його в Молдавію на 200 тис. таларів. І це лише поташ з мліївських маєтків Конєцпольського⁵. В грамоті Яна Казіміра до царя від 11 січня 1650 р. говорилося про скарги Адама Киселя, Ієремії Вишневецького, Олександра Конєцпольського, Яна Песочинського, Юрія Понятовського, Ієроніма Салтана, Габрієля Керла, Катерини Острозької, Войцеха Чишля, Петра Хорабського, монахів-єзуїтів з колишнього монастиря в Новгороді-Сіверському на те, що їх колишні піддані забрали поташ та смольчуг і продали російським купцям⁶. На це саме скаржились представникам російських властей інші польські магнати та шляхтичі⁷.

¹ Путешествие... вып. II, стор. 124—125.

² А. G r a b o w s k i, Starożytności, т. I, стор. 353—354. Польський грош тоді дорівнював 2/3 копійки.

³ Поташ — спеціально приготовлений деревний попіл.

⁴ Смольчуг — вид густої смоли.

⁵ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 316.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 6, арк. 54.

⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 233.

І справді, російські торгові люди з Брянська, а також московські купці — кадашеві Іван Митрофанов, Ларіон Федоров, Олексій Rogozin купували поташ у представників козацької адміністрації — чернігівського полковника Мартина Небаби, наказного полковника Петра Забіли та сотника Криська Прокоповича. Останні видали купцям відповідні листи. Тоді було продано 240 бочок поташу по ціні від 30 до 40 литовських коп¹.

Російські купці скуповували на Україні поташ і смольчуг не лише в прикордонних місцевостях. Згаданий москвич — кадашевець Іван Митрофанов їздив по всій Україні з листом гетьмана і купував поташ та смольчуг².

Як у шляхетській Речі Посполитій, так і в Росії поташ виробляли у великих господарствах. Для його виробництва потрібно було багато лісу певної якості, коштів; збут поташу мав складну систему³. Все це було не під силу дрібним господарствам. В роки війни старшинське господарство не відразу змогло замінити шляхетсько-магнатське. Виробництво поташу на Україні підупало і лише після визвольної війни знову почало налагоджуватися. Саме тому в роки війни помітно зросло переселення будників з України в Росію.

Як раніше, так і під час війни з України в Росію вивозили селітру. В січні 1648 р. хотимжський воевода купив в українських купців 44,5 пуда селітри по одному рублю 10 алтинів і 3 деньги за пуд⁴. Після цього аж до літа 1652 р. в наявних документах немає відомостей про продаж української селітри в Росію. В роки війни цей промисел на Україні користувався підтримкою гетьманського уряду. Адже селітра була потрібна для вироблення пороху. І саме тому вивіз її з України обмежувався. Лише в червні 1652 р. з Посольського приказа була послана грамота путивльським воеводам, щоб вони купували в необмеженій кількості дешево селітру,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 233—238. Литовська копа дорівнювала 50 російським копіякам.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 377.

³ К. В. Базилевич, Коллективные челобитные торговых людей и борьба за русский рынок в первой половине XVII века, «Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук», 1932, № 2, стор. 98.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 164.

яку привозять на продаж «польские и литовские купцы и черкасы»¹.

Крім згаданих товарів, з України в невеликій кількості вивозили вироби українських ремісників. Як і до війни, вивозили в Росію шуби (кожухи). Їх купували в Почепі брянці². За один приїзд ніжинці в кінці 1653 р. привезли в Яблонов 33 шуби і 33 «кафтани шубні»³. В жовтні 1652 р. у Севськ без дозволу приїхали з Глухова ніжинські купці Павло Савельєв та Омелько Федоров. Затримані на заставі купці заявили, що приїхали «по приказу будных станов целовальников для того, что де у них товару только шубы бараньи литовские для их продажи будникам». Воевода вислав їх до кордону. Але через два дні — 20 жовтня він одержав повідомлення, що згадані купці опинилися в Чемлизькому стані Комарицької волості поблизу буди за селом Позняковкою. Дозорець цієї буди Андрій Пашківський купців завернув назад «сильно, а в литовскую сторону выпроводить их не дал, а из буды их не выпускал»⁴.

Шуби українських майстрів користувались попитом в прикордонних місцевостях Росії і швидко продавались. Були випадки, коли кожухи привозили на продаж не тільки купці, але й самі майстри, як це було з гадяцьким міщанином Прохором Кушніром, який приїздив у Хотмижськ в травні 1648 р.⁵.

Є згадка, що з України влітку 1652 р. привозили в Орел посуд із скла — «скляницы»⁶. З Ніжина возили на продаж по 10—30 пар панчіх⁷, а брянські купці привезли з Почепи 200 локтів «холстов алленых и замашных»⁸.

Купці з Валахії, Молдавії, Туреччини, Трансільванії та інших країн провозили через Україну свої товари в Росію. Частину цих товарів скуповували українські купці і самі возили продавати в Росію. Ніжинці в 1653 р.

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1, арк. 459—460.

² Там же, 1651, спр. 2, арк. 79.

³ Акты МГ, т. II, стор. 360.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 291—293.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 220.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, кн. 29, арк. 221—222.

⁷ Акты МГ, т. II, стор. 360.

⁸ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 2, арк. 79.

привезли в Яблонов 25 попон волосьских¹. Київський купець Євфім Григор'єв в 1649 р. привіз в Калугу дороге турецьке сідло². Очевидно, східного походження був «камень, диамент, сиреч, алмаз, оправлен золотом, цена 200 рублев», що його повіз на продаж в Росію київський купець В. Мезинський³. Можливо, що і коні «турської» і «арапської» порід, які продавались українцями в Росії, теж доставлялись на Україну із Сходу. Іноземного походження були різнокольорові сукна, що їх продавали українці в російських містах⁴.

У 1648—1653 рр. на ринку як товар з'являлася воєнна здобич. Після перемоги над польсько-шляхетською армією під Пилявцями і розгрому польських маєтків частина захопленого продавалась в містах України і за її межами. Польське посольство, яке їздило в Переяслав для зустрічі з гетьманом, у своєму щоденнику в січні 1649 р. відзначало: «Україна наповнена пилявецькою здобичтю. Особливо московитяни купують її в Києві, а також на торгах у містах. Срібні тарілкі продавались за талер і дешевше. Один київський міщанин купив у козака за 100 талерів такий мішок срібла, що його ледве доніс хлоп. Нашим вони продавати срібло не хотіли»⁵.

З подібними товарами українські купці приїжджали і в російські міста. Ранняю весною 1649 р. в Калугу прибули київські купці, які, крім коней, привезли на продаж два годинники мідні, золочені — за 40 рублів, півпуда всякого срібного лому — по 5 рублів за фунт, дороге оксамитове з позолотою та покрите сріблом сідло гусарське — ціною в 40 рублів⁶.

На Свинський ярмарок «литовские люди белорусцы и черкасы и деревенские мужики привозят их шляхетские животы, всякое платья и служивую всякую рухлядь и суды и серебряные и медные и оловянные, и у них покупали приезжие торговые люди москвичи и разных городов и брянчане и всяких чинов приезжие люди»⁷, — писав брянський воевода в Москву восени 1649 р. Вози-

¹ Акты МГ, т. II, стор. 360.

² Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 176.

³ Там же, стор. 476.

⁴ Акты МГ, т. II, стор. 360.

⁵ Памятники КК, т. I, стор. 239.

⁶ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 176.

⁷ Там же, стор. 233—234.

ли такі товари на продаж і в інші російські міста¹. Слід відзначити, що про торгівлю подібними товарами в 1651—1653 рр. не згадується; це можна пояснити характером воєнних дій в той час.

Дуже небагато можна сказати про шляхи сполучення між Україною і Росією в середині XVII ст. Це питання в історичній літературі мало досліджене². Тимчасом воно має пряме відношення до торгівлі. В джерелах та літературі згадуються шляхи, дороги, просіки, переправи, напрямки.

У документах читаємо про Муравський шлях, який йшов з півдня на північ в міжріччі Дніпра і Дона. Цей шлях, або сакма, простягався вздовж східного кордону України в напрямку на Белгород і Лівни. По Муравському шляху татарські загони нападали на прикордонні місцевості. Цим шляхом користувались і купці, які їздили з України в Росію і навпаки³.

Західна вітка Муравського шляху простягалась на південь від річки Сейму і далі через Сейм до верхів'їв Оки. Це була Пахнутцова або Пахнуцкова дорога. Бакаєв шлях пролягав між ріками Сеймом та Пселом і виходив на Муравський шлях⁴. Цими шляхами їздили з України в російські міста Недригайлов, Кам'яное, Вольное, Хотмижськ, Белгород, Царево Алексеев, Оскол та ін.⁵ Можливо, чималу роль відіграв шлях Сагайдак, яким можна було проїхати з Зінькова і Полтави у Белгород⁶.

Основні шляхи, що зв'язували більшість міст України з Росією, йшли через Путивль. Павло Алеппський,

¹ Акты ЮЗР, т. VIII, Прибавления, стор. 287; Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 477.

² І. П. Крип'якевич у своїх «Студіях над державою Богдана Хмельницького» подає спеціальний розділ «Українські дороги в половині XVII в.» (ЗНТШ, т. 114—115, стор. 125—140), в якому показано головним чином внутрішні шляхи України і лише побіжно згадується про їх продовження за межами української території.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 8.

⁴ С. Платонов, К истории городов и путей на южной окраине Московского государства в XVI веке, «Журнал министерства народного просвещения», 1898, март, стор. 86.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 9.

⁶ Див. Н. Ф. Сумцов, Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии), «Сборник Харьковского историко-филологического общества», X., 1902, т. 15, стор. 4.

який залишив багато цікавих деталей про життя на Україні, відзначав: «Знай, що через цей Путивль йде дорога в землю Московську з усіх наших країв, іншого шляху немає. Це дуже важливий прохід»¹. Цей шлях простягався через густо заселені землі і тому був вигідним і безпечним для торгівлі.

Через Севськ, Корочев, Волхов і Калугу Путивль був зв'язаний з Москвою. Саме від Путивля розходилися в різних напрямках шляхи на Україну. Один з таких торгових шляхів з Путивля йшов через Конотоп, Батурин, Борзну, Ніжин, Басань, Гоголів, Бровари на Київ². Інший шлях з Конотопа повертав на Красне, Прилуки, Басань, Переяслав, Гельм'язів, Домонтів (перевіз через Дніпро), Черкаси, Чигирин³. Не менш важливим був шлях з Путивля через Ромни, Лохвицю, Чернухи, Пирятин, Білошапку, Яготин, Переяслав, Домонтів, Сокирну (переправа на Дніпрі)⁴. Цей шлях з Лохвиці мав поворот на Лубни, Лукомль, Оржицю, Буромку, Єреміївку і через Дніпро на Чигирин⁵. Були і деякі інші розгалуження від цих основних напрямків. Названими шляхами російські посли не раз їздили до гетьмана.

Шлях з Севська на Україну теж проходив через Путивль. Та був ще один шлях з Севська через Новгород-Сіверський, Сновськ, Сосницю, Чернігів, Ніжин, Носівку, Кобижчу, Басань, Київ; з Басані був поворот на Баришівку. Окремі шляхи зв'язували Стародубщину і взагалі північну частину Чернігівщини з Брянськом, Трубчевськом та іншими містами. Напевно, цими шляхами влітку 1651 р. проходили українські козацькі загони під Рославль⁶.

Українські торговці «заповідними» товарами йшли не названими шляхами, а пробирались в нічний час «тайним обычаем через заповідные места» різними дорогами, стежками, просіками, через ліси⁷. Зимою, коли

¹ Путешествие..., вып. II, стор. 102.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 157—158.

³ Там же, стор. 145—147.

⁴ Там же, стор. 264—265.

⁵ Там же, стор. 275, 410, 411.

⁶ Там же, стор. 73—74.

⁷ Там же, стор. 8—9, 65; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 304, арк. 223; стовп. 345, арк. 275.

земля промерзала і покривалась снігом, українські та російські купці прокладали нові дороги з метою об'їхати застави¹. Весною і восени торгівля, як зовнішня, так і внутрішня, через бездоріжжя значно скорочувалась².

Мало збереглося відомостей про стан самих шляхів, мостів, переправ і т. п. «Уложение» 1649 р. містило спеціальну главу IX, де говорилося про те, в якому стані мають бути перевози і мости в Росії³. Очевидно, насправді було зовсім інакше, ніж цього вимагало «Уложение».

Ми не маємо відомостей про будівництво спеціальних шляхів на Україні в XVII ст. Напевно, використовувались віками існуючі «биті доріженьки». Дороги були непристосовані для переїздів. Особливо важко було пересуватися під час бездоріжжя. Навіть через 50 років після визвольної війни дороги залишались поганими, про що свідчить опис їх московським священиком Іоанном Лук'яновим, який їхав через Україну в 1711 р.⁴

Павло Алеппський відзначав, що мости через численні річки і потоки були до того вузькими, що карета, в якій їхав патріарх Макарій, подовгу простоювала⁵. В документах згадується не раз про переправи через річки на поромах і човнах.

Дуже мало збереглося даних про річкові шляхи. Відомо, що Дніпро завжди був великою торговою артерією. Дивно, що немає даних про використання Дніпра для перевезення товарів в роки війни, хоч відомо, що козацька дніпровська флотилія човнів брала участь у воєнних операціях проти литовського війська в 1649 і 1651 рр.

Збереглися деякі дані про використання Десни в торгових зносинах між Україною та Росією. Російські купці весною 1649 р. закупили значну кількість поташу в Чернігівському полку і відправляли його Десною у Брянськ і Трубчевськ. В один «дощеник»⁶ брали по

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор. 131—137.

² С. И. Соколов, Торговля мелочными товарами в Москве в конце XVII в., «Исторические записки», 1946, кн. 20, стор. 138.

³ «Уложение», стор. 24—30.

⁴ Путешествие в св. землю московского священника Иоанна Лукьянова в 1710—1711 гг., М., 1862, стор. 10—11.

⁵ Путешествие..., вып. II, стор. 93.

⁶ «Дощеник» або «досчаник» — великий плоскодонний човен.

40 бочок поташу. Везли поташ 11 наймитів з села Макушина. Перевозили його і в байдаках наймити з Новгорода-Сіверського та Трубчевська¹.

Мало маємо матеріалів про час, який треба було затратити на проїзд з одного пункту в інший. Це головним чином документи про поїздки посланців. Як відомо, вони їздили дуже спішно, нічим не обтяжені. Але навіть за таких умов Григорій Унковський в 1649 р. їхав з Москви до Чигирин місяць². Можливо, це є результатом весняного бездоріжжя. З Путивля до Переяслава Григорій Неронов їхав 13 днів³. Іноді ця відстань покривалась за 5 днів⁴. Відстань понад 200 км від українського прикордонного міста Веприка до Белгорода купці покривали за чотири дні⁵.

Як ми бачили, торгові відносини між Україною та Росією в роки визвольної війни, незважаючи на багато перешкод, розвивалися. Навіть за тих умов торгівля мала важливе значення для обох сусідніх народів, була взаємовигідною. Вона сприяла добросусідським відносинам, зміцненню політичних зв'язків, що, як вже говорилося, певним чином впливало на дії російського та українського урядів.

* * *

Крім торгівлі, існували інші форми економічних відносин між Україною і Росією, що стосувались різних галузей життя і охоплювали широкі народні маси.

Важливе місце займало переселення українців у межі Росії в роки визвольної війни. Цій проблемі присвячено ряд капітальних праць, в яких зібрано великий фактичний матеріал⁶. Тому ми тільки звернемо увагу на деякі моменти економічного характеру.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 235.

² Там же, стор. 145—147.

³ Там же, стор. 264—265.

⁴ Там же, стор. 288.

⁵ ПЛАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 323, арк. 633.

⁶ Д. И. Багалей, Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887; И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII ве-

Слід відзначити, що на перехід українського населення в межі Російської держави мали великий вплив військові дії. Ми зустрічаємо дуже мало згадок про переселення українців у Росію в 1648 і 1649 рр., в роки найвищого піднесення визвольної війни, коли українське військо здобуло ряд блискучих перемог.

У 1649 р., коли на Україні було дуже тривожно в зв'язку з військовими діями, що розгорнулися влітку, російський уряд одержував відомості про бажання великої кількості українців переселитися в Росію. Було навіть дано вказівки прикордонним воеводам, як ставитись до переселенців і куди їх направляти¹. Але і в той рік переселенці до 13 липня не з'являлись, а ті українці («черкаси»), що жили в Путивлі і повіті «для торгівлі и для хлебные и соляные покупки», як повідомляв путивльський воевода, всі виїхали на Україну «в сродок к гетману Богдану Хмельницькому»².

Не збереглося даних про масове переселення українців у межі Росії в 1650 і першій половині 1651 р. Однак невдала битва під Берестечком, розміщення польських гарнізонів на Україні, повернення польської гнати відповідно до Білоцерківської угоди спричинилися до того, що головним чином з північного Лівобережжя посилювався переселенський рух³. Але в зв'язку з тим, що раною весною 1652 р. на Україні вибухнуло нове повстання проти польських гарнізонів, а в кінці травня шляхетська армія була розгромлена під Батогом, що ліквідувало пряму загрозу загарбання Лівобережжя польськими військами, кількість переходів у Росію значно скоротилась.

В літературі до цього часу зверталась головним чином увага на заходи, що їх вживав російський уряд для влаштування переселенців⁴. Але дуже мало говорилося про вигоди, що їх одержувала Російська держава в ре-

ка, М., 1894; Віктор Юркевич, Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, К., 1932; А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна, Історичний нарис XVII—XVIII ст., Х., 1954, стор. 12—61.

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. II, стор. 224, 227.

² Там же, стор. 228.

³ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 224; А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 187—188.

⁴ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 224—225.

зультаті масових переселень українців. А одержувала вона для малозаселених південних районів країни людей з воєнним досвідом і навіть зброєю, що було особливо важливим у боротьбі проти татарських нападів¹.

Як вже відзначалось, зміцнення південних кордонів вимагало великих зусиль держави. Залучення для цього селян з поміщицьких господарств викликало невдоволення певних кіл пануючих класів. А переселення козаків до певної міри ослабляло напруження. Нагадаємо, що саме на початку 1652 р. російський уряд навіть у дипломатичних переговорах з посланцями України пропонував усім козакам переселитися в межі Росії. Це свідчить про воєнно-політичне значення переселення українців. Менш яскраво виступає його економічне значення. В літературі зверталась увага на те, що російський уряд подавав матеріальну допомогу переселенцям, але не зазначалось, що це була форма оплати за службу по охороні кордонів.

Тимчасом економічний фактор відіграв велику роль в політиці російського уряду щодо переселенців з України. Прикордонні воеводи одержували вказівки, якщо переселенці будуть люди «обычные и бедные, одинокие», таких відсилати назад на Україну². Як видно з документів, до не «обычных» людей відносились різні майстри, навіть тоді, коли вони були без родин і без всякого майна.

Передбачаючи, що переселенці переходитимуть з майном, російський уряд застерігав воевод, щоб українцям ніхто «дурна и грабежу и кражи» не робив, не забирив у них цінностей і не обдурював їх. Вказувалось навіть, щоб у козаків «дорогое за дешевое не купили»³.

Збереглися численні дані про перехід українцями кордону саме з майном. У березні 1649 р. брянський воевода доносив, що з-за кордону переходять «на вечное житье многие литовские пашенные крестьяне женатые и холостые со всеми своими животы и статки, и сядятца в селах и в деревнях и на пустошах во Брянском уезде за

¹ Про роль українських переселенців у боротьбі з татарськими нападами див. статтю Е. М. Апанович, Переселение украинцев в Россию, стор. 87—88, 99—104.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 262, арк. 264.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 224.

дворяны и детьми боярскими и в монастырских вотчинах»¹. Влітку того ж року з Путивля надходили відомості про те, що багато українців «животы свои привозят», бо бояться «разоренья от поляков»². Навіть монахи Мгарського монастиря на Лубенщині хотіли переселитися «со всеми статки монастырскими и церковными»³. Стародубський підстароста Рафаїл Уеський в липні 1648 р. просив трубчевського воеводу, щоб він не приймав селян з України, бо вони панів своїх побили «и еє казну и маетности немалые позабирали»⁴.

У таких переселеннях були в однаковій мірі заінтересовані і держава, і феодали — як світські, так і церковні.

Збереглися відомості про те, що саме везли переселенці з собою, переходячи в межі Росії. Як ми вже згадували, у березні 1652 р. в Путивльський повіт прибула велика група переселенців з Чернігівщини — «черкасы и пашенные многие люди з женами, и со всеми своими животы»⁵. Після перепису з'ясувалося, що прибуло 883 родини, 4269 чоловіків, жінок і дітей. Вони мали 1787 коней, 786 волів, 865 корів, 166 телят, 1438 овець і кіз, 763 свині. Без робочої худоби було 55 родин, по одній голові худоби мало 276 родин, по 2—3 — 297, по 4—5 — 143, по 6 і більше — 112 родин⁶.

Коні і воли становили понад 44,4% всієї худоби. Козак, навіть піхотинець, тоді обов'язково мав коня⁷. Очевидно, багато переселенців продавали частину свого майна, щоб купити коня. Ось чому кількість переселенців без тяглової сили становила лише 6,2%. Взагалі у переселенців було чимало худоби. Це можна пояснити тим, що при від'їзді з рідних місць вони продавали нерухоме майно, а натомість купували худобу, яку легко перенести.

Збереглися відомості, що переселенці з Миргорода, Зінькова, Батурина та інших міст брали з собою по 2,

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 39.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 103.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 227.

⁴ Там же, стор. 227—228.

⁵ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 232.

⁶ И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, стор. 177.

⁷ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 210—211.

з і навіть 10 вуликів з бджолами¹. Степан Омельянов, Іван Григор'єв, Федір Онісімов, Василь Андреев та Юрій Калінін переселилися в 1648 р. спочатку до міста Вольного, а після до Ольшанського. У Вольному вони залишили «молодых пчел» 300 вуликів та «старых пчел» 80 вуликів і 30 пудів меду². Хоч російські власті і не брали на облік птицю, але відомо, що переселенці її також везли з собою. Якийсь переселенець з Роменщини віз с собою 4 гуски³.

Ми вже говорили про класову структуру українських переселенців. Відзначимо тільки, що вони у своїй масі були більш бідними, ніж переселенці-росіяни в Слобідській Україні. Як вірно відзначив І. М. Міклашевський, і ті, і другі були цілком забезпечені робочою і продуктивною («пользовательной») худобою; переважали переселенці середніх достатків⁴. Дуже бідних не приймав російський уряд, та вони і не мали змоги переселитися. Багаті міщани або козаки сподівались вижити при польсько-шляхетському режимі і не переселялись. Отже, середні верстви населення і особливо козацтво становили основну масу переселенців. Серед них і була найбільш живуча ідея приєднання України до Росії. Підтримка переселенців з боку російського уряду сприяла зростанню на Україні руху за приєднання України до Росії.

Близько до переселенців примикали різні майстри, які переходили в Росію на заробітки, осідали там на довгий час, а то й назавжди. Серед великої групи тих, хто переселився з Чернігівщини у березні 1652 р., крім людей, які займалися сільським господарством, були ковалі, шевці, лимарі, бондарі, мельники та інші майстри⁵.

Як відомо, будний промисел був розвинутий на Україні саме в районах, що межували з Росією. В травні 1648 р. у Трубчевську в базарні дні згідно з царським указом кілька разів запрошувались («кликано») «для откупу и мастеров буднова дела». Ця звістка знайшла

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Поместный стол, стовп. 42, арк. 1—9.

² Там же, Белгородский стол, стовп. 266, арк. 128.

³ Там же, Поместный стол, стовп. 42, арк. 8.

⁴ И. Н. Миклашевский, цит. праця, стор. 179.

⁵ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, кн. 30, арк. 30—218.

відгук серед будників на Україні. В одній з груп, що прийшла у Трубчевськ, було шість будників з родинами. З'ясувалось, що Левко Черномазов з своїми товаришами, крім будної справи, «иных никаких зделей делать не умеют»¹. Очевидно, це були професіонали, спеціалісти своєї справи. Адже виготовлення поташу в той час являло собою своєрідне «хімічне» виробництво. Серед робітників, які працювали на будах, були різні спеціалісти: поливач, бочарі, колісники, ковалі, будники².

Війна внесла певну дезорганізацію в будний промисел на Україні. В зв'язку з цим будники шукали роботи в Росії. З відписки севського воеводи А. Бутурліна в жовтні 1652 р. видно, що в Севському повіті, у Комарницькій волості і прикордонних місцях за вказівкою царя були створені «будные станы». Сюди приїжджали і приходили «многие литовские люди», які жили на будних промислах навіть без відома властей³.

Ми вже згадували про ніжинських торгових людей, які восени 1652 р. заявили севському воеводі, що прибули «по приказу будных станов целовальников» і їдуть «в твои государевы станы» для продажу шуб будникам. Очевидно, такий великий інтерес до українських кожухів проявили саме будники з України. Адже доторцем поташної буди, куди прибули купці для торгівлі, був українець Андрій Пашківський⁴.

Українські будники працювали не лише на належних цареві будах, але й у великого вельможі боярина Бориса Івановича Морозова. Він був власником багатьох буд, продукція з яких вивозилась за кордон⁵. У березні 1652 р. з Батурина у Путивль «на вечную службу» прибув «поташник» Іван Андрійович син Бугай. Він «уговорился де для поташного дела» до боярина Б. І. Морозова, «записьми с ним укрепился», 14 рублів взяв і мав переїхати у Москву. Іван Бугай просив відпустити з ним для «помочи поташного дела» таких же «переход-

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 226.

² П. В. Орлов, Пришлые рабочие в Москве в XVII веке. Сборник статей, вып. I. Студенческого историко-этнографического кружка при университете св. Владимира под руководством проф. В. М. Довнар-Запольского, К., 1913, стор. 19—20.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 237.

⁴ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 291—293.

⁵ Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера..., стор. 276.

цов», як і він — Петра Григор'єва та Андрія Шеретенка. У травні всі вони на підводах виїхали у Москву¹.

Українські майстри різних спеціальностей ще до війни працювали в Росії. Російський уряд вів широке будівництво палаців та соборів. На Україну, в Київ посилались спеціальні посланці для набору ремісників². І в роки війни українські ремісники працювали в Росії. В документах згадується українець котляр Супрун, який жив у Севську³. В 1651 р. з Новгород-Сіверського у Трубчевськ перейшов з жінкою і дітьми рудник Андрій Марків син, за прізвиськом Торба, який одержав «денежное жалованье» у боярина Б. І. Морозова, найнявшись, напевно, до нього на роботу⁴. В 1653 р. у Хотмижську був «поверстаний» прибулий з України майстер Мартин Слюсар⁵. У тому ж році з Києва на «вечное житье» до міста Вольного перейшли Тимофій Юр'єв з братом Павлом. Обидва були майстрами по виробництву скла. Згодом вони переїхали у Москву⁶. З Москви на Україну в 1653 р. повертався монах («старец») токар і різьб'яр Северіян. З указу путивльським воеводам видно, що Северіян мав скоро повернутися в Росію «с товарищи», можливо теж майстрами⁷. Російський уряд робив спроби запросити з Київського Печерського монастиря монахів — іконописця Варлаама та різьб'яра («сніцера») Антонія⁸.

Українці вважалися хорошими спеціалістами по створенню ставів і будівництву млинів⁹. Андрій Ближнюков просив у 1648 р., щоб йому було дозволено створити в Болхові став і побудувати млин¹⁰. У 1650 р. Василь Мельник з Гадяча та Іван Богаченко із Зінькова працювали у млині в м. Олешні¹¹.

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 338, арк. 520—522.

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 205.

³ Акты ЮЗР, т. III, стор. 157.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 338, арк. 73.

⁵ Там же, Севский стол, стовп. 147, арк. 241, 246.

⁶ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 491—492.

⁷ Там же, стор. 326—327.

⁸ Там же, стор. 233—234.

⁹ Е. М. Апанович, Переселение украинцев в Россию, стор. 94.

¹⁰ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 258, арк. 164.

¹¹ Н. Новомбергский, Слово и дело государевы, стор. 245.

Дещо відмінне становище займали вихідці з України — прості «роботні люди». В деякі роки було багато таких, які «кормились работою». Очевидно, вони не мали постійного місця проживання¹. До 1649 р. відноситься згадка про те, що в Путивлі «белорусцы и черкасы многие живут, от голоду кормятца работою»².

Цікавий випадок стався з «роботними» людьми з Батурина, які працювали за наймом у поміщика Глушецького городища, Путивльського повіту, Василя Волинцева. В 1652 р. всі шість батуринців разом з родинами покинули поміщика і з майном поверталися на Україну. Поміщик наздогнав їх і забрав 15 корів і телят. З'ясувалося, що батуринці перед цим мали «за помещиком» носіяного для себе 8 загонів проса. На захист утікачів виступив ніжинський полковник Іван Золотаренко, який зажадав, щоб їм була повернута худоба. Цар і бояри «приговорили» захоплену худобу і майно повернути через ніжинського полковника, бо батуринські мужики жили у Волинцева «из найму», а не перейшли «на вечное житье»³.

Збереглися конкретні дані і про перехід російських селян та міщан на Україну в роки війни. Вони тікали від тяжкого феодалного гніту, свавілля адміністрації. Таких переходів було чимало.

Нагадаємо про скарги торопацьких та хотмижських дворян у 1648 р. на те, що «людишки наши и крестьянишки, своею слабостью видя их литовскую прелесть... бегают за рубеж безпристани». Дворяни писали, що бігли селяни забирали з собою і майно («животишка») ⁴. В лютому 1649 р. воевода повідомляв з Бобрика, що «беглые люди за рубеж проходят»⁵. Навіть під час переговорів у Варшаві на початку 1650 р. російські послі говорили, що в межі Речі Посполитої «перебежали многие люди»⁶. Ми вже згадували про те, що значну кількість росіян було занесено до козацького реєстру в 1649 р. Звертає на себе увагу той факт, що в реєстрі

¹ Акты ЮЗР, т. III, стор. 357.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II стор. 103.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 184—185.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 202.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 131

⁶ Там же, стор. 322.

1649 р. є десять чоловік з прізвищем Болоховець. Можливо, це вихідці з міста Болохово (тепер Тульської області) або Болхова (тепер Орловської області) ¹. Однією з причин появи болоховців на Україні були утиски воеводи Єкличем Челіщевим населення Болхова. В 1646 р. всі жителі міста у своїй чолобитній скаржились на «насилства и налогу» воеводи. Подавачі чолобитної в Москві боялись повернутися додому. Жителі міста «дом свои пометав в Болхове, бегают по селам и по деревням от того воеводина насилства, не смеют и ко дворам своим показаться» ². Таке свавілля адміністрації було в той час досить частим явищем навіть в централизованій Російській державі.

Переходи населення з України в Росію і навпаки були одним з важливих факторів взаємного ознайомлення і зближення між народними масами.

Кордони між Росією і Річчю Посполитою проходили по степовій смузі, і населення з обох країн майже безконтрольно користувалось на сусідній території різними угіддями. Це призводило до ряду непорозумінь, які не були ліквідовані і після Поляновського миру між Росією і Польщею. За названою угодою Росія змушена була передати Польщі ряд міст з прилеглою до них територією. Тоді як мало відбутися певне уточнення кордону в районі Путивля. Як вже згадувалось, до Росії відходили Недригайлівське, Охтирське, Кам'яное, Городецьке, Ольшанське городища разом з прилеглими до них землями. Жителі цих місцевостей мали бути переселені в межі Речі Посполитої. Переселення почалося лише влітку 1647 р. ³, але в районі Недригайлів воно тривало до весни 1648 р. ⁴.

Кордон між Росією і Україною у цій місцевості в той час проходив так: від гирла р. Клевені до Сейму кордон йшов «старим шляхом» до річки Єжучої, потім по цій річці до Кукульчого Лугу, далі через Суходол до верхів'їв р. Малої Уси, потім цією річкою до р. Сули, поблизу лісу Філіповки, пересікаючи р. Грунь на захід

¹ СССР, Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1947 г., издание пятое, дополненное, М., 1947, стор. 133, 100.

² Акты МГ, т. II, стор. 171.

³ W. Tomkiewicz, назв. праця, стор. 75 — 81.

⁴ Акты ЮЗР, т. III, № 105 — 106, 115.

від Кам'яного до р. Псла через Букримівський ліс до Скальських гір, а далі прямою лінією до Ворскли і Муравського шляху¹.

На протязі всієї війни українці самовільно переходили на російську територію. Ще 22 серпня 1648 р. путивльський воевода Никифор Плещеев писав у Посольський приказ, що українці завели в Недригайловському повіті пасіки, посіяли хліб, косять сіно, пасуть худобу, за що вони даватимуть «десять улей со пчелами» та десятий сніп. У Москву також повідомляли, що з прикордонного міста Костянтинова козацький отаман Василь Цимбалістов просив дозволити «из найму» косити сіно на російській території. Воевода навіть вказував недригайловським жителям, що коли в них є зайві трави, то можна було б дозволити українцям косити сіно за плату, що від цього можна буде царській казні «прибыль учинить». Але в Москві на це чомусь подивилися інакше. Наказано було українців—«польских подданных» вислати за кордон «со всяким заводом» і в майбутньому ні землі, ні сінокосів «в наем» не давати, щоб «в том от них ссоры не было»².

Але такі розпорядження нелегко було виконати. В перших числах липня 1649 р. путивльський воевода повідомляв у Москву, що на «недригайловском поле сеяли литовские люди всякий яровой хлеб поневелику». Вказівки воеводі стануть зрозумілими з поміти на відписці: «Сей отписки, бояре слушав, приговорили: подождать как у черкес с поляки, что учинитца»³.

Очевидно, порушення кордону не завжди проходили гладко, бо гетьман одержав скарги на конотопців, які різні шкоди чинили⁴. Про те, що українці на території по рр. Сулі та Терну володіють землями і різними угіддями, «многие» пасіки поставили і «всякой пасечный завод завели», повідомляли путивльці своїх воевод у вересні того ж року. Була дана вказівка вислати цих людей за кордон «без бою и без задору», а коли вони не захочуть виїхати добровільно, то зробити це «неволею». Незважаючи на погрози, українці не виїхали. Довелось писати про це конотопському отаманові Васи-

¹ W. Tomkiewicz, назв. праця, стор. 79.

² Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 15—16.

³ Там же, стор. 68—69.

⁴ Там же, стор. 344—345.

леві Горбині. Та останній відповів, що без вказівки гетьмана він нічого не може вдіяти. Рішення в Москві було коротке: «Подождать того, как к нему о том Хмельницкий отпишет»¹. З листа гетьмана до путивльських воевод видно, що вони безпосередньо писали до Хмельницького і що він дав вказівку «за грань свою не вдиратися», ніяких шкод не чинити російським людям².

З воеводського донесення дізнаємось, що в кінці 1649 р. жителі м. Костянтинова, повернувшись з війська, на російській стороні зорали землю аж до міських валів Недригайлова, пасуть худобу і т. д. Резолюція на донесенні була більш ніж лаконічна: «Государю чтена и боярам»³. Проте ці дані були використані на початку 1650 р. для тиску на польський уряд⁴. Очевидно, російський уряд підходив більше з точки зору їх політичного, а не економічного значення. Ці факти трактувалися по-різному у взаємовідносинах з Україною і з Польщею.

Наведемо і такий приклад. У 1648 р. поблизу слободи Торкмишовки українці засіяли вівсом та гречкою понад 50 четвертей землі⁵. Проте з документів видно, що весною 1649 р. сталося деяке зменшення посівів українцями на російській території⁶ в зв'язку з загальною мобілізацією в українське військо. Та як тільки закінчилися військові дії, а люди повернулися додому, путивльські воеводи восени знову повідомляли, що конотопці на російській території засіяли площу в 15 верст довжиною і 10 шириною⁷. Російські послы у Варшаві говорили, що на цій площі конотопці сіно косили, держали пасіки, рубали ліс⁸. Про посіви українців на російській території в наступні роки в документах не зустрічається відомостей. Лише в 1652 р. згадується про невеликі площі⁹. Це можна пояснити двома причинами. По-перше, хоч відразу після встановлення нового кор-

¹ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 106—108.

² Там же, стор. 344—345.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 285—287.

⁴ Там же, стор. 321.

⁵ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 15—16. Четверть дорівнювала 0,5 десятини.

⁶ Там же, стор. 68—69.

⁷ Там же, стор. 106—108.

⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 321.

⁹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 331, арк 80.

дону українське населення, як і раніш, засівало землі в Росії, але з цим явищем до певної міри змушена була рахуватися російська адміністрація, як з традицією. А по-друге, і це головне, після вигнання польських магнатів та шляхти на Україні було багато вільних земель, якими населення користувалось.

Сінокосами на російській території українці користувалися і в наступні роки. У вересні 1652 р. миргородський наказний полковник Матвій Іванов та полковий суддя Михайло Ратченко скаржилися путивльським воеводам на недригайловського приказного чоловіка Галактіона Небольсіна, який брав гроші («посулы») у косянтинівських козаків і не дав їм сінокосів¹. Влітку 1653 р. сотник міста Ромен просив путивльського воеводу дозволити роменцям косити сіно «за межою»².

Найбільше неприємностей російська адміністрація мала від того, що українці влаштовували свої пасіки на території Росії. Про це збереглося чимало документів. Влітку 1648 р. путивльський воевода писав, що недалеко від Недригайлова, поблизу слободи Торкмишовки на р. Сулі, пасіки мають «литовские люди» з села Березняків — Гнат Гмиря, Тимофій Рудий, Іван Торкмиш, Іван Обизар. На їх пасіках було 300 вуликів з бджолами. Поблизу Піщанського острожка на річці Сулі мали 100 вуликів Лук'ян Григор'єв, Марко та Іван Рандарі³. Про те, що на рр. Сулі і Терну українці «пчелиные многие пасеки поставили», писав путивльський воевода і у вересні 1649 р. Пасічники навіть змушені були із «заимочных мест» виїхати «со всем заводом» на територію гетьманського уряду⁴. З іншого документа довідуємось, що тоді було вивезено на Україну 10 пасік⁵.

Російська адміністрація не раз застосовувала круті заходи до українських пасічників. Так, на р. Мерлі було знищено пасіку, а пасічника вигнано, про що сам гетьман писав у листі до путивльських воевод 17 липня 1650 р., просячи, щоб вони «справедливость учинили

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 232.

² Там же, стор. 332.

³ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 15—16.

⁴ Там же, стор. 106—108.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 285.

і смирно з нами жили, бо і вашим вольно вшелякого пожитку заживать, аж до Днепру добиватися, і нашим у вас. І я зо всім Вуйськом Запорозьким естем осудару і вам усім приятелем, а ви нам так же будте»¹. Цей лист цікавий і тим, що в ньому є посилання на традиції обопільного права користуватися угіддями. Правда, крім цього листа, до нас не дійшли відомості про промисли росіян на українській території в той час.

Українські пасічники проходили далеко на схід в глиб російської території, по 30—60 верст і більше. Белгородські воеводи Борис Репнін і Василь Головін у трьох своїх відписах писали в Москву про те, що було вислано на Україну пасічників аж з Олешнянського і Вольновського повітів; вони перебували з пасіками на берегах рр. Ворскли, Мерчику і Мерлі, в урочищах «в ухожих лесах поселились». Збереглися деякі списки власників пасік. Серед власників бачимо козаків і міщан Полтави, Миргорода, Опішні, Куземина, Гадяча, Зінькова, Борок та інші місцевостей. Часто однією пасікою володіло кілька чоловік. Полтавські козаки Омелько Васильченко, Роман Сороковий, Демченко-Старий володіли пасікою. Мали пасіки Густинський та Лубенський Спаський монастирі. Деякі пасіки існували на одному місці рік, а деякі по 2—3 роки. Белгородські воеводи у вересні 1650 р. одержали вказівку, що впливала з такої поміти: «Отписать в Белгород к боярину и воеводе, чтоб он вперед с тех пасек пасечников ссылатъ не посылат до государева указу»².

У 1651 р. пасіки мали в Олешнянському повіті жителі міст Миргорода, Сенчи, Куземина, Гадяча, Борок³. Жителі міста Ромен та сусідніх сіл мали 11 пасік по рр. Сулі та Терну, в угіддях, якими за плату («по найму») державі користувались і путивльці Федір і Данило Олад'їни, Яків Шулежкін, Андрій Домашов, Павло Воронков. Останні скаржились, що українські пасічники живуть в їх бортних угіддях, звіра б'ють, ловлять рибу і «пчолы из дерева в свои ульи перега- няють и убытки им чинят, многие»⁴.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 374.

² ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 600—602, 652—658.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 137—139.

⁴ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 333, арк. 7—9.

Путивльські воеводи одержали дуже сувору вказівку виселити українських пасічників, що було виконано «без боя и без задору». Недригайловський воевода слідкував, щоб «тутешние жильцы» землі, лісу і різних угідь «литовским людем не поступались и в посул и в наем и никакими мерами не отдавали и берегли того накрепко, чтоб литовские люди путивльских земель не посадили и в путивльском уезде пасек не заводили и никакими угоды не владели»¹.

Мало збереглося даних про розміри пасік. Уже згадувалося, що чотири жителі села Березняків мали 300 вуликів під Недригайловом. Документ 1652 р. про пасіки українців з Костянтинівського повіту на російській території свідчить про те, що це було кілька невеликих пасік, об'єднаних в одну. Яцко Шпаченко з села Хоружівки мав 27 вуликів, Грицько Ткаченко—19, Гришко Кривого—16, Василь Босого—12, Ярема Прасол та Федір Матюшков з села Кулішівки мали 40 вуликів. Вулики були з бджолами².

Як правило, крім вуликів, на місці пасіки були різні будови—хати для житла, комори, стайні, омшаники для тримання бджіл взимку.³ Власники мали відповідний посуд та інвентар—котли, в яких ситили мед, заступи, мотиги, сокири і т. п. При далеких від річки або ставу пасіках були криниці. Там, де виникала пасіка, скоро появлялися посіви, а також різні угіддя, наприклад хмільники³. Саме для ведення такого господарства пасічники часто об'єднувалися в групи по кілька чоловік.

Для утримання пасік потрібні були сторожі, пасічники. Їх наймали. Так, у 1650 р. на пасіці полтавського козака Яська Кургана на річці Мерлі працював наймит Іван Молодий. На пасіці полтавських козаків Астрединка Яська та Івана Манрича і миргородських козаків Федора Гученкова, Андрія Рибченкова, Грицька Ільїна було два наймити з Полтави—Іван Перевейков і Василь Герасимов. Часто самі господарі були пасічниками. На монастирських пасіках пасічниками працю-

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1651, спр. 16, арк. 451—452.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 331, арк. 70, 79—90.

³ И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, стор. 130—131.

вали монахи. В документі згадується, що «сидить чернець на пасеке Филимон» з Густинського монастиря. Монастирі теж іноді брали наймитів — пасічників, як це робив Лубенський Спаський монастир в 1650 р.¹ Безумовно, наймити-пасічники мали певний досвід, знали справу. Наявність наймитів свідчила про класову диференціацію українського населення, що займалось цим промислом.

Українці на російській території займались також виробництвом дьогтю. Саме під час війни зустрічаються згадки про дігтярні, власниками яких були українці з прикордонних місцевостей. Російський уряд не раз звертав увагу на те, що цей промисел призводив до великого винищення лісів².

Збереглися згадки про заведення українцями дігтярень на річці Хухрі в 1650 р.³, а також в Олешнянському повіті влітку 1651 р.⁴. У вересні 1651 р. яблонівський воєвода писав, що на р. Мерлі, вище «Грудцкие гати», «вновь заведена буда» миргородцем Михайлом Селітреником. Крім того, останній «курит деготь» в Дуброві на Дедові, «дальше от Мерлу с версту», на відстані «с полчетверта десять» верст від міста Вольного, верст 20 від Полтави і 5 верст від тодішнього російсько-українського кордону⁵.

Зберігся цікавий документ за 1653 р., який свідчить про те, що виробництвом дьогтю на російській території українці не завжди займалися самовільно. 28 травня городовий отаман міста Веприка Тимофій Шадура писав до хотмижського воєводи, що веприцькі жителі Семен, Остафій, Михайло та інші в селі Середній робили дьоготь, заплативши боярам за «пустынь». «А твоя милость невесть какого для задору делаешь,— писав отаман,—что нашим людям того дегтю не выдаешь»⁶. Очевидно, існувала практика своєрідної оренди певних ділянок лісу.

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 655—657.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 285—321.

³ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1650, арк. 601.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 137—138.

⁵ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношення России с Польшей, 1651, спр. 1б, арк. 294.

⁶ Акты МГ, т. II, стор. 324.

Традиційним і досить розвинутим промислом на Україні було виготовлення селітри. Селітряні варниці українці влаштовували і на території російської держави.

Белгородський воевода Репнін повідомляв у вересні 1650 р., що на р. Мерлі, «против Грусков», в степу є варниця. «А варит на варнице гетманский крамор Миско Миргородский, а работников на варнице сто человек литвы»¹. Це було велике як на той час виробництво. Той же Репнін писав у Москву, що поблизу Колонтаєва, біля «Недовареного кургана», за 20 верст від Валок, російські станишники зустріли багато українців. Вони заявили російському роз'їздові, що приїхали «к тому урочищу для селитреного варенья, а то де варниця гетмана Богдана Хмельницького, а старшина де у них на той варнице черкашенин Мишка Миргородский, а всех де их черкас с ним человек со сто»². Можливо, що мова йшла про згадану вище варницю.

Багаторазові намагання російських прикордонних властей заборонити українцям варити тут селітру не дали результатів. Українці говорили, що з варниці не підуть, бо «там земля неведомо чья»—чи то царська, чи королівська, чи гетьманська. Михайло Михайлов, він же Миргородський, заявив, що послав до свого батька, «а отец де ево у гетмана у Богдана Хмельницького»³.

У Москві до цього поставились поблажливо. У відповідь на відписку воеводи була дана вказівка «подождаь и за рубеж не писать до государева указу»⁴. Напевно, така позиція визначалася відносинами, які існували тоді між гетьманським та російським урядами.

Про економічні зв'язки між Росією та Україною в роки війни свідчать також і такі факти. В Недригайлові на р. Сулі під самим острогом був водяний млин, який орендували (брали в «оброк») путивльці Василь Новиков та Юрій Тонкий. Молоти сюди приїжджали «многие люди» з прикордонного українського міста Костянтинова. Про це в липні 1649 р. повідомляв у Москву

¹ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1а, арк. 656.

² Там же, арк. 590.

³ Там же, арк. 591.

⁴ Там же, арк. 588.

недригайлівський воєвода М. Кусаков¹. Були також випадки, коли українці тримали млини на російській території. На прикордонній р. Хусі на російському боці великим млином володів Іван Фоменко з села Кулішівки, Костянтинівського повіту. Млин мав «строения—жерновы одни, четыре ступы, пятое суконная»².

У документах часто згадується про те, що українці, незважаючи на заборону, переходять кордон, ловлять рибу в ріках³, полюють на звіра⁴. В серпні 1652 р. вольновський воєвода на підставі донесення станишного голови Федора Гнилокоза писав у Москву, що під час об'їзду зустрінuto в степу трьох жителів міста Опішні, які їхали на Донець для «рыбной ловли»⁵.

Ще до війни українці їздили добувати сіль в район Тора, на російській території. Під час війни Торські промисли стають для багатьох українців важливим центром добування солі замість втрачених можливостей діставати її в інших місцевостях. Про це в документах згадується багато разів⁶.

Яблоновський воєвода Григорій Куракін у своїй відписці, одержаній в Москві 6 червня 1653 р., писав, що відповідно до царського указу він посилав на Тор людей довідатись, скільки там перебуває постійно чи тимчасово українців. Послані розповіли потім: «И на Тору де, государь, на соляных озерах, сказывали им черкасских городов Магарского монастыря старцы Ларион Хомашов да Тимофей: пришли де на Тор зарубажных черкас с 400 человек, без жон и без детей, не на житье для солянова варенья. А изб де у них и крепостей у солянова варенья никаких нет, стоят обозом, а атаман де у них черкашенин Иван Лысой, города Платовы, а наваря, де, государь, оне соли, пойдут к себе. А иные де, государь, черкасы приезжают для солянова ж варенья и живут на Тору недели по две и по три. А украинных де твоих государевых городов людей на Тору нет»⁷. Отже,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 225—226.

² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 331, арк. 79.

³ Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 21.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 139.

⁵ Акты МГ, т. II, стор. 292.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовп. 152, арк. 237; Белгородский стол, стовп. 297, арк. 170; Акты МГ, т. II, стор. 328; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 317—318.

⁷ Акты МГ, т. II, стор. 322.

бували часи, коли тільки українці і займалися добуванням солі в Торі. Ці соляні промисли набирали все більшого значення в економіці України в XVII ст.

Як ми бачили, економічні зв'язки України з Росією в роки визвольної війни не обмежувались однією торгівлею. Вони були ширші і різноманітніші. Саме тому не можна погодитися з твердженнями про те, нібито «широкі народні маси як Росії, так і України жили тоді натуральним господарством. Якщо господарство селянської верхівки і встановлювало зв'язки з ринком, то в дуже обмеженому районі, на найближчих торгах і ярмарках. А зовнішні зв'язки між Росією і Україною здійснювались в основному купецтвом і поміщиками», нібито «економічні зв'язки між Україною і Росією розвивались як зв'язки купецькі, а не як зв'язки народних мас»¹.

Подібні твердження не відповідають історичній дійсності; вони є результатом спрощеного розуміння характеру економічних відносин періоду феодалізму. Адже купець торгував не тільки з іншим купцем або феодалом, він продавав ряд предметів селянам і ремісникам, купував у них їх продукцію. Таким чином, посередньо навіть у торгіві відносини, зокрема зовнішні, і тоді втягувались широкі маси.

Всілякими формами економічних, а також і виробничих зв'язків було охоплено багато тисяч українців майже з усіх верств тодішнього суспільства. Всі вони — одні більше, другі менше — були зацікавлені в збереженні добросусідських відносин України з Росією. Економічні відносини і зв'язки служили досить міцною основою для політичних і дипломатичних дій правлячої верхівки України і Росії.

Правлячі кола України на протязі війни зв'язувала з російською урядовою верхівкою ще одна не дуже помітна нитка, на яку дослідники мало звертали уваги. Мова йде про вже не раз згадувані нами подарунки.

Подарунки як одна з форм якщо не економічних зв'язків, то економічного впливу, заслуговують на те, щоб на них додатково спинитись. Адже вони набрали систематичного характеру та досить великих розмірів.

---

¹ І. Бойко, Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії, «Комуніст України», 1956, № 6, стор. 62—63.

Ми вже відзначали, що першим офіційним гінцем на Україну був піддячий Василь Михайлов, який виїхав з Москви десь в кінці грудня 1648 р. і віз з собою «на раздачу от государевых дел» сорок соболів в 50 рублів¹. З рук піддячого, гінця, який мав лише передати листа до гетьмана, це достатній подарунок.

Першим посольством з України в Москву було посольство Силуяна Мужилівського. На прощальній аудієнції в царя посол одержав «царское жалованье» — «отлас гладкий, сукно багрец, сорок соболей, денег 30 рублев». Одержали подарунки і козаки, які супроводжували Мужилівського².

У 1649 р. досить активно розвивалися дипломатичні відносини між Україною та Росією. Весною на Україну з Москви виїхало посольство на чолі з Григорієм Унковським. Для роздачі царського жалування гетьманові і «начальным людям» послу було видано 5 сороков і 30 пар соболів³. Одному тільки гетьманові Унковський передав один сорок соболів ціною в 100 рублів. Таку ціну мали соболі найвищої якості⁴.

Тоді ж одержали по парі соболів, кожна ціною в 10 рублів, гетьманичі Тимофій та Юрій, обозний Іван Чернята, військовий осавул Михайло, гетьман Ян Костирський, військові писарі Іван Кричевський та Іван Виговський, полковники чигиринський, корсунський, нижинський, миргородський. Збираючи різні відомості, посол також «дарував» представникам старшини по парі соболів⁵.

У свою чергу гетьман дав Григорію Унковському та піддячому Семену Домашневу «малые подарки» — кожному по коню та лук «с саадашным лубьем»⁶. З Федором Вешняком, який поїхав тоді у Москву, гетьман передав подарунок для царя — коня і турецький лук⁷. На прощальній аудієнції в царя Вешняк одержав «жалование»: атлас, камку, сукно багрець, 2 сорока соболів і 30 рублів грішми⁸.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 220.

² Там же, стор. 102—103.

³ Там же, стор. 161.

⁴ Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера..., стор. 95—96.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 161.

⁶ Там же, стор. 157.

⁷ Акты ЮЗР, т. III, стор. 317.

⁸ Там же, стор. 319—320.

Російський посол Григорій Неронов повів гетьману три сорока соболів на суму 300 рублів, старшині 23 пари соболів по 10 рублів пара і для роздачі різним особам на 100 рублів соболів¹. Старшина охоче приймала подарунки. Військовий писар Іван Виговський навіть одержував соболі за деякі послуги російському урядові.

У наступні роки російський уряд спеціально посилав гетьману та старшині подарунки². Дарували не тільки соболів. Арсеній Суханов, перебуваючи у гетьмана в 1650 р., дав йому «образ пречистыя богородицы окладный, а ковш каповой обложен серебром с алмазами»³.

Традиційними були зв'язки православної церкви на Україні з Росією. Як уже відзначалось, у цих зв'язках, крім релігійних, було багато економічних факторів. І під час війни російський уряд надавав матеріальну допомогу різним монастирям, навіть таким далеким, як Манявський скит на Підкарпатті. У 1648 р. сюди було надіслано друквані книги релігійного характеру⁴. До Батуринського Микола-Крупенського монастиря в 1650 р. з Москви надійшли ризи камчаті «со всею службою», ціною в 20 рублів, дяконівський стихар тафтяний на 10 рублів, церковні книги на 21 рубль⁵. Лубенський Мгарський монастир у 1651 р. одержав церковний посуд і книги, всього на суму 40 рублів 21 алтин і 4 деньги⁶.

У 1652 р. в результаті пожежі в Густинському монастирі згоріла ризниця. Монахи звернулися в Москву з проханням прислати церковний посуд, а також книги. Збереглась чолобитна з помітою про те, щоб з Приказа Большого прихода було видано 25 рублів на купівлю євангелія на престольного та інших книг⁷. Книги надсилались і у Київ на прохання митрополита Сильвестра Косова⁸.

Таких прикладів можна навести багато. Подарунки старшині і вищому духовенству та монастирям не віді-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 267, 279.

² Там же, стор. 375, 383, 384, 440—442, 487; т. III, стор. 15, 210, 220—221, 241, 243, 278—279 та ін.

³ Там же, т. II, стор. 187.

⁴ Там же, стор. 79—80.

⁵ Там же, стор. 403.

⁶ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Малороссийские дела, 1651, спр. 4, арк. 18—19.

⁷ Там же, 1652, спр. 7, арк. 8—10.

⁸ Там же, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 16, арк. 103.

гравали вирішальної ролі у відносинах між Україною та Росією. Інші причини і фактори визначали політику пануючих класів обох країн. Проте подарунки були результатом відносин, які склалися між Україною та Росією. Той факт, що подарунки давалися старшині, яка вирішувала політичну долю України, і духовенству, яке було тоді ідеологічним виразником політичних прагнень, мав певне значення і при вирішенні питання про возз'єднання України з Росією.

Економічні зв'язки між Україною і Росією в роки визвольної війни не виступали ізольовано від того, що відбувалося в обох країнах; вони впливали з подій, відповідали тодішньому рівню розвитку України і Росії. А цей рівень і характер відносин визначались пануванням феодальних порядків на Сході Європи.

В ході визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гніту ламалися старі традиційні економічні зв'язки і склалися нові відносини, які раніше перебували в зародковому стані і зустрічали на своєму шляху багато перешкод. Факти свідчать про те, що економічні зв'язки обох країн значно зросли в роки війни, набирали активніших форм і ставали визначальними в економіці України. Ці зв'язки почали відігравати важливу роль і в економічному житті Росії.

Всілякими формами економічних зв'язків були охоплені найрізноманітніші верстви населення обох країн, що сприяло зближенню двох братніх народів. Нагадаємо, що і в цьому разі, як і в усякому класовому суспільстві, більшу користь від зв'язків мали ті класи і соціальні групи, які займали пануючі економічні позиції в обох країнах.

У буржуазній історіографії економічні, в тому числі і торгові зв'язки між Україною і Росією в роки визвольної війни не знайшли свого висвітлення. Навіть в спеціальній праці М. І. Костомарова про торгівлю Росії в XVI—XVII ст. дуже мало використано даних про економічні російсько-українські зв'язки. Зате автор не обмежував себе у широких і категоричних висновках. Лейтмотив усіх тверджень М. І. Костомарова зводиться до того, що торгівля між Україною і Росією навіть не мала перспектив для розвитку¹.

¹ Н. И. Костомаров, Очерки торговли Московского государства в XVI—XVII столетиях, СПб., 1862, стор. 122—124.

Аналогічної думки дотримувався Ів. Джиджора, який в праці, присвяченій XVIII ст., пішов у своїх висновках ще далі Костомарова, твердячи: «Передовсім треба сказати, що гетьманщина, так експортом, як і імпортом, особливо по своїх продуктах, становила зовсім окремий економічний терен, торговельно незалежний від Московщини, куди не могла або могла дуже мало ввозити продуктів своєї землі і своєї промисловості, як також з огляду на слабо розвинену промисловість не могла звідтіля спроваджувати потрібних їй товарів. Зате так одним, як і другим була тісно зв'язана з західними німецькими краями, а почасти з Польщею, а власне кажучи, з пограничними білорусько-литовськими землями, і туди йшли головні торгові шляхи»¹.

Така концепція нічого спільного не має з фактами. Це упереджена схема буржуазно-націоналістичної історіографії, в якій Україна навмисно розглядалась ізольовано від історії Росії. Робилося все, аж до фальсифікування і спеціального відбору фактів, щоб виправдати політичну орієнтацію певних кіл української буржуазії на капіталістичний захід, головним чином на Німеччину.

Наведені матеріали викривають фальсифікаторів історії і свідчать про зростаючі економічні українсько-російські зв'язки, які набирали вирішального значення в житті обох країн. Ці зв'язки, як показав історичний досвід, мали великі перспективи для свого розвитку.

Безперечним є положення про те, що економічні прагнення пануючих класів знаходять свої прояви і в політиці. Економічні зв'язки між державами є результатом тих соціально-економічних відносин, що існують в країнах. Саме ці відносини і визначають політику пануючих класів, в тому числі і зовнішню. Економічні прагнення не можуть бути зведені лише до обміну, вони сягають глибше у суспільні відносини і охоплюють також сферу виробничих процесів.

Економічні зв'язки, крім своєї специфічної суспільної функції, також сприяли політичному зближенню між Україною і Росією, що завершилося такою важливою подією в житті обох народів, як возз'єднання України з Росією в січні 1654 р.

¹ Ів. Джиджора, Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр., Львів, 1911, стор. 9.

ВОЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Ми вже відзначали, що російський уряд переніс строк скликання Земського Собору з 20 травня на 5 червня 1653 р. Але Собор почав свою діяльність 25 травня. Про це збереглося кілька згадок. Надостовірнішим є запис від 1 жовтня 1653 р. в остаточному тексті рішення Земського Собору, що починається словами: «В прошлом во 161-м году мая 25 по указу великого государя... говорено на соборех о литовском и о черкасском делах»¹. Важко пояснити причину триразових змін строку скликання Собору. В літературі висловлювалась думка, що виклик на 5 червня прийшов на місяць, коли більшість вибраних вже прибула в Москву за першим викликом, в зв'язку з чим уряд вважав за можливе провести Собор 25 травня².

Немає даних про те, як розпочав свою діяльність Собор у травні, які питання на ньому обговорювались. Можна тільки припустити, що і на цей раз все було так,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 406.

² С. Ф. Платонов, Сочинения, т. I, СПб., 1912, стор. 23. А. І. Козаченко, на підставі знайденої ним в архіві царської грамоти російським послам в Польщі Б. О. Репніну та ін., дотримується думки, що Собор все-таки відбувся 20 травня (А. І. Козаченко, Земский Собор 1653 г., «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 153). Звертає на себе увагу речення з цієї грамоти про те, що «многое время разговор чинили». На думку А. І. Козаченка, лише 25 травня на Соборі було досягнуто єдності. «И о том всяких чинов и площадных людей все единодушно говорили, чтоб черкас принять». Цар схвалив таку думку, і цьому присутні на Соборі «наипаче обрадовались». Викликає сумнів, чому такий дорадчий орган, як Земський Собор, так довго обговорював питання, яке уряд вже фактично вирішив.

як і в лютому 1651 р. Напевно, учасники Земського Собору заслухали царську грамоту, в якій викладались поставлені на розгляд питання. Після цього висловили загальну думку Собору про схвалення позиції уряду. Навряд чи передбачалось одразу прийняти остаточне рішення. Адже в той час було послано два посольства— в Польщу і на Україну. Треба було почекати результатів. Але головне полягало в тому, що російський уряд уже заручився підтримкою громадської думки, яку представляв Земський Собор.

Спинимось хоча б коротко на представництві в Земському Соборі, подивимось, кого він представляв, які були прагнення різних соціальних груп, коли вони прищували питання про приєднання України до Росії.

У Соборі 1653 р. брали участь: цар, патріарх, митрополити, єпископи та інші представники духовенства, бояри, окольничі, думні люди, московські стольники, стряпчі і дворяни, дяки, вибрані від міст дворяни і діти боярські, «гости», торгові та «всяких чинов» люди¹. З рішення Земського Собору від 1 жовтня бачимо, що, крім названих категорій, на засіданнях були представники «черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди», а також стрільці. Не все населення тодішньої Росії було представлене на Земському Соборі. Не було тут, наприклад, представників найчисленнішого стану— селянства.

В остаточному рішенні Земського Собору говорилося: «А гетмана Богдана Хмельницького для православные христианские веры и святых божих церквей пожаловал бы великий государ цар и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси по их челобитью, велел их принять под свою государскую высокую руку»². Як бачимо, багаторічні політичні прагнення російського уряду, інтереси найрізноманітніших груп населення висловлено досить загальною формулою. Хоч релігійні почуття людей в ті часи відігравали важливу роль, але релігійною оболонкою і тоді прикривались певні класові інтереси та політичні дії. Так було і при вирішенні питання про приєднання України до Росії.

У першій половині XVII ст. в Росії зміцнилась фео-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 406—407.

² Там же, стор. 414.

дально-абсолютистська монархія, основою якої було кріпосництво, бояри і дворяни виступали як головні носії феодального ладу. Інтересам цього класу і була в основному підпорядкована внутрішня і зовнішня політика централізованого, досить сильного державного апарату.

Посилення феодально-кріпосницького гніту викликало протест селянства. Однією з форм такого протесту були масові втечі селян. Служилий стан, особливо дворянство, настійно вимагав від уряду повернення селян-втікачів і холопів, подаючи про це колективні чолобитні. Дворяни вимагали також повного скасування «урочных лет».

Земський Собор у 1649 р. прийняв відоме «Соборное Уложение», зваживши на чолобитні дворянства та інших служилих людей¹.

В «Уложенні» 1649 р. знайшла свій яскравий прояв внутрішня політика російського уряду, спрямована на зміцнення кріпосницького землеволодіння. Фактично була ліквідована відмінність між вотчинним і помісним землеволодінням, селян остаточно закріпачили.

«Уложение» 1649 р. ліквідувало «урочні» роки, кріпосники мали право в будь-який час повернути селянина-втікача. Але цього поміщик не міг зробити, коли селяни тікали за кордон². А таких селян було дуже багато. Тікали вони і на Україну.

Російські втікачі в Україні в роки визвольної війни знаходили значне полегшення від феодального гніту, користувались тими ж правами, що і українські селяни. Як вже відзначалось, багато росіян ввійшло до складу козацтва.

Під час визвольної війни російські прикордонні воеводи звертались до української адміністрації з проханнями, а іноді і вимогами видати селян-кріпаків, які

---

¹ А. А. Новосельский, Побег крестьян и холопов и их сыск в Московском государстве второй половины XVII века, «Труды Института истории РАНИОН», вып. 1, М., 1926, стор. 329; П. Смирнов, Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII в., Чтения МОИДР, 1915, кн. 3, стор. 7, 13, 23, 29, 30.

² На прохання дворянства, особливо прикордонного, царський уряд уже влітку 1648 р. скасував свій указ, за яким селяни-втікачі, повернувшись з-за кордону на старе місце, ставали вільними. Таких селян ще до «Уложения» наказано було «отдавать безлетно по-прежнему» (Акты ЮЗР, т. III, Дополнения, стор. 13).

втекли з Росії на Україну. З подібним листом звернувся до полтавського полковника М. Пушкаря влітку 1650 р. белгородський воевода І. Пронський¹.

Що таких утікачів було багато, свідчить хоча б листування брянського воеводи з козацькою адміністрацією. 30 травня 1651 р. воевода В. Великогагін писав, що «дворовой человек» Ігнатія Юрасова — Олексій Кондратьєв утік у Почепський повіт, захопивши з собою коня². 13 червня той же воевода писав полковникові Ів. Шохову про втікача — «дворового человека» поміщика Петра Глазунова³, а 5 липня почепському сотникові про двох селян-утікачів на Україну⁴. 19 липня воевода знову писав почепському сотнику, що від дворянина Олексія Безобразова з села Стайкової втекли на Україну сільський староста Єлистрат Курсков з брянчанами «сам четверт з женами и з детьми, да мельники Ортюшко да Васька Павловы за рубеж в Почепский уезд»⁵.

24 липня 1651 р. з Розрядного приказа була послана грамота путивльським воеводам, щоб вони переписали в Путивльському і Рильському повітах населення і поставили застави на дорогах з метою не допустити переходу росіян на Україну. Наказувалося, щоб в усіх дворцових, монастирських, поміщицьких і вотчинних селах прикажчики, старости і селяни «смогтели и берегли тово накрепко», які люди через села починки або пустощі і ліси проїдуть чи пройдуть пішки «литовскую сторону». Таких людей треба було ловити і передавати властям. За кожного зловленого втікача влада обіцяла нагороду⁶. Подібні грамоти було тоді ж надіслано і в Севськ, Брянськ, Яблонов, Белгород та в інші міста «от литовские стороны». Для допомоги у проведенні цих заходів з Москви спеціально надсилались дворяни і піддяді⁷.

Очевидно, такі заходи мало допомагали, бо у ве-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 368.

² ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1651, спр. 2, арк. 59.

³ Там же, арк. 62—63.

⁴ Там же, арк. 69.

⁵ Там же, арк. 85—86.

⁶ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Приказной стол, кн. 5, арк. 111—112.

⁷ Там же, арк. 113.

ресні 1651 р. від самого путивльського воеводи втік у Глухів «старинный ево человек» Іван Литвинов¹. У січні 1652 р. з-під варті у м. Каменському втекли на Україну троє «беглых крестьян» валківського поміщика Мелентія Квашніна². У вересні 1652 р. від поміщика Григорія Тітова з Путивльського повіту втік на Україну Янко Тітов. Згодом він послав «литовских» людей, щоб вони привезли його жінку на Україну. Але вивезти її не вдалось. У справу навіть втрутився роменський сотник, який зажадав від воеводи, щоб він відпустив жінку Я. Тітова³.

Як відомо, тікали не тільки одинаки, а й цілі сім'ї, з майном. У більшості випадків утікачі селились в прикордонних з Росією місцевостях, звідки вони гаємно підтримували зв'язок з своїми односельчанами, переманювали інших кріпаків⁴. Слід відмітити, що після 1649 р. потік утікачів з Росії на Україну значно зріс, бо тут в роки війни був сильно ослаблений феодальний гніт, що притягувало російських селян-кріпаків, особливо з прикордонних місцевостей.

В багатьох випадках звертання російських воевод до української адміністрації говорилося про втікачів з Росії. Російський уряд не раз намагався доводити представникам польських, а також українських властей, що відповідно до «вічного» миру на обидві сторони кордонів переходити «повольно». Але російські правлячі класи забували про «принципи», коли це їм було невигідно.

Українська адміністрація, як правило, відмовлялась видавати втікачів. У цитованому листі від 5 червня 1650 р. полтавський полковник М. Пушкар відповів белгородському воеводі, що такий втікач «москаль» Мишко дійсно є, «але я не могу без разказаня его милости нана гетмана видат»⁵. На відсутність дозволу

¹ ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовп. 338, арк. 158—159.

² Там же, стовп. 333, арк. 747—749.

³ ЦДАДА, ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1652, спр. 1а, арк. 331.

⁴ А. А. Новосельский, К вопросу об экономическом состоянии беглых крестьян на юге Московского государства в первой половине XVII века, «Исторические записки», 1945, кн. 16, стор. 58—62.

⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 368.

гетьмана в аналогічному випадку посилався в грудні 1652 р. у листі до путивльського воеводи роменський сотник Яків Тимофеев¹.

Відомо, що сам гетьман говорив Арсенію Суханову з приводу видачі Т. Анкундінова в 1650 р.: «Того у него не повелось, да и у вас, отче Арсение, на Дону тот же чин — никаких беглых людей не выдают»². Це була непорушна козацька традиція, звичайно, до певного часу і за певних умов.

Пануючі класи Росії сподівались, що з приєднанням України старшина стане більш податливою і щодо видачі втікачів. В цьому російські власті переконали хоча б такий епізод.

У перших числах червня 1653 р. брянський воевода князь Григорій Долгорукий послав на Україну трьох чоловік дворян і дітей боярських для збирання відомостей, а також з листом до гетьмана «для отдачи беглых своих крестьян». У Чернігові посланців гостинно зустріли козацькі полковники Іван Золотаренко та Степан Пободайло. Пили за здоров'я царя, а після полковники веліли «в трубки и в музыки играть и по литаврам бить» на честь царя. Полковники заявили, що гетьман «и мы все» бажають бути прийнятими під «царскую державу». Брянчан до гетьмана не пустили, бо він був аж під Кам'янцем-Подільським; їх направили в Новгород-Сіверський, велівши, як доповідали посланці, селян «наших сыскать и отдать нам». У Новгороді-Сіверському полковник Яхно Коробка дав наказ «розшукати селян-втікачів і віддати їх до рук поміщиків». Але в цьому повіті, писали брянчани, «мужики литовские (українські. — Ф. Ш.) люди и наши воры стали кричать, что тех наших беглых крестьян отдают нам». Тоді Яхно Коробка наказав закувати втікачів у кайдани, пославши полковникам у Чернігів запит, як чинити далі. Полковники, в свою чергу, запросили гетьмана. Як була вирішена справа, невідомо³.

Російські бояри, дворяни, діти боярські безумовно були зацікавлені в приєднанні України до Росії. Вони чекали, що після цього тисячі кріпаків будуть си-

¹ ЦДАДА, ф. Посольський приказ, Сношения России с Польшей, 1653, спр. 1, арк. 47—48.

² Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 185.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 328.

лою повернуті їм або в крайньому разі буде припнєна втеча селян на Україну. Служилі люди, напевно, сподівались, що за службу одержуватимуть на Україні помістя і вотчини.

Що такі сподівання відігравали в політиці російських урядових кіл значну роль, свідчать факти, які мали місце відразу після приєднання України. В наказі від 30 січня 1654 р. призначеним до Києва воєводам спеціально зазначалось, щоб селян-утікачів з Росії на Україні ніхто не приймав, а відсилав поміщикам після «сыску». Правда, наказ містив важливе застереження: тих, хто вже перебував на Україні до Переяславської ради, «челобитчиком отдавать не велено»¹. Кілька разів російські представники вимагали від українських послів під час переговорів у Москві в березні 1654 р. і добились того, щоб, «которые государевы всяких чинов люди учнут бегать в государевы черкасские города и места, и тех бы, сыскав, отдавали»². Мова йшла про «боярских людей и крестьян, которые из-за помещиков и из-за вотчинников учнут бегать в черкасские города, велел отдавать назад людям, от кого кто выбежит»³.

Цьому питанню надавалось особливе значення, якщо воно знайшло своє відображення в таких важливих матеріалах. Та й пізніше воно не раз ставилось російським урядом перед гетьманською адміністрацією.

Тодішні діячі не були байдужими до матеріальних вигід. Щоб заохотити російських політиків, зробити їх більш поступливими, військовий писар Іван Виговський влітку 1651 р. під час переговорів заявив: «И великому де государю его государским счастьем и его великому Московскому пространному и многолюдному государству без войны и бес кровопролития учинитца прибавление большое, и овладеет он, великий государь, многою землею и городами. И тех городов ему, великому государю, с мещан и со всяких чинов людей, и с их торговых и с иных со всяких промыслов учинитца ево государевой денежной казне прибыль многая. Потому что православных христиан многолюдство большое и промыслы всякими промышляют в своих горо-

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 367.

² Там же, стор. 452, 476.

³ Там же, стор. 512.

дах; и в — иные государства для всяких своих промыслов ездят, так же и к ним в города из иных государств многие купецкие и всяких чинов люди со всякими многими товарами для иных всяких своих промыслов приезжают же»¹.

Таких відвертих заяв збереглося дуже мало. Але навіть коли говорилося не так відверто, було ясно, про що йшла мова. Цей матеріальний інтерес виступав на перше місце не раз після возз'єднання України з Росією.

Згодом російські правлячі кола зустрілись з опором козацької старшини, яка сама претендувала на вигоди. Хоч про наміри російських експлуататорських класів урвати якнайбільше не говорилося тоді офіційно ні в одному документі, але пізніше тенденція російських кріпосників проявилася досить відкрито.

Була ще одна причина, яка змушувала російських бояр і дворян погодитись на приєднання України до Росії. Як уже згадувалось, російський уряд вживав ряд заходів, особливо в тридцятих і сорокових роках, для зміцнення південних кордонів проти татарських наїздів. У тридцятих роках у широких масштабах будувалась «укрепленная черта» — Тамбов, Козлов, Верхній і Нижній Ломови та ін. Відбудовується перша за-оцька «черта», а згодом провадиться будівництво нових міст і острожків на південь від неї: Усерд, Яблонов, Короча, Вольное, Хотмижськ та ін.² Як відомо, саме ця місцевість в значній мірі була заселена вихідцями з України, особливо після поразки повстання тридцятих років. Під час визвольної війни в цих містах та острожках оселялись українці, які переходили в межі Росії. Але основним населенням тут були не українці, а вихідці з інших російських земель, головним чином кріпаки, які втекли.

Потяг кріпосного населення помість та вотчин у так звані «украинные» міста, на «черту» пояснювався тим, що тут воно рятувалось від феодално-кріпосницького гніту, переходило на службу «по прибору» — в стрільці, драгуни, рейтари, мало можливість згодом

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 117.

² А. А. Новосельский, Распространение крепостного землевладения в южных уездах Московского государства в XVII в., «Исторические записки», 1938, кн. 4, стор. 22—23.

«верстатись» в розряд «детей» боярських. В інтересах оборони південних кордонів уряд крізь пальці дивився на масові втечі кріпаків у цей район, а іноді до певної міри навіть сприяв їм. Масові втечі селян на південь дуже зачіпали інтереси дворянства центральних областей, бо втрата робочих рук сильно відбивалась на стані поміщицького господарства. Дворяни протестували, подавали колективні чолобитні, просячи повернути втікачів на старі місця.

Російському урядові доводилось шукати виходу з складного становища. Розв'язуючи воєнно-стратегічні завдання, треба було врахувати інтереси кріпосників центральних областей. «Уложение» 1649 р. скасувало «урочні» роки. Але в 1653 р. було видано указ, за яким з «черты» могли повертати тільки тих втікачів, хто прибув сюди після видання «Уложения». Згодом це було поширено і на тих, хто прийшов безпосередньо перед 1653 р.¹

Як бачимо, внутрішня політика російського уряду тісно перепліталась з політикою щодо України. Неодноразові пропозиції російського уряду, щоб козаки перейшли в межі Росії і селились в районі «черты», мали на меті до певної міри ліквідувати наявну суперечність. Поселення великої маси козацтва зміцнило б південні кордони у воєнному відношенні, зменшило б потік утікачів з центральних земель або «регулювало» б його. Це до певної міри влаштувало б російське дворянство.

З різних причин пропозиції російського уряду не задовольнили гетьманський уряд і не були ним прийняті. Порівняно незначна частина українського населення навіть в найтяжчі роки війни переходила в межі Росії. Російські правлячі кола знали про рішучість українського народу боротись за визволення своєї землі від польсько-шляхетських загарбників. Проект російського уряду про масове переселення козацтва був нездійсним, його скасувало саме життя.

Відомо, що з кожним роком росла небезпека, що гетьманський уряд змушений буде прийняти рішення про перехід України у підданство до Туреччини чи Кри-

¹ Л. В. Черепнин, *Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства, «Исторические записки», 1938, кн. 4, стор. 42—43.*

му. Включення України до складу Туреччини означало б зростання турецької загрози для Російської держави, що вимагало б проведення нових великих заходів по зміцненню південних кордонів. Матеріальні і людські резерви для цього знову довелося б брати з центральних областей, а це ще більше зачепило б інтереси дворянства і боярства. Російський уряд не робив з такої перспективи ніякого секрету, про неї було широко відомо в Росії. А в цей час гетьман та інші представники українського уряду при кожній нагоді не тільки говорили відносно позиції Туреччини, а й підкреслювали, що з приєднанням України до Росії можна було б вести війну з Туреччиною за визволення православних від бусурманського гніту і приєднати до Росії Крим¹. Під час переговорів не раз підкреслювалось, що козаки на Україні — велика сила, а коли вона об'єднається з Росією, то ніхто не зможе встояти проти спільного натиску². Українське козацтво щодо кількості контрольованої ним території та інших факторів відіграло більшу роль, ніж російські козаки на Дону та під Азовом, на що звертали увагу і сучасники³.

Перспектива, що Україна може в силу обставин перейти до складу Туреччини, дуже непокоїла російські правлячі кола. І це був один з найважливіших аргументів на користь приєднання України до Росії при обговоренні питання на Земському Соборі, про що вже говорилося в історичній літературі. Ми тут хотіли лише коротко показати зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою російського уряду.

Українські справи цікавили не тільки правлячі класи Росії. Боротьба з загрозою іноземної агресії, як відомо, завжди зачіпає інтереси найширших верств населення будь-якої країни.

Говорячи про зовнішньополітичні фактори, які взагалі відігравали велику роль у вирішенні українського питання російськими правлячими колами, слід мати на увазі не тільки Туреччину і Крим, але й не в меншій мірі суперечності між Росією і Польщею. Незважаючи на «вічний» мир, ці суперечності посилювались

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 272—274, 275—277; т. III, стор. 40.

² Там же, стор. 429.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 20.

і розв'язати їх в рамках договору вже було неможливо.

Приєднання України до Росії, оголошення війни Польщі і могло бути одним з шляхів розв'язання російсько-польських суперечностей. Про це відверто заявляв російському урядові Богдан Хмельницький. Вже першому послу на Україну Г. Унковському гетьман сказав, що цар «опасаетца Польши и Литвы, что они в прежних летех Московскому государству многие беды и разоренья учинили. И в том опасенья держати от них нечево; без нашего Запороского Войска везде они, поляки и литва, будут худы, а в тех войнах сильны были нашим Запорожским Войском»¹.

Якби ця думка виходила тільки від гетьмана або інших представників козацької адміністрації, то можна було б їх запідозрити в нескромності, в переоцінці своїх сил. Але таку оцінку співвідношення сил давали і в Польщі. Так, наприкінці 1649 р. в Польщі говорили: «А если де с войском царского величества съединится Богдан Хмельницкой, и то де крайняя Речи Посполитой погибель»².

Ми вже наводили факти про те, що громадськість Росії вже весною 1649 р. вважала, що тільки в союзі з Україною можна повернути загарбані Польщею Смоленськ, Дорогобуж та інші міста.

Як ми бачили, російські політики мали можливість переконатись в тому, що визвольна війна українського народу сильно ослабила шляхетську Річ Посполиту. На це не раз звертали серйозну увагу й українські діячі. Погляди російських і українських дипломатів у багатьох випадках збігались, що свідчить про об'єктивну оцінку подій. Через кілька років російські державні мужі, нарешті, дійшли до тих самих висновків, які робили українські політичні діячі ще з самого початку війни: про необхідність порвати з Польщею і включити Україну до складу Росії.

Таке вирішення питання власне не розходилося з проводжуваною російським урядом зовнішньою політикою до 1648 р. Відомо, що ще тоді правлячі кола Росії тримали курс на оволодіння хоча б частиною узбережжя Чорного моря. Незважаючи на зміни міжнародного характеру, викликані визвольною війною україн-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 152.

² Акты ЮЗР, т. III, стор. 405.

ського народу, і на події в Росії після 1648 р., правляча група боярства, фактично очолювана все тим же Б. І. Морозовим, не відмовилась від своїх планів. Приєднання України до Росії мало відсунути далеко на південь російські кордони. Адже найближчий шлях до Чорного моря йшов тоді через Україну.

Український уряд не раз звертав увагу російських дипломатів на те, що приєднання України до Росії збільшило б вплив останньої на інші країни. Так, у 1653 р. гетьман заявив російському послу: «Счастье поспело, что и иные земли, которые к нам блиско подошли, у него, великого государя, будут в подданных»¹. Такі перспективи бачили і самі російські діячі.

Не розходилась політика приєднання України до Росії і з династичними інтересами дому Романових, які вважали своїм завданням зібрати воедино всі руські землі.

Один з авторитетних дослідників історії російської православної церкви Н. Ф. Каптерев писав: «Новостворення росіян до православного Сходу, що почалось з часу падіння Константинополя, визначалось уявленням росіян про Москву як про третій Рим, про московського царя як покровителя і опору всього православ'я, про московське благочестя як вище і досконаліше в усьому світі. З точки зору цих уявлень росіяни старались побудувати все своє ставлення до православного Сходу»². Додамо від себе, що такою ідеологією часто прикривались сугубо політичні та економічні прагнення російських правлячих класів.

Російський цар вважав себе єдиним представником і поборником всього православ'я. Царський уряд не раз заявляв, що він є покровителем православної віри не тільки в Росії, але й в інших країнах, де живуть православні, які перебувають під гнітом «невірних». У XVII ст. з усіх православних лише російський народ мав свою незалежну державу, на яку з надією дивились пригноблені іновірцями православні³.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 363.

² Н. Ф. Каптерев, Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях, Сергиев Посад, 1914, стор. 24—25.

³ Там же, стор. 103.

До таких пригноблених православних народів належав і український народ, який боровся проти наступу католицизму в усіх його формах. Як ми бачили, визвольна війна проти іноземних загарбників на Україні велась під прапором боротьби за «віру православну». І це було однією з причин того, що боротьба українського народу проти польсько-шляхетського і католицького наступу викликала симпатію усіх православних народів, у тому числі російського народу, хоч різні класи по-різному розуміли завдання визвольної війни українського народу. В цілому боротьба українців проти католицької Польщі знайшла схвалення та ідеологічну підтримку російського православного духовенства.

Треба відзначити, що в Росії в XVII ст. ідеологія пануючих експлуаторських класів цілком перепліталась з офіціальним православ'ям. Нам невідомі факти, коли б православна церква перебувала в той час в опозиції до існуючого ладу, до політики російського уряду.

Російський уряд до певного часу не міг подати дійової допомоги православним народам, які стогнали під релігійним гнітом, активно боролись проти національного і релігійного поневолення. Він подавав матеріальну допомогу своїм єдиновірцям, виступав з різними протестами. Так само діяла в подібних випадках і російська православна церква. Але як тільки мінялась міжнародна обстановка і російський уряд вважав можливим перейти до більш активних дій, православна церква знаходила засоби, щоб їх підтримати, виправдати. Це добре видно на прикладі України. Пригадаймо рішення «Освященного Собора» в лютому 1651 р., коли російський уряд ще не мав наміру остаточно вирішити проблему приєднання України до Росії. «Освящений Собор» тоді ухвалив рішення, що цар може діяти так, як йому «бог известит». Але становище змінилось в 1653 р., коли російський уряд серйозно зайнявся розв'язанням питання про Україну. І вище російське духовенство виступає тоді більш енергійно. Правда, це у великій мірі пояснюється тим, що з 1652 р. православну церкву в Росії очолювала така енергійна, тверда і впливова людина, як патріарх Никон. Павло Алепський писав, що патріарх Никон був особливо радий визволити українців від гніту католиків. Саме

патріарх Никон спонукав царя піти на війну проти Польщі¹. Така думка висловлювалась і в історичній літературі. Так, Н. Ф. Каптерев вважав, що Никон наполягав, щоб цар прийняв Запорозьке Військо до складу Росії, щоб були проведені енергійні дії проти Польщі².

Не збереглося документів, які прямо свідчили б про наміри вищого духовенства Росії щодо православної церкви України в роки війни. Але релігійні зв'язки в цей час не припинялися і мали той же характер, що і до війни³. Релігійні відносини відставали від тих активних політичних зв'язків, які існували між Україною і Росією в роки війни. Це можна пояснити позицією вищого українського духовенства, про що вже говорилось. Українська церква перебувала тоді під зверхністю константинопольського патріарха і з відомих причин не збиралась міняти орієнтацію. Патріарх Росії вважав передчасним добиватися змін, щоб не викликати неприємної реакції у православної ієрархії Сходу. Російський уряд і патріарх зайнялися цим пізніше, коли їх централістичні прагнення проявились особливо яскраво щодо України.

Як відомо, в Земському Соборі брали участь «всєких чинов» торгові люди, тобто представники різних груп населення, зв'язаного з торгівлею. З рішення Земського Собору видно, що саме вони заявили «вспоможенем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть»⁴. Це не були одні слова. Павло Алеппський передав досить вірну картину Земського Собору, навівши конкретний приклад, коли один купець пожертвував 600 тис. рублів на утримання війська для війни проти Польщі. «Купець цей — найповажніший з купців столиці, — писав П. Алеппський, — і він вів торгівлю з франкськими країнами, Персією і навіть Індією. Інші купці також наслідували його приклад»⁵.

¹ Путешествие..., вып. II, стор. 177.

² Н. Ф. Каптерев, Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. II, стор. 139.

³ Див. В. Эйнгори, Очерки из истории Малороссии в XVII в., стор. 37—42.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 414.

⁵ Путешествие..., вып. II, стор. 117—118. Нам не вдалось встановити прізвище цього багатого московського купця.

У попередньому розділі ми показали, що не тільки торгові люди російських прикордонних міст, але і великі московські купці проявляли інтерес до українського ринку. Дипломатична діяльність П. Зеркальникова була одним із свідчень того, що впливові російські торгові кола були зацікавлені в приєднанні України до Росії. В зв'язку із змінами, які сталися в міжнародній торгівлі в середині XVII ст., російські торгові кола та уряд шукали виходу із складної обстановки. Політичні та економічні інтереси Росії вимагали, щоб вона здійснювала контроль над важливими міжнародними торговими шляхами, які проходили через Україну.

Представники інших «чинов» російського суспільства, особливо «тяглые люди», позитивно ставились до приєднання України до Росії. Як ми бачили, визвольна боротьба українського народу, особливо її антифеодальна спрямованість, викликала симпатію цих верств населення. Більше того, вони брали активну участь у визвольній війні українського народу¹. Можна твердити, що релігійні мотиви у низів щодо єдиновірного українського народу були більш щирими, ніж в інших класів, бо ними не прикривались експлуаторські політичні або економічні цілі.

Отже, громадська думка Росії загалом була на боці уряду в питаннях української проблеми та нової політичної лінії щодо Речі Посполитої. Вже після першого обговорення цих питань на Земському Соборі російський уряд міг діяти більш рішуче. Він тільки чекав відповідної нагоди, яка і з'явилась влітку 1653 р.

Ще в травні путивльські воеводи послали Сергія Яцину і Дениса Литвинова з «любительными» листами до гетьмана і військового писаря. Вони повернулись у Путивль 15 червня і розповіли про дуже важливі події. Посланці зустрілись з гетьманом в місті Барі під час походу козацьких військ. Б. Хмельницький заявив, що чекає повернення своїх послів з Москви з царською «милостію». «А вижу де я то, — сказав гетьман, — что государской милости к себе не дожду. Не огойтите де мне бусурменских неверных рук, то де делаетца моим

¹ Див. стор. 93—95.

согрешеньем, приводит меня бог обладану быти и слугою неверному царю».

Іван Виговський повідомив посланців, що на Україну прибув турецький посол з подарунками «многими». Султан пропонував гетьману з усім Військом Запорозьким стати підданими Туреччини. Б. Хмельницький, очевидно, не вів з цього приводу ніяких переговорів, бо відіслав турецького посла в Умань, чекаючи повернення К. Бурляя і С. Мужилівського з Москви, а «турському де царю манит». Коли українські послани не привезуть нічого втішного від царя, мимоволі доведеться стати підданими султана.

Гетьман розповів про успішні бойові дії козацьких полків у Молдавії проти об'єднаних угорсько-мултянських військ. Путивльці дізнались і про посилку Хмельницьким посланця на Дон з запрошенням, щоб донці і запорозькі козаки, які там перебувають, спішили на Україну для боротьби проти польської армії. В цей час на допомогу козакам прибули на Україну значні татарські сили. С. Яцина і Д. Литвинов зустріли у Немирові посланців князя Я. Радзівілла, які повертались від гетьмана. Радзівілл заявляв, що воювати проти України не хоче і допомагати Польщі не буде, бо це було б порушенням Білоцерківського договору. Б. Хмельницький відвернув наступ литовського війська на Україну¹.

Ці відомості були одержані в Москві 20 червня і російський уряд на них негайно реагував. Вже 22 червня гетьманові була відправлена царська грамота з посланням на відписку путивльських воевод і свідчення Сергія Яцини «с товарищи». Грамота закінчувалась заявою, якої український уряд добивався і український народ чекав протягом п'яти років: «И мы, великий государь, возревновал о бозе благою ревностию и возжелел по вас, чтобы христианская вера в вас не пресекалась, но паче преисполнялась, и великого пастыря христа бога нашего стадо умножалось, як же глаголет: и будет едино стадо и един пастырь, — изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение. А ратные наши люди по на-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 319—322.

шому царського величества указу збираютьца и ко ополчению строятца».

Цю грамоту повів стольник Федір Абросимович Ладиженський. Гетьману пропонувалось вислати у Москву своїх послів, а цар обіцяв відрядити на Україну «думных людей»¹.

Характерна деталь: в грамоті навіть не згадується королівський титул, а це свідчить про те, що російський уряд зважав на фактичне становище України.

Ініціатива переговорів про приєднання України тепер належала російському урядові. На цей раз він навіть не чекав повернення своїх послів А. Матвеева та І. Фоміна, які були в той час на Україні. Це посольство виїхало з Чигирини на початку липня і прибуло в Москву не раніше кінця місяця².

Буквально через день-два після від'їзду А. Матвеева та І. Фоміна з Чигирини сюди прибув з царською грамотою Федір Ладиженський. Гетьман приймав його 10 липня і мав відпустити 15-го³.

Посилка російським урядом на Україну протягом двох з половиною місяців трьох посольств свідчить про те, що він хотів почату справу довести до кінця. При цьому враховувалась, очевидно, напружена обстановка, що склалась на Україні в той час.

Коли з Москви на Україну повернулись С. Мужилівський і К. Бурляй, а разом з ними приїхали А. Матвеев та І. Фомін, гетьман з великою армією був під Кам'янцем-Подільським, а Тимофій Хмельницький з козацькими полками вів воєнні дії у Молдавії, допомагаючи своєму тестеві Василю Лупулу проти угорсько-мулянських військ.

Воєнні дії у Молдавії велись невдало через недовідченість Тимофія Хмельницького. Під Кам'янцем-Подільським до боїв не дійшло, бо в «собранье» поль-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 323.

² З серпня піддячий Іван Фомін виїхав знову на Україну з царською грамотою (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 350—351).

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 350. Коли взяти до уваги згадку пізнішого часу, то Ф. Ладиженський повернувся в Москву на початку серпня. Про нього 16 серпня згадує Іван Фомін, який знову був у той час у Чигирині (Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 353).

ської армії не було¹. Але у великому козацькому війську теж не все було гаразд. Невистачало хліба та інших продуктів. До гетьмана приходили отамани, осажували і рядові козаки і з великим «шумом» і «невежеством большим» заявляли: «Сколько де нам так жить, а живот свой мучить беспрестанно. Зимой и летом в войску бываем, а никакова себе покою не имеем. А в домах наших жены и дети помирают голодною смертию. Да и впредь не ведаем, что будет, где свои головы приклонить»². Відчувалась втома від багаторічної війни. А кінця війни не було видно. Хан погнав у Крим багато людей з України. Козаки заявляли, що стануть підданими Російської держави. Гетьман звернувся до них з промовою, в якій виправдувався, нагадавши про багаторазові посольства до російського царя. Б. Хмельницький заявив, що стояти під Кам'янцем-Подільським немає потреби, краще дождитись польську армію під Білою Церквою. Як тільки гетьман розпустив військо, «той шум унявся»³.

Пануючі класи на Україні змушені були рахуватись з голосом народних мас. Але і серед старшини не було однотайності. Турецький султан обіцяв гетьманові «єво учинить знатным человеком» і надіслав йому такі ознаки державної влади, як корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан⁴. Це мало вплив на певні групи старшини. Хмельницький радився з полковниками відносно підданства турецькому султанові. З розповіді Івана Виговського російським послам виходило, що, крім нього і київського полковника Антона Ждановича, всі полковники і гетьман «приговорили», щоб стати підданими турецького султана. Те, що Хмельницький не пішов на це, Іван Виговський ставив собі в заслугу, заявивши, що на раді він рішуче виступив проти і ледве не був скараний гетьманом⁵. Гетьман скасував своє рішення тільки тоді, коли військо виступило на захист Виговського, який завжди рішуче виступав проти татар. Після цього Виговський начебто мав розмову

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 326.

² Там же, стор. 300.

³ Там же, стор. 299—301.

⁴ Там же, стор. 303.

⁵ Про суперечності в той час між гетьманом і військовим п'ясарем відомо з інших документів. Див. Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 301.

з Хмельницьким, який погодився не йти у турецьке підданство і відрядив київського полковника послом до короля¹.

Не скромним і не відвертим був І. Виговський. Гетьман і старшина могли скасувати своє попереднє рішення щодо підданства Туреччині після того, як рядові козаки і нижча старшина виступили проти політики гетьманського уряду. Серед вищої старшини, крім протурецької партії, була і група, яка сподівалась в той час ще домовитись з польським урядом. Як видно, не без ініціативи І. Виговського з-під Кам'янця було послано в Польщу посольство на чолі з Антоном Ждановичем.

У супліці, поданій посольством А. Ждановича, говорилося, що польський уряд нічого не зробив для збереження миру, що навіть після перемоги козацьких військ під Батогом козаки далі не пішли, чекаючи королівських комісарів. Але замість них на Україну прийшли польські загони під командуванням Чарнецького та Маховського, які багато міст спалили і людей винищили. Від імені Війська Запорозького гетьман пропонував замирення на основі Зборовського договору. В разі неприйняття цієї пропозиції козакам доведеться шукати інших засобів, щоб встояти перед небезпекою².

Польський уряд вимагав тоді від Б. Хмельницького, щоб він відправив до короля прибулого на Україну турецького посла і щоб умови перемир'я було вироблено після розірвання союзу з Кримом. До підписання миру гетьманський уряд мав дати як заложників Тимофія Хмельницького, Івана Виговського та іншу старшину³.

У той час на Україні росло невдоволення населення кримським «союзником». Ще до з'єднання з козацькою армією татарські загони забирали в полон жителів багатьох міст і сіл, а решту знищували. Раніше навіть знахабнілі татарські чамбули не робили цього до повернення з походу⁴. Старшина вимагала від мурз відпустити полонених. Дійшло до гострих суперечок між українським і татарським командуванням, навіть до збройної сутички. Через кілька днів відбулось зами-

¹ Воссоєдиненіє України с Россіей, т. III, стор. 307.

² J. Michałowski, стор. 662—663.

³ Там же, стор. 665.

⁴ Воссоєдиненіє України с Россіей, т. III, стор. 292, 295.

рення, але татари відпустили тільки половину ясиру, а частину полонених все ж погнали у Крим¹.

З ходу подій і документів можна зробити висновок, що турецький уряд за всяку ціну намагався добитись включення України до складу Туреччини. Адже не випадково розбійницькі дії кримського хана відбувались одночасно з війною васалів Туреччини—Валахії і Трансильванії проти союзної Україні Молдавії, як не випадково і те, що турецькі послы і гінці фактично не покидали гетьмана. Мета була одна: знесилити Україну, поставити її на коліна і примусити перейти у підданство до султанської Туреччини.

За цих обставин російський уряд діяв активно, не випускав ініціативу з своїх рук. Саме цим можна пояснити, чому відразу після повернення у Москву піддядчого І. Фоміна йому 2 серпня було дано наказ негайно знову виїхати на Україну з царською грамотою і «жалованьем» для Богдана Хмельницького. 3 серпня І. Фомін спішно виїхав, а 15-го цього ж місяця був уже в Суботіві у гетьмана², що свідчить про велику поспішність російського посланця. В Лохвиці І. Фомін 12 серпня зустрівся з гетьманськими посланцями Герасимом Яцкевичем та Павлом Абрамовичем, які поїхали у Москву. Від них він дізнався про те, що польський уряд заарештував гетьманського посла Антона Ждановича³.

Приймав гетьман Івана Фоміна 17 серпня. В цей час велика козацька армія збиралася в похід проти наступаючих польських військ, і тому на Україну знову прибули татарські «союзні» війська.

Текст царської грамоти до гетьмана не зберігся, як не зберігся і наказ І. Фоміну. Але із змісту переговорів можна здогадатись про плани російського уряду. Цар «похваляв» гетьмана і все Військо Запорозьке за службу, за те, що вони йому всякого добра бажають.

Така загальна, не раз раніше вживана формула, тепер, після грамоти, привезеної на Україну Ф. Ладиженським, особливо не могла нікого задовольнити на Україні. Богдан Хмельницький і присутній при переговорах

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 298—299, 301; J. Michałowski, стор. 665.

² Там же, стор. 350—353.

³ Там же, стор. 352.

військовий писар Іван Виговський заявили, що царській «милості» вони раді, але зараз, коли польські війська розпочали наступ, Україну необхідно «принять вскорє» до складу Росії і «вскорє» допомогти «ратними» людьми. Українські керівники нагадали, що це було обіцяно в царській грамоті, привезеній Ф. Ладиженським. І. Фомін заявив, що як тільки буде одержана відповідь від посольства Репніна-Оболенського, «государев указ вам будет», і запитав, чи немає на Україні відомостей про це посольство. Гетьман відповів, що польський уряд затримав посольство, поки шляхта не розгромить козаків або не помириться з ними. Але на Україні не хочуть миритись, бо польський уряд ніколи не виконував договорів¹.

Наступного дня під час прощальної аудієнції гетьман передав через І. Фоміна прохання, щоб цар скоріше приєднував Україну і послав російські війська проти Польщі. Навіть 19 серпня, коли Б. Хмельницький відправлявся у похід, він сам заїхав до російського посланця поговорити «о государевых делах». Гетьман розповів про звільнення султаном затриманого раніш українського посла в зв'язку з тим, що до турецького уряду дійшла чутка про перехід Війська Запорозького у підданство Росії. «И боясь он, салтан, государя, чтоб великий государь своих ратных людей с Войском Запорожским не послал на ево турскую землю войною»². Навіть факт повернення посла гетьман використав для заохочення російського уряду до більш активних дій.

Гетьман з «большим прошенем и со слезами» просив, щоб Військо Запорозьке скоріше було прийняте під «государеву высокую руку», а російські війська негайно виїхали на допомогу Україні. Коли це не буде виконано, а поляки козаків поб'ють, останні обвинувачуватимуть царя, що він не подав допомоги православним християнам³.

У цей час в дорозі перебувало вже згадуване українське посольство Г. Яцкевича, яке приїхало в столицю після 26 серпня⁴. Через три дні послы були на прийомі

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 356—357.

² Там же, стор. 361.

³ Там же, стор. 362.

⁴ Там же, стор. 371.

в Посольському приказі та в царя і передали від гетьмана листа¹, датованого 9 серпня. В листі згадується про посольство Ф. Ладиженського і царську грамоту від 22 червня, яка обрадувала гетьмана і все Військо Запорозьке, що «не оставлены будем ис под крепкие руки твоего царского величества». Говорилось і про новий наступ польської армії на Україну. Гетьман просив спішно надіслати сильну рать, подати руку допомоги і запевнив, що миритись з королем козаки не збираються².

З цими ж послами гетьман надіслав листа і патріарху Никону, якого просив підказати царю, щоб він відправив війська проти наступаючої польської армії³. З листом до думного дяка Л. Лопухіна звернувся і військовий писар Іван Виговський. Він повідомив про два посольства султана на Україну, про те, що венеціанці б'ють турків, і тому турецький уряд хотів би мати козаків у своєму підданстві, про те, що і Радзівілл через митрополита київського наполягав на примиренні гетьмана з королем. Татарам ніхто на Україні не вірить, бо вони думають тільки про те, щоб набити мішки грішми, а православних винищують. Вся надія на Росію⁴. Очевидно, цей лист також мав на меті справити певне враження на російських політиків.

Українські послы, треба гадати, вели переговори, але матеріалів про це не збереглось. Є лише запис у Посольському приказі про прощальну аудієнцію в царя 9 вересня, коли Г. Яцкевича було повідомлено, що разом з ним на Україну їдуть російські послы: ближній стольник Родіон Стрешнев і з ним дяк Мартем'ян Бредіхін. У царських грамотах до Б. Хмельницького від 6 і 7 вересня говорилось про відпуск українських і з ними російських послів, які мали повідомити відносно рішення уряду⁵. Відправились послы з Москви 13 вересня⁶, маючи наказ їхати спішно. Вони везли гетьману та його близькому оточенню багаті подарунки — соболів на 2352 рублі⁷.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 371—372.

² Там же, стор. 365.

³ Там же, стор. 364.

⁴ Там же, стор. 366.

⁵ Там же, стор. 373—374.

⁶ Там же, стор. 381.

⁷ Там же, стор. 380—381.

Р. Стрешнев і М. Бредіхін повинні були за будь-яких обставин зустрітись з гетьманом і сам на сам вести з ним переговори. На прохання гетьмана негайно прийняти Україну до складу Росії і спішно вислати на допомогу війська треба було відповісти, що «вскоре» зробити це неможливо, бо, як гетьману відомо, чекають результатів посольства Б. Репніна в Польщі. Якщо посольство не доб'ється замирення, російський уряд далі не терпітиме, Військо Запорозьке буде прийнято до складу Росії і йому надішлють допомогу ратними людьми.

Коли гетьман заявить, що результатів посольства нема часу чекати, бо українська і польська армії вже зближаються для рішучого бою, і що миритись з королем на Україні не збираються, послі мали запевнити Б. Хмельницького в рішучості російського уряду. На підтвердження цього Р. Стрешнев і М. Бредіхін можуть залишитись в гетьмана як своєрідні заложники. Що ж стосується надіслання російських військ, то через бездоріжжя зібрати ратних людей з далеких місцевостей немає можливості, і тому доведеться ждати весни.

Була ще одна причина, чому російський уряд і далі зволікав з вжиттям рішучих заходів. Восени 1653 р. спішно створювались запаси зброї і спорядження. Шведський резидент Родес повідомляв 16 жовтня, що з Голландії і Любека через Ревель і Нарву в Росію доставлялись у великій кількості вогнепальна зброя, порох, гніт та інше спорядження. В цей же час і далі надходила зброя з Гамбурга через Архангельськ. Російський уряд послав у Швецію своїх представників для закупівлі 20 000 мушкетів. Тоді ж Родес писав: «Відоме раніше, а тепер явне приготування Росії до війни з Польщею, які без сумніву нападуть одне на одного в майбутню весну»¹.

Що проблема озброєння російської армії стояла в 1653 р. дуже гостро, свідчать і інші факти. Полковим воеводам в Яблоніві було доручено формувати нові полки. 1 серпня 1653 р. вони писали про те, що сформовано 4 полки в 9 тис. чоловік, але немає потрібної кількості пороху, свинцю, пшоту та інших запасів². Пізніше вони повідомили про наявність у сформованих полках 12 612

¹ Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг., стор. 142, 201.

² Акты МГ, т. II, стор. 335—336.

солдатів, але знову нагадали про недостачу зброї¹. 29 листопада російський уряд звернувся до датського короля за дозволом закупити в Данії 20 тис. мушкетів «добрых». Але датський уряд відмовив, посилаючись на те, що йому самому потрібна зброя².

Р. Стрешнев і М. Бредіхін мали дізнатись на Україні, чи справді («впрям») польські війська наступають, зібрати дані про кількісний склад польської та української армій. Послам доручалось розпитати гетьмана, куди наступатимуть російські війська, де вони братимуть продовольство і фураж, коли прибудуть на Україну, як організувати оборону не тільки від польських військ, але і від татар. Посли мали нагадати гетьманові, щоб він спішно відправив у Москву своїх посланців — «добрых и знатных людей», які мали попереду себе терміново вислати гінця³.

Не встигли Р. Стрешнев і М. Бредіхін далеко відїхати від Москви, як їм навздогін 20 вересня була послана грамота з повідомленням, що посольство Б. Репніна вже прибуло у Вязьму. Напевно, російському урядові вже були відомі негативні результати переговорів посольства у Польщі. Саме про це Р. Стрешнев і М. Бредіхін мали повідомити гетьмана і заявити, що як тільки посольство повернеться у Москву, царський указ гетьману і всьому Війську Запорозькому буде надісланий через українського посланця Лавріна Капусту. Коли б Р. Стрешнев і М. Бредіхін зустрілись з гетьманом після бою з польськими військами, вони мали сказати, що цар прийняв Військо Запорозьке під свою «высокую руку», а коли боїв ще не було, то послі мали заявити, що приїхали з царським милостивим словом і жалуванням⁴. Важко пояснити таку двоїстість у діях російського уряду.

Про важливість місії посольства Лавріна Капусти свідчить те, що про нього згадується в рішенні Земського Собору. Про посольство Репніна-Оболенського до Польщі ми вже говорили. Нагадаємо коротко про його результати. Воно мало виступити посередником в за-

¹ Акты МГ, т. II, стор. 337.

² Ю. Н. Щербачев, Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене, Чтения МОИДР, 1893, кн. I, стор. 237—239.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 375—381.

⁴ Там же, стор. 405—406.

А наступного дня була послана царська грамота Р. Стрешневу і М. Бредіхину з наказом, щоб вони повідомили гетьмана про повернення посольства Б. Репніна, про те, що «король правди ни в чем не показал» і від миру з козаками на основі Зборовського договору відмовився. А головне, що гетьмана і все Військо Запорозьке велено з містами і землями прийняти під государеву високу руку. Для цього на Україну вислалось спеціальне посольство в складі боярина і намісника тверського Василя Васильовича Бутурліна, окольничого і намісника муромського Івана Васильовича Алферєва і думного дяка Ларіона Лопухіна. Скоро мав бути виданий наказ і про допомогу ратними людьми. Грамота закінчувалась словами, щоб гетьман і все Військо Запорозьке покладались на царську милість «без всякого размышленья»¹. Але Р. Стрешневу і М. Бредіхину вдалося повідомити про це гетьмана тільки через три місяці.

Очевидно, розуміючи, що російський уряд восени 1653 р. не може розпочати воєнних дій, українське командування і на цей раз запросило на підмогу татарську орду. Воєнні дії проти польської армії розгорнулись пізно восени. В районі Жванця козацько-татарські війська тісним кільцем оточили польську армію. Після перших боїв угорські, мултянські та молдавські загони покинули польський табір і відступили на свої території. В оточеному польському таборі почався голод, гинули люди.

В цей час королівський уряд почав таємні переговори з ханом. Коли про це довідався гетьман, він висловив своє обурення. Тоді хан дав зрозуміти, що він хоче примирити Україну з Польщею на основі Зборовського договору. Коли ж українські представники прибули для участі в переговорах, то на вимогу польських послів їх навіть не допустили до намету, в якому велись переговори². Орда погодилась взяти в королівського уряду 100 тис. злотих відкупу. Крім того, по 20 тис. мали одержати Сафер-кази-ага і Сафер-ага. Ханські представники вважали, що Військо Запорозьке є підданим короля і повинно само домовлятися з ним. Король дозволив татарам брати ясир на землях поблизу Львова і на Поліссі. Кримські мурзи заявили, що вони примирили Україну на умовах Зборовського договору, а весною

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 415.

² Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 778—779.

наступного року козаки мають разом з татарами піти війною проти Росії. Козацькі представники відмовились від цієї угоди з королем, бо вони її не підписували. Вони прямо заявили, що воювати з Росією козаки не будуть, бо, незважаючи на вимогу польського уряду, Росія не посилала своїх військ проти України, давала можливість українцям купувати на своїй території хліб, сіль і всяку живність. Коли б не це, то їм і прохарчуватись було б нічим. На цьому воєнні дії 1653 р. закінчилися¹. Татари пішли брати ясир, а українська і польська армії повернулись додому.

В кінці грудня гетьман прибув у Чигирин і 26 грудня зустрівся з Р. Стрешневим і М. Бредіхіним. Зустрічали російських послів дуже урочисто². Після дипломатичних церемоній почались переговори, в яких взяли участь тільки гетьман і військовий писар та послі.

Гетьман щиро дякував за грамоту від 2 жовтня і заявив, що наказав усім полковникам, сотникам, отаманам і осавулам приїхати до Переяслава, куди мало прибути російське посольство, очолене В. В. Бутурліним.

У ході переговорів з Р. Стрешневим і М. Бредіхіним було розв'язане питання щодо наступного перебування російських військ на Україні під час походу (взаємодії російської і української армій, їх постачання і т. д.).

Тимчасом посольство В. В. Бутурліна ще 9 жовтня, не дочекавшись навіть урядових інструкцій, спішно виїхало на Україну. Разом з ним на Україну тоді поїхало багато урядовців (частина з них добровільно, «по челолюб'тю»), представників духовенства і стрільців—всього понад 250 чоловік³. Вже в дорозі послі одержали царський указ, як «будучи у гетьмана наше дело делать». Осінь того року була дощова, розмоклі дороги затруднили пересування посольства, яке прибуло в Путивль лише 1 листопада⁴. У Путивлі воевода передав послам листи з України, в яких говорилося, яким шляхом

¹ Див. Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 390—393; J. Michałowski, стор. 690—719.

² Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 393—396.

³ Там же, стор. 417, 422.

⁴ Крім досить детального статейного списку, не збереглося даних про діяльність цього посольства та про Переяславську раду. Ми користуємось матеріалами, опублікованими у зб. «Воссоєдинение Украины с Россией», т. III, стор. 423—490, щоб коротко викласти вже відомі факти.

їхати з Путивля, що по «гетманському крепкому расказанью корм и подводы готовы и ожидают их с радостью».

Б. Хмельницький міг дізнатися про рішення Земського Собору і про виїзд на Україну повноважного посольства з царської грамоти, привезеної Лавріном Капустою. 23 жовтня Капуста вже був у Чигирині, але не застав гетьмана і спішно виїхав до нього в табір під Кам'янець-Подільський.

Звістка про згоду російського уряду прийняти Україну до складу Росії дійшла і до рядових козаків, міщан та селян. Про радість українського народу з цього приводу надходили відомості до російських послів з Чернігівщини, Київщини та інших частин України.

У Путивлі посольству В. Бутурліна довелось затриматися до 20 грудня, бо з Москви ще не було одержано ознак гетьманської влади для Богдана Хмельницького. Без відповідної царської грамоти, булави, ферезеї (верхній одяг — каптан) та горлатної шапки для гетьмана послі не могли виїхати на Україну. Виготовлення цих дорогоцінних речей вимагало багато часу. Крім того, у Путивлі послі мали точно довідатись, де відбудеться їх зустріч з гетьманом. «А не дождавшись подлинной вести боярину Василью Васильевичу Бутурлину с товарищи ис Путивля за рубеж ходить не велено», — зазначалось у царській грамоті, одержаній послами у Путивлі 7 листопада. Можна вважати, що саме це було основною причиною затримки послів у Путивлі.

В цей час гетьман побував у Барі і Шаргороді, а після — в Гусятині, недалеко від Кам'янця-Подільського. Хоч польська армія і була оточена під Жванцем, проте становище було складне. Як видно з листів Б. Хмельницького, він хотів негайно зустрітись з російськими послами, «потому что мы уж совсем его царскому величеству под крепкую руку поддаемся», але не міг залишити в цей відповідальний час війська, як і не міг із-за кримського хана прийняти послів у себе в таборі¹. Довелося чекати закінчення воєнних дій. Місцем зустрічі Богдан Хмельницький у листі до Бутурліна від 8 листопада визначив Переяслав.

17 листопада у Путивль прибули з України спеціальні посланці, які мали супроводжувати послів «до Пе-

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 67.

реяславля жилыми места на Красное и на Прилуки для того, чтоб те места жилые и хлебные, людцких и конских кормов везде много, также и за подводами мотчанья нигде не будет. И дожидатца велено гетмана в Переяслове, а в Чигирин де итить не велено, для того что город малой и траву саранча поела, а где саранча не поела и тут от засухи хлеб не родился и хлебом и кормом в тех местех скудно»¹.

Торжество возз'єднання України з Росією мало відбутися в Києві. Про це сказав послам наказний калницький полковник Іван Федоренко, який 3 грудня спеціально приїхав у Путивль від гетьмана. «А крест де гетману целовать, что им быть под государевою высокою рукою, в Киеве, в соборной церкви Софеи премудрости божии или в Печерском монастыре или в Переяславе»². З різних причин і церемонія возз'єднання відбулася не в Києві, а в Переяславі.

Крім уже згаданих причин скликання ради саме в Переяславі, треба додати, що це місто на Подніпрянщині було тоді другим великим економічним та адміністративним центром після Києва³ і старим козацьким полковим центром. Розташоване далеко від польського, литовського і татарського кордонів, воно було добре укріплене валами і частоколом. Напевно, тому під час війни в Переяславі була розташована козацька артилерія, зберігались запаси пороху та олова⁴. Богдан Хмельницький мав тут свій власний будинок, часто бував у цьому місті і приймав тут іноземних послів.

Після закінчення воєнних дій гетьман мав намір поїхати у Переяслав, але дізнався, що послі ще не прибули, і повернувся у Чигирин «для некоторых наших войсковых дел», — як він писав Бутурліну 21 грудня, і щоб бути на похороні сина Тимофія. Тоді ж Б. Хмельницький наказав полковникам, сотникам, осавулам та отаманам бути в Переяславі «к Васильеву дню (тобто 1 січня за ст. ст. — *Ф. Ш.*), без всякого мотчанья» — спішно. Проте пізніше збір у Переяславі був призначений «к богояв-

¹ Воссоєдинение Украины с Россией, т. III, стор. 430.

² Там же, стор. 437.

³ Павло Алеппський, побувавши у Переяславі в 1656 р., писав, що це «велике місто, яке суперничає з Києвом...» (Путешествие..., вып. IV, стор. 190).

⁴ Акты ЮЗР, т. III, стор. 357, 549; т. VIII, стор. 289.

леньеву дни», тобто на 6 січня, про що гетьман заявив Стрешневу і Бредіхину у Чигирині 26 грудня.

17 грудня у Путивлі були одержані грамота, булава, фerezея і шапка для гетьмана, а також тексти промов, які мали бути виголошені під час вручення кожної реліквії влади. 20 грудня посли виїхали з Путивля в Переяслав через Корebutов, Красне, містечко Кропивну, городок Іваницю, село Городню, міста Ічню та Прилуки, село Малу Дивицю, містечка Галицю, (Новий) Биков, (Нову) Басань, Баришівку. У кожному населеному пункті їх зустрічали дуже урочисто. Назустріч послам виїжджали загони козаків з прапорами і музикою під командуванням полковників, сотників і отаманів; їх зустрічало населення, правились молебні, старшина і духовенство виступали з привітаннями, салютували з рушниць і гармат, всі з «великою радостю радовались и плакали на радости, что господь бог велел им быти всем под государевою высокою рукою». Приймали послів також дуже гостинно. В «статейному списку відзначалось, що для них відводилися кращі будинки («подворья»), що «кормы многие людские и конские» видавались послам і всім, хто їх супроводжував.

Особливо урочистою була зустріч у Переяславі 31 грудня. За п'ять верст від міста послів зустріли переяславський полковник Павло Тетеря з сотниками, отаманами і козаками, всього понад 600 чоловік, з прапорами, «и с трубами, и с литавры». Під час зустрічі посольства всі зізлізали з коней. У своїй промові полковник висловив радість з приводу приїзду послів і запросив їх «во обители града Переясловля внити».

Біля самих воріт міста з двох боків стояли рядами козаки, які салютували з рушниць на честь приїзду послів. Назустріч вийшло все міське населення «со кресты, и с образы, и с хоругвми, и со святою водою и всенародное множество с женами и з детьми з великою радостю». Коли посли поверталися з церкви, на міській площі на їх честь стріляли з гармат. «На подворье» посольство проводжали полковник, старшина, козаки і міські жителі. У той же день послів повідомили, що гетьман ще не прибув з Чигирини «за тем, что Днепр не стал».

Гетьман приїхав у Переяслав лише під кінець дня 6 січня. 7 січня сюди з'явилась більшість старшини.

Увечері того ж дня до Бутурліна прибув Богдан Хмельницький. Посли виклали йому свій план церемонії: 8 січня на «сьезжем дворе», тобто в резиденції посольства, гетьману мав бути вручений царський указ, після чого в церкві гетьману, полковникам, всій старшині «и всяким людем» треба було присягти. Хмельницький погодився з цим планом, заявивши, що 8 січня зранку в нього будуть всі полковники, з якими він порадиться, а після приїде до російських послів. 8 (18 за нов. ст.) січня 1654 р. була неділя, і це, напевно, враховувалось, коли призначався день торжества возз'єднання¹.

Зранку 8 січня у гетьмана відбулася старшинська рада за участю полковників, військових суддів та осавулів. Всі погодились на возз'єднання України з Росією. Інших відомостей про це засідання не збереглося.

Хоч влада цілком перебувала в руках старшини, але для рішення такого важливого питання, як возз'єднання України з Росією, однієї старшинської ради було мало. За старим козацьким звичаєм подібні питання вирішувались на загальновійськовій раді. 7 січня під час зустрічі Б. Хмельницького з російськими послами про скликання козацької ради не було мови. Певно, на нараді ранком 8 січня старшина вирішила її скликати.

«Во второй час дни», тобто приблизно о 9 годині ранку, «бито в барабан (напевно, за козацьким звичаєм, у літаври. — *Ф. Ш.*) с час времени — на собрание всего народа слышати совет о деле, хотящем совершиться». На міську площу зібралось «великое множество всяких чинов людей» — старшина і козаки з різних полків, жителі міста Переяслава, духовенство, є відомості, що тут були і міщани з Києва, а також представники української православної шляхти. В цей святковий день, напевно, у Переяслав прибуло багато селян з навколишніх сіл. Як бачимо, це не була звичайна військова козацька рада, а всенародна рада. «И как собралось великое множество всяких чинов людей, учинили круг пространный про гетмана и полковников, а потом и сам

¹ Переяславська рада, хід переговорів між представниками російського та українського урядів в Переяславі, а потім у Москві висвітлено в літературі. (Див. Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 249—265; А. И. Козаченко, назв. праця, стор. 233—251; І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 456—483). Саме тому на цих питаннях детально не спиняємось.

гетман вышел под бунчуком, а с ним судьи и ясаулы, писарь и все полковники. И стал гетман посреди круга, и ясаул войсковый велел всем молчать», — так описана рада в стайному списку російського посольства¹.

Звертаючись до полковників, осавулів, сотників, всього Війська Запорозького і всіх «православних християн», Богдан Хмельницький сказав: «Ведомо то вам всем, как нас бог свободил из рук врагов, гонящих церковь божию и озобляющих все християнство нашего православия восточного, что уже шесть лет живем без государя в нашей земле в безпрестанных бранех и кровопролитиях с гонители и враги нашими, хотящими искоренити церковь божию, дабы имя руское не помянулось в земли нашей. Что уже велми нам всем докучило, и видим, что нельзя нам жити более без царя. Для того ныне собрали есмь раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех которого вы хотите. Первый есть царь турецкий, который многижды через послов своих призывал нас под свою область; второй хан крымский; третий король польский, который, будет сами похочем, и теперь нас еще в прежнюю ласку принять может; четвертый есть православный Великия Росия государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всея Руси и самодержец восточной, которого мы уже шесть лет безпрестанными молении нашими себе просим, — тут которого хотите избирайте. Царь турский есть бусурман: всем нам ведомо, как братия наши, православнии християне, греки, беду терпят и в каком суть от безбожных утеснении. Крымский хан тож бусурман, которого мы по нужди и в дружбу принявши, каковыя нестерпимыя беды приняли есмь». Далі гетьман говорив про нечуваній гніт, якого зазнавало українське населення від польських панів, і знову повторив, що російський цар — єдиновірець українців. На закінчення промови Б. Хмельницький заявив: «Той великий государь, царь християнский, зжалившись над нестерпимым озоблением православныя церкви в нашей Малой России, шестилетных наших молений безпрестанных не презривши, теперь милостивое свое царское сердце к нам склонивши, своих великих ближних людей к нам с царскою милостию своею прислати изволил, которого естли со усердием возлюбим, кроме его царския высокия руки, благодитнейшаго

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 460.

пристанища не обрящем. А будет кто с нами не согласует, тепер куды хочет вольная дорога»¹.

Богдан Хмельницький умів виступати переконаливо, аргументовано. Його промови завжди справляли велике враження на слухачів. Так було і тепер. Щодо своєї побудови, форми, змісту і дохідливості ця промова, за визначенням академіка М. М. Тихомирова, «є, можливо, одним з кращих зразків ораторського мистецтва XVII ст.»².

Після виступу гетьмана весь народ одностайно заявив: «Волим под царя восточного, православного...». Кілька разів присутніх запитували: «Все ли тако изволяет?». І кожного разу відповідь була одностайна. Тоді гетьман сказав: «Хай буде так». А народ проголосив: «Боже утверди, боже укрепи, чтоб есми во веки вси едины были». Так було проголошено воз'єднання України з Росією. Одностайність народу свідчить про те, наскільки воз'єднання було історичною необхідністю, наскільки близькі були інтереси двох братніх народів. Переяславська рада була кульмінаційним етапом у визвольній війні, її завершенням. Одночасно вона була вершиною політичної діяльності Богдана Хмельницького.

Після закінчення ради гетьман із старшиною пішли до російських послів, які передали Хмельницькому царську грамоту, прочитану всім присутнім. У грамоті говорилось про воз'єднання України з Росією. Присутні прийняли це повідомлення з великою радістю і заявили про готовність присягнути.

Потім Бутурлін виступив з промовою, в якій розповів про хід переговорів з Польщею, про відмову польського короля задовольнити вимоги України і про рішення царя прийняти під свою руку «гетмана Богдана Хмельницького, и все Войско Запорожское с городами и с землями, от королевского подданства, преступлением присяги его, свободных принять велел. И помочь вам на кривоприсяжцов и на хотящих разорити крестьянскую веру, своими государевыми ратными людьми чинити велел».

Гетьман, старшина та російські послы поїхали до соборної церкви Успенія, де духовенство мало прийняти присягу. Тут Богдан Хмельницький попросив послів при-

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 460—461.

² Газ. «Известия» від 18 січня 1954 р.

сягнути від імені царя, що будуть збережені за всіма станами їх права та вільності. Російські послы відмовились від присяги під тим приводом, що досі не бувало, щоб самодержці присягали своїм підданам. Справді, це розходилося з принципами самодержавства. Після наради між гетьманом і старшиною було вирішено присягнути, «а о своих делах учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю». Василь Васильович Бутурлін від імені царя запевнив, що будуть підтверджені всі права і вільності України¹.

Гетьман, а за ним і старшина присягнули, «чтобы быть им з землями и з городами под государевою высокою рукою навеки неотступным». Після цього Б. Хмельницькому в присутності старшини, козаків і міщан були передані прапор, булава, фезезея, шапка. Ознаки гетьманської влади вручалися урочисто, виголошувались промови. Старшині були передані царські подарунки.

У той же день В. Бутурлін і Б. Хмельницький повідомили в Москву про возз'єднання України з Росією. Гетьман сповіщав про переговори з послами «о всяких делах» і просив, щоб цар «нас милостию и великими щедротами своими государскими прямыми и верными слуг и подданных жаловати и милovati изволил»².

У листі прямо не ставилося питання про статус України в складі Росії. Але в наступні дні гетьман та його оточення не раз говорили з послами відносно цього. Так, 10 січня гетьман заявив послам, що податки, які збирались раніше на короля і панів, передаватимуться до царської казни. Б. Хмельницький просив підтвердити права на маєтності, якими володіють православні монастирі і церкви. В. Бутурлін відповів, що цар підтвердить ці права. Тоді ж гетьман у присутності військового писаря, обозного, судді, полковників і осавулів заявив: «В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судится у полковников и у сотников. А чтоб де не так быть, как были

¹ У «похвальній» царській грамоті В. В. Бутурліну, І. В. Алферьеву та Л. Лопухіну відзначалась їх велика заслуга в тому, що вони зуміли «вговорить» гетьмана не вимагати присяги російських послів (Акты ЮЗР, т. X, стор. 275—276).

² Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 516.

за польським королем: покаместа казак жив, потаместа за ним и маетность, а как умрет, и паны де те маетности отбирали на себя, а жон и детей высылают вон; да и вольностей бы их пожаловал государь, отнимать у них не велел». В. Бутурлін знову відповів ствердно. Гетьман також просив, щоб було 60 тис. козаків, бо то «государю к чести и к повышенью». Жалування війську не потрібно, але з козаків не повинні брати «мостовщини та перевозів». Посли заявили, що і це прохання буде задоволене російським урядом¹. Крім того, Б. Хмельницький просив, щоб йому було дано у володіння, «на булаву», Чигиринське староство; Виговський також попросив підтвердити його право на володіння маетностями².

12 січня до послів прийшли, очевидно, не без відома гетьмана, Іван Виговський, Павло Тетеря, Григорій Сахнович «и иные полковники». Вони склали послам: «Не изволили де вы присягать за великого государя», видайте хоча б листи, щоб «вольностям их, и правам, и маетностям быть по-прежнему». Ці листи полковники мали намір показати козакам, приїхавши додому. Коли не будуть видані такі листи, то російським представникам немає потреби їхати на місце для прийняття присяги від населення, бо «всем людям в городе будет в сумнение». Посли знову заявили, що то «дело недостаточное» и «непристойно» навіть говорити про це. Вони ще раз підтвердили, що всі «вольності» будуть збережені. А зараз треба, щоб російські стольники і дворяни роз'їхалися по містах і привели до присяги населення. На запитання старшини, чи довго представники російського уряду будуть в українських містах, була дана відповідь, що після прийняття присяги всі негайно виїдуть³. Це до певної міри заспокоїло старшину. Але саме запитання свідчить про те, що старшина хотіла залишитись повним господарем на Україні.

13 січня гетьман поїхав у Чигирин. А наступного дня російські представники почали виїжджати в українські міста для прийняття присяги від населення.

Український народ з піднесенням сприйняв рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією. Представники російського уряду приймалися в містах і

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 469—473.

² Там же, стор. 474.

³ Там же, стор. 475—476.

містечках з великою пошаною. У «Літопису Самовидця» читаємо: «По усій Україні увесь народ з охотою тое учиніл»¹, тобто присягнув. Літописець Григорій Грабянка також записав: «Что по обох сторонах Днепра во всей Украине всякая душа з охотою учинили, и бысть радость великая во всем народе, ибо все были благонадежными под единовѣрным себе монархию тихо-мирно во всем пожития»². Присягу прийняла тоді більшість дорослого чоловічого населення — 127 338 чоловік³.

17 лютого з Чигирина для переговорів з російським урядом про статус України виїхало посольство на чолі з С. Б. Зарудним і П. Тетерею. 12 березня воно було урочисто зустрінуто в Москві. Переговори тривали з 13 до 27 березня.

Крім листів Б. Хмельницького, українські послы передали 14 березня російським представникам «Просительные письма» з 23 пунктів (статей): про підтвердження всіх прав і привілеїв козацьких (ст. 1, 7, 13), про 60-тисячний козацький реєстр (ст. 2), про права православної шляхти (ст. 3), про плату старшині та кошти на утримання війська (ст. 8—12, 21, 23), про вільне обрання козаками гетьмана (ст. 6) та передачу йому Чигиринського староства (ст. 5), про збереження міської адміністрації та збір податків на Україні царським урядом (ст. 4, 15), про те, що царські воеводи та інші урядові не повинні втручатись у внутрішні справи України (ст. 16), про надання царським урядом грамот відносно вільностей козацтва і православної шляхти, причому гетьманський уряд брався визначити, «кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенный крестьянин, тот будет должность обыкшую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего» (ст. 17), про збереження прав київського митрополита (ст. 18). «Просительные письма» містили прохання, щоб російські війська почали наступ проти Польщі (ст. 19) і спільні дії проти Кримського ханства (ст. 22), а також про розташування російських гарнізонів на Україні (ст. 20) і про право зносин гетьманського уряду з іншими державами з відома російського уряду (ст. 14). Більшість статей дістала схвалення царя і бояр, деякі питання додат-

¹ Літопись Самовидца, стор. 36.

² Літопись Григория Грабянки, К., 1854, стор. 123.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 535.

ково обговорювались. Остаточне рішення було оформлено в царських грамотах від 27 березня про збереження прав і вільностей Війська Запорозького, православної шляхти, про володіння гетьманом Чигиринським староством та іншими маєтностями. Інші питання знайшли своє відображення в статтях з 11 пунктів від 21 березня¹.

Про класовий характер цих документів свідчить надання великих прав гетьману, старшині, шляхті, духовенству.

Відповідно до названих документів Україна, перебуваючи в складі Росії, користувалась широкими автономними правами. Березневі статті 1654 р. на довгий час визначили державно-правове становище України в складі централізованої Російської держави. Згодом царський уряд, проводячи централізаторську політику, вносив зміни у статус України.

Возз'єднання України з Росією було переломним моментом в історії українського народу. Ця велика подія підготовлена всім ходом історичного розвитку двох братніх народів. Відтоді доля українського народу нерозривно зв'язується з долею великого російського народу.

Незважаючи на антинародну політику царизму, українських і російських експлуататорських класів, возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів. Ця подія мала велике міжнародне значення, бо вона змінила співвідношення сил у Східній Європі.

Об'єднавшись, обидва народи обрали єдино вірний шлях — шлях спільної боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. У союзі і дружбі з російським народом було закладене велике майбутнє українського народу.

У наш час дружба між російським, українським та всіма радянськими народами збагатилася новим змістом, вона є нині рушійною силою соціалістичного суспільства. Історичний досвід з усією наочністю доводить, що тільки в дружбі, в єднанні з російським народом, з усіма народами СРСР українському народові забезпечені свобода, незалежність, процвітання, дальший невпинний рух уперед по шляху прогресу, по шляху до комунізму.

¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 415—514. Детально переговори в Москві висвітлюються в праці П. А. Шафранова, О статтях Б. Хмельницького, «Киевская старина», 1889, ноябрь, стор. 369—391.

ЗМІСТ

Вступ		3
Розділ перший	— Україна напередодні визвольної війни. Українсько-російські зв'язки у цей час	15
Розділ другий	— Визвольна війна українського народу — початок нового етапу в зв'язках України з Росією. Політично-дипломатичні відносини в 1648—1649 рр.	58
Розділ третій	— Політичні і соціально-економічні зміни на Україні в роки війни. Їх значення для розвитку українсько-російських відносин	157
Розділ четвертий	— Українсько-російські взаємовідносини з кінця 1649 до середини 1653 р.	284
Розділ п'ятий	— Економічні зв'язки України з Росією в 1648—1653 рр.	382
Розділ шостий	— Возз'єднання України з Росією	462